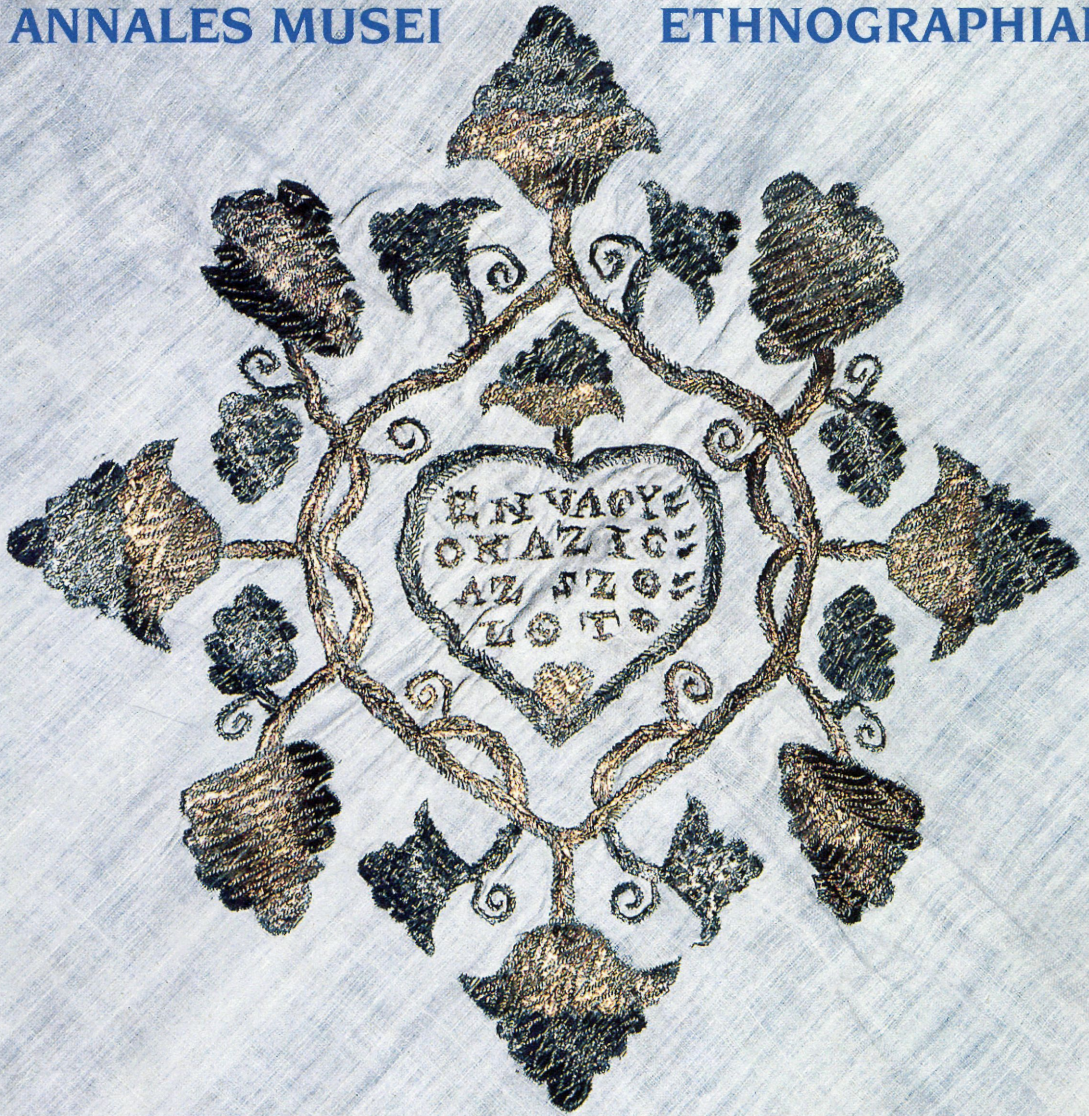

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

ANNALES MUSEI

ETHNOGRAPHIAE

LXXVI.

1994.

LXXVI.

1994.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIAE

NÉPRAJZI MÚZEUM, BUDAPEST

A Néprajzi Múzeum Évkönyve
Yearbook of the Museum of Ethnography
Jahrbuch des Ethnographischen Museums
Annales de Musée d'Ethnographie

Szerkesztő – Editor

SELMECZI KOVÁCS Attila

Szerkesztőbizottság – Editorial board

GRÁFIK Imre
HOFER Tamás
SZACSVAY Éva
WILHELM Gábor

HU ISSN 007-6599

Translation by
CSORBA Judit

Übersetzung von
Dr. ESTERHÁZY Mátyás

A címlapon
17. századi pápai úrasztali kendő közepe
a pápai Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeiből
ROBOZ László felvétele

TARTALOM – CONTENTS

GRÁFIK Imre: Egy törvényjavaslat motívációi. Széchenyi István közlekedés-fejlesztési elképzelései és a tiszai hajózás múltja	5
Motivations for a legal act. István Széchenyi's transport development and the history of shipping on the Tisza River	22
S. LACKOVITS Emőke: A győrszemerei református egyház úrasztali kendői . . .	23
Abendmahlstücher der reformierten Kirche nach Calvin von Győrszemere	38
BALOGH Jánosné HORVÁTH Terézia: Préselt ezüst fülbevaló készítése Baján . .	39
Die Herstellung von gestanzten silbernen Ohringen in der Stadt Baja .	46
WILHELM Gábor: A megismerés néprajza: a kognitív antropológia	47
The ethnography of knowledge: Cognitive anthropology	62
GYARMATI János: Etnoarcheológiai kutatások Mexikóban	63
Ethnoarchaeological research in Mexico	72

DIVATOK ÉS VÁLTOZÁSOK

Az 1994. május 26–27-én Szegeden tartott muzeológus konferencia előadásaiából

HOFER Tamás: A „fogyasztói magatartás” mint kutatási téma a néprajzban . . .	75
Consumer behavior – a research topic in ethnology and antropology . .	84
BENDA Gyula: A tárgyak termelése és fogyasztása a jobbágyfelszabadítást megelőző évszázadban (szemlélet és háttértényezők)	85
Production and consumption of artifacts in Hungary in the last century of Old Regime (1740–1848) (Concepts and background)	96
MOLNÁR Mária: Funkcionális és nem funkcionális tárgyrendszerek. Mobilitás és stabilitás. Bazsi példa	97
Functional and non-functional systems of objects. Mobolity and stability. A sample from Bazsi	110
FÜVESSY Anikó: Ízlésváltás a 19–20. századi alföldi parasztkerámia típusban és díszítményeiben	111
Geschmackswechsel in den Typen und Dekorationen der Bauernkeramik des 19–20. Jahrhundert in der Großen Ungarischen Tiefebene	125

ROMSICS Imre: Kereskedelem és népművészet. A gyári termékek szerepe a homokmégyi női népviseletben	127
Handel und Volkskunst. Die Rolle von Industrieprodukten in der Frauentracht von Homokméggy	154
P. SZOJKA Emese: A falusi ház berendezésének alakulása Bácskában. A változások 20. századi formái Katymár példáján	157
Gestaltung des Bauernhauses und seiner Einrichtung in der Batschka. Formen der Veränderung im 20. Jahrhundert	176
SZUHAY Péter: Értékrend és identitás-elemek egy ünnep kapcsán. Húsvét Besenyőtelken 1984-ben	177
Values and elements of identity in relation to a feast. Easter in Besenyőtelek in 1984	201
LIMBACHER Gábor: A gyógyítás színhelyei és tárgyi világa. Egy jelenkori nógrádi gyógyító	203
Places of healing and its material culture. The example of a present-day healer from Nógrád	225
LENGYEL Ágnes: Megújuló vallásos „ponyvanyomtatványok” Nógrádban	227
The revival of religious booklets in Nógrád county	257
PETERDI Vera: Gyáripari termékek a budapesti polgári háztartások konyháiban (1880–1945)	259
Industrieprodukte in den Küchen bürgerlicher Haushalte von Budapest (1880–1945)	277
FERENCZINÉ SEDLMAYR Krisztina: Holland téma a két világháború közötti magyarországi konyhai textiliákon	279
Holländische Themen auf ungarischen Küchentextilien in der Zwischenkriegszeit	286

GRÁFIK IMRE
Budapest

EGY TÖRVÉNYJAVASLAT MOTIVÁCIÓI

Széchenyi István közlekedés-fejlesztési elképzelései és a tiszai hajózás múltja¹

1848 január végén Pozsonyban megjelenik *Széchenyi István: Javaslát a magyar közlekedési ügy rendezéséről* című munkája, pontosabban a Kovács Lajos és más munkatársai által szövegezett könyv, mely az ő neve alatt jelent meg. Ekkorra már gróf Széchenyi István a közlekedési ügy elismert szakembere, sok-sok külföldi tapasztalatot szerzett, világot járt utazó, a magyarországi változások egyik legaktívabb, áldozatokat is hozó szorgalmazója.

A tervezetben a vasút – korabeli szóhasználattal – a *vaspálya* kapja a kiemelt s elsőrangú szerepet, de azt a hazai viszonyok reális ismeretében a folyók követik: „Mi a *folyókat* illeti: a vaspályák után legfontosabb közlekedési eszközök – kivált a gőzhajózás keletkezése óta – a hajózható folyók; mellyekkel a hazát olly bőkezűen látta el a természet. Ezek azonban mostani rendezetlen állapotukban részint még nem alkalmasak biztos közlekedésre, részint csekély sikerűek” (SZÉCHENYI 1848. 60).

A kidolgozandó közlekedési rendszerben nagy figyelmet fordít a hajózható folyókra, mint a közlekedés természetes eszközeire, s ebben az összefüggésben helyezkedik el a Tiszával kapcsolatos elképzelése: „A Tisza folyó rövidítése, a medrének sok helyeken kitararítása; miután e folyót a tett gőzhajózási kísérletek után Európa egyik hajózásra legalkalmasabb folyójának tarthatjuk. Különösen pedig figyelmet kellene fordítani a felső Tiszára, melly Váritul felfelé rohanó természete miatt sok ágakra oszolva a só a fa szállítást igen nehezíti” (SZÉCHENYI 1848. 61).

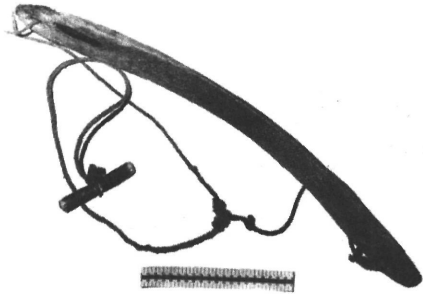
A szerzőt illetve szerzőket a magyarországi folyamhálózat helyzetének áttekintése az alábbiak megállapítására vezeti: „Hajózható folyóink állapotát szinte, – sőt még inkább – a véletlen határozta el. Folyóink – még a Dunát sem véve ki, – magán-tulajdonnak tekintetnek sokak által. Az, ami bennök a köz-é, és az egyeseké, annak korlátai soha kijelölve nem voltak. A hajózás, melly rajtok keletkezett, semmi szabályok által védve s rendezve eddig nem volt...Szükség tehát egyszersmind a hajózható Tisza, Bodrog, Szamos, Kőrös és Maros

¹ Elhangzott részletekben – előadói felkérésre, a szerzőnek a tárgyban végzett kutatásai, ill. feldolgozásai alapján készült összegzésként – 1991-ben Szolnokon a Széchenyi emlékülésen és 1993-ban Budapesten a Közlekedés Magyarországon 1867–1914 című tudományos konferencián.

1. kép. Hajhóhúzó fahám.

A Szolnok-Milléri Vízügyi Múzeum gyűjteményéből

2. kép. Hajhóhúzó hám.

A gyulai Erkel Ferenc Múzeum gyűjteményéből

folyók rendezése..., hogy a Tiszavölgy gazdag, s olcsó termelésének megnyissák Pestet, s minden kereskedést a Dunán felfelé...” (SZÉCHENYI 1848. 13–14 és 18).

Széchenyi a korabeli magyar hajózási viszonyokról személyes utazásai során közvetlenül szerzett ismereteket. 1830-ban tett dunai hajóútja során jegyezte fel naplójában a látottakat illetve tapasztaltakat: „Láttunk több embervontatta hajót. 200 mázsát számítanak egy emberre. Napi bérük 15 bécsi garas. – NB. csak ha tudnak haladni, – másképp, azaz ha szél miatt kénytelenek leállni, nem kapnak semmit! *És mégis örömet elvállalják e munkát.* Miféle konkurrencia hát *ilyen országban a gőzhajó?*” (SZÉCHENYI 1982. 642–643).

Majd egy nappal később, még délebbre: „A víz átlátszó tisztaságát, utunk csendjét sokszor semmi, még az evezők egyszerű csobbanásai sem zavarták, csupán a hajóvontatók önmagukat vagy lovaikat nógató monoton kiáltásai. Szomorúan elrévedtem azon, mely hátra vagyunk még! Elhinné-e egy a(ngol) farmer vagy egy jenki, hogy a magyar paraszt – ama föld lakója, mely magát boldognak és nemesnek vallja, olyan helyzetben és szellemi állapotban van, hogy barom módjára önkéntesen hajót vontat, – mely foglalkozás ellen talán még az utolsó rabszolga is fellázadna!” (SZÉCHENYI 1982. 644–645. – Továbbá vedd össze más helyen is kifejtett gondolataival: „Mit mondjunk a hajóvontatókrul, kik sokszor napestig sárban, sőt nem ritkán hasig vízben húzzák az alig mozduló hajókat, mi által eléggé bizonyítják – mert hiszen szabad alku szerint cselekszenek, – mint lennének munkálni készek, ha jobb dolguk volna. Valóban, ki egyszer látá e manipulációt, s a dunaparti vontatók bús zenéit hallá, mellyekkel magokat s lovaikat olykor kettőztetett erőtetésre tüzelik,...annak lehetetlen illy óhajásra nem fakadnia: – Bár szűnne meg minden emberreli és barommali vontatás a Dunán s ez kirekesztőleg gőz erejével eszközöltetnék – vagy inkább szűnne meg Magyarországbán minden illyféle munka s pótoltatnék erőművek által; azon száz meg száz ember kéz pedig, melly így megszabadulna, bár fordítatnék szabad alku után mocsárink szárítására, utaink csinálására, vízcsatornák készítésére sat.” MÉSZÁROS 1979. 38–40).

A naplóról Széchenyi István idézett kritikusi feljegyzéseiben a 19. század első felének mind jobban elterjedő technikai vívmányát; a gőzhajózást szorgalmazó szakember és államférfi gondolatai fogalmazódtak meg.

Ezekre az állapotokra természetesen mások is felfigyeltek; a magyar iparfejlődés és közlekedésügy több kiemelkedő alakja. Így már a 18. század végén Berzeviczy Gergely, aki különösen az emberi erővel történő hajóhúzásról szól elítélően, amikor a Tisza víz elleni hajózását vizsgálva megemlíti, hogy bár Szeged alatt léteznek vontató utak, a hajókat részben mégis emberekkel huzatják fel (GAÁL 1902. 228).

A 19. század első évtizedeiben azonban nem mindenki fogalmaz illetve értelmez ilyen elmarasztalóan. Csaplovics János például így ír: „A’ Fuvarozásra legalkalmasabbak, és legkészebbek is a’ Tótok, a’ Szotákokkal együtt; de egy részint a’ Németek és Horvátok is; – a’ Magyar jobban szeret hajókézni, mert ez, veszedelmesebb ugyan, de könnyebb, lefelé viszi ötet a’ víz, felfelé pedig húzzák a’ lovak, vagy fogadott emberek” (CSAPLOVICS 1990. (1822) 94).

A 19. század első felében Magyarországon utazást tevő külföldiek közül is többen feljegyezték a látványt, mint pl. 1823-ban a holland Jan Ackersdijck: „Néha hajókat láttunk a folyón, amint nagyszámú lóval vontatták őket a partról a folyási irány ellenében” (ACKERDIJCK 1987. 66).

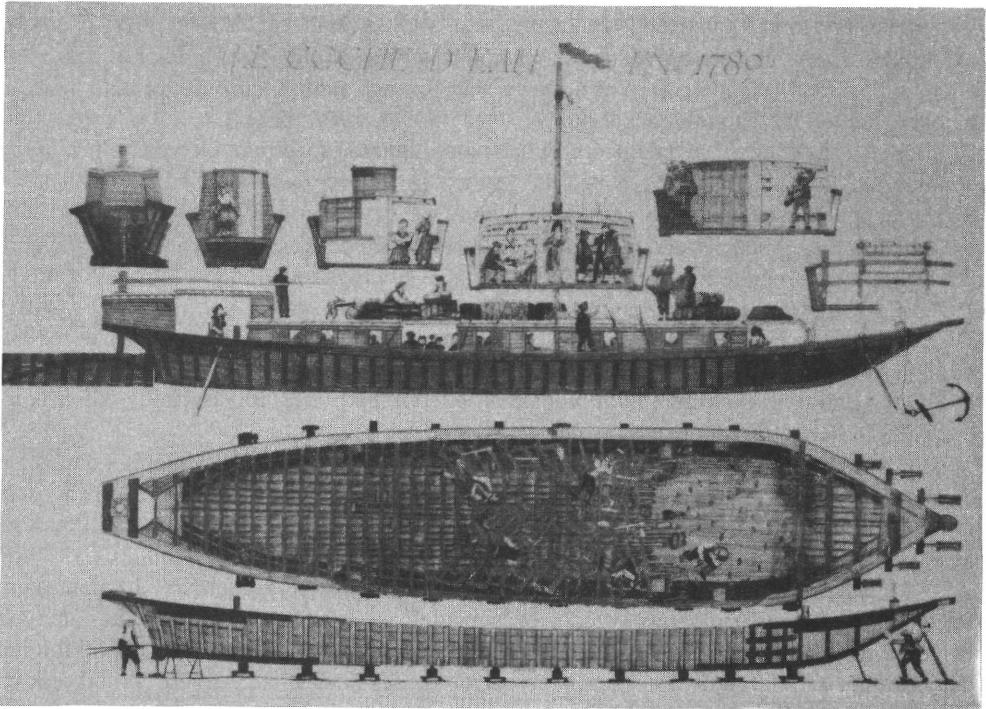
Hazánkban a gőzhajózás és az archaikus hajóhúzás illetve hajóvontatás kontrasztja éppen a reformkor időszakára esik, Széchenyi István életének tevékeny és igen aktív időszakára. Kritikus szemlélete, bíráló szavai, szinte türelmetlen kezdeményező készsége a frissen szerzett külföldi tapasztalatok birtokában érthető és indokolt.

Szélesebb gazdaságtörténeti és technikatörténeti összefüggésekben azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy a gőzhajózás megjelenése illetve elterjedése előtt – de több helyen azzal egyidejűleg is – a kontinens folyóin (és csatornákon) az emberi erővel történő hajóhúzás és az állati erővel végzett hajóvontatás széles körben ismert volt. Vonatkozik ez természetesen a Széchenyi által beutazott országokra is, ahol föltehető, hogy ő már nem látott ilyet – legalábbis naplójegyzeteiben utalás sem található erre –, de hallhatott, tudhatott róla, ám újításokra, jobbításokra koncentráló figyelme s érdeklődése az ilyen típusú archaizmusokat elkerülte.

Állításunk igazolására, anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk felidézünk néhány hivatkozást a gőzhajózás előtti állapotokra illetve gyakorlatokra vonatkozóan. Hollandiában a vízi közlekedésben rejlő lehetőségek mind jobb kihasználására”...összekötő csatornákat ástak, s ezeken át az egyik természetes vízi úttól a másikig vontatták a bárkákat... 1630 táján a csatornák gazdasági jelentősége a lóvontatású – úszóhajó – feltalálásával még inkább fokozódott. Mindaddig, ha nem volt vitorla, csak emberi erővel vontattak: hosszú kötélbe fogva öt férfi erőlködött a parton. Ettől kezdve a hajó hasznos terhelését jelentős mértékben növelhették, s ugyanilyen arányban csökkentek a költségek. Egy ló...ugyanakkora erő kifejtéssel ötvenszer nagyobb súlyt mozgat a vízen, mint amekkorát kocsin húzna” (ZUMTHER 1985. 46).

A Majna menti úgynevezett vásáros hajókról (Marktschiff), melyek Frankfurt és Mainz között századokon át bonyolították a forgalmat, s melyeket emberi – vagy lóerővel vontattak, már a 16. század végéről vannak információink, ábrázolásaink (ELLMERS – GANSSLOSER – HOFMAN – KEWELOH 1984. 38).

Tessedik Sámuel önéletrésében jegyzi fel: „Berlinben láttam a csinos és hasznos kanálisokat, melyeken oly kevés embererővel, gyakran egy vagy két lóval oly gyorsan,

3. kép. Francia fahajó metszet- és nézetrajza

1789-ből (Francois Beaudouin a Conflans St. Honorine hajózási múzeum igazgatója bocsátotta rendelkezésemre)

igen nehéz árucikkek minden veszedelem nélkül szállítanak a kereskedő házához vagy raktárához, s a kéznél levő ladikokon – minők Magyarországon még a folyóvíz mellett fekvő városokban sem találatnak – zaj nélkül olcsón hordják ki a hajóból rendeltetésük helyére” (TESSEDIK 1979. 35).

A 18. század végén nagy európai utazást tett Sándor István e vonatkozású feljegyzései is dokumentum értékűek: „Gentből Brüksbe s innen Ostendéba kanálison jöttem...A hajónk jó nagy hajó vala, melyen a sok árun kívül legalábbis nyolcvanon valánk...A parton a hajónkat csak három ló vonta, mert a kanális vize állóforma víz, amelyen egy-két ló többet elvon, mint a Dunán felfelé tizenkettő... A kanálisok hasznos voltokról meggyőződtem már Olaszországban, itt mindazonáltal még annál is inkább, holott szememmel láttam, hogy a hajón található áruknak s embereknek a tengelyen való elvitetésekre legalábbis nyolcvan erős nagy szekér kívántatott volna. Valóban boldog az az ország, melynek sok kanálisa vagyion, mert hogy a többi hasznokat elhallgassam, a kereskedés sokkal kevesebb költséggel jár rajtok. Ilyen országok az Ostriai-Németalföldön kívül Angoly-, Franc- és Olaszország, de főképpen Hollandia, melyet a kanálisok mindenfelől keresztül-kosul hasítanak” (SÁNDOR 1990. (1793) 244–245). Továbbá igen tanulságos az az „1869. évi már szinte modern

útikönyv, amelyet egy amsterdami könyvtár adott közre a hét tartomány közlekedési eszközeire vonatkozó tájékoztatással: vízi és szárazföldi útvonalak, menetrend...vásárok és piacok,...vendégfogadók és templomok, a pontos pénzváltási árfolyamok,...egészségügyi tanácsok a lóvontatású dereglyéken leselkedő mellhártyagyulladás...veszélyeinek elkerülésére” (CHAUNU 1971. 171. 'Lásd még BEAUDOUIN 1983). Angliában 1660-ban még csak 700 mile hosszú volt a hajózható folyók hossza, a csatornaépítéseket követően azonban 1830-ban már 2.000 mile fölött volt a kiépített hajózható vizek nagysága, melyeken sajátos hajózási gyakorlat, speciális hajótípusokkal alakult ki, szerepet kapva benne a lóvontatás is (SMITH 1989. 4. és 18).

Csak utalunk arra, hogy természetesen az emberi erővel történő hajóhúzás és az állati erővel való hajóvontatás nemcsak Európára korlátozódott, alkalmazása ismeretes és kiterjedt volt Ázsiában is. Egy 1793-ban Kínában járt utazó szerint, sok egyéb munka mellett az ember „vontatja a bárkákat, holott – sok más országban minderre lovakat használnak –. A Jangcét Pekinggel összekötő csatorna legmagasabb zsilipjét nem zsilipszárnyak kinyitásával és becsukásával működtetik. A bárkákat csörlőkkel húzzák fel az odavezető csatornáról, – rengeteg drótkötél és egyéb kötélzet segítségével, amelyeket a csatorna két partján 500 ember húz vagy még több is, aszerint, milyen nehéz és milyen nagy a bárka –” (BRAUDEL 1985. 341–342, lásd CHOLNOKY 1899). A szépirodalomból is ismert volgai, oroszországi burlákokról, emberi- és lóerővel történő hajóvontatásról, valamint egy a gőzhajózásig létező, úgynevezett „ló-gép-hajó” megoldásról D. Zelinin számol be, megemlítve, hogy még 1905-ből is van adat kőszállító hajónak a Dnyeperen Szmolenszki burlákok által való felhúzására (ZELENIN 1927. 144–146).

A tiszai hajózás múltját kutatva nem könnyű a legkorábbi hiteles adat meghatározása. Az első hiteles utalások közé tartozik az a dokumentum, mely 1222-ben, II. Endre uralkodása alatt Szegedet országos sótárrá tette, s melynek következtében a város térségében megszorodott a sószállító fahajók száma (REIZNER 1899. I. 33). 15 századi okleveleink tanúsága szerint a szegediek Szerémségben termelt boraikat, illetve azok jelentős részét „...a Dunán Titelig, és innen a Tiszán hazáig hajón szállították” (BÁLINT 1962. 68). Az 1794-es években a Tiszán évenként 30–40 hajórakomány (átlag 2500 mázsa) dohányt szállítottak a korabeli feljegyzések szerint (KOVÁCS 1895. 159). A szegedi hajók a 18. század végén az újra fellendülő sószállítás mellett (a Maroson mintegy 500 hajó közel 300 000 mázsa sót szállított, a Tiszán pedig vagy kétszer annyi hajó és tutaj, azaz sószállító lép, több mint 500 000 mázsát), évenként millió meg millió mázsa gabonát szállítottak, azonkívül tömördek dohányt, mint egy 60 000 mázsát, továbbá vagy 40 000 pamutot, ugyanannyi gyapjút, vagy 50 000 akó bort, száraz halat, szappant és több más terményt, valamint ipari készítményeket – összegzi Szeged krónikása (KOVÁCS 1895. 159–160).

A tiszai vízi úton szállított áruk milyenségére és mennyiségére vonatkozóan szinte felbecsülhetetlen értékűek azok a Szeged városi híd-kinyitási jegyzőkönyvek, melyek 1843-tól 1852-ig tartalmazzák feljegyzéseket a Szegeden áthaladó, valamint a Szegedre illetve Szegedről irányuló szállításra. Első helyen a gabonaszállítás áll (búza, árpa, zab, rozs, kétszeres búza). Második helyen a fausztatás illetve szállítás, még akkor is, ha leszámítjuk az úgynevezett kötésben, lápokban szállított mennyiséget. Az erdei fák közül a tölgy-, cserkőris-, nyár-, bükk és szilfáról tesznek említést a feljegyzések. A félig illetve

teljesen feldolgozott faanyag is gazdag változatokkal és mennyiségekkel szerepel: malomfa, hajófa, bognárfa, vasúti fa, ölfá, deszka, lécs, szőlőkaró, bókony, hordó, házhoz tartozó asztalosmunka, házi bútorok. Ezt követően igen nagy a szállított mezőgazdasági termények illetve termékek aránya: dohány, repce, kukorica, gyékény (haszura), köles, liszt, bor; továbbá a gyümölcsök közül az alma, dió. Természetesen ezekben az években is jelentős a só és a sziksó folyami szállítása Szegeden keresztül. Ekkor már számottevő a kőszén szállítása is. A fentiekén túl azonban a feljegyzések szerint még sok más, egyéb áru, termék adta a fahajók rakományát: nád, mészkő, mész, homok, téglá, flaszter, kő, cser (tímároknak), hal, fazekasnak való föld, vásári portéka (GRÁFIK 1983. 56–57; FARKAS 1985; BÁCSKAI 1986).

A 19. de még a 20. század első évtizedeiben is tartja magát a hagyományos fahajózás; egyes folyómenti falvak őstermelő lakosságának a nagyobb folyómenti városok (pl. Szeged, Szolnok) piacaira, vásáraitra járásában, mely forgalmat az úgynevezett vásáros-, heti, illetve kofahajók és dereglyék bonyolították le (TÖMÖRKÉNY 1906).

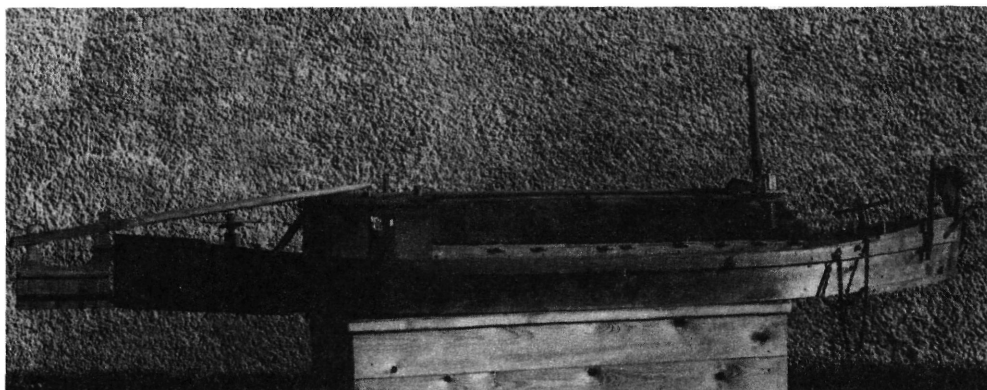
A tiszai hajózás múltjában kiemelkedő szerepet játszott a tutaj. A szálfákból összeállított tutaj a folyami szállítás egyik legrégebbi, spontán eszköze, s széles körben elterjedt módja a vízenjárásnak. Mint arra a sószállítások kapcsán utaltunk, korábban nemcsak mint a faanyag szállításának legegyszerűbb módja kapott szerepet, hanem figyelemreméltó áruszállítást is végeztek a tutajokon. A tutajokon, kötéseken, lépokon történő áruszállítás iránya szinte kizárólagosan azonos a vízfolyással (JUHÁSZ 1962; BARNA 1981).

A vízfolyással, az árral szemben irányuló hajózás és folyami szállítás már megépített hajótesteket igényelt. A speciálisan kereskedelmi szállításokra használt hajótestek már igen korán úgynevezett deszkahajók lehettek. „A kereskedelmi szállításokra használt legrégebbi deszkahajók formája a két végén hegyesorrú nagy ladikhoz hasonlított. Ennek közepén emelték azt a meredektetejű kis deszkabódét, melyben az árut helyezték. A magyar Dunán a 17. századig általános volt ez a hajóforma” (CSERMÁK 1956. 21).

A szállítandó áruk mennyiségének növekedése, továbbá a szállított javak különfélesége (a gabonaneműek védelmet igényeltek, ezért fedett hajóteret szükségeltettek; más termékek fa, bor hordóban, vagy más darabos áruknak megfelelt a nyitott hajótér) is befolyásolta a hajótestek alakulását, melynek következtében különböző hajótípusok alakultak ki. Mindezekén túl a folyók magyarországi szakaszainak adottságai is hatottak a hajótípusok formálódására illetve elterjedésére. Takáts Sándor a 16. és 17. század hajóiról írja: „Általában nagyon könnyű és sekély járatú hajókat építettek. Ezer mázsa terhet vivő hajó már ritkaság számba ment” (TAKÁTS 1904. 105).

A magyar vizeken éppen folyóink többségének alsó szakasz jellege miatt „nem volt lehetőség a gerinces hajótípus (Kieler) meghonosodására. Noha a XVIII–XIX. században még magyar vizeken is számos ilyen hajó járt, a múlt század második felében már kizárólag laposfenekű fahajókkal találkozunk” (CSERMÁK 1956. 22).

A különféle elnevezések rendszerint szerkezeti, formai különbségekre is utalnak, az azonban szinte lehetetlennek látszik, hogy csak a forrásokban és adatközlésekben felbukkanó hajónevek alapján tipologizáljuk a folyami szállítóeszközöket. Az egyes hajótípusok megkülönböztetésére legalkalmasabbnak a hajóépítők megnevezései bizonyulnak. Ők szerkezet szerint három fő típust különböztettek meg:

4. kép. Gabonaszállító fahajó modellje.
A Szolnok–Milléri Vízügyi Múzeum gyűjteményéből

1. *Elől tőkés és hátul tőkés* (azaz elöl és hátul is függőleges tőkében végződik a hajótest).

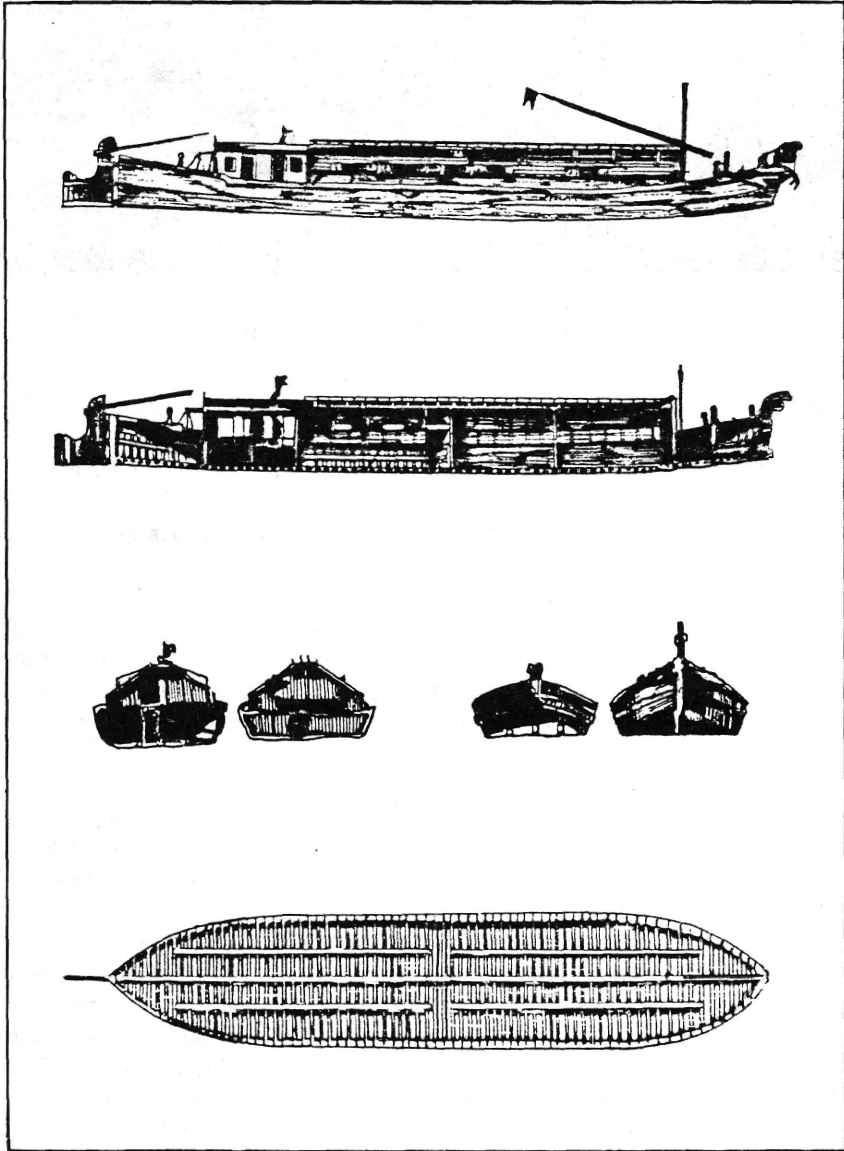
2. *Elől tőkés és hátul csapott* (a hajó hátsó része vízszintes gerendában végződik, feneke ehhez a gerendához hajlik fel).

3. *Elől csapott és hátul csapott* (az orr- és a fartőke is egy-egy vízszintesen elhelyezkedő gerenda).

Más, általánosabb felosztás szerint a hajók két nagy típusra oszthatók, különös tekintettel a folyóvíz árjával szemben vontatott áruszállító hajótestekre; a) *tetejes*, b) *tetejetlen* hajók, melyeken belül természetesen jelentős méretbeli különbségek lehetségesek. Ezen megkülönböztetés korabeli hivatalos feljegyzésekben is alkalmazott volt: a már hivatkozott szegedi híd-kinyitási naplók is csak *tetejes hajókat* és *tetejetlen luntrákat*, valamint lápokot, azaz tutajokat különböztetnek meg.

A tiszai hajózás virágkorában, a 18–19. században e hajótesteket már többségükben a nagyobb folyómenti településekben működő hajóépítő központokban készítették. Szegedről a magyarországi hajóépítés egyik leghíresebb központjából 1792-ből olyan adatunk van, hogy 5400 mázsa terhet is elvivő ún. tölgyfa-hajó épült, 1802-ben pedig már 8200 mázsa teherbírású hajó is épült (KOVÁCS 1895. 165).

A Tudományos Gyűjtemény 1821-ben, némi romantikus túlzással számol be a város hajóépítőinek kiváló nevezetességéiként említett munkáiról: „...itt a legerősebb, legnagyobb és legszebb a Tiszai és Dunai kereskedő hajók, győri, komáromi, mosonyi, a Horvátországi nagy kereskedők által, sőt a Magyar királyi Kamara számára is mind kemény, mind lágy fákból szünet nélkül készítettnek, mellyeknek alkotó mesterei ide való születésű magyar, úgy nevezett faragók, akik noha sem rajzolás sem írást közönségesen nem esmérík; mégis úgy alkalmasabb és legarányosabb Hajókat készítenek, mint lehetne tehát ezen természeti okossággal felruházott – Művészekről – remélni, hogy ők vagy fiaik a Hajóépítésnek mesterségére annak felsőbb szabásai szerint oktattatnának?”

5. kép. A szegediek hajókészítés módja
A. Illyés rajza, 1834. Kovács János kötetének műmelléklete nyomán

Széchenyi István naplójából tudjuk, hogy 1833-ban Szegeden járva találkozott egy híres-neves hajóáccsal: „Abrahámnak hívják a legjobb hajóácsot Szegeden. – Egy hajó 15 000 bécsi forintba kerül. A fa Beregből jön” (SZÉCHENYI 1982. 749). E találkozást Móra Ferenc is felidézi: „Külön is bemutatták neki... Ábrahám Jánost, a leghíresebb szegedi supert, aki se rajzolni, se írni nem tudott, mégis olyan hajókat épített, hogy hírük volt az országban” (MÓRA 1958. 316). E korszakból azonban már rendelkezésünkre áll hiteles tervrajz is, mely – mintha ellentmondana a fenti megállapításoknak – „...teljes hívséggel és pontossággal három positióban, 7 tusrajzzal tünteti föl a szegedi szép, nagy – bőgős – hajó vázlatát, következő felírással: – A szegediek hajó készítés módja. A. Illyés 1834 – ” (REIZNER 1899–1900. Műmelléklet).

A Tisza magyarországi folyásának középső szakaszáról, Mindszent, Csongrád, Szolnok adatfelvételi helyszínekkel Betkowsky Jenő adott részletes és információkban, dokumentumokban gazdag, néprajzi gyűjtésen alapuló hiteles leírást több tanulmányában illetve önálló feldolgozásában (BETKOWSKI 1952, 1953, 1968). Ugyancsak néprajzi gyűjtés egészíti ki ismereteinket a tiszai fahajók építéséről és szakszavairól Tokaj körzetéből, azt igazolva, hogy a hajóépítés, a super mesterség a folyómenti nagyobb településekben önálló s jövedelmező szakmává vált (ALMÁSSY 1978).

A folyami hajózásban, a hajózási technikában a gőzhajók megjelenéséig jelentős különbségek mutathatók ki aszerint, hogy a vízfolyással megegyező irányú, vagy a vízfolyás ellenében történő haladást kellett biztosítani. Az eltérés az eszközanyagban is megfigyelhető, de sokkal nagyobb az energia alkalmazásában, organizációjában. A vízfolyással megegyező irányú mozgásnál az ember kihasználja a folyóvíz sodrását, haladását az csaknem teljes egészében biztosítja, de mindenképpen megkönnyíti; kiegészítésül evezők és olykor vitorla szolgált. E mozgást a hajózási szakirodalomban *völgymenet*nek, a néprajzi szakirodalomban – a terminológiát a hajózó néptől átvéve – *ereszkesedés*nek nevezzük. A vízfolyással megegyező irányú mozgás, az ereszkesedés természetesen nem csupán azt jelentette, hogy a közlekedési eszközt teljesen átadták a folyóvíz sodrásának, hiszen ha mást nem is, de irányítani mindenképpen kellett az ereszkesedő hajótestet. Az ereszkesedés változatos munkatevékenységek sorozatából tevődött össze, melyek részben az ereszkesedés távolságától, időtartamától, másrészt a vízföldrajzi viszonyoktól, valamint az ereszkesedő vízijármű típusától függtek.

A vízfolyással ellentétes irányú mozgást a hajózási szakirodalom *hegymenet*nek nevezi. A folyóvíz árával szembeni haladás biztosítása a hajózó népek gyakorlatában *vontatással* történt. A vontatás technikai-szervezeti szempontból két egymástól elkülönülő alegységet tételez fel: a vontató és a vontatott egységet. A vontató egység – a csekély s eredményeket nem hozó kísérleteket leszámítva – csak a gőzhajók megjelenése után került a folyóvízre. Azt megelőzően a vontató egység tevékenységét a szárazföldön, a folyót kísérő parton végezte. A néprajzi kutatás különös figyelmet éppen az utóbbi, archaikus hagyományokat is őrző, partról történő hajóhúzásra illetve hajóvontatásra fordított; mely térben és időben széles körben elterjedve történhetett emberi és állati erő igénybevételével, alkalmazásával.

Jelen előadás/tanulmány keretében lehetetlen vállalkozás lenne a tiszai hajózás gőzhajózás előtti múltjának, az ereszkesedés és a vontatás több évszázados gyakorlatának leírása.

Felment ez alól bennünket az a körülmény is, hogy a „legmagyarabb folyó” – ahogy egyesek a Tiszát nevezik –, népi hajózásáról olyan leírásokkal, néprajzi tanulmányokkal

rendelkezünk, melyek az érdeklődők számára több publikációban is hozzáférhetők. Gondolunk itt elsősorban az éppen Szolnokon tevékenykedett Betkowski Jenő munkáira (BETKOWSKI 1954, 1955, 1961; továbbá JUHÁSZ 1984, valamint több tiszai vonatkozással: GRÁFIK 1973, 1975, 1978, 1983).

Annak illusztrálására azonban, hogy a tiszai hajózás múltja, az ereszkedés és a vontatás, a népi hajózás gyakorlata milyen széleskörűen áthatotta a folyómenti társadalom életét, mindennapjait és emlékezetét, néhány dokumentatív értékű irodalmi, szépirodalmi vonatkozást idézünk fel, mintegy kiegészítésként a szaktudományos (történeti és néprajzi) leírások párhuzamaként. A 18. század végén a közmunkára, majd életfogytig tartó börtönre és halálra ítélt rabok hajóvontatással való büntetésével kapcsolatban maradt fenn egy korabeli verses műben az alábbi leírás:

„Oh, melly nyomorultak! kiknek nyakán a lábán

Tsörög a kemény lántz nagy vas karikában,

Borotválva fejek vannak nagy munkában,

Mellyért reszket testek az Hajó-húzásban.

Rövid vászony nadrág bakants ruházattyok,

Puha párna helyett gyékény az ő ágyok,

Szomjúság oltásra etzetes víz borok,

A kemény profontul ugyan korog hasok.

A Tisza vízébe nyakig is bé-mennek,

Kik húzásban restek, páltzákkal veretnek, –

Halálnál is sokkal keservesebb éltek,

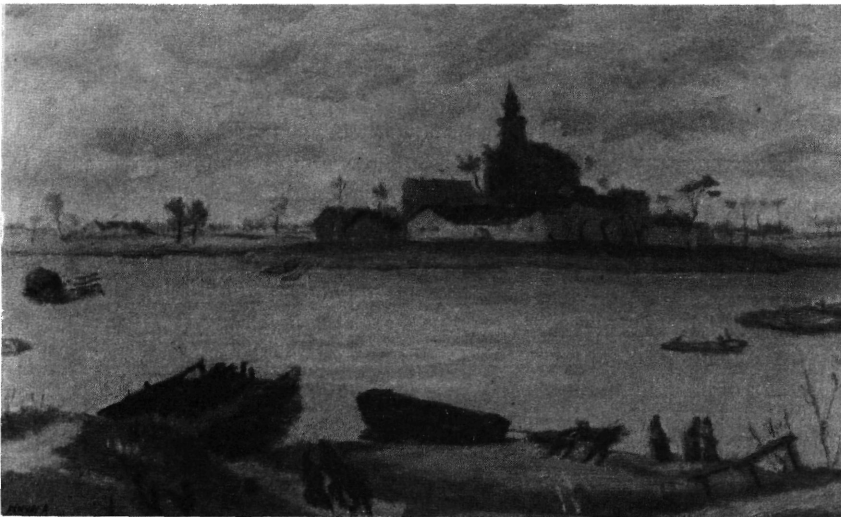
Nagy vakság dolgokat, kik ettül nem féltek” (BÁLINT 1957. 323. lásd: VAJNA 1906).

Tessedik Sámuel – a parasztság sorsát jobbító tevékenységét tekintve, s mai ismereteink birtokában kissé ellentmondásosnak tűnően – elmélkedik a 18. század végén önéletrajzában a vízen való fauszatás illetve szállítás a szárazföldinél gazdaságosabb voltáról a következőképpen: „A Tiszán és Kőrösön eszközölt faszállítás szintén ellenségeket támasztott, pedig a 3487 kisebb-nagyobb darab fát a Tiszán Csongrádig, onnét a Kőrösön felfelé ötven fiatalember hozta ide Szarvasra, ami, ha kétezer kocsit számítunk és minden kocsira csak tíz garas fuvarbért veszünk, már ezer forintot tesz. A szolnoki hídnál hétszáz forintot kellett volna fizetni, s tengelyen való szállításnál legalább kétezer ember kellett volna másfél napon át, s így összesen háromezer napot töltöttek volna mellette. Szükséges lett volna nyolcszáz ló, melyek másfél napig dolgoztak volna. Ez összesen tizenkétezer nap. A vízen való szállításnál ez az ötven fiatalember 236 forinttal, néhány mázsa kenyérrel, egy akó borral öt nap alatt elvégezte az egész munkát” (TESSEDIK 1979. 57).

Egy magát szegény pórfiúnak nevező szegedi önéletrajzíró a 19. század első felére vonatkozóan veti papírra az alábbi sorokat, utalva már a megjelent gőzhajók előnyére is: „Még gőzhajó nem volt, addig lovakkal vontatták a magánhajókat a folyamon. Például Újvidékről Pestre vontatni kellett a legkevesebb húsz napig fölfelé, ami belekerül 5–6 ló életébe. Míg ma három nap alatt a terhes hajót is fölvtatják gőzhajóval” – írja a Dunára vonatkoztatva, de érvényes ez a Tiszára is, mellyel kapcsolatban más helyütt más közlekedési nehézségekről tesz említést: „1855. évi szeptember hóban Vásárhelyre utaztam, hajók

beszerzése végett, a hajók közlekedése miatt a kompötelet leeresztették a Tiszán, s a közlekedés megakadt, várnom kellett, nem lehetett átmenni” (KOVÁTS 1981. 406. ill. 27).

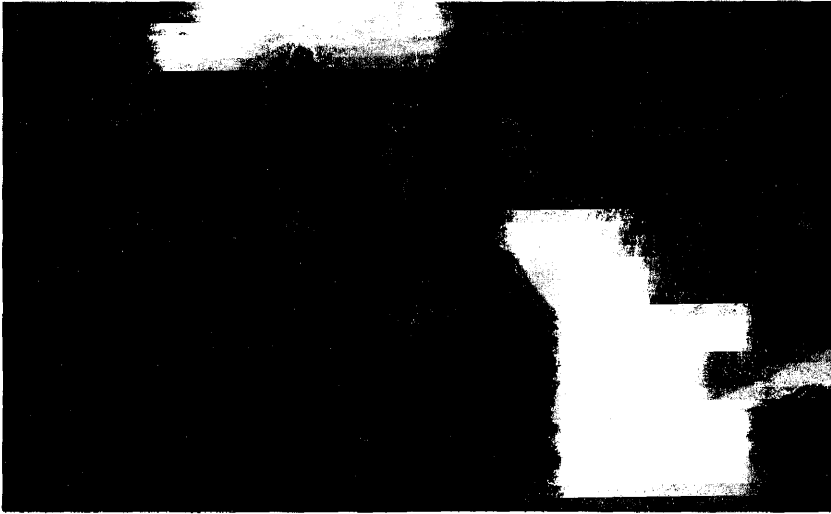
A 19. század közepének, második felének alföldi, pontosabban tiszántúli közlekedési viszonyairól, lehetőségeiről, s a Tisza mellékfolyóinak hajózhatóságáról Szabó Magda családtörténeti regényében találunk utalást: „Sem a mocsaras, lápos Sárréten, sem a megye szilárdabb területén nincs szikla, kő, szabályos, minden évszakban járható út tehát nemigen van még akkor, amikor ennek a történetnek a hősei megszülettek, közlekedni hintón, gyalog vagy lovon egyaránt súlyos probléma nemcsak a dágványos részeken, voltaképpen mindenütt, a folyók csak elvben hajózhatók, a Hármás-Körösön ugyan járhat gőzhajó, a Fehéren meg a Feketén viszont csak lóvontatású dereglye mozoghat, esetleg tutaj, a Berettyó irama meg olyan tempós, hogy a csolnakot is alig mozdítja meg” (SZABÓ 1978. 24).

6. kép. Tisza partja templommal (előtérben különböző vízijárművek: ladik, dereglye, tutaj, komp).
Fényes Adolf festménye. Magyar Nemzeti Galéria ltsz. 56.301 T.

A 19. század második felében, az 1880-as években mind hatékonyabb gőzhajózás sajátos, közvetett tragédiát okozó hatásáról Benedek Elek, a nagy mesemondó feleségének családjából van adatunk: „A sokgyermekes édesapa már nem él: fuvaros vállalkozó volt, lóvontatású hajókkal bonyolította le a fuvar, s amikor Széchenyi a gőzhajózást bevezette, nem tudott felmondani régi, hűséges embereinek, nem bírta vágóhídra küldeni lovait – szembeállt az új technikával. Rövidesen tönkrement. Családját csak úgy menthette meg a végső nyomorúságtól, hogy öngyilkosságot követett el. A Tiszába vetette magát, ezzel juttatott kegyelemkenyeret családjának: az özvegy trafikengedélyt kapott a fővárosban” (LENGYEL 1974. 47).

A 19. század legvégéről az e tárgyban néprajzi közleményt is író Tömörkény István több novellájában is emléket állít a tiszai hajózás múltjának. Talán az egyik információkban

7. kép. A gabonahajó kirakása. Kőrösfői Kriesch Aladár festménye 1917.
Magyar Nemzeti Galéria ltsz. 5179.

leggazdagabb elbeszélése e vonatkozásban a *Gugorázás* című, melyből az alábbi részletekre külön is felhívjuk a figyelmet: „...mert ez már úgy van berendezve, hogy a magyar hajókat szerb emberek lovai húzzák a nagy alattságnál fogva. Nagyon egyszerű ez, és értik az ilyesmit Stévóék. Ha ezt kiáltják nekik Hó! – akkor megállnak, ha pedig Haót! szól a kormányos akkor megindulnak. Ez tisztán az ő mesterségük, meg a lovaiké, amelynél rosszabb foglalkozás nincs is a világon. Azért szokás mondani a rendkívül nehézsorsú emberre: olyan az élete, mint a hajóhúzó lóé...Még csak úgy tizenöt év előtt is mint nyüzsgött a folyó. Bőgőshajó, búzashajó, dereglye, luntra egymással keveredett, horvát hajó, szerviany hajó jött, s jöttek a sekélyes vízen a könnyűjárású marosi burcsellák. Már alighanem csak egy van ezekből, mely hetivásárokra szokott jönni, s egy nap alatt ér ide Makó alól. Rá is van festve a falára a neve: FUTÁR...Van ugyanis vontatás közben, hogy Stévó lovainak akarva, nem akarva, pihenésük akad. Nincs például a parton olyan hely, ahol húzhatnának. Például a part mocsaras, vagy agyagos vagy meredek. Máshol ismét szirtes. Más esetben van néhol olyan ereje a víznek, hogy az árral semmi módon sem bírnak. Ismét más eset, hogy olyan messze van a part attól a mély víztől, ahol a hajót a kormányos ereszheti, hogy a távolságot nem futja a vontató kötél. Szükséges ilyenkor, hogy a csolnakba ugráljanak az emberek. A csolnakkal aztán elő kell menni a hajó orrához. Onnan a nagy láncos vasmacskát a csolnakba eresztik, amely nehéz súlytól csaknem felbillen. Ezután pedig két kézre fogja ám minden ember az evezőt, és bármennyire fáradt is, itten engedni nem szabad, és megállni sem szabad a vasmacskával. Csak azt vinni előre, jó előre, ameddig a kötél engedi. Akkor nekiáll mind, és kilökik a ladikból. Lezuhan a vízbe a macska, az emberek pedig mennek vissza a hajóra a kötéllel, hogy megkezdjék a gugorázást. Minden hajó orrában, mindjárt a bőgő mögött ott áll egy deréknyi vastag,

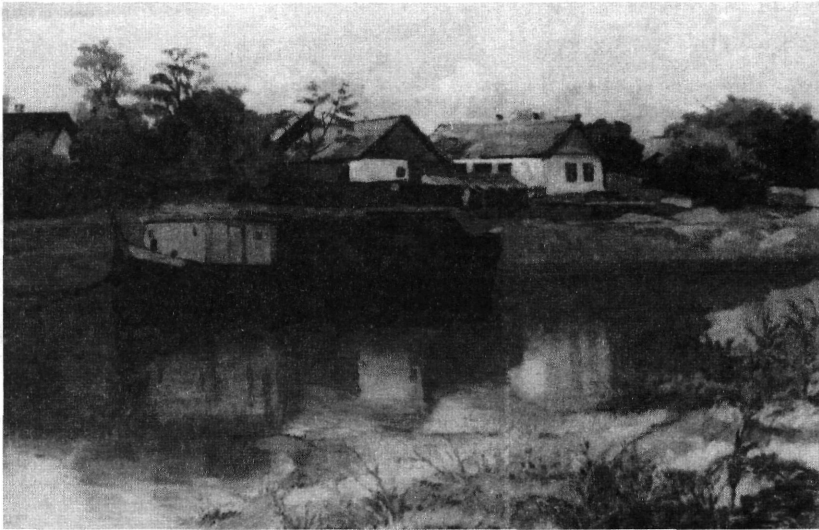
7. kép. Uszály vontatása emberi erővel. Katona Imre felvétele az 1940-es évekből

derékig érő oszlop, látszólag csak azért, hogy legyen mibe belebotlani. Ez a gugora. A fején egy rúd jár keresztül. Hogy a macskáról húzott kötél végét rákötötték a gugorára, keresztüldugják rajta a rudat, és mindenki belekapaszkodik. Hajtják. Lassan, csikorogva forog a gugora, s amint tekerődik rá a kötél, halad előre a hajó. A víz ellen való tehervontatásnak régi, furfangos szerszámja ez, még a lassan járj, tovább érsz világból. Magamagát hajtja így föl a hajó egész odáig, ahol a macska el van vetve. De itt megint nincsen pihenés. Megint ladikba kell ugrani, hogy hasonló módon, miként az előbb, vigyék előre a másik vasmacskát. El is viszik, levetik, és visszahozván a kötelét, most az kerül a gugorára” (TÖMÖRKÉNY 1957. 246, 248. és 250).

Az emberi erővel végzett hajóhúzás illetve az állati erővel történő hajóvontatás azonban túlélte a századfordulót. A két világháború közötti időszakból is több visszaemlékezés dokumentálja, hogy a gőzhajózás, sőt a különböző motoros vízi járművek elterjedését követően is – több, itt nem részletezendő ok következtében – tovább élt az archaikus hajózási gyakorlat. A második világháború utáni első női főispán írja: „Első gyermeki emlékem, amire mindig emlékezni fogok, hogy anyám egyszer sütött egy kis tésztát, és velem küldte ki a Tiszaparra. Azt mondta, adjam oda apámnak, ha megjön. Sokáig vártam, aztán hirtelen észrevettem, hogy tíz ember húz a parton egy uszályt (mi sajkának mondtuk).

Rettenetes volt igába fogva látnom apám. Úgy megrendített a látvány, hogy amikor az apám a közelembé ért, egy szót sem tudtam szólni, csak odaadtam neki, amit anyám küldött, és elfutottam. Sírva szaladtam végig a falun. Mindenki kérdezte, mi történt, de én felelni sem tudtam, csak sírtam és futottam” (VÁRKONYI 1977. 204).

Ez utóbbi példa azonban már természetesen nem jellemzője a 20. századi tiszai hajózásnak. A megelőző századok archaizmusokban gazdag tiszai népi hajózása hanyatlásának megindítója kétségkívül a Széchenyi István által oly álhatalatosan szorgalmazott gőzhajózás

9. kép. Zagyva-part hajóval. Klék János festménye. Damjanich Múzeum ltsz. 72.33.1

bevezetése és kiterjesztése a hazai folyókon; a Dunát követően leginkább a Tiszán.

Mindezen tények ismeretében természetes, hogy Horváth Mihály 1840-ben Budán megjelent művében, a három utóbbi század ipar- és kereskedelemtörténetét tárgyalva lelkesülten és elismerően szól a Gőzhajózási Társaság megalakulásáról és pár éves tevékenységéről, valamint az ó-budai hajógyár építéséről (HORVÁTH 1840. 380–381, továbbá lásd BÍRÓ 1985). Még nem e hajógyárban épült az a Duna nevű gőzös 1833-ban, mely elsőként jelent meg a Tiszán, fedélzetén Széchenyi Istvánnal még építése évében, izgalmas látványt és nagy eseményt jelentve a korabeli híradások ismeretében Szegeden (REIZNER 1900. III. 511). S noha 1844-re a Tiszai Gőzhajózási Társaság szervezése is előrehaladt, a Tiszán a gőzhajók rendszeres járatait a Duna Gőzhajózási Társaság indította be 1846-tól Hermina, Pannónia, majd Attila és Szeged nevű hajóival (FARKAS 1985. 386).

Végezetül felidézzük, hogy 1846-ban már a szegedi Zsótér János, a város első számú hajósgazdája is gőzhajó építéséhez fogott. A hajótestet a helyi superok építették, a négy lőerős gőzgépet pedig Tóth Károly bajai polgár készítette el. A hajó azonban nem tudni mi okból, nem tudott elindulni (FARKAS 1985. 387). A tiszai fahajózás e kiemelkedő, s a folyami szállításban és kereskedelemben hajós dinasztiát alapító egyéniségének – akinek

1842-ben *Hajósi jó rendviszonos kötelességek és általános rendszabályok* címmel könyve is megjelent – kísérleteiről más híradásokból is tudunk: „Ő is lovakat járatott saját tervezésű hajójában. Zsótér első kísérlete nem sikerült, mert a lovak által kifejtett erő kevésnek mutatkozott a kerekek forgatására. Másodszor is hozzáfogott új hajó építéséhez és a hatvanas években egy szép vasárnap délután ezer meg ezer ember jelenlétében elindult hajója Szegedről. Azonban nem jutott tovább a Maros-toroknál, mert felmondta a szolgálatot. Onnan visszaúszatták és az újszegedi partra vetve pusztult el” (CSERMÁK 1956. 26; valamint MÓRA 1917; továbbá ZSÓTÉR 1842).

10. kép. Bőgőhajó a Tiszán (Halászbárka ladikkokkal).
Csikós Tóth András festménye. Damjanich Múzeum ltsz. 71.1.1.

Mint láhattuk a hajóvontatás gépesítése, mechanizálása nem eredményezte azonnal a partról emberi vagy állati erővel történő hajóhúzás illetve hajóvontatás megszűnését. A hagyományos hajóvontatás a Tiszán is hosszú-hosszú évtizedekig együtt élt a gőzerejű vontatókkal. Sőt, egyes áruféleségek vonatkozásában, s bizonyos társadalmi csoportok, foglalkozási rétegek tekintetében a népi hajózás kiterjedése is e korszakra tehető. E tény megállapítása illetve ez az összkép is hozzátartozik a tiszai hajózás múltjához.

IRODALOM

ACKERSDIJK Jan

1987 Magyarországi útinaplója 1823-ból. Budapest

ALMÁSSY Dénes

1978 A tiszai fahajók építése és szakszavai. Néprajzi Múzeum EA. P. 97/1978.

BARNA Gábor

1981 Zur kulturellen Bedeutung der Flösserei auf der Theiss und auf der Hármás-Körös.
In: Traditionelle Transportmethoden. 157–159. Budapest

BÁCSKAI Vera

1986 Adalékok az 1840-es évek gabonakereskedelmének történetéhez. Agrártörténeti Szemle XXVIII. 262–272.

BÁLINT Sándor

1957 Lajmás, szamár, lukmájer. Magyar Nyelvőr 323–324.

1962 Szeged és a Szerémség bora. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 14/V. 67–72.

BEAUDOUIN Francios

1983 La navigation et les bateaux sur le Canal du Midi. Conflans-Sainte-Honorine

BETKOWSKI Jenő

1952 A szolnoki hajósok, a csongrádi és Mindszenti superok mesterszavai. Magyar Nyelvőr 219–222.

1953 A szolnoki hajósok, a csongrádi és Mindszenti superok mesterszavai. Magyar Nyelvőr 109–114.

1954 Adatok a szolnoki hajósok életéből. Ethnographia LXV. 88–120.

1954 Képek az egykori szolnoki fahajózás történetéből. Jászkunság 1/1–7. és 3/18–26.

1955 Fahajók a Tiszán. Szolnok

1961 A tiszai fahajók emléke. Múzeumi levelek 17–21.

1961 Tiszai hajósélet. Szolnok

1968 A tiszai fahajósok építése, javítása, népe. Szolnok

1973 Képek az egykori szolnoki fahajózás történetéből. In: Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 159–167. Szolnok

BÍRÓ József

1985 A magyar hajóépítés 150 éve. Budapest

BRAUDEL Fernand

1985 Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVIII. század. Budapest

CHAUNU Pierre

1971 A klasszikus Európa. Budapest

CHOLNOKY Jenő

1899 Közlekedés a khinai alföldön. Budapest

CSAPLOVICS János

1990 Ethnographiai értekezés Magyarországról. Budapest

CSERMÁK Géza

1956 A magyar hajózás múltjából. Budapest

ELLMERS Detlev – GANSSLOSER Rolf – HOFMAN Norbert – KEWELOH Hans-Walter

1984 Hafenpläne und Jachtschiffe der Fürsten von Löwenstein-Wertheim im 18. und 19. Jahrhundert. Deutsches Schifffahrtsarchiv 7/25–78.

- FARKAS József
1985 Szeged története 2. 1686–1849. Szeged
- GAÁL Jenő
1902 Berzeviczy Gergely élete és művei. Budapest
- GRÁFIK Imre
1973 Az állati erővel végzett folyami vontatás. Ethnographia LXXXIV. 482–510.
1975 Hajóvontatók. Néprajzi Értesítő LVII. 67–112.
1978 A hajóvontatás munkaszervezeti kérdései. Néprajzi Értesítő LXX. 9–55.
1981 Schiffschleppen auf den ungarischen Flüssen. In: Traditionelle Transportmethoden. 149–156. Budapest
1983 Az áru útja a szállítás forradalma előtt. Ethnographia XCIV. 1–35.
1983 A magyarországi fahajózás. Néprajzi Közlemények XXVI.
- HORVÁTH Mihály
1840 Az ipar és a kereskedés története Magyarországon. Buda
- JUHÁSZ Antal
1962 A tiszai tutajozás és a szegedi super mesterség. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960–62.
1984 A deszki hajóvontatók. In: Deszk története és néprajza. 783–816. Szeged-Deszk
- KOROMPAI Gábor
1987 Az Alföld víziútjai. Békéscsaba
- KOVÁCS János
1895 Szegedi emlékek. Szeged
- KOVÁTS István
1981 Egy szegény pórfiú önéletrajza. Budapest
- LENGYEL Dénes
1974 Benedek Elek. Budapest
- MÉSZÁROS Vince
1979 Széchenyi és a magyar vízügyek. Budapest
- MÓRA Ferenc
1917 Föl se hajózunk, le se hajózunk. Szegedi körkép. Pesti Napló, július 7. 5–8.
1958 A Duna a Tiszán. In: Móra Ferenc összegyűjtött művei. 311–320. Budapest
- REISNER János
1899–1900 Szeged története I–IV. Szeged
- SÁNDOR István
1990 Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei. Budapest
- SMITH Peter L.
1989 Canal Barges and Narrowboats. Aylesbury
- SZABÓ Magda
1978 Régimódi történet. Budapest
- SZÉCHENYI István
1848 Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről. Pozsony
1982 Napló. Budapest
- TAKÁTS Sándor
1900 A dunai hajózás a XVI. és a XVII. században. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 93–123; 145–177; 193–223; 341–374; 289–319.

- TESSEDIK Sámuel – BERZEVICZY Gergely
1979 A parasztok állapotáról Magyarországon. Budapest
- TÖMÖRKÉNY István
1906 Szegedi vízenjárók. Néprajzi Értesítő VII. 193–201.
1957 A Szent Mihály a jégben (elbeszélések). Budapest
- VAJNA Károly
1906 Hajóvontatás. In: Hazai régi büntetések I. Budapest 531–543.
- VÁRKONYI ENDRE
1977 Történelem jelen időben. Budapest
- ZELENIN Dmitrij K.
1927 Russische (ostslavische) Volkskunde. Berlin-Leipzig
- ZUMTHOR Paul
1985 Hollandia hétköznapi Rembrandt korában. Budapest
- ZSÓTÉR János
1842 Hajósi jó rendviszonyos kötelességek és általános rendszabályok. Szeged

MOTIVATIONS FOR A LEGAL ACT

István Szécheny's transport development and the history of shipping on the Tisza River

István Szécheny's *Thoughts on the Organisation of the Hungarian Transport System* (published in 1848) is the starting point of the study. As a well-known expert in the development of transportation in the first part of the 19th century, and also as a traveller with world-wide experiences, István Szécheny and his fellow experts had outlined the desirable changes in Hungary. In their plans, according to the trends of the epoch, the development of the railway network was given the primary significance, although shipping on rivers were also paid attention to.

The study primarily concentrates on the plans for the regulation of the Tisza River that is emphasised by István Szécheny as well. It was during the first part of the 19th century, the Reform Age in Hungary as well as the most active period of Szécheny's life, when the existence of steam shipping and the haulage of river boats by animal and human power showed a strong contrast. Having examples from abroad, his critical view and his innovativeness can be well understood. It has to be mentioned however, that traditional techniques of shipping, similar to the ones in Hungary, existed elsewhere on the rivers and canals of the continent before and during the first period of steam shipping. The study mentions examples from abroad and gives a historical overview of shipping on the Tisza River. On the basis of former research by the author, as well as using literary examples, there is an attempt to prove that the motorization of shipping did not immediately mean the cease of the haulage of boats by animal or human power. Traditional ways and steam shipping had existed side-by-side for decades.

S. LACKOVITS Emőke
Veszprém

A GYÓRSZEMEREI REFORMÁTUS EGYHÁZ ÚRASZTALI KENDŐI

A dunántúli úrasztali terítők és kendők

A magyar hímezőművészet múltjának tanulmányozására, legrégebb rétegei egyikének feltárására az úrasztali terítők és kendők a legalkalmasabbak. Valamennyi a kor jellegzetes magyar munkája, nem különböznek a világi célra készült textíliáktól, mert az úrasztala textíliájának alapanyagát, díszítését és színét a liturgiai előírások nem kötötték meg (KISS 1881. 152; NAGY 1986. 36; BENEDEK 1968. 69). Fontosságukra 1936-tól Palotay Gertrúd több tanulmányában is felhívta a kutatók figyelmét (PALOTAY 1936b; é.n. 5-6; 1942a; 1942b).

Az úrasztali terítők a különböző alkalmakkor az úrasztala leterítésére szolgáló textíliák, míg az úrasztali kendőket úrvacsora osztás alkalmával használták a szent jegyek és a klenódiumok (úrvacsorai edények) letakarására. A kétféle textília nagyságra jelentősen különbözik egymástól. Utóbbiak méretükre és formájukra a római katolikus kehelytakarókkal, a velumokkal rokonok.

Egy-egy gyülekezet több különböző korú és változó díszítésű terítővel és kendővel is rendelkezik, amelyek közül a legrégebbiek ma már többnyire általában használaton kívül találhatóak. E textíliák között akadnak olyanok is, amelyek felirattal és évszámmal ellátottak. Időnként és helyenként a jegyzőkönyvekben is olvashatók olyan bejegyzések, amelyek a terítők, kendők ajándékozására vonatkozóan szolgáltatnak adatokat. Ezek a közösség életére is értékes adalékok lehetnek.

E textíliák némelyike eredetileg nem liturgikus célra készült. Egyes darabok világi használatra készültek és csak később, kegyes adományként kerültek egyházi tulajdonba.¹ Olyan motívumegyütteseket őriznek, amelyek a 18. század végén, de főként a 19. században, majd a 20. század elején a népi hímezéseken: párnahajakon, fonalas zsákok bütüjén és halottas lepedők széléin jelennek meg.

¹ Szép példákat szolgáltatnak erre azok az úrasztali terítők és kendők, amelyek eredetileg női viseleti darabok, fejkendők és vállkendők voltak, majd mint selyem terítők és kendők kerültek egyházi használatba. A Balatonfelvidéken, a Bakonyban több gyülekezet tulajdonában (pl. Zánka, Mencshely, Szentantalfa, Szentgál, stb.) található ilyen textíliák. Akad közöttük olyan is, amelynek szélére az adományozó feliratot is hímezett pl. Szentgál. De e sorba illeszthető a győri református egyház török jegykendője vagy a pápai gyülekezet kontyolókendőből lett úrasztali terítője.

A magyar református gyülekezetekben őrzött úrasztali terítőknek és kendőknek egy csoportja a két világháború között Palotay Gertrúd kutatásai nyomán vált ismertté. Publikációit megelőzte az 1934. évi Országos Református Kiállítás anyagának rövid ismertetése (FELVINCZI TAKÁCS 1934. 577–580). Mindezeknél jóval korábban, már a múlt század végén Rómer Flóris hívta fel a figyelmet arra a nagybecsű értékre, amelyet a textíliák jelentenek (RÓMER 1875. 522). Napjainkban Takács Béla kutatásai gyarapították jelentős számú új adattal az úrasztala textíliáiról az eddig ismerteket (TAKÁCS 1975; 1983; 1984). A Dunántúlon azonban nagy számban léteznek még ma is olyan úrasztali terítők és kendők, amelyek teljesen ismeretlenek. E tájegység textilművészetének jellemzői ezek ismerete és feldolgozása nélkül feltáratlannak mondható.

A részben gyülekezetekben, részben a Pápai Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeiben őrzött textíliák többsége a 17–18. században készült gyolcs, patyolat, száda, azaz „bulyaváson” vagy selyem alapanyagokra. Előfordul szélükön körben a 1,5–2,5 cm széles fémszálas vagy csak egyszerű cérnából készült csipke. Díszítményeik általában a sarkokban vagy a sarkokban és a szélek közepén helyezkednek el. Amennyiben felirattal és évszámmal is ellátták őket, az körben a szélekre vagy a középdíszítmény köré került. Öltéstechnikájuk a laposöltés és ennek változatai. A hímzőfonal színes (ekrü, vörös, kék, zöld, türkiz) selyem vagy fémszál (arany, ezüst). De előfordul mindkettő alkalmazása, főként a 17. századiaknál. Később, a fémszál egyre olcsóbbá válásával uralkodóvá váltak a csak arany- és ezüstszállal hímzettek (TAKÁCS 1983. 59).

A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeiben Pápán valamint a gyülekezetekben összesen 979 db úrasztali textíliát őriznek. Ebből 732 terítő (26 Pápán található), 247 kendő (50 Pápán található). Közülük 16. századi 2 db (1 Pápán, 1 gyülekezetben), 17. századi 20 db (11 gyülekezetekben), 19. századi 157 db (25 Pápán, 132 gyülekezetekben), 20. század eleji 173 db (4 Pápán, 169 gyülekezetekben), 20. század második feléből 543 db, valamennyi gyülekezetekben. Selyem 139 db (30 Pápán, 109 gyülekezetekben), különböző (gyolcs, batiszt, száda, selyem, vászon) alapon hímzett 209 db (34 Pápán, 175 gyülekezetekben), festett 6 db (2 Pápán, 4 gyülekezetekben), bársony 203 db (5 Pápán, 198 gyülekezetekben), vászon (sima és mintásan szőtt díszítő csíkokkal ékes valamint damaszt) 252 db (5 Pápán, 247 gyülekezetekben), gyári szövet 45 db (2 Pápán, 43 gyülekezetekben), női kendő 29 db (2 Pápán, 27 gyülekezetekben), csipke 89 db, valamennyi gyülekezetekben. Ugyanitt található a kékfestő terítők (7 db) is (S. LACKOVITS 1988. 41–43).

Az úrasztali textíliák kisebb csoportját alkotják a Dunántúlon is meglévő, törököktől származó pesgirek, uckurok, turbántakarók. Bulyavásonra színes (vörös, türkiz, kék, zöld, ekrü) fonállal hímezték az egész felületüket beborító dús, de merev növény és virágábrázolásokat (gránátalma, szegfű, tulipán, oleander, jácint, törökörte, feltehető, hogy kármánkörte vagy makariakörte, füge, sarlós levél). Nagyrészüket islógokkal tették csillogóvá (S. LACKOVITS 1988. 40).

Az úrasztali textíliák többsége abba a sajátosan egyedülálló magyar hímzészajtába tartozik, amelynek összefoglaló megnevezése *úrihímzés*. Ez a hímzészajta a 18. századi textíliákon is továbbélt, hatása a 19. századi munkákon is érzékelhető. A motívumkincs részben az olasz reneszánsz ornamentikából (felületeket betöltő indaháló, egyes részek

kihangsúlyozása, arányos szerkezet, áttekinthető kompozíció, uralkodó növényi díszítmények), részben pedig a keleti, török mintakincsből táplálkozott (gazdagon csillogó hímzés, islógok használata, közép felé hajló sarokdíszítmények, aszimmetria, stilizált keleti növények, növényi elemek kitöltése más növényi elemekkel). Természetesen a kompozíciókat a magyar ízlésnek megfelelően alkották meg. A kései, főként 18. századból származó munkákon már barokk hatások is érzékelhetők.

E terítők és kendők egy része nem hímzőműhelyből és nem is hivatásos hímzőmesterek kezéből került ki. Alkotóik általában ismeretlenek. A rajtuk lévő feliratok vagy a jegyzőkönyvi bejegyzések legfeljebb az ajándékozókat nevezik meg, akik azonban nem mindig voltak azonosak a készítőikkel: esetenként egy-egy műhely mestereivel, nemesi kúriák, parasztporták és polgári otthonok egyházukat szerető és támogató asszonyaival, leányaival.

A szemerei úrasztali kendők

Az eddig ismeretlen textíliák közé sorolhatók a győrszemerei egyházközségben őrzött, ma már Pápán található úrasztali kendők is, amelyekre a Magyar Református Egyházak Zsinata Irodájának 1981. évi felmérése hívta fel a figyelmet. Az 1796. évvel kezdődő szemerei jegyzőkönyvben 1867-ben összesen huszonhárom terítőt és kendőt vettek számba, amelyek a következők:

- „1. Sötétpiros ezüst csipkéekkel körül varrott selyem kendő
2. Zöldvirágos aranycsipkés kendő, középen végigvarrva
3. Egy fakósárga selyem kiskendő szegett szélű
4. Egy avult kékszélű avult kiskendő
5. Egy sávos abrosz két vége rojtos
6. Egy fehér gyolcs aranyvirágos aranycsipkés kendő
7. Egy kékszélű ezüstcsipkés fehér kendő közepén kék virág
8. Egy nagy sávos abrosz
9. Egy sávos abrosz
10. Egy vesszőlős abros közepe varrás
11. Egy vörös macskanyomos abrosz és hím
12. Egy vörösrózsás abrosz
13. Egy kivarrott fehér gyolcskendő két átellenben levő sarkon Horvát Juli
14. Egy nagy vörös színű 1 fekete virágú úrasztali abrosz – ajándékozta Sü.S.J. tőri Judit–Tót Istvánné 1867-be
15. Egy fehér zöldkoszorús ezüstös kendő
16. Egy rongyos fakó selyemkendő
17. Egy kékselyem aranycsipkés keresztelő edényterítő
18. Egy szőrcsíkos asztalterítő
19. Egy sávos abrosz rojtos
20. Egy katedrai gyászterítő szecheji innepélyen I.M. [?]
21. Egy selyem katedrai terítő
22. Egy vesszőlős abros rongyos

[Utólag ceruzával:]

Egy barna sötétpiros virágokkal szövött bojtos asztalterítő

Egy kéksárga virágokkal szövött bojtos asztalterítő”.²

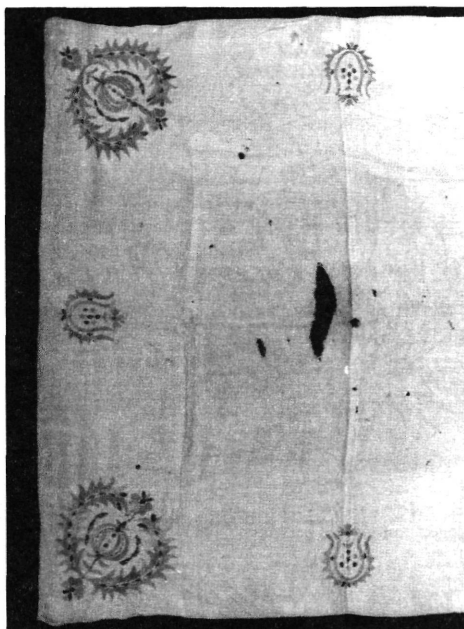
A gazdag felsorolásból a többség ma is látható. Közülük különösen két terítő figyelemre méltó: az egyik a 2., a másik a 6. számmal jelölt. Ajándékozásukra vonatkozóan semmiféle bejegyzést nem őriz a protocollum. Koruk feltehetően nem azonos. A leltárban a 2. sz. alatt feljegyzettet I., míg a 6. számút II. jelzéssel láttuk el.

I. *Úrasztali kendő*: 77,5x80 cm nagyságú. Fehér patyolat, körben 0,5 cm-es szegéssel, négy sarkában sarokmustrával, valamint körben a szélek közepén is díszítménnyel. Sarokmustra: türkizzöld selyemmel kivarrott ötszínű róza, ezüstszál közepű, három hegyes levélkében végződő. Ezek lefelé fordulók, míg a szár felfelé emelkedik. Utóbbiból jobbra és balra egy-egy mindkét oldalán sarlós-fogazott levél ágazik ki, amelyeket ugyancsak türkiz színű selyemszállal hímeztek. A levélfogak által körülzárt részen ezüstszállal kivarrott 9 db apró levél alakú pötty található. A levelek a zárócsúcs mellett jobbra-balra hajló, de a nagy levélhez nem kapcsolódó hegyes, ezüstszállal kivarrott levélkében végződnek. A felső részen, a sarlós levelek találkozásánál egy olyan koronás róza található, amely megegyezik a lent lévővel. A levelek által közrezárt részen egy gránátalma díszlik, amely egy üreges szárból nő ki. Ez a szár a levelek kiindulási pontjából emelkedik ki. Ezüstszállal varrták. A szár kiindulópontjánál egy-egy jobbra-balra hajló, míg a gránátalma kezdetén egy-egy lefelé hajló levél található szimmetrikusan elhelyezve mindkét oldalon. A levelek is türkiz színű selyemszállal varrottak. Ezután egy olyan ezüsttel hímezett pötty következik, amelyből kibomlik a szintén türkiz színű, selyemmel hímezett kettős falú gránátalma. A kettős fal közepén ezüstszállal varrott hullámvonal fut végig. A gránátalma belsejében váltakozva ezüst és türkiz selyemszállal négy pöttyöt varrtak (az alsó selyem, a felső ezüstszál). Az ötödik pöttyből háromágú levélkorona, a gránátalma felső része (csészelevelek) ágazik ki: két szélső levelét türkiz selyemmel, a középsőt ezüstszállal hímezték. A középső tagból nő ki a felső részt lezáró róza, amelyet üreges szár köt össze a gránátalma koronájával. Ezt selyemmel, közepét pedig ezüstszállal varrták. Sajnos, már erősen kikopott. A gránátalmát mindkét oldalon három-három, egymással láncszerűen érintkező ezüstszállal levélsor keretezi. A párhuzamos sarkokban azonos a levélsor alkotóelemeinek száma: két háromleveles és két négyleveles.

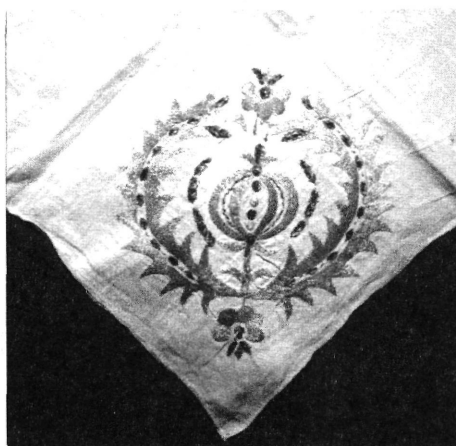
Öltéstechnikája: törökös laposöltéssel (színén-fonákán megegyező) varrott az egész mustra, kivéve az üreges szárat. Ezek esetében száröltést alkalmaztak (1–2. kép).

Oldalközép: két szélén ezüst, közepén türkiz színű selyem alkotja ezt a hármast, hegyével lefelé forduló levélkoronát, amely kiindulópontja a mintának. Ebből jobbra és balra ívesen hajlik ki az a kettős falú levél, amelyet külső oldalán fogaztak csak, de egyöntetűen türkiz színű selyemszállal varrták ki. A kettős fal középtáján ezüstszállal nagy pötty díszlik. E nagy, kinyílt tulipánalak belsejében türkiz színű selyemből rövidke száron stilizált apró levélkorona nyugszik. Ezután hét pötty következik mégpedig egy köré kör

² A Szemerei Helvética Confession lévő Szent Eklésiának Protokolluma 1796. Gyórszemere, Református Egyházközség levlétára.

1. kép. I. úrasztali kendő, Szemere.
Feltehetően 17. század vége. Fotó: Róka Lajos

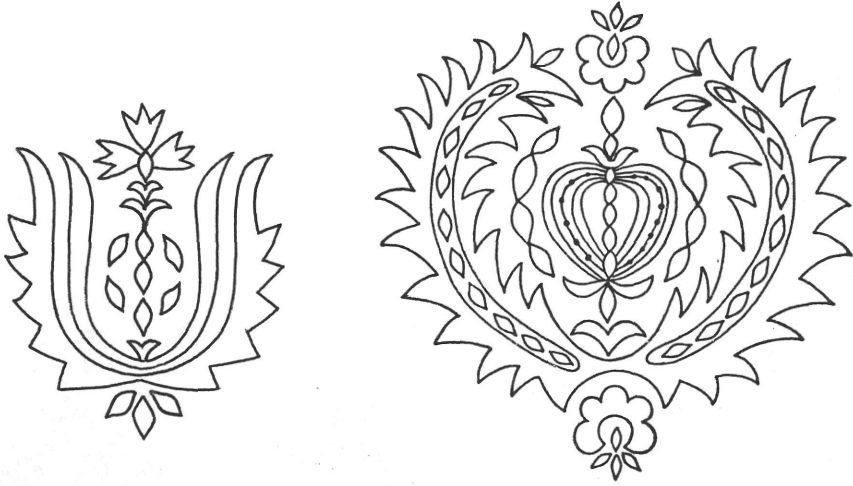

2. kép. I. úrasztali kendő sarokmustrája.
Fotó: Roboz László

alakban elhelyezkedve, váltakozva ezüsttel és türkiz színű selyemmel kivarrrva. A közép-tengelyben fent elhelyezkedőből rövid szár nyúlik fel, mindkét oldalán egymásnak forduló, türkiz selyemmel varrott háromszög alakú levéllel. Azonos színnel készült a kicsi stilizált levélkorona is. Ennek középső szárát megnyújtották. Végén három szíromcsokros, türkiz selyemmel hímzett szegfűvirág látható, ezüstszál és türkiz selyemszál középérszel. A stilizált levélkoronák száröltéssel, míg a virágkompozíció több része törökös laposöltéssel készült. A fémszálak között helyenként drapp selyemszál is felfedezhető. A terítő-kendő jelenleg erősen szakadozott állapotú, helyenként a hímzőszál is kikopott (3. kép).

Technikailag kidolgozott az egész kompozíció. Szerkesztése ugyan arányosnak mondható, de teljes merevség jellemzi. Hangsúlyosak a sarokdíszítmények, hozzájuk képest az oldalközepek mustrái kicsik. Mindkettőt merev szabályossággal rendezték el. A díszítmények egymás belsejében meghúzódnak, síkban ábrázoltak. Az egységes, növényi részek által közrefogott felületeket pöttyökkel bontották meg, míg a gránátalmát csíkokkal tagolták. A virág- és levélszirmokat, a pöttyöket váltakozva két színnel és anyaggal: ezüst fémszállal és türkiz selyemszállal hímezték. Az egész díszítményen azonban a türkiz selyem az uralkodó. A háromágú csúcsos levélkorona mind a növényi kezdeményeken, mind a virágok felső részén egyaránt megtalálható.

A sarkokon és az oldalközepéken az egész mustra egy tőből nő ki, részarányos. Mindkét oldalukon, valamint csak az egyik oldalukon fogazott levelek egyaránt megtalálhatók az ékítményen. Valamennyi középérszre és keretre bomlik. Erre az úrasztali kendőre

3. kép. I. úrasztali kendő oldalközép mintája és sarka.
Rajz: Gresa Judit

jellemző sajátosságok török kendőkön is megfigyelhetők mind a díszítőelemeket, mind a szerkezetet tekintve. A török elemeket hordozó magyar úrihímzések sorába tartozik ez is több más társával együtt.

A hímzőfonal: uralkodó a selyem, kiegészítő a fémszál (TAKÁCS 1983. 59), a mustra és a szerkesztésmód közeli rokonvonásokat mutat némely pápai úrasztali kendőkkel,³ amelynek alapján ennek is megközelíthetően meghatározható a kora. Ez feltehetően a 17. század vége, esetleg – mint legkésőbbi – a 18. század eleje.

II. Úrasztali kendő: 86x86 cm nagyságú. Fehér, kézzel szegett patyolatra készült, amelyet körben 1 cm széles arany-ezüst szálból való csipke övez. A díszítmények a sarkokban és az oldalközepeken helyezkednek el (*4. kép*).

Sarokmustra: lefelé forduló hármás levél (jácint?) a tő, amelynek két szélső szirma arannyal, a középső pedig ezüsttel kivarrott. Mellette jobbra és balra egy-egy elnyújtott, felfelé ívelő, hosszú, keskeny levél húzódik. Ezek közül indul ki a főszár. A főszár alján szétnyíló tulipán, majd jobbra-balra szimmetrikusan lefelé forduló kacs, utána mindkét oldalra kihajló, s a kacshoz hasonlóan aranyszállal kivarrott levélke látható. Ezt ezüstközepű, négy aranyszirmú rózsácska, kis, nyitott tulipán, majd egy közepén aranyszállal levetelt rejtő, két oldalán 3–3 karélyos, belül ezüst szállal, kívül arany szállal kivarrott zárt gránátalma követi. Belső részének kialakítása hasonlatos a fogazott levélhez. Fölötte, de vele nem érintkezve koronaként helyezkedik el az aranyszállal varrott háromágú levélkoronácska (csészelevelek). A főszárból mindkét oldalra mellékszárak ágaznak, s fonódnak

³ Tölgyfaleveles, gránátalmás, sarlós levelű kendő a Dunántúli Református egyházkerület Tudományos Gyűjteményeiben: ltsz. 51. Itt nem rózsából és levélkoszorúból, hanem háromágú tölgyfalevélből indul a mustra.

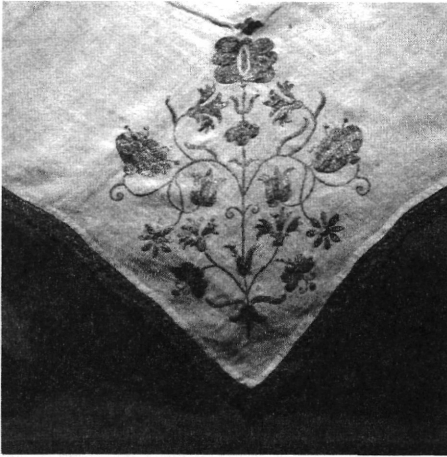

4. kép. II. úrasztali kendő Szemere. 17. század vége – 18. század eleje.

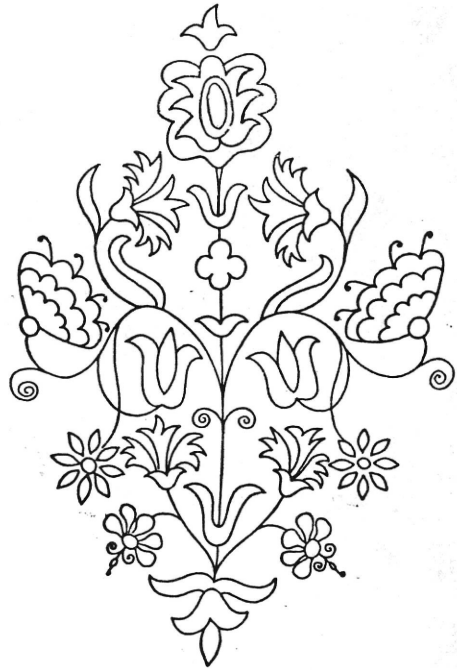
Fotó: Róka Lajos

egymásba szimmetrikusan elhelyezkedő virágaikkal, Az alsó levelek fölött kiágazó mellékszár csúcsán három szíromleveles, ezüstkelyhű, aranyszirmú szegfű ül. Ebből a szárból mindkét oldalon száracska hajlik lefelé ezüstközepű, két ezüst és három arany szíromlevelű, felül nyitott, kacsos rózsával. A csigavonalban szétnyíló kacsok között arany pöttyben végződő száracska nyúlik fel.

A második mellékszár csúcsán oldalnézetben ábrázolt stilizált virág nyugszik. Aranycsészből nő ki és ötkarélyos arany szirma három soros ismétlődéssel terebélyesedik el. Ez lehet több szíromrétegű tulipán, de közönséges mirtusz is, amelyben a gömböcskékben végződő, kilógó kacsocskák a porzókat jelképezik. Alatta lefelé hajló csigavonalú inda látható. Ebből a mellékszárból jobbra nyúlik le a közepén arany, két szélén ezüst szírmű tulipán, amelynek lehajló szárát egy vele ellentétes irányban induló, de ugyancsak lefelé forduló szár keresztezi, végén arany közepű, nyolc szírmű (váltakozva négy ezüst, négy arany szírom) virággal (rózsa). E mellékszár bal oldalán felfelé ível egy szár, a végén

5. kép. II. úrasztali kendő, sarka.
Fotó: Roboz László

6. kép. II. úrasztali kendő sarokmustrája.
Rajz: Gresz Judit

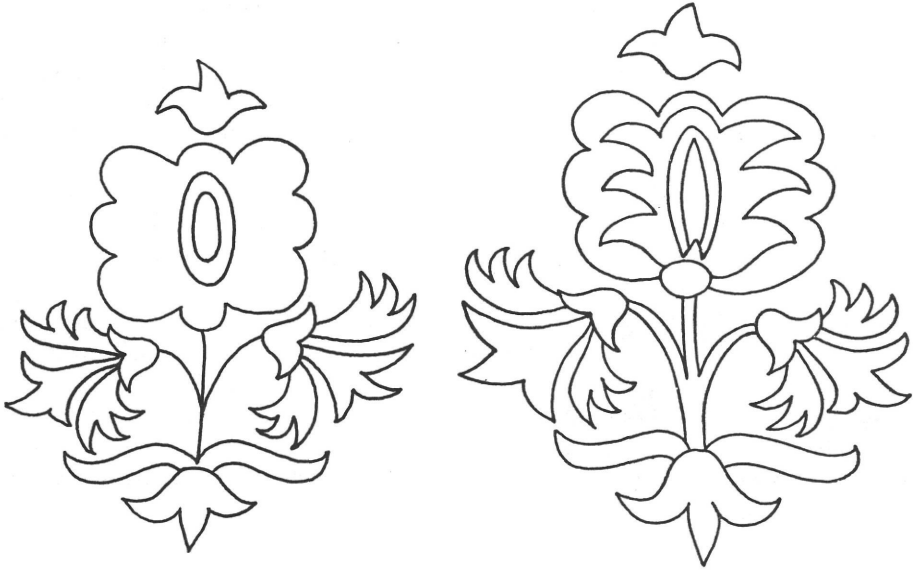
lehajló, ezüstkelyhű, három arany szíromcsokros szegfűvel, jobb oldalán mereven álló, keskeny arany levéllel. A főszár két oldalának mustrája megegyező (5–6. kép).

A főszár csúcán lévő gránátalma azonos a török kavuk terítőkön láthatókkal. (Ez lehet akár félbevágott szegfű is, amely a török terítőkön hasonlóképpen fordul elő.) A stilizált, több szirmú tulipán vagy mirtuszvirág kilátszó porzóival azonos a 17. századból származó egyik győri török terítő oldalszegélyén többször is előforduló motívummal.

Oldalközép: ezüstközepű, két oldalt aranyszirmú, lefelé néző hármasszirmú (jácint?) a tő, amelyből kiágazik a főszár. Végén ugyanaz a gránátalma látható, mint a sarokmustra főszárán. A főszár tövével jobbra-balra egy-egy ezüst levél hajlik ki. Ezt követi jobbra-balra egy-egy felfelé ívelő szár, végén ezüstcsészéjű, három arany szíromcsokros szegfűvel. A középső szirmainak formája jácintra emlékeztet, a szélsők pedig külső oldalukon fogazott levelekre (7. kép). Mind a sarkok, mind az oldalközépek mintája részarányos.

Öltéstechnika: uralkodó a törökös és mintás (mintázott) laposöltés. A szárok fonott vagy zsinóröltéssel, a levelek pedig kizárólag törökös laposöltéssel készültek.

A kendő kivitelezése magas technikai tudásról árulkodik. Szerkesztése arányos, kidolgozása rendkívül finom. Szimmetria és hajlékonyság jellemzi. Nem túlsúfolt a sok virág ellenére sem. A különféle virágok a hajladozó indák között méltósággal helyezkednek el. Bár a sarokmustrával ellentétben az oldalközépek mintájára a merevség jellemző,

7. kép. II. úrasztali kendő szélközép mintája.
Rajz: Gresa Judit

mellékszárjai azonban ennek is kecsesen meghajlók. Az egész kompozíció felkészült kéz munkájáról tanúskodik.

Ha részleteiben vizsgáljuk, török és európai jellegzetességeket figyelhetünk meg a kendő díszítményén az úrasztali terítők, kendők többségéhez hasonlóan. Az azonos méretű virágbokrok, a köztük lévő állandó távolság pl. nyugati hatásról árulkodik, míg a közös tőből fakadó több szár, amelyek mindenikén más virág található, pl. török jellegzetesség. Az azonos tőből fakadó szárak keresztezik egymást. A virágok többségét oldalnézetben ábrázolták, síkban elgondolva. A háromágú levélkorona mindig előfordul. A gránátalmát felbontották. Azonban a szárak, indák már nem merevek, vastokok, hanem határozottan kanyarognak, annak ellenére, hogy rájuk vastok, súlyos virágok nehezednek. Ez a magyar hímzések sajátossága, a csigavonalban kunkorodó ágakkal, az apró kacsokkal együtt. A virágbokor részei arányosan tagoltak.

Bár jellemzői alapján a kompozíció a törökös magyar hímzések csoportjába sorolható (PALOTAY 1942), de reneszansz, sőt némi barokkos jegyeket is magán visel. Az egészet mozgalmasság hatja át, amely kissé ellentétben áll az ábrázolt virágokkal.

A győri református egyháznak 1718-ban Székely István⁴ egy olyan úrasztali kendőt adományozott, amelynek díszítménye a szemerei kendőével megegyező, közepén azonban

⁴ Erdély-szerte több Székely nevezetű család is ismert, közöttük reformátusok és Magyarországra elszármazottak is találhatóak. Adatok hiányában az ajándékozó személye, s maga a család sem határozható meg. Vö. NAGY 1863. 559–572.

kardot tartó sárkányos címer látható, és a következő felírat olvasható: „Stephanus Székely obtalit Ecclae. ref. Jaur. Ao. 1718.”⁵ A tatai egyházmegye (Győr is ide tartozott) 1774-ben elrendelte az árvaegyházak (ekkor Győr is az volt) klenódiámainak és úrasztali textíliáinak jegyzékbe foglalását az őrzési helyek feltüntetésével. Itt a fent említett úrasztali kendő a következőképpen szerepel: „Szekeli István Uramtól adatott Arany Csipkével körülvetett Griffes keszkenő 1718” (PATAKI 1985. 163).

A szemerei II. kendő szerkezetét vizsgálva rokonvonások fedezhetők fel közte és a 18. századi szőnyi, tornyosnémeti, nábrádi, valamint a 17. századi sajkakazai terítők között,⁶ de megegyezik vele egy 17. századi észak-magyarországi úrasztali kendő is, több más, innen származóval pedig a szerkezetbeli rokonság⁷ megfigyelhető.

A szemereivel azonos győri terítő-kendő készítésének feltételezett korát alapul véve, valamint figyelve a teljes fémszálás hímzés alkalmazására, a vele rokonságot ill. azonosságot mutató úrasztali textíliák korára, a szemerei II. kendő készítésének idejét a 18. század elejére, legkorábban a 17. század végére tehetjük. Előképe a győri kendő lehetett, amelynek évszáma elképzelhető, hogy az ajándékozás idejét örökölte meg. Feltételezhető az is, hogy a két úrasztali kendő készítője is megegyezik, de nem zárható ki az sem, hogy a Szemerén őrzött szolgált a győrinek mintául.

Az úrasztali kendők készítésének ideje

Tekintettel arra, hogy sem a szemerei református egyház, sem a győri református egyház jegyzőkönyveiben az úrasztali kendők ajándékozására és ajándékozóra vonatkozóan nincs adat, de magukon a kendőkön – a győrit kivéve – sem található semmiféle felirat, ezért ma még csak feltevéseink lehetnek velük kapcsolatban.

Bár a két kendő különböző korok alkotása, készítési idejük között évtizedek telhettek el, a korszak azonban, amelyben megszülettek, majd az ajándékozás ideje is sok megpróbáltatással együtt járó időszak volt mind a szemerei, mind a győri református gyülekezet életében. 1613-ban került a szemerei gyülekezet élére első református lelkésze, Fejes Pál (TÓTH 1927. 35). A község lakói 1748-ig szabadon gyakorolhatták református vallásukat. Ez az időszak nagyban kedvezett a míves, gazdag úrasztali készülétek ajándékozásának. Klenódiámainak (négy kanna, három kehely, két kenyértartó tányér, keresztelő kanna és tál) és úrasztali terítőinek egy része ez időben került az egyházközség tulajdonába. 1748-ban Kisvárdai János prédikátort alispáni parancsra a szomszédos koroncóiak és gyimótiak elűzték, a templomot pedig elfoglalták. A faluban három évre megszűnt a vallásgyakorlat. 1751-ben azonban királyi engedéllyel ismét prédikátort hozhattak, Ladányi Miklóst, aki

⁵ A győri református gyülekezet 1862. évi jegyzőkönyvében Liskay József lelkésztől származó bejegyzés. A kendő ma is látható, bár már színét veszítette. Köszönetet mondok Sáhó Andor ny. győri esperes-lelkésznek és Tislér Géza egyházkerületi főjegyzőnek, akiknek segítségével mind a győri, mind a szemerei adatokhoz hozzájuthattam.

⁶ TAKÁCS 1983. 30–31/8. kép, 33–35/10. kép, 38–39/14. kép, 52–53/25. kép, 63/32. kép, 67/35. kép., 69/37. kép.

⁷ EMBER 1981. 98/141. és 87. 88. 90. 105. 113. valamint 117–118. ábrák.

1752-ig egy színben (gazdasági melléképület) prédikált. Ekkor a gyülekezet engedélyt kapott egy faluvégi oratórium építésére. Új templomot csak a Türelmi Rendelet után, 1786-ban emeltek, Nagy Sámuel lelkészsége idején (TÓTH 1927. 36.) A klenódiumok és terítők másik része e nehéz időszakból származik. Az úrasztali készülétek adományozásának készsége ekkorra megcsappant. 1736-tól már rendszeresen kérték a győri református egyház anyagi támogatását az evangélikusok kiválása miatt lélekszámban megfogyatkozott szemereiek (PATAKY 1985. 125).

1749–1783-ig a győri református egyház az árva eklézsiák szomorú sorsára jutott. Ez időben, 1750-tól, a vallásgyakorlatát visszanyert szemerei egyházzal kerültek szoros kapcsolatba, azt tekintve anyaegyháznak, pénzbeli adományokkal is rendszeresen támogatva a szemerei egyházközséget (PATAKY 1985. 146, 151). E korszak szemerei lelkészei (Ladányi Mihály 1750–1753; ifj. Komáromi Sülye Pál 1753–1768; Tolnai Péter 1768–1769; Bakos Gergely 1769–1783) a győri református közösség prédikátorai is voltak egyszerre. A jötevő győri árvaegyházról, annak adakozó, üldözött tagjaitól származhatnak az ez időtájt birtokukba került klenódiumok és terítők, amint arra más református közösségekből is ismerünk adatokat (pl. a Veszprémi Egyházmegyéből). Közöttük lehet a II. úrasztali kendő is. Nem kizárt, hogy ez is Székely István ajándékaént került Szemerére. A készítő, vagy a készítő-műhely azonosságára utal a két textília egyezése.

Ezzel szemben az I. úrasztali kendő a szemerei református egyházközség virágzó korszakában kerülhetett az úrasztali terítők közé. Adományozója a gyülekezet tehetősebb tagjai közül kerülhetett ki. Nem elképzelhetetlen, hogy személye azonos azzal a nemes Szalay Istvánnal, aki 1748-ban Bécsben is eljár a vallás szabad gyakorlása ügyében, s akitől az egyházközség 2000 Ft-os alapítványa is származik, de akit hitéért a győri püspök börtönébe zártak, majd a faluból kiutasították. Az sem zárható ki, hogy az ajándékozó Losonczy János, aki a vallásgyakorlat visszaszerzését járta ki Mária Teréziánál, sőt, a vármegyétől templomépítési engedélyt is szerzett 1752-ben (TÓTH 1927. 35–36).

Az adományozó feltételezett személyéről néhány adat kivételével alig tudunk valamit. Mint a református gyülekezetek textíliákat ajándékozó tagjainak többsége, ők is ismeretlenek maradtak. Az ajándékozás tényét és körülményeit e két esetben egyetlen adat sem örökölték meg.

Az úrasztali kendők mustrái és előképei

A dunántúli református úrasztali terítők és kendők gyülekezetekben meglévő, használaton kívüli, valamint egyházi közgyűjteményben őrzött darabjainak többsége a 17–18. századokban készült. Végignézve e textíliák hozzáférhető, jelentős létszámú darabjait, megállapítható, hogy a kompozíciót és a technikai tudást tekintve ezek egyedi alkotások, mégis felfedezhetők rajtuk azonos vonások: a növények és növényi részek ábrázolása, valamint az öltéstechnikák. Az egyes növényi részek, a virágábrázolások 16–18. századi világi textileken is megjelennek, de közülük többet világi célra készült és sok esetben egyházi használatba került török textíliák között is felfedezhetünk. E textíliák virágai bár nagyobb gazdagságban, de a korszak költészetében, a 17–18. századi virágénekekben is

megtalálhatók (SZABÓ T. 1970). Egyéb növényekkel együtt ezek a virágok is pompáztak az európai reneszánsz kertekben, a hazai kolostorkertekben, várkertekben, majd a nemesi udvarházak kiskertjeiben (RAPAICS é.n. 14–26, 30–40, 55–97). A virágok eredeti, szimbolikus jelentésüket, amely leggazdagabban, legszebben a lírában jelentkezett, a textíliák díszítőelemeiként elveszítették. Így pl. a termékenységet, a teljességet, a szerelmet és érzékiséget összetetten jelképező *gránátalma* (KRESZ é.n. 9; DANKÓ 1962. 558–559), a szerelmet jelentő, fiataloknak való *szegfő* (KRESZ é.n. 13–14), a tisztaságot megtestesítő *liliom*, amelyet a változatos *tulipán* szorított ki (KRESZ é.n. 13–14), vagy a szépséget, szerelmet, tisztaságot, ifjúságot és halált jelképező *mirtusz* (SURÁNYI 1985. 293–321). Az úrasztali terítőkön, kendőkön ezek az ábrázolások elsősorban díszítettek, kielégítve a gyűlekezetek színek utáni vágyát, ábrázolások iránti igényét a képeket nélkülöző, fehér falú református templomokban. Nem kizárható azonban bizonyos szimbolikus jelentésű növények tudatos ábrázolása: pl. tisztaság, hűség, erény, örökkévalóság – liliom, tulipán, szegfű, mirtusz, gránátalma. Hisz egy-egy növénynek egyszerre több jelentése is volt.

A leggyakrabban előforduló és legkedveltebb díszítőelemek egyike a Közép- és Dél-Ázsiában, valamint a Mediterráneumban elterjedt *gránátalma* (*Punica granatum*). Egyik variánsa a *törpe-gránátalma* (*Punica granatum* var. *nana*). Virágai ötszirmúak vagy harangszerűen lelógók, színük a sárgától a sötétpirosig változó. Termése bogyótermés, amelynek csúcsán koronászerűen helyezkednek el a csészelevelek (amint az a textíliákra hímzett változataikon is megfigyelhető), belsejükben pedig gránátvörös húsba ágyazva nagyszámú, apró mag található (VELICH 1987. 83–85). Ezt hímezték az úrasztali kendőre keresztbevágottan, síkban kiterítve. Régi elnevezése *pomagránát*. Kultusza igazán a reneszánszban, főként Itáliában virágzott (SURÁNYI 1985. 131), de a Bibliában, az Ószövetségben pl. az Énekek énekében is megtaláljuk (BIBLIA 1975. 877–878, 880, 882). Nem véletlen úrasztali textíliákon való általános megléte, amely ábrázolások keleti és nyugati forrásokból egyaránt táplálkozhattak.

Általános díszítőelem a *tulipán* (*Tulipa gesneriana*). Kehely alakú virágként ábrázolják, amely akár liliom is lehetne. A virág török közvetítéssel honosodott meg Európában, ahol rövid idő alatt rendkívül kedvelté vált, kultusza széles körben, gyorsan elterjedt (JÁRAINÉ KOMLÓDI 1987. 12–14). Ábrázolásainkon nyugati hatások mutathatók ki elsősorban, azonban némely esetekben török hatás érvényesült, pl. lantforma. Egyszerű változatai a bemutatott úrasztali kendőkön is sajátosan magyar ábrázolások (KRESZ é.n. 15).

Gyakori, esetünkben is mindkét kendőn előforduló ékítmény a *szegfű* (*Dianthus* sp.), amely Nyugat-Európában és a törököknél is általánosan kedvelt volt (KRESZ é.n. 15; SURÁNYI 1985. 314). A magyar hímezéseken egyszerű változatok és dús szirmú összetett ábrázolások figyelhetők meg a 16. század óta úgy, amint a virágnak is több fajtája terjedt el a kertekben. Esetünkben egyszerű a szegfűábrázolás.

Kehely alakban megjelenő a *jácint* (*Hyacinthus*), gyakran összetéveszthető a tulipánnal. A Mediterráneumban réti növényként volt ismert, de a keleti kertekben is nagy gazdagsággal fordult elő (SURÁNYI 1985. 275, 278). Hazánkba a törökök közvetítésével jutott el (SURÁNYI 1985. 312).

Bár a magyar úrhímezéseken általában nem található meg a *rozmaring* (*Rosmarinus officinalis*) (szegények tömjénje) ábrázolása (KRESZ é.n. 18), azonban a szemerei II.

úrasztali kendő hosszan elnyúló, kihajló levélkéi a rozmaryng leveleivel rokoníthatók. A növény gyógynövényként, fűszernövényként és koszorúvirágként egyaránt kedvelt volt a 16. századtól. Úrihímzéses textíliákon azonban stilizált *akanthúslevelek* fordulnak inkább elő (KRESZ é.n. 17–18.; SURÁNYI 1985. 300, 334; JÁRAINÉ KOMLÓDI 1987. 118).

Általánosan megtalálható az úrasztali – így a szemerei úrasztali kendőkön is – és a világi textíliák ábrázolásai között egy felülnézetben látható, 4–5 szirmú virág, amelyet rózsának neveznek. Ha alaposabban megnézzük ezt a virágot, akkor rájövünk, hogy nem igazi rózsza (*Rosa* sp.), hanem inkább *babérrózsza*, azaz *leandervirág* (*nerium Oleander*), amely egyaránt honos Keleten és a mediterrán vidéken. Bár általánosan nálunk csak a 19. században terjedt el, azonban már a 17. században írtak róla, a 18. században pedig népszerű növény volt (JÁRAINÉ KOMLÓDI 1987. 118). Mint ábrázolás, ezért a 19. századnál korábban bekerült motívumkincsünkbe. Textíliáinkon az a fajta megjelenítése figyelhető meg, amelyet 16. századi német metszeteken láthatunk (PLINIUS 1987. 82). Feltehető, hogy európai ábrázolások voltak az előképek. Tekintettel azonban arra, hogy a terítőkön mégiscsak stilizált a virágábrázolás, ezért nem kizárható az sem, hogy a rózsának, rozettának nevezett minta kinyílt almavirág vagy a vadrózsza virága.

A II. úrasztali kendő sarokdíszítményének mindkét oldalán egy-egy nagyméretű, oldalnézetben ábrázolt porzós virág díszlik. Ez lehet dús szirmú tulipán, lehet peonia, de leginkább a közönséges *mirtusz* (*Myrtus communis*) virágához hasonlatos, amely mind a mediterrán világban, mind a keleti népek körében ünnepi virág volt. Hozzánk, ugyanúgy, mint Közép-Európa egyéb részeire, a 16. században jutott el (JÁRAINÉ KOMLÓDI 1987. 88–90). A kendőn lévő ábrázolás előképe lehetett török textília, amelyről a virág ismerete nélkül vehették át a mintát.

A textíliákon megjelenő virágmotívumokról megállapították, hogy általában nem a természetből vettek, innen csak az elnevezés származik (KRESZ é.n. 5). A természet virágai elsősorban a virágos nyelvnek voltak ihletői. A virágkultusznak állandó forrása volt a virágnyelv, a virágének, a füves könyvek és a virágyszimbolikai könyvecskék. A világi célra készült textíliák esetében még feltételezhető a szimbolikus jelentésű, tudatos virágábrázolások. A hímzések motívumai azonban, az egyes ékítmények és ékítményegyüttesek az esetek többségében mintakendőkön, mintalapokon, textíliák kedvelt díszítményeként terjedtek el és őrződtek meg.

Ismeretes, hogy Győrött, Pozsonyban, Kassán, Budán a középkortól létezett a varrók céhe, amelynek keretében hímzők is dolgoztak, akik körében rendkívül kedveltek voltak a német és velencei mintakönyvek (EMBER 1981. 12–13; 1972. 47). A mesterlegények, a peregrináció diákjai több országot bejárva sokféle hímzsmintát láttak, megismertek, amelyek közvetítésükkel hazánkba is eljutottak. Jelentős közvetítő szerepet játszottak e téren a kereskedők (EMBER 1981. 13). Ugyanakkor a főúri udvarok hímzskultúrája, a nemesi családok egy-egy udvarban nevelődő, tanuló leányainak hímzstudása a török hímzőasszonyok munkái, s a széles körben kedvelt török hímzések mind-mind hatással voltak az úrasztali textíliákra, még azokra is, amelyek nem hímzőműhelyekben, hanem ismeretlen alkotó kezemunkáiként, egyszerű kivitelben készültek.

E rendkívül erőteljes hatás bizonyítékai azok a hasonlóságok, sőt azonosságok, amelyek nem egy esetben főúri kelengyék hímzett párnahajjai, lepedőszélei, keszkenői és

az úrasztali terítők, kendők mintakincse, ékítménye között megfigyelhető (RADVÁNSZKY 1986. 92, 95–97, 100, 104–106, 134, 139. képek). A rajzolt és varrott minták, az asszonyok által egymásnak kölcsönzött, átadott motívumkincsek az úrasztali textíliákra sem maradtak hatástalanok. Minden bizonnyal azonban a liturgikus textilek is hatottak a világiakra. Természetesen igazán kisugárzó hatása a műves munkáknak volt.

A liturgikus textíliákon az egykori jelképek korábbi jelképes tartalmukat elveszítették, már csak részben közvetítettek üzenetet, vallásos tartalmút, nemegyszer bibliai idézeteket iktatva a virágábrázolások közé. A 16. századtól kiteljesedett virágzás elvitathatatlanul erőteljes és hosszan tartó hatást gyakorolt a református liturgikus textíliákra, megőrizve valamit a korabeli virágoskertek pompájából is a 17–18. században, amikor sok esetben fából készült vagy sövényfalú templomokban használták a terítöket, kendőket, felékesítve velük az úrasztalát, hogy „puszta ne legyen” (TÓTH 1927; KÖRMENDY 1971; S. LACKOVITS 1992. 16–19.).

IRODALOM

BENEDEK Sándor

1968 A magyar református liturgia története. Felsőőr

DANKÓ Imre

1962 Az almaszimbolika magyar vonatkozásai. Ethnographia LXXIII. 558–589.

EMBER Mária

1972 A 17. századi magyar hímzések motívumkincse. Folia Historica I. 45–80. Budapest

1981 Úrihímzés. Budapest

FELVINCZI TAKÁCS Zoltán

1934 Török és törökös magyar hímzések a református kiállításon. Protestáns Szemle 11. 577–580.

JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda

1987 Legendás növények. Budapest

KISS Áron

1881 A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest

KÖRMENDY József

1971 Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10. 53–85. Veszprém

KRESZ Mária

é.n. Virág és népművészet. Budapest

LACKOVITS Emőke S.

1988 Református úrasztali textíliák a Dunántúlról és a Kisalföldről. In: Komárom megyei Néprajzi Füzetek 3. 34–45. Tatabánya

1992 „Hogy az ékességeitől megfosztatott Úrnak asztala puszta ne legyen.” Egy ajándékozás története. Múzeumi Diárium. 16–19. Veszprém

NAGY Iván

1863 Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest

- NAGY Géza
1986 Fejezetek a magyar református egyház XVII. századi történetéhez. Budapest
- PALOTAY Gertrúd
1936a A debreceni református egyház régi terítői. Debrecen
1936b A győri református egyház régi kendője és némely tanulsága. Győr
é.n. A miskolci református egyház régi hímzései. Történetírás I. 5–6. Budapest
1942a A magyar református templomok úrasztali terítői. In: Magyar református templomok. Szerk. Kovács J. István. 283–313. Budapest
1942b Oszmán-török elemek a magyar népi hímzésben. Budapest
- PATAKY László
1985 A győri református egyház története. Győr
- PLINIUS Secundus, C.
1987 A természet históriája. A növényekről. Részletek a XII–XXI. kötetből. Az illusztrációk Hyeronimus Bock: Kreuterbuch. Strassburg, 1580. munka alapján készültek. Budapest
- RADVÁNYSZKY Béla
1986 Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I. (Reprint) Budapest
- RAPAICS Raymund
é.n. Magyar kertek. Budapest
- RÓMER Flóris
1875 A pápai református egyház levéltára és régibb terítői. Vasárnapi Újság. 522.
- SURÁNYI Dezső
1985 Kerti növények regénye. Budapest
- SZABÓ T. Attila szerk.
1970 Haja, haja virágom (Magyar virágénekek). Bukarest
- TAKÁCS Béla
1983 Református templomaink úrasztali terítői. Budapest
1975 Református templomok török hímzései Észak-Magyarországon. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII–XIV. 397–413. Miskolc
1984 Úrasztali terítők. Múzsák 3. sz. 8–10. Budapest
- TÓTH Endre
1927 A pápai református egyházmegye története. Pápa
- VELICH István
1987 A déligyümölcsökről. Budapest

ABENDMAHLSTÜCHER DER REFORMIERTEN KIRCHE NACH CALVIN VON
GYÓRSZEMERE

Zur Untersuchung der Vergangenheit, ungarischer Volksstickerei sind die Abendmahlstücher besonders geeignet, deren Grundstoff, Dekor und Farbe von liturgischen Vorschriften nicht festgesetzt sind. Von verschiedenen Ausmaßen, waren diese Textilien dazu bestimmt, um den Abendmahlstisch und die Klenodien zu zudecken. Manche wurden gar nicht für liturgische Zwecke hergestellt, gelangten jedoch als fromme Gabe in kirchlichen Gebrauch.

Die Abendmahlstücher Transdanubiens werden von den Wissenschaftlichen Sammlungen des Transdanubischen Reformierten Kirchendistrikts sowie von den Kirchengemeinden aufbewahrt. Von den insgesamt 979 Tüchern, die im ganzen Kirchendistrikt gehütet werden, stammen rund 100 St. aus dem 17. bzw. 18. Jh. Darunter befinden sich zwei bisher unbekannte Tücher aus Gyórszemere, die in einem Gemeindeinventar aus 1867 unter 24 Textilien mit den Ordnungszahlen 2. und 6. angeführt sind. Das eine (Abb. 1–3.) wurde auf weißen Batist mit türkisarbenner Seide und Silberfaden genäht; Eckmotiv: Rosen, Zahnung, Blättern, Granatapfel; Seiten-Mittelmotive: Tulpen, Nelken. Größe: 77,5x80 cm. Steif, aber gut proportioniert komponierte, technisch ausgearbeitete Verzierung, deren Charakteristiken auch auf türkischen Textilien zu beobachten sind. Mit einigen Tüchern aus Pápa verwandt. Nähetechnik: Plattstich türkischer Art und Steilstich.

Das andere Tuch (Abb. 4–7.) ist auf Batist mit Gold- und Silberfaden bestickt. Das Eckmotiv besteht aus einem geschlossenen Granatapfel sowie aus Tulpen, Rosen, Nelken und verschlungenen Ranken; darin ist eine Blüte (vermutlich Myrte) symmetrisch angeordnet. In der Mitte sind die Seiten mit Granatapfel, Nelken und sichelförmigen Blättern verziert. Die Motive sind ebenmäßig, fein bearbeitet und symmetrisch komponiert. Unverkennbar ist das hochgradige technische Können. Die Sticharten: Flachstich türkischer Art, gemuster Flachstich, Schnurstich. Diese Textilie stimmt mit dem Abendmahlstuch überein, welches 1718 von István Székely der reformierten Kirche von Győr (Raab) geschenkt wurde, weist aber auch verwandte Wesenszüge mit manchen transdanubischen und nordungarischen Tüchern aus dem 17. Jh. auf. Größe: 86x86 cm.

Beide Tücher von Gyórszemere wurden Ende des 17., spätestens Anfang des 18. Jh. hergestellt. Die Zeit, da sie der Gemeinde geschenkt wurden, brachte dieser schwere Schicksalsschläge, da sie vorübergehend sogar das Recht auf die freie Ausübung ihrer Religion verlor. In Bezug auf die Person der Spender sowie auf die Schenkung sind wir lediglich auf Vermutungen angewiesen, da uns keinerlei diesbezügliche Angaben zur Verfügung stehen.

Die auf die Abendmahlstücher gestickten Blumen haben vor allem dekorative Funktionen; sie befriedigten den Wunsch der Gläubigen nach bunten Farben, ihren Anspruch auf figurale Darstellungen in der reformierten Kirche, einem Holzbau ohne Bilder und Statuen, mit weißgetünchten Mauern. Erst in der zweiten Hälfte des 18. Jh. wurde in Gyórszemere ein Gotteshaus mit Steinmauern errichtet.

BALOGH Jánosné HORVÁTH Terézia
Budapest

PRÉSELT EZÜST FÜLBEVALÓ KÉSZÍTÉSE BAJÁN

A bajai ötvösséget részletesebben kutattam 1969 és 1971 között (HORVÁTH 1971). Akkoriban még 6 ötvös működött Baján. Egyikük, Tímár Lajos (1907–1975) átállt arra, hogy olcsó színesfémekből divatékszert készítsen. Haláláig hagyományos ezüstműves felszerelésével dolgozott. Sok adatot szolgáltatott az egykori eljárásokról és tájékoztatott arról is, hogy mekkora teljesítményt produkált egy műhely a 20. század elején. A szombat is teljes munkanap volt, sőt az olyan műhelyek, ahol új árut készítettek és árultak, még vasárnap is működtek. Így egy hét alatt egy műhelyben egy ezüstláncos „lázsiás” (pénzerméből való nyakék) készült el, amiben 1 ötkoronás, 2 kétkoronás és 6 egykoronás érme volt. Az inasok előkészítették az ezüstlemezt, a segéd fűrészelt, a mester vésett és követ foglalt. Ha 2 segéd volt, akkor 2 ilyen nyakék is elkészülhetett egy hét alatt. Ezüst fülbevalóból 1 nap (10 óra munkával) 10 párat megcsináltak, ha volt kész ezüstlemez. Hozzá való csüngőből naponta 20 párat. Arany fülbevalóból 10 pár 2 napig készült, mert az igényesebb. Ott el kell számolni, ha hiányzik. Az ezüstnél ha elhullik, nem számít.” Ezüst gyűrűből, ha az inasok előkészítették az anyagot, napi 30 db készült. „Tekerőztűből” (fátyol rögzítésére) csak 4–5, mert az „piszmogós”. Gombot 20 db-ot lehetett csinálni egy nap alatt. „Kézzel kiütötték. Azt is az inasok csinálták, a segédek aztán folytatták.” Munkabért darabra fizettek a segédeknek, minden hét végén. Az 1930-as években 20–22 pengőt kapott egy segéd.

Gyűjtőútjaimon igyekeztem magam is megfigyelni az ötvösmunka teljesítményét, amikor rekonstrukciókat készítettem Tímár Lajossal. A munkafolyamatról fényképfelvételeket készítettem, továbbá időmérést végeztem. Solymos Ede fekete-fehér felvételeket készített és filmezett. Megfigyelésem idején a körülmények már nem voltak „eredetiek”, mert a mester segéd és inas nélkül dolgozott, és a gazdaságnál kisebb számú sorozatban készítette az ékszert. Tímár eljárása különben azonos a 19. századi ötvösökével (vö. FRECSKAI é. n.). Csak néhány mozzanatban tér el attól, amit az 1980-as években alkalmaztak a fővárosi ötvösök. Ezekre külön utalok („Bp.”) soronkövetkező leírásomban, amelyben az ezüstékszer-készítést egy *oválfüggő* példáján mutatom be. (Egyszerre 2 pár volt munkában.)

Ennek a tipikus paraszti fülbevalónak a *feje* ovális dobozkához hasonló. A fülcimpába illesztésére egy kampósan hajlított *rúd* (drót) szolgál. Ennek töve csuklósan elfordítható, vége beakaszódik a *fej* tetején egy fülbe.

Mielőtt az ékszert készítette, előbb anyagról gondoskodott a mester. Ezüstöt olvasztott és megfelelő formába *öntötte*. Vegyes ezüsthulladékot és forgalomból kivont pénzerméket

1. kép. Ezüst olvasztása faszén tégelyben.
Solyms Ede felvétele

bórax-porral együtt egy faszénből faragott, kézbeillő olvasztótégelybe (Bp.: samott tégely) rakott és láng fölött izzította (1. kép). Pár perc múlva folyékony lett az ezüst, akkor „ingusz”-ba, azaz vas öntőtégelybe, kokillába öntötte, ahol pillanatok alatt megszilárdult és kihűlt a massa. Utána szétcsavarozta az „ingusz” két felét, és kivette a kapott lapot, illetve a szögletes keresztmetszetű rúd alakot, aszerint, hogy milyen negatívot alkalmazott. Mindkét fajtát készített, hogy lemezre és drótra is szert tehessen.

Az olvasztáshoz és a többi munkafolyamathoz is gyakran szükséges hevítésre városi gáz lángját használta. Spirituszlámpát csak az 1860-as évek előtt alkalmaztak a bajai ötvösök, hiszen Budapest után Baja volt a második hazai város, ahol gázgyárat létesítettek.

Amikor lángba tartják a tárgyat, akkor alátesznek egy faszenet, amin drótszita fekszik. A határfok növelésére sárgaréz fúvócsővel, szájjal is szítják és irányítják a lángot (1–2. kép). Mivel az ezüstöt a más fémmel való érintkezés a munkálás során szennyezi, a mai budapesti ötvösök kerülnek a fémrács (drótszita) alátétet, inkább azbesztlapot használnak. A hevítés a gáz lángjával és levegő keverékével működő forrasztópisztollyal történik.

Ahhoz, hogy az öntött lapból lemez, és a rúdból drót legyen, további vékonyításra és megmunkálásra szorul. (Bp.: előtte még kénsavas kezelést is kap.) Mindkettőt először vékonyítják, „hengerelik” a „valcnival”. A lemezt két sima henger között hajtják át, fokozatosan csökkentve a vashengerek távolságát. Előbb 1 menet 30–40 mp, majd a 3. vagy 4. hengerbeállításkor 1 p 10 mp. Lemezt lehet közvetlenül ezüst pénzérméből is hengerelni, öntés nélkül. A rudat egyre keskenyedő vájatokkal ellátott hengerek közt kell áthajtani, míg hengeres vékonyabb drót lesz belőle. Közben hevítik (2. kép). Amikor már hosszabb, akkor vasdróttal tekercsbe összekötve tartják a tűzbe. Aztán kibontják és tovább vékonyítják. Az utolsó vékonyítás 2 percig tart. A drótot a hengerlés után még ún. „húzásnak”, is alávetik: egy lyukorokkal ellátott acéltábla, a „húzóvas” egyre kisebb lyukain húzogatják át. Ha már elérték a kellő vékonyságot, akkor a drótot fél órára vitriolba teszik, ami kb.

2. kép. Ezüsthuzal hevítése két húzás (vékonyítás) között.
Solymos Ede felvétele

1 rész vitriol és 9 rész víz, tulajdonképpen híg kénsav. Tímár Lajos műhelyében nincs vízvezeték, az utcai artézi kútról hozatja a vizet. Azelőtt az inasok közvetlenül a Sugovica nevű Duna-ágból hozták. (Bp.: az iparművészek a lemezt és a drótot általában készen veszik az Állami Pénzverőből.)

Amikor már rendelkezik megfelelő lemezzel és dróttal az ötvös, hozzáláthat a fülbevaló készítéséhez.

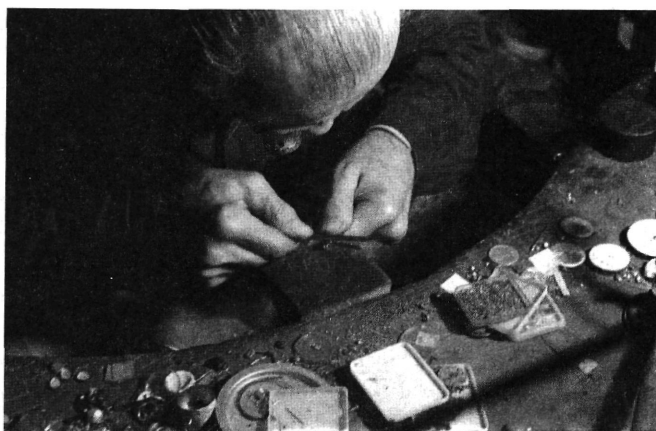
Az első lépés a fülbevaló *fejének* domborítása, vagyis a *stancolás*. Lemezből kis négyszögletes lapokat vág, aztán előkeresi a kiválasztott ovális domborulat készítésére szolgáló, vasrúd nyelű verőtövet, azaz a „stancnit”. Ennek alját (fejét) kalapáccsal egy ólomdarabba veri, hogy megkapja a negatívot. Odafektet egy ezüstlemezt, és újra ráveri a „stancnit”, hogy kidomborítsa. A 4 fülbevalófej beverése 4 p 10 mp. Ezután sárgaréz lemezkét is tesz alá, és miután a *fej* pár mp-ig tűzbe tartotta, másodsorra ráver. Olajat is csöppent közéjük (Bp.: fejlettebb fokon az ólom helyett acél negatívot és mechanikus „golyósprest” alkalmaznak, amivel sorozatgyártás is lehetséges. Akkor a fülbevalófejnek már nem is kell fenéklés, úgyis elég erős.) Amikor az ezüstlemezkék elnyerték a kívánt ovális domborulatot, az ötvös egyszerre tűzbe tartja mindegyiket 10 mp-re, és levágja a fölösleges széleket (a 4 db-ról 3 perc 10 mp alatt). Utána másodsorra beüti az egész sorozatot, ez 5 p 30 mp. Végül egy drótból készült kis kapu forma alatt átdugdosva ellenőrzi, majd reszeléssel igazítja az oválisok vastagságát, formáját (a 4 db: 15 p).

Következik a második lépés: a fülbevaló fejének *fenékelése*, azaz nyitott hátsó felének lefödése. Ehhez is négyszögletes ezüstlemezkéket vág ki és enyhén domborúra kalapálja. A 4 db kb. 5 p alatt kész. (Bp.: gyakrabban használnak fogót, mint kalapácsot az alakítgatásokhoz.) Majd új fúróval kis lyukat fúr bele, hogy forrasztás közben ott távozhasson a kitágult levegő (3. kép). A fenéklaphoz kell forrasztani a *rúd* kampójának befogadására szolgáló kerek fület és a 2 oldalára 1–1 kis erősítő golyót. (Bp.: a golyók el

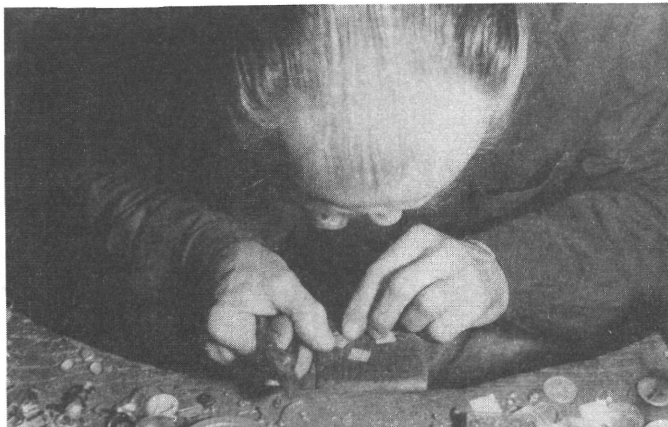

3. kép. A fülbevalófejek fenéklemezére lyukat fúrnak.
Solymos Ede felvétele

is maradhatnak. Tímár Lajos csak akkor hagyja el, ha pl. szív alakú *fej* és két ága közé jól beilleszkedik a kerek fül.) A *fülnek* való karikákat úgy nyeri az ötvös, hogy vékony drótot rátekercesel egy vastagabbra és fém-lombfűrészszel leszabdal belőle kis szakaszokat, amiknek a 2 végét aztán kerekre összekalapálja és összereszezi (4. kép). A pici golyók úgy készülnek, hogy ezüstlemezkéket egy vizes bóraxszal bekent faszéndarabra illesztve – a rekonstrukciókor műszénre – tesznek és lángba tartják 1 percig. A lemezkék vörösen izzani kezdenek és felgömbölyödnek. Ha szennyezettek a golyók, akkor vitriolba, majd vízbe teszik őket. Ha sietnek, akkor ólomtálba teszik a vizet, alá háromlábát és spirituszlángot helyeznek, mert melegítve „hamarabb lefőnek” a golyók. Ha készek mindezek az elemek,

4. kép. Karika összereszezése.
Solymos Ede felvétele

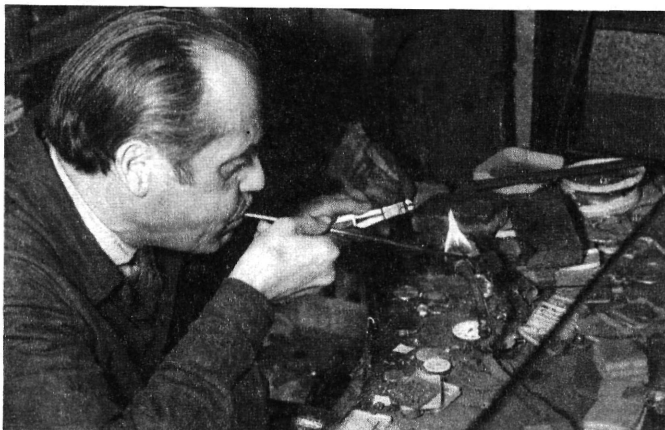

5. kép. A fülbevalófejek fenéklemezre illesztése.
Solymos Ede felvétele

elő kell készülni az összeforrasztásra. Az ötvös lereszeli a fenéklapokat (a 4-et 2 p 10 mp alatt), azután „traubolja”, vagyis felrakosgat a forrasztandó helyekre vizes bóraxpépet és apróra vagdalt forrasztólemez darabkákat. (A forrasztó az ezüsthöz alacsonyabb olvadáspontú ezüstitötvözet, amit lemez formára szintén maguk öntöttek – készítettek az ötvösök: 2 rész 800-as ezüst, 1 rész sárgaréz és 20 g-hoz 10 cg cink.) Az így előkészített felületre ráhelyezi a kis karikát, a 2 golyót és az ovális fejet (5. kép). 1 db fülbevalónak ez az előkészülete 1 p 15 mp és 1 p 40 mp közti időt igényel. Az ötvös aztán lángba tartja az egészet (közben nézegeti is, elemelve a lángtól) míg összeforrnak az alkatrészek. 1 db forrasztása 15–30 mp, lángszítával gyorsabb. (Bp.: minden forrasztás után szoktak „savazni” kénsavval, lágyítandó az ezüsthöz, hogy jobban munkálhassák.) Utána le kell vágni a fenéklap széléről a fölösleges részeket (1 db: 30 mp) és kész a fülbevaló feje. (Bp.-en ilyenkor körülreszelik a széleket. Előfordul, hogy előbb forrasztják a fenéket, és csak utána a karikát.)

Harmadik lépés a *sanérkészítés*, vagyis annak a csuklópátnak a készítése, amivel a fülbevaló rúdja a fejéhez fog illeszkedni. Az ötvös előbb ezüstlemezéből levág egy csíkot, hevíti (6. kép), és összekalapálja cső alakra. (Bp.: drót magot is alkalmaznak.) „Húzóvas”-on áthúzogatva zárja szorosra a széleit. Keresztbe rovátkákat reszel bele (3 p 10 mp), majd a téglalap keresztmetszetű „sanérreszelővel” (Bp.: inkább fűrészszel) szétszabja a készülő 2 pár fülbevalóhoz szükséges 4 db-ra. Mindegyiknek a közepéből az egyik felén kireszel egy szakaszt. Ezeket az elemeket vasdróttal ráköti a fülbevaló-fejekre, és úgy forrasztja rájuk, majd leoldja a drótot. (A kötözgetés egy db-nál 30–35 mp. A forrasztó hozzáadása db-onként 15 mp. Forrasztáskor az ötvös egyszerre 2 db-ot tart a tűzbe, 20–30 mp-ig. A drót leoldása csipesszel db-onként 5–6 mp.) A forrasztáshoz ismét fölrakott bóraxot utólag le kell oldani, ezért az eddig készült fülbevaló-elemeket vitriolba teszi ázni 1 órára.

Negyedik lépés a *rudazás*, a fülbevaló záró rúdjának elkészítése. A frissen készített ezüstdrótot előbb vitriolba áztatja a mester, tekercsben. Aztán kibontja és egyik részét kiegyenesíti. Onnan levág 4 db-ot a 2 pár fülbevaló rúdjának méretére. Majd a *sanér*nak

6. kép. Ezüstlemez-csík hevítése csuklópántnak.
Solymos Ede felvétele

készült cső alakból levág 1 db-ot és ahhoz merőlegesen, fésű alakban hozzáforsasztja a 4 rudat (7. kép). (Bp.: egyenként is csinálják.) Utána vitriolban áztatja. Szétvágja 4 db-ra. A vitriolból kivett fejeket szárítja (8. kép). Beilleszti a rudakat a fejek sanérjából kireszelt hézagba, a hozzájuk forrasztott kis csődarab segítségével. Fém-lombfűrészsel levág az ezüstdrótból akkora darabokat, mint a teljes sanér hossza, és bedugja tengelynek, azaz „stift”-nek, amin elfordulhat a rúd. A kiálló végeket lefűrészeli, és a bennmaradt részt lereszeli, hogy tartást is adjon. (Bp.: „a stiftet végül kalapáccsal el kell ütni laposra, hogy ki ne csússzon.”) A beállított rúd egyelőre egyenes marad. (Bp.: a rúdat már korábban meghajlítják, de esetleg csak a tisztítás után illesztik be.)

7. kép. Fésű alakba készítették forrasztáshoz a fülbevalók „rúdját”, a hozzájuk tartozó csuklópánttal.
Horváth Terézia felvétele

8. kép. Kész fülbevalófejek gázlágnál szárítása.
Solymos Ede felvétele

Az ötödik, utolsó lépés az *eltisztázás*, a felület kidolgozásra. Az ezüstműves előbb a fülbevaló *fejét*, majd a *rúdját* veszi kezelésbe. Lereszeli az egyenetlenségeket: db-onként 3–4 p. A *rudakat* hegyezi (db-ja 45 mp) és simára kaparja. Majd dörzspapírral „smirglizi”, db-onként 55 mp. Utána lángban tüzesíti, egyszerre az összeset 20 mp-ig, és úgy áztatja meleg vitriolban 1–2 óráig: ez a „főzés”. Majd tiszta vízbe teszi (Bp.: lúgba, hogy a savat közömbösítsék, különben majd kimarná a viselője fülét a fülbevaló), és drótkefével fényezi, „kraccolja”, db-ját 20–30 mp-ig. Utána néhány napra egy doboz melegített fűrészporba teszi a fülbevalókat, mert az a belsejükből is kiszívja a benne maradt vitriolt. (Bp.: nem használnak fűrészport, csak lúgozást végeznek.) Végül meghajlítja a rúdjukat a szüksége görbületre, és kifelé hajló kis kampót képez ki nekik a mester, amivel beakaszkodnak a *fejen* levő kis karikába: db-ja 20 mp alatt készül. Így már eladhatók a fülbevalók: az 1930-as években 2 pengőt kértek párjáért.

A leírt folyamat egyes mozzanatainak időadatait tekintve helyenként hézagos a gyűjtésem, de megisméltésére nem volt mód. Mindenesetre megkíséreltem az összegzést, és meglepő módon arra az eredményre jutottam, hogy a munkadarabok passzív ázási és száradási idejét leszámítva a szóbanforgó két pár fülbevaló elkészítéséhez nagyjából 2 órányi munkára volt szükség, ami megfelel annak a normának, amit az ötvös emlegetett, hogy egy nap 10 óra alatt 10 pár ezüst fülbevaló készül el.

IRODALOM

FRECSKAY János

é. n. Ötvös-mesterség. Budapest

HORVÁTH Terézia

1971 Fülbevalók Baja környékén. Néprajzi Értesítő LIII. 141–168.

DIE HERSTELLUNG VON GESTANZTEN SILBERNEN OHRRINGEN IN DER STADT BAJA

In der Beschreibung wird der Arbeitsgang eines südungarischen Silberschmiedes festgehalten. Dieser rekonstruierte im Jahre 1970 bäuerliche Ohringe mit der traditionellen manuellen Technologie der ersten Hälfte des 20. Jh.

Zunächst wurde das Silber gegossen, sodann daraus Silberblech und -draht gefertigt. Bei der Herstellung der Ohringe sind fünf Momente zu unterscheiden: 1. Aus dem Silberblech wird der ovale Kopf gestanzt. 2. Der offene Hinterteil des Kopfes wird mit einem Blech abgedeckt. 3. Herstellung des Scharnier, womit das Stäbchen des Ohringes an den Kopf angegliedert wird. 4. Herstellung des Verschlusstifts, welches durch das Ohrläppchen geführt wird. 5. Feinmachen, d. h. Ausarbeitung der Oberfläche, Biegung des Stäbchens nach Bedarf.

Nach Messung des Zeitbedarfes der einzelnen Teilmomente fand sich die Aussage des Silberschmiedes über die ehemalige Werkstatteleistung bestätigt: In einem Tag (mit 10 Stunden Arbeit) konnten 10 Paar Ohringe hergestellt werden.

WILHELM GÁBOR
Budapest

A MEGISMERÉS NÉPRAJZA: A KOGNITÍV ANTROPOLÓGIA

A néprajz kutatási területe a kultúra. E fogalom meghatározásának számtalan kísérlete ismert, melyek egy sor – és az esetek többségében egymástól meglehetősen eltérő – dologgal azonosították a kultúrát. A kognitív antropológia radikálisan leszűkíti e kört, és az ismereteket helyezi a középpontba. Ebben a dolgozatban a kognitív antropológiában használatos néhány alapvető fogalmat, módszert és problémát szeretnék röviden bemutatni.

A kogníció (megismerés) formális eszközökkel való etnológiai kutatása – a kognitív antropológia – az ötvenes évek közepén indult meg. Bár túlzás volna az egész irányzat kialakulását egyetlen ember nevéhez vagy egy évszámhoz kötni, gyakran Goodenough azóta klasszikussá vált kultúra definícióját szokták ilyenkor programadó kijelentésként idézni.¹ E szerint bármely társadalom kultúrája mindaz, „... amit ahhoz kell tudnia vagy hinnie valakinek, hogy a társadalom tagjai számára megfelelő módon viselkedhessen... a kultúra a tanulás végeredményéből: a tudásból áll” (GOODENOUGH 1957. 167).

A kognitív antropológia két alaphipotézisnek köszönheti létrejöttét: 1) A társadalom tagjai számára megfelelő viselkedés társadalmanként eltérő, és ezek az eltérések nem triviálisak. 2) A társadalmi elvárásokról a társadalom tagjainak ismeretei vannak, és ezek az ismeretek formális modellekkel leírhatók. Az első feltételezés a Sapir-Whorf hagyomány szerves része, a második a strukturalista nyelvészet ötvenes évekbeli hatásáról tanúskodik.

A kezdetek

A kognitív antropológia első – az ötvenes évek közepétől a hetvenes évek közepéig terjedő – szakaszában a kulturális ismeretek *szerkezetének* formális eszközök segítségével való leírásával foglalkozott.² Noha Goodenough említett meghatározása a kulturális ismereteket nem korlátozza a *nyelvi* ismeretekre (1. még GOODENOUGH 1970. 110), a nyelvészet és főképp a strukturalista nyelvészeti modellek hatására az érdeklődés elsősorban a nyelvi ismeretek leírása felé fordult. A fő gondot a leíráshoz szükséges megfelelő metanyelv megtalálása jelentette, mivel a tapasztalat szerint két vagy több nyelv hasonló fogalmi mezőkre használt szavai nem fedik feltétlenül egymást, így az egyik nyelv valamilyen

¹ A definíció – egyéb részletekkel és némileg eltérő fordításban – megtalálható magyarul: BLACK 1975. 23. és FRAKE 1988. 133.

² Jó bevezető ebbe a korszakba a TYLER (1969) szerkesztette tanulmánygyűjtemény.

fogalmat fedő szavához nehéz egy másik nyelvben pontosan ugyanazt a fogalmat takaró szót találni. A fonetika hangleírásának analógiájára a kognitív antropológusok az egyes szavak mögött feltételezett fogalmakat tulajdonságlisták segítségével próbálták megadni. Ha két szóhoz tartozó lista megegyezik, akkor ez a két szó azonos fogalomra utal, vagyis egyjelentésű.

A fogalmakat együttesen – tulajdonságlistáik alapján – ún. *paradigmákkal* lehet ábrázolni. A paradigmák bizonyos, tovább nem bontható primitív tulajdonságokat és ezeknek egy-egy fogalom esetében való meglétét vagy hiányát jelzik oly módon, hogy a fogalmak csak egy megkülönböztető jegyben térnek el egymástól. A fogalmak azokkal a tulajdonságokkal, melyek jelen vannak paradigmáikban, taxonómiai viszonyban állnak.

Nézzünk meg két egyszerű paradigmát illetve taxonómiát a magyar „fa” szónak megfelelő tethető német és spanyol változatokkal:

	(Baum)	(Holz)		
fás	+	+		
élő	+	-		
	[(Baum) (Holz)]			

		(Baum)	(Holz)
		/ \	

		(arbol)	(madera)	(leña)
fás		+	+	+
élő		+	-	-
tüzelő		-	-	+
	((arbol)(madera)(leña))			

		(arbol)	(madera)	(leña)
		/ \ / \		

Az ilyenfajta modellek készítésének a célja az egyes szavakhoz tartozó fogalom vagy fogalmak megállapítása, pl. fa [(élő fa) (holt fa)], illetve különböző nyelvek szavai mögött álló fogalmaknak az összevetése volt, pl. [fa (Baum)(Holz)]³ vagy (Baum, arbol). Maga az összehasonlítás komponenciális elemzés (*componential analysis*) néven ismert (pl. GOODENOUGH 1956; LOUNSBURY 1956; CONKLIN 1962).

A módszer és a paradigma modell akkor használható, ha a jelentés megfelelő leírásához a tulajdonságok megtalálhatók. A kognitív antropológiában ez elsősorban erre a célra kidolgozott strukturált interjúkkal, „keretekkel” (*frame*) történt (klasszikus példája METZGER – WILLIAMS 1966).

Érdeemes észrevenni, hogy egy-egy paradigma felállításához vagy a vizsgálandó kifejezések referenseit, vagy a hozzájuk tartozó tulajdonságlistát már *előre* ismerni kell.

³ Másszóval a (fa) fogalom a (Baum) és a (Holz) fogalmaknak felel meg.

Nem véletlen tehát, hogy a kognitív antropológia első húsz évében, melynek során főleg paradigmák, taxonómiák készítésével, illetve komponenciális elemzéssel foglalkoztak a kutatók, a vizsgált fogalmi mezők szűk, jól meghatározható referensekkel bíró körre korlátozódtak: szín-, rokonság- és növénynevekre. Az ezekhez a mezőkhöz tartozó tulajdonságlistákat ugyanis viszonylag könnyen létre lehet hozni azoknak az élőlényeknek, kapcsolatoknak a tulajdonságai alapján, melyek az egyes fogalmak terjedelmét képezik. Másszóval: ha a referensek, fogalmak és szavak között jól körülhatárolható, stabil kapcsolat van, a megfelelően kiválasztott tulajdonságok alapján a fogalmak csoportosíthatók és szavakhoz rendelhetők. A fogalmak, szavak és tulajdonságok egymáshoz rendelését más néven étikus (*etic*) leírásnak, a fogalmakét és szavakét pedig émikusnak (*emic*) is nevezik (a *phonemic/phonetic* nyelvészeti kifejezés analógiájára).

A fő gond ezzel a módszerrel és modellel kapcsolatban az, hogy már az ilyen szűk fogalmi mezők leírása és elemzése esetében is jogos a kételkedés: valóban leírható-e egyértelműen a szavak jelentése tulajdonságlistákkal, és ez valóban egyenlő-e a használatukhoz szükséges nyelvi ismeretekkel?

Már a fenti példák esetében felvetődhetett a kérdés, hogy mi határozza meg, milyen tulajdonságokat veszünk fel a paradigma modellekbe. A (Holz)-ot és a (Baum)-ot el lehet ugyan különíteni az (élő +/-) alapján, de legalább ilyen jól a (nyersanyag +/-) segítségével is.

Ha a tulajdonságok megfelelően leírják a szavak jelentéseit, akkor mit jelent az egyébként értelmes „lebendes (élő) Holz” kifejezés?⁴

Ha ezekről a szűk fogalmi mezőkről kimozdulunk, további – az itt tárgyalt modellekkel megoldhatatlan – problémák sora vár ránk. Hogyan lehet a konkrét referens nélküli fogalmakhoz (pl. elvont fogalmak, értékek) olyan háttérrel találni, melynek segítségével ezeknek a tulajdonságai megadhatók? Számos fogalomhoz ráadásul hozzárendelhetők ugyan megfelelő referensek, a fogalom használata azonban nem feltétlenül a referensek *tulajdonságaitól*, hanem esetleg a referensek *használatától* függ. Így például bizonyos esetekben azt, hogy egy bizonyos edényt a csészékhez vagy a mélytányérokhoz sorolunk-e, eldöntheti annak az ismerete, hogy az edényben éppen leves vagy tea van.

Alapvető elméleti probléma a tulajdonságlistákon alapuló jelentésemeléletekkel, hogy a *tulajdonságok* jelentését hogyan értelmezzük. Adjuk meg őket hasonló listákkal (és így tovább)?

A tulajdonságlistás jelentésemelékezés megköveteli a tovább nem bontható tulajdonságok használatát. Ellenkező esetben ugyanis egyes tulajdonságok taxonómiai viszonyban állhatnak egymással (ilyen viszony lehet például az (élő -) és a (nyersanyag +) között, és ennek hatására redundancia léphet fel ezen tulajdonságok között a tulajdonságátörklés miatt. A tulajdonságok között esetlegesen meglévő taxonómiai viszonyok kimutatásához viszont már eleve feltételezni illetve ismerni kell egy taxonómiai fát, melynek a felépítését

⁴ A problémát átmenetileg megoldhatjuk úgy, hogy kétféle (Holz) fogalmat különítünk el. Ekkor viszont meg kell tudnunk adni azokat a feltételeket, melyek alapján el lehet dönteni, melyikről van éppen szó. Ennek egyik javasolt módszere a szelekciós korlátozások. Hogy ez miért nem működik megfelelően, I. JOHNSON – LAIRD 1981. 115; GAZDAR – MELLISH 1989. 373-374.

megint csak tulajdonságok határoznák meg... Hasonló végtelen regresszió paradoxonnal fogunk majd a kölcsönös tudás esetében is találkozni.

A paradigmákétől némileg eltér a taxonómiák helyzete. Taxonómiai, azaz ELEMÉ, RÉSZHALMAZA viszonyokat minden kultúrában ki lehet mutatni különböző fogalmak között (például a meggyfa egyfajta fa), ezért az ilyen jellegű kapcsolatok vizsgálata, rekonstruálása máig az egyik fontos – bár már korántsem a legfontosabb – területe maradt a kognitív antropológiának. Míg a paradigma modellek a tulajdonságlistákon alapuló jelentéseméletek jelentőségvesztésével egyidejűleg a háttérbe szorultak, a taxonómiai viszonyok használhatóságát ez kevésbé érintette. Itt egyedül az a probléma merülhet fel, hogy ha ezek a modellek nem tulajdonságlistákon, akkor min alapulnak.⁵

A kognitív antropológia második szakasza

A hetvenes évek közepére a kognitív tudományokban egyre nagyobb igény támadt olyan jelentésmoდეllek iránt, melyek képesek az időben illetve térben szervezett célirányos cselekvések formális ábrázolására. A tulajdonságlistákon vagy a velük rokon szemantikus hálókon alapuló modellekké ugyanis azt még ábrázolni lehet, hogy a (fa 1, Baum) kivágható, felhasználható mint (fa 2, Holz), és a felhasználást valamilyen emberi lény fogja elvégezni. Magát a kivágás műveletét vagy az elszállítást azonban nem,⁶ nem beszélve arról, hogy a két cselekvést egészen másvalaki végezheti el akár teljesen eltérő módon, ha például kiderül, hogy az egyik esetben valaki a házát akarja fűteni a kivágott fával, a másikban viszont egy bútorgyárba kerül majd a faanyag.

A hetvenes évek végétől a kognitív antropológia – szakítva a nyelvészeti központúsággal – elsősorban a kognitív pszichológia és a mesterséges intelligencia felé közelít modelljei és módszerei tekintetében.⁷ A nyolcvanas években részben ezeket az új modelleket próbálja a saját gyakorlatában alkalmazni, részben a kulturális ismeretek elméleti kérdéseivel és ezen ismereteknek a nyelvi és a nem nyelvi viselkedésben (a következtetésben, értékelésben, problémamegoldásban, döntéshozásban) betöltött szerepével foglalkozik.⁸

A kognitív tudományok,⁹ melyek közé a kognitív antropológia sorolja magát, az ismeretek szerkezetét és a megismerés folyamatát igyekeznek leírni, megmagyarázni és modellezni.

Mielőtt rátérnék a kognitív antropológia speciálisabb kutatásaira és problémáira, célszerű előbb röviden megismerkednünk a kognitív tudományok néhány alapfogalmával (vö. NILSSON 1980; SHAPIRO 1987; GAZDAR – MELLISH 1989). A világról alkotott

5 További áttekintő irodalom a kognitív antropológia első szakaszáról: RENNER 1980, 1983; COLBY – FERNANDEZ – KRONENFELD 1981; KOKOT – LANG – HINZ 1982; KOKOT 1986, magyarul: BLACK 1975. 23-96.

6 Hagyományosan a procedurális és a deklaratív tudás különbségéről szoktak beszélni.

7 A fordulópontot három 1979-es konferencia jelzi: KOKOT – LANG – HINZ 1982. 331.

8 E korszak kutatásairól jó áttekintést adnak a DOUGHERTY 1985. és HOLLAND – QUINN 1987. által szerkesztett tanulmánygyűjtemények.

9 Az optimistábbak egyes számban használják ezt a szót.

ismereteink egy részét *tényekkel és szabályokkal* le lehet írni¹⁰ (Ha x hal, akkor x tud úszni). A hasonló eseményekről, dolgokról, lényekről, cselekvésekről, kapcsolatokról való ismereteink *prototípus*-szerű magok köré szerveződnek, melyeket a kategória legjellemzőbb egyedei képviselnek (A ponty inkább halszerű, mint az angolna). A szabályok feltétel illetve következmény része természetesen összetettebb is lehet (Ha x férfi, y nő, vagy y férfi és idősebb x-nél, akkor x-nek illik előre engednie y-t például az ajtóban – legalábbis a mi kultúránkban).

Ezek az összetett feltételek vagy következmények gyakran időben és/vagy térben rendezettek (Ha x szoba, y ajtó, z ablak, akkor y és z az esetek nagyrésztében x oldalán található). Az időben rendezett sémák más néven forgatókönyvként (*script*) ismertek (pl. SCHANK – ABELSON 1977; SIKLAKI 1980; ABELSON 1981, 1988; PLÉH 1986. 30-32; BARTSCH 1987; BOWER – BLACK – TURNER 1988). A forgatókönyvek bizonyos célt, szereplőket, bemenő feltételeket igényelnek, és végrehajtásuknak meghatározott következményei vannak. A forgatókönyvek egyaránt vonatkozhatnak ismétlődő eseményekre vagy cselekvésekre, ez utóbbi esetek azonban azok, melyek leginkább a kognitív tudományok érdeklődésének a középpontjába kerültek. Lássuk a „kabátvásárlás” forgatókönyvét (ugyancsak a mi kultúránkból):

((vásárol Vevő Kabátot Eladótól Ruháüzletben)

(megy Vevő Ruháüzletbe)

(üdvözlől Eladó Vevőt)

(kér Vevő Kabátot Eladótól)

(keres Eladó Kabátot)

(hoz Eladó Kabátot)

(próbál Vevő Kabátot)

(kifizet Vevő Kabátot Eladónak)

(becsomagol Eladó Kabátot)

(odaad Eladó Kabátot Vevőnek))

A forgatókönyvek egyik fontos tulajdonsága, hogy megkönnyítik a következtetéseket, mivel az egyes rész-cselekvések lehetséges következményeit leszűkítik. Hasonlóan jelentős vonásuk, hogy ha meghatározott forgatókönyvek szélesebb körben ismertek, akkor kommunikáció közben elegendő rájuk hivatkozni, és nem kell őket elismételni.

Már a korábbi „udvariassági” séma kapcsán észre lehetett venni, hogy bizonyos esetekben a szabályok következmény része *normatív*. A normák a döntésképes rendszerek célirányos cselekedeteit irányítják meghatározott viselkedést előírva bizonyos célok eléréséhez (ha kabátra van szükségem, vennem kell az üzletben, vagy csináltatni a szabóval). A célok elvontabb értékeknek a lehetőségekhez igazított aktualizálásai. A cselekvéssémák normatív komponense onnan származik, hogy ezek a sémák – ellentétben például az eseményssémákkal – nemcsak a cselekvések *észlelését*, hanem *végrehajtását* is irányítják.

¹⁰ A szabályokkal (célokkal) való leírás azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy az ismeretek *feldolgozása* is szabályok (célok) segítségével történik. L. JOHNSON – LAIRD 1981, 1989; STICH 1983. A megismerés modellezésére és az ismeretek rekonstruálására irányuló kísérletek nehézségei valószínűleg jelentős részben ebből az eltérésből adódnak.

A cél eléréséhez szükséges előírt viselkedés lehet forgatókönyvszerű (például az üzletbeli kabátvásárlás), sőt gyakran több forgatókönyv között kell választani (szabóval készíttetés lehetősége). Látható, hogy ezt a választást az egyszerű forgatókönyv séma már nem tudja kezelni.

Tovább bonyolítja a dolgot, ha valaki a cél eléréséhez (kabátszerzés) nem forgatókönyvszerű sémát követ, hanem maga dolgoz ki egyet (például guberál vagy maga készíti el kreatív óráiban).

Ez utóbbi problémamegoldó, tervekészítő viselkedést még nem tudták megfelelően formalizálni a kognitív tudományokban. SCHANK – ABELSON (1977) terv (plan) koncepciója részben fedti az itt vázolt folyamatokat, de a kidolgozatlanság rá is vonatkozik.¹¹ A *tervkészítés* ráadásul csupán az egyik oldala a problémának, a másik a *tervésztelés*. Úgy tűnik, hogy mások viselkedésének a megértésében az illetők szándékainak, céljainak, terveinek és alterveinek a felismerése döntő jelentőségű. A tervésztelés modellezése azonban, ha lehet, még nehezebb feladatnak bizonyult, mint a tervekészítés (LEHNERT 1981; GAZDAR – MELLISH 1989. 403).

A kognitív antropológiában a kognitív tudományok fogalomkészletéből számos következtetési séma és forgatókönyvmodell használata terjedt el a nyolcvanas években.¹² A séma és forgatókönyv fogalmak helyett a kognitív antropológia előbb a *folk model* majd fokozatosan a kulturális modell (*cultural model*) kifejezéseket vezette be. Egy kulturális modell ebben az értelemben nem más, mint egy leegyszerűsített világba ágyazott prototipikus eseménysor (QUINN – HOLLAND 1987. 25).

A kulturális modellek egyaránt szerveződhetnek képi és propozíciós sémákba. A képi sémáknak kitüntetett szerepük van a metaforák készítésében és használatában, mivel konkrétságuk miatt könnyebben manipulálhatók, és más sémákkal való kapcsolataik jobban megfoghatók (QUINN – HOLLAND 1987. 24-25). Bár a metafora-kutatás a kognitív antropológiában sem új (1. pl. KRONENFELD 1973; BASSO 1976), a kulturális modell és séma fogalmak bevezetése itt is újabb lendületet és módszereket adott a vizsgálatoknak (COLBY – COLBY 1981; QUINN 1985, 1987).

A kognitív antropológia sajátos, ám egyben hagyományos kutatási területe a döntésmodellek. A döntési folyamatok formalizálásának első kísérletei a közgazdaság-, a politikatudományban és a városszociológiában keresendők (1. pl. EPSTEIN 1961; McLOUGHLIN 1965; MESAROVIC – MACKO – TAKAHARA 1970; BOSSEL 1976), a többi kognitív tudomány csak megkésve, úgyszólván a kognitív antropológia után kezdett el velük foglalkozni. Igazi korszakuk a kognitív antropológiában a hetvenes évekre tehető (GLADWIN 1975; QUINN 1976, 1978; RANDALL 1977; KRONENFELD 1980). Kitüntetett szerepüket a cselekvések iránti érdeklődésüknek köszönhetik. A nyolcvanas évekbeli séma-modellek térhódítása következtében kutatásuk és használatuk részben visszaszorult,

¹¹ Egyéb próbálkozások például NILSSON 1978; SCANDURA 1978.

¹² Fontos előzményüknek lehet tekinteni FRAKE 1962 tanulmányát, melyben igyekezett kiterjeszteni az addig vizsgált szűk fogalmi mezőket, SPRADLEY 1972 a szabályoknak a kulturális ismeretekben betöltött szerepét hangsúlyozó írását, COLBY 1973 mesegrammatikáját és D'ANDRADE 1976 következtetési sémákon alapuló propozicionális elemzését.

Minél sematikusabbak, gyakran előfordulók bizonyos döntések, annál könnyebb a feltételeket és a szabályokat rekonstruálni. Minél egyénibbek azonban, annál nehezebb helyzetben van a döntésmo­dell készítője. Nincsen ugyanis általánosan elfogadott módszer a megfelelő feltételek és szabályok megállapítására. A mo­dell készítője egyedül a döntéshozásban résztvevők véleményére és a saját intu­ícióira támaszkodhat.¹³

Észre lehet venni, hogy a döntésmo­dellek feltételei, szabályai és következményei megfeleltethetők a for­gatókönyvek bemenő feltételeinek és következményeinek. A for­gatókönyvek cselekvés- vagy történéssorozatai azonban hiányoznak a döntésmo­dellekből. A döntésmo­delleket így jellegzetes *black-box* mo­delleknek lehet tekinteni. Igen előnyös tulajdonságuk viszont, hogy eredményeiket valós döntéshozások következményei alapján *tesztelni* lehet.

Míg az etnológiai döntésmo­dellezés a nyolcvanas években megtorpanni látszott, a politikai, gazdasági döntéshozások mo­dellezése a rendszerelemzés módszereivel számos új ötletet vetett fel (1. pl. BOSSEL 1978; COHEN – PERRAULT 1986; HOUGHTON 1989). A kognitív tudományokbeli, így a kognitív antropológián belüli alkalmazásuk várható a közeljövőben.

Problémák

Sok minden mutat arra, hogy a döntéseket is irányító tervek, a sematikusabb for­gatókönyvek és statikus ismeretek külön tárolódnak a memóriában, és verbálisan eltérő mértékben férhetők hozzá (NISBETT – WILSON 1977; CLARK – MARSHALL 1981. 51-54; STICH 1983. 228-237). Mivel ezeknek az ismereteknek a mo­dellezését a kognitív tudományok kutatói főképp a saját intuitív tudásuk alapján végezték el, feltételezhető, hogy az eddig kevésbé mo­dellezhetőnek látszó, vagyis a döntéshozást irányító ismeretek a legkevésbé kifejthetők.

Egy-egy elszórt etnológiai vizsgálat eredménye is ebbe az irányba mutat. A fentebbi példák között szereplő „udvariassági” sémát egy kísérletben (PARKER 1988) minden résztvevő leírta vagy pozitívan, vagy negatívan (azaz a többség a megfelelő helyzetekben előreengedi a nőket, néhányan viszont nem), a pozitívan nyilatkozók viszont nem tudták megindokolni viselkedésüket azon kívül, hogy bizonyos kulturális normákra hivatkoztak. Ezzel párhuzamosan éppen ők voltak azok, akik a nőket gyengébbeknek, védelemre szorulóknak írták le. A saját bevallásuk szerint negatívan viselkedők ezzel szemben a nőket és a férfiakat ilyen szempontból hasonlóknak ábrázolták, és ezzel indokolták a saját gyakorlatukat, melyben nem alkalmaznak megkülönböztető bánásmódot a nőkkel szemben. A vizsgálat egyik érdekes megállapítása éppen az, hogy a pozitívan viselkedők ezt az értékelés és viselkedési szabály közötti kapcsolatot *nem* voltak képesek tudatosítani, noha minden amellet szót, hogy valójában ez alapján *cselekszenek*.

¹³ Nehéz például pontosan megmondani, mikor készít valaki magának kabátot pénz híján, mikor kér vagy lop egyet. Ehhez olyan értékeket, normákat, képességeket kellene figyelembe venni, melyek egyelőre nehezen kezelhetők.

Számos forgatókönyv leírható (rekonstruálható) verbálisan, ugyanakkor a valóban megtörtént, egyedi cselekvésekre, történésekre való visszaemlékezéseket ugyanezek a forgatókönyvek torzítják (l. FREEMAN – ROMNEY – FREEMAN 1987; BOWER – BLACK – TURNER 1988). Ez az etnológia gyakorlatában azért jelenthet gondot, mivel az interjúkészítőnek például külön meg kell(ene) győződnie róla, hogy a közlő éppen az eseményt vagy valamilyen sémát rekonstruál-e, azaz a szóba kerülő dologra van-e egyáltalán egyéni és/vagy közösségi forgatókönyve, illetve ezek milyen mértékben befolyásolják egymást.

További nehézséget jelenthet, hogy az interjúban való részvétel maga is cselekvés, melyet a többi cselekvéshez hasonlóan szintén sémák, tervek, célok, értékek irányítanak. Számos társadalomban egyszerűen nem szokás a kérdezz-felelek társalgás (azaz nincs rá megfelelő forgatókönyv) (pl. SUTHERLAND 1975. 21-23; AGAR 1980. 46), másutt sok esetben fontosabb társalgás közben a partnerrel szembeni udvariasság, mint az információközlés (vagyis a mienkkel összevethető forgatókönyveknek mások a belépési feltételei és a következményei).¹⁴ A kérdés tehát nem kevesebb, mint hogy a kapott válaszok (melyeket az interjúkészítő természetesen a saját rendelkezésére álló sémái alapján ért vagy nem ért meg) milyen mértékben szólnak a témát képező cselekvésről, a cselekvés sémájáról vagy az „interjú” sémájáról.

Sikeres társalgáshoz (és egyéb kommunikációhoz) mindkét félnek ismernie kell a partner tudásszintjét és a társalgás közben végbemenő ismeretmódosulásait a szóba kerülő dolgokról, továbbá léteznie kell valamilyen nagyságú *kölcsönös* tudásnak a felek között, melyre mint ismeretre hivatkozni lehet (CLARK – MARSHALL 1981; GAZDAR – MELLISH 1989. 393).

Paradox módon éppen ennek a kölcsönös tudásnak (mely a Goodenough-féle kultúrának felel meg) a használat, a működése a legkevésbé ismert és kidolgozott mindmáig. A probléma abból adódik, hogy amint elkezdjük egyszerűen csak definiálni a kölcsönös tudás feltételeit, rögtön végtelen regresszióba esünk, ugyanis: A tudja, hogy p (fennáll) és B tudja, hogy p; A tudja, hogy B tudja, hogy p; A tudja, hogy B tudja, hogy A tudja, hogy p; A tudja, hogy B tudja, hogy A tudja, hogy B tudja, hogy p; és így tovább (l. CLARK – MARSHALL 1981. 16-17; GAZDAR – MELLISH 1989. 14).

A megértés és a kölcsönös megértés problémájának a felvetése már együtt megtalálható Goodenough-nál, a többi kognitív tudományban azonban a kölcsönös megértés csak a megértés modellezése területén tett bizonyos eredmények elérése után merült egyáltalán fel problémaként. Annak ellenére, hogy a kölcsönös tudás (kultúra) bármiféle kommunikáció *feltétele* és alakítója, még meglehetősen messze vagyunk a megértésétől.

¹⁴ Aki ismer például kelet-ázsiaiakat vagy élt már közöttük, valószínűleg számok anekdotát tudna ezzel kapcsolatban mesélni.

A kognitív antropológiai kutatások iránya

A kognitív antropológia az Egyesült Államokban jött létre,¹⁵ és az ehhez az irányzathoz kapcsolódó néprajzi kutatások döntő része a mai napig is itt készül.¹⁶

A fő cél továbbra is a közlések, cselekvések megértéséhez szükséges ismeretek feltárása. Ezeknek az ismereteknek a megszerzéséhez azonban – úgy tűnik – továbbra sem létezik mechanikus módszer, azaz a kutató főleg az intuíciónra hagyatkozhat. A már megszerzett különböző szintű ismeretrendszerek érvényességét, használhatóságát és jelentőségét ezzel szemben megismételhetően igazolni kell tudnia. A jelenlegi kutatások fő vonala ebbe az irányba mutat.¹⁷

A nyolcvanas évektől a kognitív antropológia elsősorban a mesterséges intelligencia és a kognitív pszichológia felé orientálódik a megismeréshez szükséges tudás és a kultúra fogalmának fokozatos egybemosódásával párhuzamosan. A hetvenes évek második felében ugyan volt egy időszak, amikor úgy látszott, hogy a kognitív és a szimbolikus antropológia jelentős lépéseket tesznek egymás felé (COLBY – FERNANDEZ – KRONENFELD 1981), a közeledés azonban csak átmeneti jellegűnek bizonyult. A kognitív antropológia egészen az alapoknál – a kultúránál – fogalmazta újra kutatási területét, a szimbolikus megnyilvánulások és a kultúra kapcsolata számára csak – bár nem elhanyagolható – részprobléma ezen belül. Noha mindkét irányzat a kvalitatív módszerek – a megértés, értelmezés – fontos szerepét hangsúlyozza, a kognitív antropológia némileg értetlenül szemléli, hogy a szimbolikus antropológia vonakodik bármilyen (például a megértés és az ismeretek kapcsolatát érintő) formalizálástól.

A kognitív antropológiának a mesterséges intelligenciához való viszonyában éppen ellentétes tendencia figyelhető meg. A mesterséges intelligencia elsődleges problémája azoknak a folyamatoknak a jól formalizálható kifejtése,¹⁸ melyek révén a meglévő ismeretek alapján új ismeretek, megértés jöhet létre. A kognitív antropológia viszont a megértés folyamatát továbbra is *black-box*ként kezeli, mivel célja a már megtörtént megértéshez szükséges ismeretek *rekonstruálása*. A mesterséges intelligenciának a kutatásaiban ezért elsősorban az ismeretek szerveződési módjaira keres (és gyakran talál) használható elképzeléseket. A formalizáltság foka azért maradhat itt alacsonyabb, mivel a kognitív antropológia egyelőre elhatárolja magát a számítógépes szimulációtól (1. KOKOT 1982a. 35; AGAR 1986. 68–70).

A kognitív antropológia Európában

A kognitív antropológiai kutatásokkal kapcsolatban három európai országot érdemes megemlíteni: a Német Szövetségi Köztársaságot, Finnországot és Izlandot.

15 Közelebről Goodenough, Conklin és Lounsbury munkássága révén a Yale Egyetemen.

16 Ausztrália és Kanada inkább csak peremterületnek tekinthető.

17 Ennek az iránynak néhány markáns képviselője: a szövegkoherencia és a sémák kapcsolatát vizsgáló AGAR 1980, 1982, 1986; AGAR – HOBBS 1983, 1985; a sémafogalmat átütő sikerrel elsőként alkalmazni tudó HUTCHINS 1980, 1987 és a sémákhoz a metaforák felől közelítő QUINN 1985, 1987.

18 Itt a formalizálás elengedhetetlen a számítógépek alkalmazása miatt.

Az NSZK-ban HINZ (1978a, b) még az 1979-es kognitív antropológia – mesterséges intelligencia közeledés előtt Schank Fogalmi Függés elméletét alkalmazta azték hiedelemrendszereknek szövegek alapján történő rekonstrukciójához.

LANG (1981), aki korábban Hinzcel együtt (LANG – HINZ 1974) számítógépes szimulációs kísérleteket végzett, a döntésmoделlek elméleti kérdéseivel és a rendszerelemzéssel, -elmélettel való kapcsolatukkal foglalkozik.

HINZ (1978a, b) és COLBY – COLBY (1981) szöveg-etnográfiai munkáit folytatja KOKOT (1982a). Egy zulu gyógyító filozófiai és önéletrajzi írását használta fel alapul, hogy egy – a zulu gyógyítónak a szerencsétlenséggel kapcsolatos elképzeléseit és ezek mikro- illetve makroösszefüggéseit elemző – esettanulmány keretében megvizsgálja a kognitív pszichológia és a mesterséges intelligencia séma fogalmának az etnológián belüli használhatóságát. Még ugyanebben az évben KOKOT, LANG és HINZ (1982) áttekintő tanulmányt írtak a kognitív antropológia módszereiről és modelljeiről.

Négy évvel később KOKOT (1986) újabb összefoglalást készített erről az irányzatról a Fischer által szerkesztett etnológiai bevezető kötet második kiadásához.¹⁹

A legutóbbi német kognitív antropológiai munka SCHWEITZER (1988) tanulmánya. Schweitzer egy jávai misztikus nézeteit próbálja meg a foratókönyv fogalom segítségével leegyszerűsítve ábrázolni verbális és nem verbális információk felhasználásával. Ezzel párhuzamosan részletesen foglalkozik a hasonló módszerű vizsgálatok lehetőségével.

Finnországban egyelőre KAMPPIINEN végez csak folyamatos munkát ezen a területen. Elméleti kérdésekkel (1987, 1989) és konkrét elemzéssel (1989) – perui meszticeknek a betegségről alkotott elképzeléseit elemzi interjúk és történetek alapján – egyaránt foglalkozik. Úgy tűnik, hogy részben az európai filozófiai hagyományokra támaszkodva olyan elméleti keretet igyekeznek kidolgozni, melyen belül az újabb kognitív antropológiai modelleket megfelelően értelmezni lehet.

Az izlandi PÁLSSON (1982; PÁLSSON – DURRENBERGER 1983, 1990) tengeri halászok halfogáshoz alkalmazott módszereit vetette egybe az ezekről a tevékenységekről kialakított véleményekkel. Pálsson amellett érvel, hogy a cselekvési és verbális modellek között *nem szükséges*, hogy nagyobb mértékű megfelelés legyen.

Zárszó

A verbális és nem verbális viselkedés kapcsolata olyan kérdés, melynek tisztázása elől a néprajz (a többi kognitív tudománnyal együtt) nemigen térhet ki. Egy központi fogalom, a *hiedelem* használatának jogossága foroghat kockán. Ha ugyanis valakinek egy bizonyos időpontra vonatkozó nyelvi és nem nyelvi viselkedése eltér egymástól (vagy ellentétes), nem egészen világos, mire vonatkozzon az *A azt hiszi (tudja), hogy p* kijelentés.

¹⁹ Hozzá kell tenni, hogy az első kiadásbeli áttekintés a nem kognitív antropológus RENNERTől 1983 származik, és ő az, akinek – némi kritikát kiváltó (I. KOKOT 1982b) – önálló kutatástörténeti könyve jelent meg a kognitív antropológia első szakaszáról.

IRODALOM

- ABELSON, R. P.
 1981 Psychological status of the script concept. *American Psychologist* 36. 715-729.
 1988 Forgalókönyvek az attitűdökben és a döntésekben. In: Válogatás a szociális megismerés szakirodalmából. Szerk. László János. 58-72. Budapest
- AGAR, M. H.
 1980 The professional stranger. An informal introduction to ethnography. New York
 1982 Történetek, témák és háttérismeret: az életrajzi elbeszélés elemzésével kapcsolatos kérdések. In: Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában. Szerk. Küllös Imola. 99-117. Budapest
 1986 Speaking of ethnography. Beverly Hills
- AGAR, M. – HOBBS, J. R.
 1983 Natural plans. *Ethos* 11. 33-48.
 1985 How to grow schemata out of interviews. In: Directions in cognitive anthropology. Ed. Dougherty, J. W. D. 413-431. Urbana, Chicago
- BARTSCH, R.
 1987 Frame representations and discourse representations. *Theoretical Linguistics* 14. 65-117.
- BASSO, K. H.
 1976 Wise words of the Western Apache. In: Meaning in anthropology. Eds. Basso, K. – Selby, H. 93-112. Albuquerque
- BLACK, M. B.
 1975 Hiedelemrendszerek. Olvasmányok „A hiedelmek természete, szerveződése és szerepe a mindennapi tudatban” című munkaértekezlethez I. Budapest
- BOSSEL, H.
 1976 Information processing, cognitive dissonance, and basic needs: the modeling of behavior. In: Systems theory in the social sciences. Eds. Bossel, H. – Klaczko, S. – Müller, N. 423-472. Basel, Stuttgart
 1978 Bürgerinitiativen entwerfen die Zukunft. Frankfurt/M.
- BOWER, G. H. – BLACK, J. B. – TURNER, T. J.
 1988 Forgalókönyvek a szövegre való emlékezésben. In: Válogatás a szociális megismerés szakirodalmából. Szerk. László János. 148-203. Budapest
- CLARK, H. H. – MARSHALL, C. R.
 1981 Definite reference and mutual knowledge. In: Elements of discourse understanding. Eds. Joshi, A. K. – Webber, B. L. – Sag, I. A. 10-63. Cambridge
- COHEN, P. R. – PERRAULT, C. R.
 1986 Elements of a plan-based theory of speech acts. In: Readings in natural language processing. Eds. Grosz, B. J. – Jones, K. S. – Webber, B. L. 423-440. Los Altos
- COLBY, B. N.
 1973 A partial grammar of Eskimo folktales. *American Anthropologist* 75. 645-662.
- COLBY, B. N. – COLBY, L. M.
 1981 The daykeeper: the life and discourse of an Ixil diviner. Cambridge
- COLBY, B. N. – FERNANDEZ, J. W. – KRONENFELD, D. B.
 1981 Toward a convergence of cognitive and symbolic anthropology. *American Ethnologist* 8. 422-450.

- CONKLIN, H. C.
1962 Lexicographical treatment of folk taxonomies. *International Journal of American Linguistics* 28. 119-141.
- D' ANDRADE, R. G.
1976 A propositional analysis of U. S. American beliefs about illness. In: *Meaning in anthropology*. Eds. Basso, K. – Selby, H. A. 155-180. Albuquerque
- DOUGHERTY, J. W. D. ed.
1985 *Directions in cognitive anthropology*. Urbana, Chicago
- EPSTEIN, A. L.
1961 The network and urban social organization. *Journal of the Rhodes-Livingstone Institute* 29. 28-62.
- FRAKE, C. D.
1962 The ethnographic study of cognitive systems, Repr. In: *Cognitive anthropology*. Ed. Tyler, S. 28-40. New York
- FRAKE, C. D.
1988 Hogyan kell szubანიული italt kémi. In: *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*, Szerk. Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás. 133-139. Budapest
- REEMANN, L. C. – ROMNEY, A. K. – FREEMAN, S. C.
1987 Cognitive structure and informant accuracy. *American Anthropologist* 89. 310-325.
- GAZDAR, G. – MELLISH, C.
1989 *Natural language processing in LISP*. New York
- GLADWIN, H.
1975 Looking for an aggregate additive model in data from a hierarchical decision process. In: *Formal methods in economic anthropology*. Ed. Plattner, S. 159-196. Washington
- GOODENOUGH, W. H.
1956 Componential analysis and the study of meaning. *Language* 32. 195-216.
1957 Cultural anthropology and linguistics. In: *Report of the seventh annual table meeting on linguistics and language study*. Ed. Garvin, P. L. 167-173. Washington
1970 *Description and comparison in cultural anthropology*. Chicago
- HINZ, E.
1978a *Analyse altaztekischer Gedankensysteme*. Wiesbaden
1978b Cognitive structures and processes in verbal magic. *Sociologus* 28. 122-148.
- HOLLAND, D. – QUINN, N. eds.
1987 *Cultural models in language and thought*. Cambridge
- HOUGHTON, G.
1989 *A computational model of discourse production*. New Jersey
- HUTCHINS, E.
1980 *Culture and inference: a Trobriand case study*. Cambridge
1987 *Myth and experience in the Trobriand Islands*, In: *Cultural models in language and thought*. Eds. Holland, D. – Quinn, N. 269-289. Cambridge
- JOHNSON-LAIRD, P. N.
1981 *Mental models of meaning*. In: *Elements of discourse understanding*. Eds. Joshi, A. K. – Webber, B. L. – Sag, I. A. 106-126. Cambridge
1989 *Mentális modellek a megismerés tudományában*. In: *Gondolkodáslélektan 2. Ősz-szeállította Pléh Csaba*. 179-223. Budapest

- KAMPPINEN, M.
1987 Structural explanation in cognitive anthropology. In: Recent developments in epistemology and philosophy of science. Eds. Weingartner, P. – Schurz, G. Vienna
1989 Cognitive systems and cultural models of illness. A study of two Mestizo peasant communities of the Peruvian Amazon. FF Communications 244. Helsinki
- KATZ, R.
1982 Boiling energy. Community healing among the Kalahari Kung. Cambridge
- KOKOT, W.
1982a Perceived control and the origins of misfortune. A case study in cognitive anthropology. Berlin
1982b Zur kognitiven Anthropologie. *Anthropos* 77. 564-567.
1986 Kognitive Ethnologie. In: Ethnologie. Einführung und Überblick. Hrsg. Fischer, H. 359-373. Berlin
- KOKOT, W. – LANG, H. – HINZ, E.
1982 Current trends in cognitive anthropology. *Anthropos* 77. 329-350.
- KRONENFELD, D. B.
1973 Fanti kinship: the structure of terminology and behavior. *American Anthropologist* 75. 1577-1595.
1980 Particularistic or universalistic analysis of Fanti kin-terminology: the alternative goals of terminological analysis. *Man* 15. 151-169.
- LANG, H.
1981 Systemanalyse und Systemtheorie in der Ethnologie. *Zeitschrift für Ethnologie* 106. 3-22.
- LANG, H. – HINZ, E.
1974 The future of Zinacantan: a system-analytic study. *Mitteilung Nr. 2. Altamerikanische Sprachen und Kulturen*. Hamburg
- LEHNERT, W. G.
1981 A computational theory of human question answering. In: Elements of discourse understanding. Eds. Joshi, A. K. – Webber, B. L. – Sag, I. A. 145-176. Cambridge
- LOUNSBURY, F. G.
1956 A semantic analysis of Pawnee kinship usage. *Language* 32. 158-194.
- Mc LOUGHLIN, J. B.
1965 The planning profession: new directions. *Journal of the Town Planning Institute* 51. 258-261.
- MESAROVIC, M. D. – MACKO, D. – TAKAHARA, J.
1970 Theory of hierarchical, multilevel systems. New York, London
- METZGER, D. – WILLIAMS, G. E.
1966 Some procedures and results in the study of native categories: Tzeltal „firewood”. *American Anthropologist* 68. 389-407.
- NILSSON, N. J.
1978 Some examples of AI mechanisms for goal seeking, planning, and reasoning. In: Human and artificial intelligence. Ed. Klix, F. 11-34. Berlin
1980 Principles of artificial intelligence. Berlin
- NISBETT, R. – WILSON, T.
1977 Telling more than we can know: verbal reports on mental processes. *Psychological Review* 84. 231-359.

- OKELY, J.
1984 The Traveller-Gypsies. Cambridge
- PÁLSSON, G.
1982 Representation and reality: Cognitive models and social relations among the fishermen of Sandgeroi, Iceland. (Ph. D. dissertation) Manchester
- PÁLSSON, G. – DURRENBERGER, E. P.
1983 Icelandic foremen and skippers: The structure and evolution of a folk model. *American Ethnologist* 10. 511-528.
1990 Systems of production and social discourse: The skipper effect revisited. *American Anthropologist* 92. 130-141.
- PARKER, S.
1988 Rituals of gender: a study of etiquette, public symbols, and cognition. *American Anthropologist* 90. 372-384.
- PLÉH Csaba
1986 A történet szerkezet és az emlékezeti sémák. Budapest
- QUINN, N.
1976 A natural system used in Mfantse litigation settlement. *American Ethnologist* 3. 331-351.
1978 Do Mfantse fish sellers estimate probabilities in their heads? *American Anthropologist* 80. 206-226.
1985 „Commitment” in American marriage: a cultural analysis. In: *Directions in cognitive anthropology*. Ed. Dougherty, J. W. D. 291-320. Urbana
1987 Convergent evidence for a cultural model of American marriage. In: *Cultural models in language and thought*. Eds. Holland, D. – Quinn, N. 173-192. Cambridge
- QUINN, N. – HOLLAND, D.
1987 Culture and cognition. In: *Cultural model in language and thought*. Eds. Holland, D. – Quinn, N. 3-40. Cambridge
- RANDALL, R. A.
1977 Change and variation in Samal fishing: making plans to „make a living” in the Southern Philippines (Ph. D. dissertation). Berkeley
- RENNER, E.
1980 Die kognitive Anthropologie: Aufbau und Grundlage eines ethnologisch-linguistischen Paradigmas. Berlin
1983 Die Grundlinien der kognitiven Forschung. In: *Ethnologie. Eine Einführung*. Hrsg. Fischer, H. 391-425. Berlin
- SCANDURA, J. M.
1978 Human problem solving: a synthesis of content, cognition, and individual differences. In: *Human and artificial intelligence*. Ed. Klix, F. 59-87. Berlin
- SCHANK, R. – ABELSON, R.
1977 Scripts, plans, goals and understanding. New York
- SCHWEITZER, T.
1988 Einen javanischen Mystiker verstehen. Kognitive Analyse von Überzeugungen über heilige Orte (*tempat keramat*) aus Majapahit. *Anthropos* 83. 47-64.
- SHAPIRO, S. C. ed.
1987 *Encyclopaedia of artificial intelligence*. New York

SIKLAKI István

1980 Elbeszélő szövegekkel kapcsolatos kutatások. Budapest

SPRADLEY, J. P.

1972 Foundations of cultural knowledge. In: Culture and cognition. Ed. Spradley, J. P. 3-38. San Francisco

STICH, S.

1983 From folk psychology to cognitive science. The case against belief. Cambridge

SUTHERLAND, A.

1975 Gypsies: the hidden Americans. London

TYLER, S. A. ed.

1969 Cognitive anthropology. New York

THE ETHNOGRAPHY OF KNOWLEDGE: COGNITIVE ANTHROPOLOGY

This study introduces some of the basic concepts, methods and problems of cognitive anthropology with examples taken from everyday life. During its first period, this specific branch of anthropology that focuses on knowledge and learning, dealt primarily with the structures of cultural knowledge applying linguistic models. Having broken up with linguistics, in its second period, it became closer to the approaches and methods of cognitive sciences; by the help of scripts and decision models, it aimed to model the process of gaining knowledge.

The basic problems of contemporary cognitive anthropology include the accessibility of knowledge, the difference and contradiction between verbal and non-verbal behaviour as well as the paradox and difficulties of the description of common knowledge. The method for dealing with the above questions essentially determines the relationship of cognitive anthropology to other fields and sciences. Cognitive anthropology is a characteristically qualitative and explanatory field with a preference for formal models.

After looking at the theoretical and methodological issues, the study introduces some of the recent and developing schools of cognitive anthropology.

The significance of research in the field of cognitive anthropology is that through its results our notions about belief, one of the central ethnographic terms, can be questioned.

GYARMATI János
Budapest

ETNOARCHEOLÓGIAI KUTATÁSOK MEXIKÓBAN

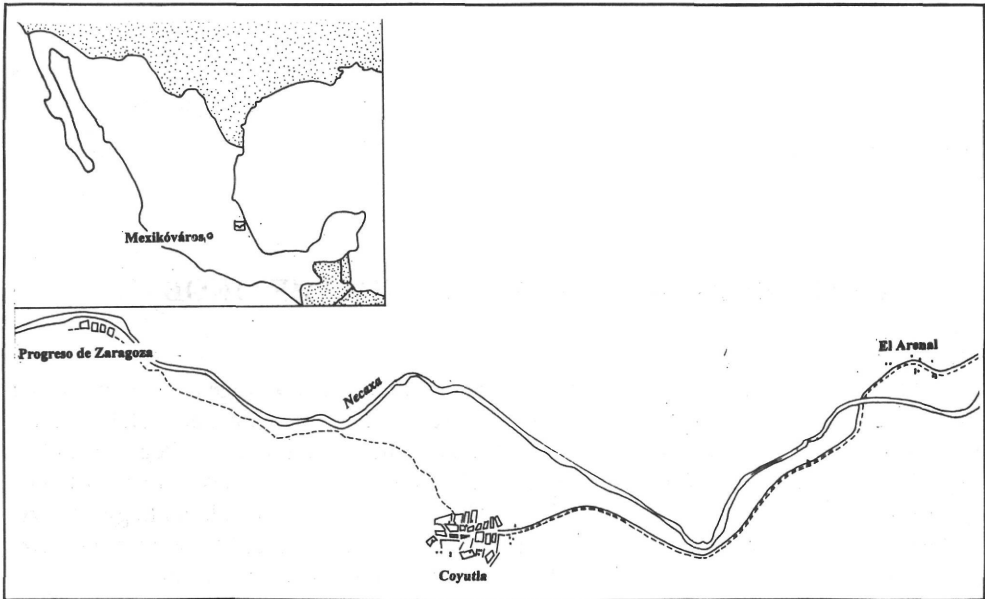
1985 és 1994 között három idényen keresztül végeztünk régészeti, néprajzi és természettudományos¹ kutatásokat Mexikó Veracruz államában a totonák indiánok által lakott Necaxa folyó völgyében (*1. kép*). A régészeti kutatások során elsődleges célunk a völgy spanyol hódítás előtti településtörténetének vizsgálata volt. Ennek keretében terepbejárást, lelőhelyfelméréseket, felszíni leletgyűjtést, szondázó ásást, valamint egy paraszti lakóház részleges feltárását végeztük el. Ez utóbbit elsősorban azért, hogy a néprajzi megfigyelések során szerzett információkhoz összehasonlító anyagot szerezzünk.

Az már az első idényben világossá vált, hogy igen erős hasonlóság mutatható ki az indián anyagi kultúra egyes aspektusai és bizonyos régészeti leletek között, míg más jelenségek, használati tárgyak átalakultak vagy eltűntek. A máig továbbélő tárgyak, azok készítésének és használatának megfigyelése segítette bizonyos régészeti jelenségek értelmezését. Tehát a jelen tanulmányozása – ahogy azt egy etnoarcheológiai tanulmányosorozat bevezetőjében olvashatjuk² – segít hozzá bennünket, hogy a múlttal kapcsolatos kérdéseinkre választ kapjunk.

Az etnoarcheológiának – amely a századforduló táján, aligha meglepő módon az amerikai délnyugaton folytatott kutatások során született meg – elsősorban olyan hajdani, írás nélküli társadalmak vizsgálatánál van jelentősége, ahol az évszázadok során az életforma csak kis mértékben alakult át, és esetleg, de nem szükségszerűen még etnikai kontinuitás is megfigyelhető. Az amerikai régészet – ellentétben az Európában egymástól elkülönülő régészettel, néprajzzal, fizikai antropológiával – kezdetektől fogva szoros együttműködésben fejlődött az antropológia más ágaival, hiszen számos ma ott élő népcsoport közvetlen leszármazottja az európai behatolás előtti népeknek.

¹ Az ELTE BTK Folklore Tanszéke (1985, 1991), az ELTE BTK Kulturális Antropológia Program és a Néprajzi Múzeum (1994) segítségével végzett kutatómunka megvalósulását mindhárom esetben a magyar-mexikói államközi egyezmény által biztosított mexikói ösztöndíj, a Katz Lipót és felesége Margit Alapítvány, a Soros Alapítvány (1994), valamint különböző vállalatok anyagi támogatása tette lehetővé. Külön köszönettel tartozunk a Magyar Köztársaság Mexikói Nagykövetségének, valamint Padre Silvának, Padre Constantínónak és Padre Antoniónak Coyutlánban. – A régészeti kutatásokat a Mexikói Nemzeti Antropológiai és Történelmi Intézet (INAH) engedélyével végeztük. Köszönettel tartozom a régészeti kutatásban való közreműködésért Horváth Domokosnak, Kézdi Nagy Gézának, Nemes Csabának, Pataky Zsoltnak, Pillár Évának és Tenkely Istvánnak; a fotók és a rajzok elkészítéséért Horváth Domokosnak, Pataky Zsoltnak és Pillár Évának.

² A legegyszerűbben fogalmazva: az etnoarcheológia a régészek által végzett néprajzi terepmunka. HORNE 1991. 3.

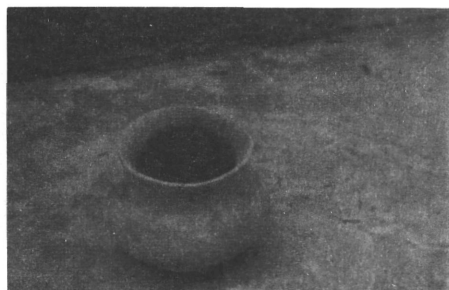

1. kép. A Necaxa folyó völgye. Pillár Éva rajza

Az „etno-archeológus” kifejezést Jesse W. Fewkes vezette be egy 1900-ban megjelent művében, mely klán-mítoszokkal hagyományosan kapcsolatban lévő speciális hopi lelőhelyek azonosítását kísérte meg (OSWALT 1974. 5).³ Az első monografikus feldolgozás Raymond H. Thompson nevéhez fűződik, aki 1958-ban a korabeli yucatec maja indiánok agyagművességét vetette össze ugyanazon régió régészeti leletanyagával.

A következő évtizedtől kezdve megkezdődtek a hasonló jellegű kutatások Ausztráliában, Új-Guineában, Afrikában (STANISLAWSKI 1974. 17), valamint Ázsiában. Mindez természetesen együtt járt azzal, hogy magán az etnoarcheológián belül különböző irányzatok jelentek meg. Wendell H. Oswalt 1951-ben Alaszkában végzett ásatásai nyomán vezette be az „archeotnográfia” fogalmát. Az általa feltárt legfelső rétegekben talált valamennyi leletet meg tudták határozni az ott élő eszkimók; míg a következő rétegekből előkerült leleteknek már csak bizonyos részét ismerték fel az idősebb emberek. Ezekhez már nem voltak mai analógiák, lényegében a leletek sarkallták az emlékezetet néprajzi információk szerzésére (OSWALT 1974. 6).

³ Azt, hogy a régészet és a néprajz eredményeinek összekapcsolása a század első felének magyar tudományosságától mennyire nem volt idegen, meggyőzően bizonyítja László Gyula munkássága, aki a honfoglalás kori magyarság élete oly távoli aspektusainak megismeréséhez hívta segítségül a néprajzi megfigyeléseket, mint a honfoglalás kori nyereg és készítésének rekonstrukciója a koroncói, kenézli és soltszentimrei lelet, valamint egy tiszafüredi nyergesmester által készített nyergék alapján; vagy éppen a honfoglalás kori nagycsalád szerkezetének felfedése finnugor, török és székelyföldi néprajzi párhuzamok, ill. frott források alapján (LÁSZLÓ 1944).

2. kép. Posztklasszikus kori sírmelléklet,
El Arenal. A szerző felvétele

3. kép. Edényformázás.
Pataky Zsolt felvétele

R. A. Gould kettéválasztotta az etnoarcheológiát. „Élő régészet”-nek nevezte a régészek vagy néprajzkutatók még létező társadalmakban végzett terepmunkáját, amelynek keretében különleges hangsúlyt fektettek a szóban forgó társadalmak régészeti vonatkozásaira. Etnoarcheológiának ugyanakkor azt tekintette, amikor a régész teljes egészében publikált és archívumokban fellelhető forrásokra vagy kísérleti eredményekre (pl. agyagedények és köeszközök készítése és használata) épít anélkül, hogy tényleges terepmunkát kellene végeznie, bár az ilyen vizsgálatok egyebek mellett „élő régészeti” kutatásokat is magukban foglalhatnak (GOULD 1974. 29).

Mexikói régészeti kutatásaink alapján három olyan jelenség-, ill. tárgyegyüttest kívánok megvizsgálni, amelyek legalábbis részben nem romlandó anyagból készült tárgyakról lévén szó, összevethetők egy mai totonák paraszti házzal, háztartással: 1. agyagedények, 2. köeszközök, 3. lakóház.

A felszíni gyűjtésből, ill. ásatásból származó kerámialeleteink anyag szempontjából két nagyobb csoportra oszthatók. Az egyikbe rendkívül tömör, szinte soványítás nélküli, igen puha anyagú, tökéletesen kiégetett, különböző formájú és méretű polikróm festésű tálak, tányérok, ivóedények, valamint chili dörzsölésére szolgáló lapos fenekű, ill. háromlábú tálak tartoznak. A másik csoportot porózus, erősen soványított, kemény anyagú, nem teljesen átégetett falú tároló- és főzőedények (2. kép), ill. tortillasütő lapok, *comálok* alkotják.

A mai totonák háztartásokat megvizsgálva azt láttuk, hogy a hagyományos, polikróm festésű edényeket teljesen kiszorították a gyári készítésű kerámia-, üveg, porcelán vagy műanyag edények. A főzőedények többsége piacon vásárolt mázas áru. A chilidörzsölő tálak, a *molcajeték* ugyan még megtalálhatók, formájuk is a régi, ám anyaguk sokkal keményebb, faluk vastagabb, felületük mázas. Sőt újabban megjelentek a műanyagból öntött darabok is. Ez esetben tehát a néprajz nem tud segíteni annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy a régészeti lelőhelyeken talált, erős igénybevételnek kitett dörzstálak miért készültek rendkívül puha, kézzel morzsolható anyagból.

A szegényebb háztartások tároló- és főzőedényei azonban máig őrzik a régi formákat, és akad még néhány olyan fazekasasszony, aki a régészeti lelőhelyeken talált durva anyagú

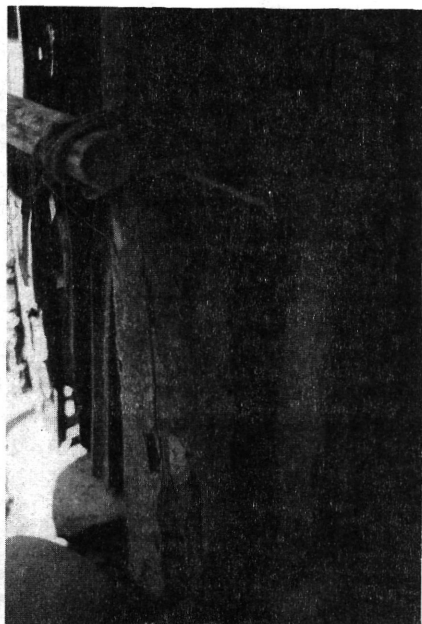
kerámiával azonos anyagú és formájú edényeket készít az ősivel megegyező módon. Egyiküket munka közben is megfigyelhettük.

Doña Carmen⁴ a fazekasasszony (az hogy az agyagedényeket nők készítik valószínűleg megfelel a spanyol hódítás előtti munkamegosztásnak) korong nélkül, hurkatechnikával készíti edényeit. Az alaposan átgyúrt agyagból kiszedi a köveket, s nagyjából azonos mennyiségű homokot kever hozzá (a comál soványításához apróra tört követ használ). Az ilyen, erősen soványított agyagból készített edény fala porózus, jól bírja a hőt, ha pedig víztárolásra használják, hűvösen tartja a vizet. Első lépésként a fazekasasszony jó kétmaréknyi agyagot helyez egy kerek, lapos fatálba. Így formálja meg a leendő edény alját. Ezután agyaghurkákból rakja föl az edény falát, s miközben egyik kezével megtámasztja, a másikkal elsimítja azt (3. kép). Időről-időre fordít egyet a készülő edényen. Amikor az edény száját is kialakította, s felületét fadarabbal vagy kukoricatorzsával simára dolgozta, félreteszi száradni. Nyolc nap múlva következik az égetés. Ezt a házban lévő egyszerű tűzhelyen végzi. Az oldalára fektetett edényt a mindössze három, folyami kőből álló tűzhelyre teszi, fahánccsal körberakja, azt pedig lapos cserépdarabokkal takarja be (4. kép). Ezekkel tudja szabályozni az égés sebességét, hőmérsékletét. A fahánccok átveszik az alattuk levő faágak tüzeit, s igen lassan, alulról fölfelé égnek el. A fazekasasszony az égetés befejeztével megvárja, míg az edény majdnem teljesen kihűl, csak ekkor bontja el a kemencét.

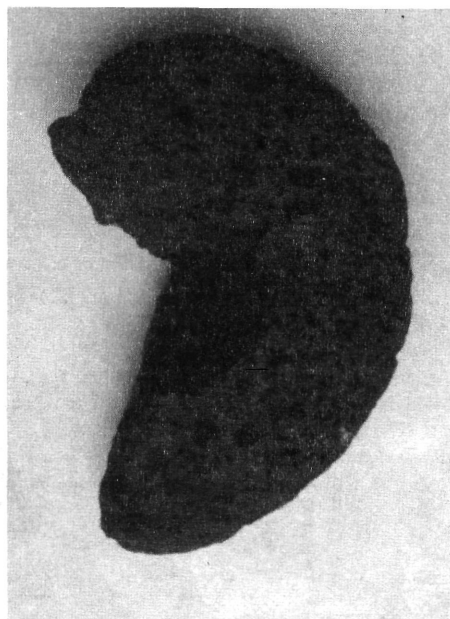

4. kép. Edényégetés. A szerző felvétele

⁴ A magát 55 évesnek mondó, kizárólag totonákul beszélő asszony egy alig 20 éve alapított faluban, El Arenalban (Municipio Entabladero) él a szinte magatehetetlen férjével. Hasonlóan a Necaxa-völgy lakosságának jelentős részéhez az elmúlt években települtek ide a szomszédos pueblai hegyvidékről. Földjük nincs, a néhány évvel ezelőtt elkezdett edénykészítés jelenti számukra az egyetlen bevételi forrást. Megrendelésre dolgozik a falubeliek számára, árúja a 10 km-re fekvő Coyutla hetipiacára már nem jut el. Azt már teljes egészében a különböző gyári termékek vagy egy kb. 100 km-es körzetben működő fazekasközpont korongolt, mázas edényei uralják.

5. kép. Ajtókeretet tartó köpersely egy mai totonák házban. A szerző felvétele

6. kép. Ajtópersely-töredék egy prehiszán házból. A szerző felvétele

Az edénykészítés folyamata választ ad a régészeti lelőhelyeken talált cseréptöredékek „által” feltett kérdésekre. Megtudhatjuk, hogy kb. milyen arányban használtak agyagot és soványító anyagot az edényekhez. Hogyan készültek fazekaskorong nélkül az edények, hiszen tudvalevőleg a prehiszán Amerikában nem használtak fazekaskorongot. És egyúttal arra is választ kapunk, miért nem ismerünk régészeti lelőhelyekről edényégető kemencéket, bár az is igen valószínű, hogy a finomabb áruhoz ennél tökéletesebb égetési módot használtak, mivel csak az azonos anyagú és funkciójú főző- és tárolóedény-töredékeken találtunk a Doña Carmen narancsvörösre égetett edényein is megfigyelhető szürkés-fekete foltokat. Ezek a foltok ott keletkeztek, ahol az edény égetés közben a ráakott cseréptöredékek miatt nem kapott elegendő oxigént. Ugyancsak különböző égetésmódok létezésére utal a finomkerámia-töredékek teljesen átégetett keresztmetszete a főző- és tárolóedények tökéletlen égetésével szemben.⁵

A régészeti lelőhelyeken talált kőeszközök legnagyobb része obszidiánból készült. Ilyen eszközök ma már természetesen nem használatosak, arról azonban nincsenek információink, hogy ezeket mikor váltották fel a spanyolok által behozott fémeszközök.

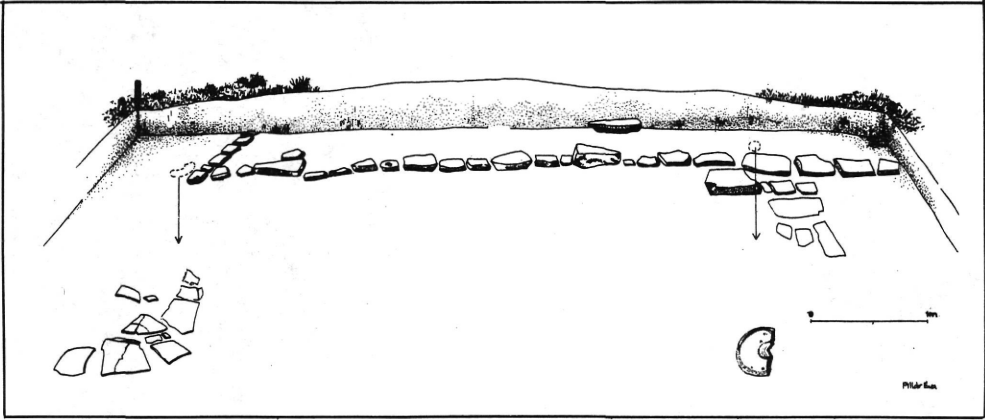
⁵ Ezek keresztmetszetének középső 60–80%-a szürkésfekete.

7. kép. Hagyományos indián lakóház. A szerző felvétele

Amíg ez utóbbiak nem váltak széles körben hozzáférhetővé, az obszidiáneszközök nem tűnhetek el. Az obszidiánnak a spanyol időkben való továbbélését konkrét adattal is alátámaszthatjuk. Az általunk kutatott egyik prehispán településközpont (Coyutla-Aeropuerto) peremén található paraszti lakóházak egyikének alapozásába ázott szondánkban a többi lelőhelyen szokásos kerámiaanyag és obszidiáneszközök között spanyolok által behozott kerámiát találtunk. Ez azon túlmenően, hogy az obszidián spanyol korszakban való használatát bizonyítja, azt is jelzi, hogyha az azték államszervezetet a spanyolok gyorsan el is pusztították, a távolsági cserekapcsolatok továbbéltek, hiszen az obszidiánlelőhelyek az általunk kutatott folyó völgytől többszáz kilométeres távolságra voltak. Az obszidián spanyol korszakban való használata ugyanakkor arra is utal, hogy a csere nem állami, hanem helyi szinten bonyolódott. A több lelőhelyen is előkerült magkövek és a szinte mindenütt előforduló szilánkok arról is tanúskodnak, hogy az obszidiánt feldolgozatlan állapotban szállították, és a helyszínen készítették belőle eszközöket.

A régészeti lelőhelyeken talált kőanyag másik nagy csoportját a Necaxa folyó által szállított bazalttömbökből faragott eszközök alkotják. Közülük a legfontosabbak a tortillakészítésnél használatos „mánó”-k és „metaté”-k. Pontosán ugyanilyeneket használnak mind a mai napig, de ezek már géppel készült, piacon vásárolt darabok. Ugyanakkor az is előfordul, hogy a régészeti lelőhelyeken talált ép metatékát használják fel.

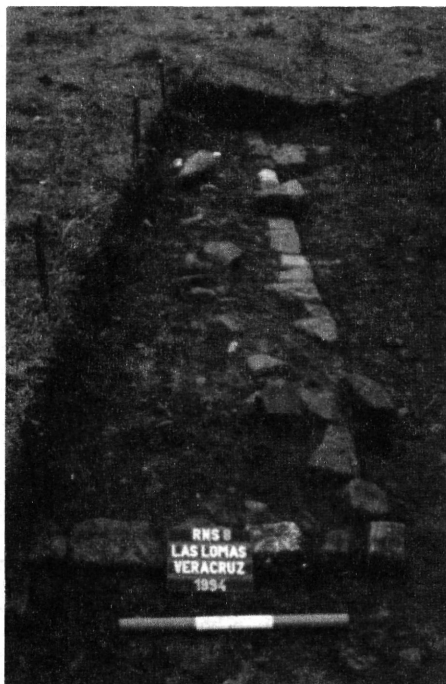

8. kép. Feltárt lakóházrészlet. Pillár Éva rajza

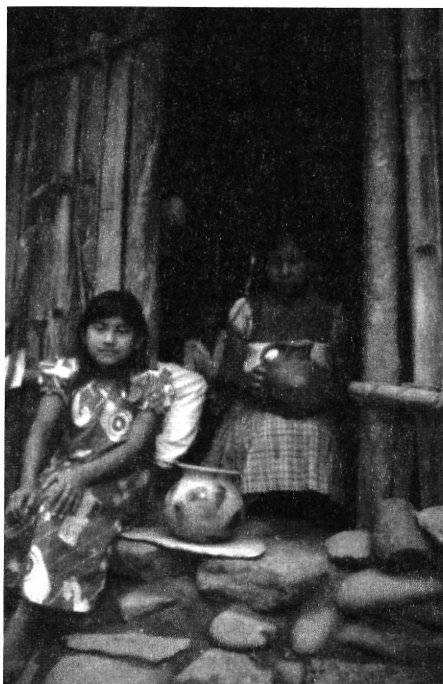
A kőleletek között volt egy tárgytípus, amely funkciójának meghatározásánál ismét a néprajz volt segítségünkre. Az ugyancsak bazaltból faragott, középen kerek horpadással vagy lyukkal ellátott kőkorongokat éppúgy a bejárati ajtó keretének alátámasztására, forgatására használják a mai hagyományos bambuszkunyhóknál, mint a prehiszán házaknál (5–6. kép). Az ilyen bambuszkunyhók ismét csak segítséget nyújtanak a spanyol hódítás előtti paraszti lakóházak rekonstruálásához. A maiak egy-, legfeljebb kétosztagú, ablaktalan házak, melyeket folyami kövekből vagy természetes úton téglá formájúra töredezett üledékes kőből való alapozásra helyeznek, hogy a ház belseje csapadékos időszakban is száraz maradjon (7. kép). A házak földpadlósak, agyaggal tapasztott padlót nem készítenek. Ez a megfigyelés azért volt lényeges számunkra, mert megmagyarázta, hogy a prehiszán települések feltételezett házalapozásaiba ázott szondáinknál, ill. egy feltárt paraszti lakóházrészelnél miért nem találtunk padlót.

A legfontosabb szerkezeti elemek a ház négy sarkán – szükség esetén a hosszanti oldalakon további – földbe ásott oszlopok. Ezek tartják a pálmalevéllel fedett tetőt, és ezekhez rögzítik növényi indáikkal, ill. ma már inkább söröskupak-alátétes szögekkel az oldalfalakat alkotó hasított bambuszrudakat vagy deszkákat. A bejárati ajtóval átellenes egyik sarokban helyezik el a tűzhelyet. Ez manapság inkább már oldalán deszkával borított, tetején agyaggal letapasztott földpadkából áll, de mint a fazekasasszony, Doña Carmen házában láthattuk, használatban vannak még a legegyszerűbb, néhány folyami kőtömbből álló tűzhelyek is. Az egyik házalapozásba ázott szondánkban alighanem hasonló tűzhelyre bukkantunk kormos kőtömbök és faszén-szemcsék formájában.

Terepjárásaink során jelentős számban találtunk falusi településekre, paraszti házakra utaló nyomokat. Ezek kisebb részét – művelés alatt álló területen – szétszántott házak helyén talált cseréptöredékek, kőeszközök és a házalapozáshoz tartozó kövek alkották. Jól nagyobb számban találtunk – minthogy az általunk kutatott vidék nagy része eddig még soha nem művelt terület volt – a mai indián lakóházak alapterületének megfelelő méretű, 30–40 cm magas dombocskákat. Ezek vagy 2–3 dombból álló, különálló, tanyaszerű

9. kép. Feltárt lakóházrészlet.
A szerző felvétele

10. kép. Doña Carmen az általa készített edényekkel háza bejáratánál

településeket alkottak⁶ vagy közösségi épületeket (templomok, oltárok, labdajáték terek) is magukban foglaló településközpontok peremén álltak.

Formai hasonlóságok alapján feltételeztük, hogy a mai, hagyományos paraszti lakóházakhoz hasonló házak alapozásáról van szó. Különböző lelőhelyeken több ilyen objektumba ástunk szondát, ill. feltevésünk igazolására részlegesen feltártunk egyet.⁷ Az előkerült leletanyag igazolta ezt a feltevést. A cseréptöredékek döntő részét durva anyagú, erősen soványított tároló- és főzőedények, valamint chilidörzsölő tálak töredékei tették ki. Nagy számban találtunk obszidiáneszközöket, ill. obszidián-feldolgozásra utaló szilánkokat.

Az ilyen objektumok folyami kőtömbökből, földből, ill. felhalmozott agyagos altalajból álltak. A feltárt házrész alapozásának peremét téglafomájú homokkövek alkották (9. kép). A ház délnyugati sarkánál egy lefordított agyagtálat (8. kép), egy agyagfigura töredékét és egy igen finoman retusált obszidiánpengét – talán egy építési áldozat maradványai – találtunk. Bár a feltárás részlegessége miatt teljes bizonyossággal nem tudtuk megállapítani

⁶ Művelés alatt álló területen találtunk ennél nagyobb, 5–10 szétszántott házfoltból álló falvacskákat is.

⁷ Bár eredeti terveinkben egy teljes lakóház, esetleg egy több épületből álló tanyaszerű település feltárása szerepelt, a rendelkezésünkre álló idő csupán az említett ház részleges feltárását tette lehetővé.

a ház bejáratának helyét, a déli oldal közepe táján, az alapozáson kívül talált, Doña Carmen házának bejáratánál elhelyezettekhez hasonló kőtömbök (10. kép) valószínűleg a bejáratra utalnak. Ezt erősíti meg a közelben talált, bazaltból készült ajtópersely töredéke is. Ez azt jelentené, hogy a házat a település központjának háttal, az uralkodó északi szélőtől védetten, a folyó irányába helyezték el.

Bár a fentiek, úgy vélem, kellőképpen alátámasztják a prehiszán és a mai indián települések közötti bizonyos kulturális jelenségek folyamatosságát, arra semmiféle döntő bizonyítékunk nincs, hogy ezt a folytonosságot etnikai értelemben is feltételezzük. Az általunk azonosított és biztosan keltezhető régészeti lelőhelyek az ún. posztklasszikus korszakhoz (10–15. század) tartoznak, és mindössze néhány olyan van közöttük, melynek fennállása ennél pontosabban, a késő posztklasszikus periódusra (14–15. századra) határozható meg. Az azonban sem az írásos, mégkevésbé a régészeti források alapján nem mondható meg, hogy a ma ott élő indián népesség, a totonákok mikor kerültek erre a vidékre. Az általunk kutatott területtől délre, a totonákok fő települési területén végzett régészeti kutatások alapján azt feltételezik, hogy a totonákok csak a késő posztklasszikus periódusban húzódtak le a közép-mexikói hegyvidékről a tengerpartra (BRÜGGEMANN 1991. 146; LIRA 1991. 217). Amennyiben ez a Közép-Mexikótól kissé északkeletre, a totonák etnikum elterjedésének északi határa közelében fekvő Rio Necaxa völgyére is igaz, akkor a lelőhelyeink többségénél az etnikai hovatartozás kérdését nyitva kell hagynunk, annyit azonban biztos állíthatunk, hogy legalábbis kulturális értelemben nem voltak homogén települések, mivel hacsak csekély arányban is, de a kerámianyagban megjelenik a totnákoktól északra élő huastec népességhez köthető leletanyag is.

IRODALOM

BRÜGGEMANN, Jürgen

1991 „Análisis urbano de la antigua ciudad con base en los objetos muebles”. In: Zempoala: el estudio de una ciudad prehispánica. Eds. Brüggemann, Jürgen et al. Mexico D. F.

BRÜGGEMANN, Jürgen et al.

1991 Zempoala: el estudio de una ciudad prehispánica. Mexico D. F.

DONNAN, Christopher B. – CLEWLOW, W. eds.

1974 Ethnoarchaeology. Los Angeles

HORNE, Lee

1991 „What is Ethnoarchaeology” In: Expedition Vol. 33, No 1

LÁSZLÓ Gyula

1944 A honfoglaló magyar nép élete. Budapest

LIRA, López, Yamile

1991 „Un estudio de la secuencia cerámica encontrada en el sitio arqueológico de Chalahuite”. In: Zempoala: el estudio de una ciudad prehispánica. Eds. Brüggemann, Jürgen et al. Mexico D. F.

OSWALT, WANDELL H.

1974 „Ethnoarchaeology”. In: Ethnoarchaeology. Eds. Donnan, Christopher B. – W. Clewlow. Los Angeles

STANISLAWSKI, Michael B.

1974 „The relationships of Ethnoarchaeology, Traditional and Systems Archaeology”. In. Ethnoarchaeology. Eds. Donnan, Christopher B. – W. Clewlow. Los Angeles

THOMPSON, Raymond H.

1958 Modern Yucatecan Maya Pottery Making. Society for American Archaeology Memoir 15.

ETHNOARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN MEXICO

For three periods between 1985 and 1994, the research group of the Eötvös Loránd University and that of the Ethnographic Museum had done fieldwork in archaeology, ethnology and natural sciences in the valley of the River Necaxa (Veracruz State, Mexico, Figure 1.) which is inhabited by the Totonac Indians. The primary goal of the archaeological research was to study the pre-Hispanic settlement pattern of the valley. Since in some aspects of material culture a significant continuity can be observed between pre-Hispanic and contemporary Totonac culture, we also carried out ethnoarchaeological research on the basis of our ethnographic fieldwork. As a result of the study, it became apparent that certain types of pottery (for cooking and storage, see Figure 2) and some types of stone tools (basis for the door frame, see Figure 5 and 6) are still in use today. The archaeological excavations at a pre-Hispanic house (Figure 8 and 9) proved that the same similarities can be observed between pre-Hispanic and traditional Indian houses. Despite all these similarities, no ethnic continuity can be derived from the archaeological data. However, on the basis of the scarce findings that relate to the Huastec ethnic group, there is a presumable cultural mixing as it is reflected by the common occurrence of Huastec and Central Veracruz ceramics and to a lesser extent the pottery of Tajin (Quiahuiztlan and Tres Picos ceramics).

DIVATOK ÉS VÁLTOZÁSOK

Az 1994. május 26–27-én Szegeden tartott muzeológus konferencia előadásaiból

A Néprajzi Múzeum a vidéki néprajszakos muzeológus kollégákkal való kapcsolat-tartás és a továbbképzés céljából, a Csongrád megyei Múzeumi Szervezet meghívása alapján Szegedre konferenciát hívott össze. A konferencia címe „Változó divatok/tárgyak/embe-
rek/kiállítások” volt. A meghívó szerint a konferencia rá akarta irányítani a figyelmet a tárgyi felszereléseknek, a falvakban, városokban megfigyelt tárgyhasználatnak a „klasszikus néprajz” által leírt formái után következő változásaira, egészen napjainkig. „Reméljük – írta a körlevél – előadások és kutatási beszámolók meg fogják világítani a változási folyamatokat, az újítások terjedését, általában a kereskedelem szerepét, boltok, házaló kereskedők, fölvásárló szervezetek stb. működését, kliensi körét, hatását. Szeretnénk vizsgálóra venni, hogy egy-egy család, egy-egy közösség hogyan illesztette be saját életvitelébe, mindennapos szokásaiba a bolti holmit, a tömegtermelés produktumait. Hogyan bontakozott ki a »fogyasztói magatartás«, »fogyasztói kultúra«, aminek már a »népviseletek« múlt századi virágzásában is szerepet tulajdoníthatunk.”

A következőkben a konferencián elhangzott előadásokból adunk közre néhányat, megszerkesztve, kiegészítve.

HOFER Tamás
Budapest

A „FOGYASZTÓI MAGATARTÁS” MINT KUTATÁSI TÉMA A NÉPRAJZBAN

A hagyományos magyar néprajzban, például a Magyarság Néprajza köteteiben, Viski Károly bevezetőjében a „fogyasztói magatartás” néprajzi vizsgálatának a lehetősége nem bukkanhatott föl. Az ipari termékek, általában a boltban vásárolt árucikkek már annak a határvonalnak a túloldalát képviselték, amin innen a túlnyomóan önellátónak elképzelt paraszti műveltség elhelyezkedett. De a fogyasztás, a fogyasztói igények szerepét mellőzték a gazdaságtörténetben, a politikai gazdaságtanban is. A fogyasztást nem tekintették olyan változónak, ami a gazdaság növekedését és a jólétet meghatározná. A klasszikus közgazdaságtan, az ezt követő marxista tradíció és az újklasszikus elméletek is a termelésnek tulajdonítottak meghatározó szerepet. Mintegy föltételezték, hogy a fogyasztás engedelmesen követi a kínálatot (Vö. SANDGRUBER 1982. 9–12). A két világháború közt jelentkeztek olyan közgazdasági iskolák, melyek az igények, a kereslet oldalát is figyelembe vették. De Carlo M. Cipolla, az 1972-ben induló „The Fontana Economic History of Europe” sorozat bevezetőjében még mint újítást, vívmányt indokolta, hogy az „igények mintái és struktúrája” címen fejezeteket iktattak be a kötetekbe a technológiával, földműveléssel, iparral, kereskedelemmel és pénzügyekkel foglalkozó szakaszok mellé (CIPOLLA 1972. 7–9), a fogyasztás, a kereslet jelentőségének érzékeltetésére. A 70-es, 80-as években már új tömeges források (köztük hagyatéki leltárak) sorozatos vizsgálata alapján történtek kísérletek annak részletekbe menő, életszerű föltárására, hogy hogyan is nőttek meg a 17–18. században a nyugat-európai emberek igényei, miképpen támadt új tömeges kereslet egyes termékekre, iparcikkekre, és ez a kereslet hogyan ösztönözte az ipari forradalom kibontakozását (Vö. McKENDRICK – BREVER – PLUMB 1982; WEATHERILL 1988; SPUFFORD 1984; McCracken 1988; Roche 1989).

Századunk második felében a „fogyasztói társadalom” másik „végén”, a jelen felől is újfajta szociológiai, antropológiai vizsgálódások kezdődtek, társadalomkritikai élel, hogy mint negatív jelenséget „leleplezzék” a fogyasztói magatartást. E munkák szerint a „fogyasztói társadalom” a reklám és a befolyásolás sok más eszközével manipulatív módon mintegy rabságba hajtja az embereket, akik vásárolnak, fogyasztanak anélkül is, hogy igazi szükségleteik lennének. A végeredmény elidegenedett viszony a tárgyak és az emberek közt és pazarló gazdálkodás az emberiség rendelkezésére álló, korlátozott mennyiségű nyersanyaggal, erőforrással. Jean Baudrillard, a kortárs posztindusztriális társadalmak tárgyrendszereiről szólva, már nem is tartotta szükségesnek használati funkciójukat figyelembe venni, csupán jel szerepükre koncentrált, így rajzolt képet a modern polgári lakások

hideg, elidegenedett, költséges tárgyi világairól (BAUDRILLARD 1968,1970,1972,1987. – Vö. KELLNER 1989; DOUGLAS and ISHERWOOD 1979; APPADURAI 1986).

A fogyasztással szembeni kritikának voltak más megfogalmazásai is. Ekkoriban, talán valamivel korábban alkotta meg Veres Péter a „fridsider-szocializmus” terminust, annak a magatartásnak az elítélésére, amelyik a társadalmi haladásért végzett erőfeszítéseket képes azzal gyöngíteni, hogy pl. saját hűtőszekrényt, netán autót kíván beszerezni. A fogyasztásnak és a személyes igényeknek egy remélt, tervezett új erkölcs alapján való visszaszorítása indokolta Dunaújvárosban a másfél lakóhelyiségből álló lakástípus tömeges építését, hiszen azzal számoltak, hogy a szocialista város lakóinak csak alvásra, tisztálkodásra stb. kell a lakás, étkezni, barátaikkal találkozni, szabad idejüket eltölteni is új üzemi, közösségi épületekbe járnak majd (VERES 1981; MAJOR – OSSKÓ szerk. 1981. különösen 293–305; FÓTI 1988).

Napjainkban külföldi etnográfus kollégáinkat már nem a „fogyasztói társadalom” fölötti ítélkezés foglalkoztatja, hanem a saját társadalmukon belül az egyes családok „kis világainak” fölépítése-berendezése, a mindennapos fogyasztás és a „nagy beruházások” családi stratégiái, a fogyasztás „nemzeti sajátosságainak” alakulása, mint ez például Orvar Löfgren lundi „fogyasztás-kutató” vállalkozásában megfigyelhető. Sok történeti kutatás is folyik: a fogyasztást befolyásoló nagy kiállításokról, az áruházakról, a reklám formáiról, a fogyasztással kapcsolatos régebbi moralizáló vitákról (LÖFGREN 1990; WILK 1990; FRYKMAN 1989; GULLESTAD 1989; FEATHERSTONE 1987; McCracken 1988; HOROWITZ 1985; BRECKMAN 1991; WILLIAMS 1982; GREENHALGH 1988; RYDELL 1984; BENEDICT 1983).

Előadásomban először arról szeretnék beszélni, hogy a fogyasztói magatartás kezdetre, kialakulására vonatkozó vizsgálatokból milyen tanulságokat vonhatunk le a magyar „népi kultúra” korábbi szakaszainak az értelmezésére – utána pedig néhány olyan témát említék, amelyek a jelen vizsgálatához adhatnak ösztönzést.

A 18. században már a felvilágosult, abszolutisztikus államigazgatást, a kameralistákat is foglalkoztatta, hogyan lehetne a keresletet, az iparcikkek fogyasztását növelni. Három lehetőséget láttak. 1. a népesség növelése, 2. olcsóbb élelmiszerellátás, ami több anyagi eszközt szabadít föl iparcikkek vásárlására, 3. új szükségletek és igények kialakítása, elterjesztése (SANDGRUBER 1982. 13–15). Az ipari forradalom előzményeit vizsgáló gazdaságtörténészek valóban azt találták, hogy a kereslet növekedésének kezdetei a családokon belül folyó személyes fogyasztás és a személyesen igénybe vett szolgáltatások bővülésében találhatók meg. Angliában például lökészerűen jelentős változások kezdődtek az 1690-es évektől. Megnőtt a házalók száma, jelentősen emelkedett a használt ruhanemű forgalma (ami összefüggött azzal, hogy kezdett kialakulni a gyorsabban változó divat és ezzel a divatja múlt öltözetdarabok használt ruhaként való társadalmi „süllyedése”). Ebben az időben kezdtek széles néprétegek is tömegesen vásárolni az Indiából behozott olcsó gyapot, muszlin stb. anyagokat. Az emberek az addigiaknál sokkal nagyobb mennyiségben és általánosabban vettek cukrot, kávé, csinos tálaló edényeket, pipákat és természetesen a pipához dohányt. Ebben az időben fut föl Birminghamban a fémipar, csatok, gombok, tük előállításával, Sheffieldben evőeszközök készítésével. Mint új fogyasztási cikkek terjednek a könyvek, folyóiratok, újságok, Angliában már kifejezetten nőknek szerkesztett lapok. A

föltehetően növekvő szabadidőhöz kapcsolódva „szórakozási forradalom” is indul, a színház, lóverseny, zene, sport tömegesebb „fogasztása” (McCRACKEN 1988).¹

A fogyasztói társadalom kezdeteit Ausztriában Roman Sandgruber dolgozta föl egy kiváló monográfiában. Könyve rámutat, hogy számos iparág kialakulásának háttartások, családok új fogyasztási igényei adtak lökést. Az öntöttvas termelés első vezető termékei a takaréktűzhely lapok és a takaréktűzhelyekhez kapcsolódó egyéb szerelvények voltak. Korán fölfutott a kőedény és a porcelán gyártása is. Ausztriában 1841-ben már két millió váltóforint értékű kőedényt adtak el és porcelánt is egy millió forint értékben, ami széleskörű igényekről tanúskodik (SANDGRUBER 1982. 382). Angliában az egyik első nagy ipari jellegű kapitalista vállalkozás Josiah Wedgwood kőedénygyára volt a 18. század végén.²

A köznép, mindenekelőtt a parasztság, növekvő fogyasztását figyelemmel kísérte az államigazgatás és a társadalmat megfigyelő tudományos érdeklődés is. Két álláspont ütközött. A maradi elítélte a köznép körében kibontakozó luxust, attól féltve, hogy megrontja erkölcsseit. A magyar cifraszúr eltiltására tett javaslatok – mint ismeretes – úgy gondolták, hogy a cifraszúr megkívánása még lopásra, rablásra is ráviszi majd a legényeket. A másik álláspont viszont éppenséggel támogatni, serkenteni kívánta az új igényeket annak érdekében, hogy a növekvő piac segítse az ipar fejlődését. Mária Terézia udvarában a luxusról 1762–63-ban folyt vita. J. H. G. Justi már 1749-ben, 1754-ben a ruharendeletek feloldásáért érvelt, szerinte legfőlőbb a külföldről behozott cikkeket kellett volna tiltani. Az udvari kereskedelmi tanács is ezen a véleményen volt: „a luxus csak akkor káros, ha a ráfordított pénz idegen országokba folyik, vagy ha annyira eluralkodik, hogy az egyes embert aránytalan kiadásokra kényszeríti”. A régi erkölcsöket védeni kívánó császárnőt végül megnyerték. A bécsi kereskedők testülete is kérvénnyel fordult az uralkodóhoz, hogy az öltözködésben a luxus-tilalmakat oldja fel, hiszen minden művészet, találmány, iparkodás és a jó ízlés fejlődése „az öltözködésbeli fényűzéssel a legszorosabb rokonságban van” (SANDGRUBER 1982. 290–299). Ha azt nézzük, hogy Angliában az öltözködési luxus elleni rendelkezéseket már 1604-ben eltörölték, ez a vita későinek tűnhet, másfelől megmutatja, mennyire maradiak voltak a cifraszúr ellen még a 19. század elején is felháborodó magyar megyék.

A fényűzést pártoló nézet szinte túlzó kifejtésére, Sandgruber nyomán Albrecht Tebeldi (=Karl Beidtel) szövegét idézem 1847-ből: „Egy olyan kormányznak, amelyik védi az ipart, arra kellene hatnia, hogy az emberek elhagyják egyszerű szokásaikat és rengeteg szükségletet sajátítsanak el; arra kellene törekednie, hogy rendi és vagyoni körülményeiknek megfelelően nagy tömeg iparcikk birtoklása váljon kívánságukká, igényükké, megszokásukká; szükségletükké; arra kellene törekednie, hogy a népies öltözködés megszűnjön és egy olyan jöjjön a helyére, amelynek a szabása rövid időközökben változik; a lehetőségek szerint korlátoznia kellene az önellátást azért, hogy a gyári készítmények fogyasztását növelje; a népet változásra hajlóvá, hivalkodóvá, saját helyzetének lehetőségein túl is kívánczozóvá kellene tennie” (SANDGRUBER 1982. 294).

¹ A házalók szerepéhez, használtruha-kereskedéshez, ruhalopásokhoz: SPUFFORD 1984, LEMIRE 1987, 1990.

² McKENDRICK – BREWER – PLUMB 1984. 99–145. (McKENDRICK, Neil: Josiah Wedgwood and the Commercialization of the Potteries.)

Ha nem is kimondottan parasztokról esett szó ezekben a véleményekben, az új fogyasztási javak elterjedése a falusi nép körében hozta a legjelentősebb gazdasági következményeket. Ausztriában még a népesség 70–80 százaléka falusi volt. Ha például a falusi háztartások csak néhány százalékkal növelték öltözködési kiadásait, annak nagyobb hatása volt a textiliparra, mintha a viszonylag kevés városi polgárosszony megduplázza a ruhatárát. Hatalmas jelentősége volt annak, hogy a parasztok pénzért vásárolt sört és pálinkát kezdtek inni, elkezdtek dohányozni (amire Ausztriában, Magyarországtól eltérően, hatalmas adó volt terhelve, épp ezért törtek ki „dohánylázaságok”), ütőórákat, zsebórákat szereztek be. Utóbbiakból 1840 körül már évi 100 000 darabot adtak el. Az új fogyasztási javak megszerzése másfelől, egyik fő motiválója volt a mezőgazdasági munka intenzívebb szervezésének, az idő-gazdálkodás átalakulásának. Sandgruber becslése szerint a 18. század második felében az osztrák mezőgazdaságban a tényleges munka-ráfordítás megkettőződött.

Egyes időszakok ugrásszerűen ösztönözték a fogyasztás növekedését. A napóleoni háborúk idején például a kontinentális zárlat föltornázta a gabonaárakat, és a „bankócédulák” bevezetése sok parasztembert is a pénz könnyelműbb használatára indított. Ausztriában ebben az időben terjedtek el az öltözködésben a városias szabásformák. 1780–1815 közt egy „építkezési hullám” szinte átalakította a faluk képét. Csaplovics János szerint Magyarország ethnographiájában „a papírpénz korszak föltűnő mérföldkő marad a viseletek alakulásában”. Utána a bankócédulákat beváltották, jött a recesszió, konszolidáció, majd 1845-től megint olyan gazdasági fellendülés, amelyik a viseletekben újabb változási hullámot indított el (SANDGRUBER 1982. 312–313).

Az új igények meghonosodása, tömegessé válása a korábbi kisléptékű kézműves termelő szervezeteket néhol rohamos növekedésnek indította. Példaként említem az augsburgi, illetve a 18. században már az Augsburg környéki falukba, így Raimundsreuthba kiköltözött üvegkép-festő ipart. Erről egy amerikai történész írt mongráfiát, „A népművészet iparosítása Bajorországban” címmel (LEPOVITZ 1983). Az üvegképek rendkívül olcsóak voltak: 3–40 krajcárért adtak egy párat, amikor egy font marhahús 11 krajcár, 1 font disznóhús 15 krajcár volt és a fonással dolgozók 6–8 krajcárt kerestek naponta. A fennmaradt szórványos adatok azt mutatják, hogy az üvegképeket készítő családok hatalmas mennyiségeket tudtak megfesteni, bekeretezni, értékesíteni. 1830 körül öt család, illetve háztartás évente 30–40 ezer képet adott el. Az egyik háziiparos, Matthias Noder április 2-án levélben kapott 4 ezer képre megrendelést, június közepén történő szállítással, és eleget tett a megrendelésnek. Nyugat-európai piacokra, sőt tengeren túlra is eljutottak az üvegképek. 1765-ben például van adat lerakatról Limában, Peruban. Vitték a képeket Spanyolországba, Dél-Amerikába, Franciaországba, Angliába, Indiába, Poroszországba stb.

Az olcsó üvegképek révén nagy területeken sok egyszerű ember számára elérhetővé vált, hogy lakása falaira képeket akasszon. Ezek az üvegképek meghonosítottak és stabilizáltak egy új igényt. Erre az igényre támaszkodva történhetett – mondja az amerikai szerző – a litográfia föltalálása 1796-ban Alois Senefelder által, ugyanezen a tájon. 1808-ban már 30 embert foglalkoztató litográfia üzem működött Münchenben, 1850-ben pedig gőzerővel működő gépek gyártották az üvegképeknél jóval drágább nyomatokat. Az üvegfestők egy ideig még utánózták a litográfiákat, melyek föltartóztathatatlanul kiszorították őket. Megpróbálták legalább gazdaságilag elmaradottabb, keleti piacukat fönttartani.

1852-ben, 1864-ben is még 20-30 kereskedő indult el az Augsburg környéki falukból. Ekkoriban már útközben Buchersben vagy Sandlban vették meg az üvegeképeket, amelyeket aztán Magyarországon, Erdélyben stb. adtak el.

Az ebben a példában fölidézett folyamat talán támpontokat adhat az általunk „népművészetnek” nevezett jelenség pontosabb beillesztéséhez a magyar gazdaságtörténetbe, illetve a magyar történelembe. Például az ólomházas tarka cserépedény iránt a 19. század közepén, második felében az Alföldön mutatkozó óriási kereslet (amikor 400 fazekas dolgozhatott Hódmezővásárhelyen) a tálalóedény-kultúra, tálalóedények iránti igény olyan rohamos bővülését mutatja, ami utóbb megteremtette a keménycserép, valamint a fémedények, a porcelán és az üvegedények piacát. A vásárra gyártott egyszerűbb és cifrább szűrők (és más ruhadarabok) – mondhatnánk – fölnevelték a konfekcióipar fogyasztó közönségét. A termelés és a fogyasztás közgazdasági jellemzői szempontjából az egyes tárgyféleségek parasztos, népies vagy inkább városias, polgárius formája, díszítése voltaképp csak ízlésbeli különbséget jelent, az összefüggő folyamat az új igények nyomán a fogyasztás folyamatos bővülése.

Mi is mozgathatta az igények hirtelen bővülését, változatosabbá válását? Ez a kérdés az etnográfushoz, az antropológushoz közelálló, hiszen a kulturális „mezőben” kell megkeresni a motiváló értékeket, a fogyasztói döntéseket befolyásoló új presztizs mozzanatokat. Gondolhatunk a kultúrának arra az aspektusára, amit újabban „képzelet kultúrának” neveznek (Vö. APPADURAI 1991) az emberek tudását és elképzeléseit a közeli és távolabbi világról, az emberi élet lehetséges formáiról. Föltételezik például, hogy a 17. század végi Angliában az embereknek a képzeletvilága valahogy kitágult. Ennek következménye volt, hogy olyan javakat kívántak megszerezni, amelyeknek a hiánya addig nem bántotta őket (Vö. McCracken 1988). Megvették például ponyvanyomtatványokat is, kifejezetten azért, hogy képzeletkultúrájukba legendás királyok, véres szerelmi drámák, távoli országok, különleges állatok és csodalények képét is be tudják illeszteni. A képzeletkultúrának ehhez a bővüléséhez kapcsolódhatott, hogy a vándorszínészek meg tudtak élni falusi környezetben is – jóval később a vándorszínészként az országot járó Petőfit is befogadták a magyar falukban. (Petőfinek a népköltészetbe bekerült versei és verssorai igazolhatják, hogy gondolatai nem voltak teljesen idegenek a falusi gondolkodás számára. Vö. BIERNACZKY 1973).

A „fogyasztói kultúra” oldaláról így új megközelítés nyílik arra a kérdésre, hogy milyen változások történhettek a falusi köznépi személyiség típusában abban az időben, amikor a tárgyakat formáló népművészetben is, a népzeneben és a néptáncban is új stílusok, új kifejezési formák terjedtek el (HOFER 1977; K. CSILLÉRY 1977; MARTIN 1977).

Ebben az időben váltak általánossá a tükrök a falusi házakban. Talán a viseletnek, az arc megjelenésének, kifejezésének, esetleg kikészítésének ellenőrzése–vizsgálata (a tükör nélküli korábbi időhöz képest) a személyiség újfajta értékelését jelezte. Egy angol kutató, Colin Campbell a „fogyasztói forradalom” háttérében a romantikát, a romantikus szerelem gondolatát, az egyéniség új, romantikus felfogását véli fölfedezni.³ Ha arra gondolunk,

³ Tükör és személyiség kontrollja: SANDGRUBER 1982. 383. – Új, romantikus személyiség típus: CAMPBELL 1987. – McCracken 1988. 19–22.

hogy azok a dunántúli pásztorok, akik a 19. században tükrösöket készítettek, hogy személyes, egyéni megjelenésüket ellenőrizhessék benne, és akik mint fogyasztók beszerzték a pecsétviaszt a spanyolozott berakáshoz, nem nemzeti hősöket vagy (többnyire) nem búcsújáró helyek szentképeit jelenítették meg munkáikon, hanem mulató párokat, talán Colin Campbell gondolatainak továbbkövetésére is találhatunk alkalmat a magyar népművészet történetében.

Most röviden a jelen és a közelmúlt „fogyasztói társadalom” kutatásához fordulok. Napjainkban az antropológusok, például Orvar Löfgren és munkatársai óvakodnak a fogyasztói magatartás summás kritikájától. Tudatában vannak, hogy ami ma esetleg megütöztetést kelt, néhány év múlva általánosan bevett szokássá válhat (LÖFGREN 1990). Úgy vélik, hogy a korábbi fogyasztás-kritikával szemben a modern kereskedelem, reklám stb. nem uniformizálja az emberek életét, hanem éppenséggel arra indítja őket, hogy az áruválasztékban való válogatás révén is valamiképpen próbáljanak megjelenésüknek, lakókörnyezetüknek, gépkocsijuknak stb. személyes jelleget adni (Vö. FEATHERSTONE 1987).

Talán ebben van az Európa-szerte és tengeren túl is megfigyelhető „múzeum-mánia”, múzeumalapítási láz egyik magyarázata is: az emberek a múzeumokban (részben) a tárgyak körében létező választási lehetőségeket, a tárgyakkal bánás különböző mintáit, korábbi korszakok megoldásait kívánják megismerni (FEATHERSTONE 1987).

A sorozatos gyári előállítás és az áruként való megvásárlás mennyire fosztja meg az egyes tárgyakat attól, hogy egyéni arculatuk, személyiségük legyen? Meddig is áru egy tárgy? Igor Kopytoff szerint voltaképp csak addig, amíg az áruházban, boltban, kereskedőnél megvásárolják.⁴ Azok a tárgyak, amelyek eredetileg egy homogenizált áruvilágnak voltak jellegtelen darabjai, a megszerzés után egyedivé válnak, pénzben kifejezhető értékük mellett (helyett) személyes jelentőséget, értéket kapnak. Egy-egy mai háztartás tárgyllományában is lehet olyan „szent” szféra, például családi ékszerek, elődök emléktárgyai, arcképei stb., amit szégyen lenne áruba bocsátani, de idegennek elajándékozni is. Mennyire különböző kulturális jelentősége, mindennapi használata stb. lehet az ugyanarról a gyártószalagról lekerülő gépkocsiknak – mondja az antropológus – aszerint, hogy egy francia orvos vagy egy kameruni kereskedő vagy egy dél-franciaországi szőlősgazda lesz a tulajdonosuk. Csíkszentmihályi Mihály, a kiváló, amerikai pszichológus munkatársával együtt könyvet szentelt annak, hogy a 60-as évek végén chicagói alsó középosztályba sorolható családok tagjainak a lélektani stabilitásához mennyiben járultak hozzá a környezetükben lévő tárgyak (CSÍKSZENTMIHÁLYI – ROCHBERG–HALTON 1981). Könyvéből az derült ki, hogy az emberek nagymértékben függtek a megszokott tárgyaktól, ezek általában különösebb egyediség nélküli szériatermékek voltak, másfelől, hogy ezek a tárgyi mivoltukban jelentéktelen tárgyak emlékezések, érzelmek, megszokások sokrétű vonatkozásait hordozhatták.

Néhány éve, részben még ma is, tanulmányozhattuk Budapesten, Magyarországon az árucikkeknek olyan sajátos, jelképes szerepeit, amit a szocializmus körülményei közt kaphattak. A „hiánygazdaság” mellett, mivel az egyes szocialista országok gazdasága eltérő

⁴ KOPYTOFF 1986. – Ehhez hasonló szempontok a néprajzban is érvényesültek, vö. HOFER 1983; KÖSTLIN – BAUSINGER (Hrg) 1983.

„hiányokat” mutatott, alakulhatott ki a „puhább” későbbi években egy sajátos „kereskedelmi turizmus” a vasfüggöny mögött. Az utasok „nemzeti árucikkeket” vittek magukkal, például a Lengyelországba menő magyar csokoládét, szalámit, kozmetikumokat stb., és tudta, hogy visszafelé mit kell hoznia, ágyneműt, törülközőket, üvegárut. Ez a forgalom ugyan illegális volt, de mégis hatalmas mértékű, 1986-ban például több mint egy millió lengyel utazott szocialista országokba (anélkül, hogy az útra megfelelő devizaellátást kaphatott volna) (Vö. A Correspondent 1988). Magyarország viszonylag liberális külgazdasági politikája, az, hogy Budapesten angol whiskyt és francia konyakot, kozmetikumokat, japán magnókat lehetett kapni, táplálhatta a nemzeti önértetet. Távoli erdélyi falvakban a magyar kisebbség tagjai Budapesten vásárolt osztrák, német, francia szappanok dobozait, üres hajlakk flakonokat őriztek dísz tárgyként, mintegy annak az etnikus büszkeségnek a kifejezésére, hogy egy olyan anyanemzethez tartoznak, ahol ezek a ritka nyugati javak is kaphatók (valójában igen szomorú adat ez a nemzetek, nemzetgazdaságok közti hierarchiáról, benne alacsony helyükről).

Előadásomban azt kívántam javasolni: iktassuk be a „fogyasztói magatartás”, fogyasztói kultúra fogalmát akár a múltira vonatkozó, akár a kortárs magyar (és nem magyar) társadalom viselkedését, szokásait, kultúráját elemző kutatásainkba. Mi haszna lehet egy új fogalom, terminus bevezetésének? A. N. J. den Hollander professzort idézem (Ethnographia 1975. 314): „Ha egy fogalmat meghatároztak, több lesz mint pusztán összegezése annak, ami számos jelenségbe közös. Mozgósító funkciója támad, mivel jelt ad, arra készíttet, hogy a valóságot egy meghatározott módon nézzük, mivel éles fényt vet bizonyos vonatkozásokra, bizonyos kapcsolatokra... Fogalmaink befolyásolják, irányítják észlelőképességünket, gondolkodásunkat, kutatói magatartásunkat... Egy új fogalom elmélyíti megértésünket – bár félre is vezetheti.”

A bemutatott példák alapján remélem: érdemes a fogyasztói kultúra fogalmát beiktatni eszköztárunkba.

IRODALOM

APPADURAI, Arjun

- 1986 Introduction: commodities and the politics of value. In: The social life of things. Commodities in cultural perspective. Ed. Appadurai, Arjun. 3–63. Cambridge
- 1991 Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a Transnational Anthropology. In: Recapturing Anthropology. Working in the Present. Ed. Fox, Richard G. Santa Fe

BAUDRILLARD, Jean

- 1968 Le système des objets. Paris
- 1970 La société de consommation. Paris
- 1972 Pour une critique de l'économie politique du signe. Paris
- 1987 A tárgyak rendszerei. Budapest

- BENEDICT, Burton
1983 *The Anthropology of World's Fairs*. The Lowie Museum of Anthropology. London and Berkeley
- BRECKMAN, Warren G.
1991 *Disciplining Consumption: the Debate about Luxury in Wilhelmine Germany, 1890–1914*. *Journal of Social History*, Vol. 24. 485–505.
- CAMPBELL, Colin
1987 *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. London
- CIPOLLA, Carlo M.
1972 *General Introduction*. In: *The Fontana Economic History of Europe, The Middle Ages*. 7–9. London
- A Correspondent
1988 'Merchant tourism' in eastern Europe. *The World Today*, January 1988. 16–18.
- CSIKSZENTMIHÁLYI, Mihály – ROCHBERG-HALTON, Eugene
1981 *The meaning of things. Domestic symbols and the self*. Cambridge
- K. CSILLÉRY Klára
1987 *A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején*. *Ethnographia* LXXXVIII. 14–30.
- DOUGLAS, Mary and Baron ISHERWOOD
1979 *The World of Goods*. New York – London
- FEATHERSTONE, Mike
1987 *Lifestyle and Consumer Culture*. *Theory, Culture and Society* Vol. 4. 55–70.
- FÓTI Péter
1988 *Röpirat a lakáshelyzetről*. Budapest (Gyorsuló idő)
- FRYKMAN, Jonas
1989 *A mindennapi élet, mint a kutatás tárgya a svéd etnológiában*. *Ethnographia* 100. 68–79.
- GREENHALGH, Paul
1988 *Ephemeral Vistas. The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851–1939*. Manchester
- GULLESTAD, Marianne
1989 *Small Facts and Large Issues: The Anthropology of Contemporary Scandinavian Society*. *Annual Review of Anthropology* 18. 71–93.
- HOFER, Tamás
1977 *XIX. századi stílusváltozások: az értelmezés néhány lehetősége*. *Ethnographia* LXXXVIII. 62–80.
1983 *A „tárgyak elméletéhez”*. *Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése. Népi kultúra – népi társadalom* XIII. 29–64. Budapest
- HOROWITZ, Daniel
1985 *The Morality of Spending, Attitudes toward the Consumer Society in America 1875–1940*. Baltimore
- KELLNER, Douglas
1989 *Jean Baudrillard. From Marxism to Postmodernism and Beyond*. Stanford
- KOPYTOFF, Igor
1986 *The cultural biography of things*. In: *The social life of things*. Ed. Appadurai, Arjun 64–91. Cambridge

- KORNAI, János
1980 *Economics of Shortage*. Amsterdam
- KÖSTLIN, Konrad – BAUSINGER, Hermann (Hrg.)
1983 *Umgang mit Sachen. Zur Kulturgeschichte der Dinge*. Volkskunde-Kongress in Regensburg 1981. Regensburg
- LEMIRE, Beverly
1987 *Consumerism in Preindustrial and Early Industrial England: the Trade of Secondhand Clothes*. *Journal of British Studies* 27. 1–24.
1990 *The Theft of Clothes and Popular Consumerism in Early Modern England*. *Journal of Social History* 255–270.
- LÖFGREN, Orvar
1990 *Consuming Interests*. *Culture & History* 7. 7–36. Copenhagen
- MAJOR Máté – OSSKÓ Judit (szerk.)
1981 *Új építészet, új társadalom 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból*. Budapest
- MARTIN György
1977 *Az új magyar táncstílus jegyei és kialakulása*. *Ethnographia* LXXXIII. 31–48.
- McCRACKEN, Grant
1988 *Culture and Consumption. New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities*. Bloomington
- McKENDRICK, Neil – BREWER, John – PLUMB, J. H.
1982 *The Birth of a Consumer Society*. Bloomington
- ROCHE, Daniel
1989 *La culture des apparences. Une histoire du vêtement (XVIIe–XVIIIe siècle)*. Paris
- RYDELL, Robert W.
1984 *All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916*. Chicago and London
- SANDGRUBER, Roman
1982 *Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*. Wien
- SPUFFORD, Margaret
1984 *The Great Reclotting of Rural England. Petty Chapmen and their Wares in the Seventeenth Century*. London
- VERES Péter
1981 *Lakáscsere-életcsere*. In: MAJOR Máté – OSSKÓ Judit (szerk.) 1981. 206–215. (Eredeti megjelenése: *Élet és Irodalom*, 1961)
- WEATHERILL, Lorna
1988 *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain 1660–1760*. London and New York
- WILK, Richard
1990 *Consumer Goods as Dialogue about Development*. *Culture & History* 7. 74–100. Copenhagen
- WILLIAMS, Rosalind H.
1982 *Dream Worlds: Mass Consumption in Late Nineteenth Century France*. Berkeley, Los Angeles, London

CONSUMER BEHAVIOR – A RESEARCH TOPIC IN ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY

The first part of the study introduces those Italian, Austrian or other researches in economic history which show how the attitude of the ruling class had changed towards the consumption of lower social classes. They also explain how the prohibition of luxury had changed for an attitude supporting the growth of consumption. Studies with a micro analytic focus imply that new patterns of consumption had developed on the basis of new demands in individual families during the 18th century. Raising demands led to the sudden boom in certain crafts like the glass painting in the Augsburg region. The spread of cheap glass paintings generated the demand for industrially manufactured lithographs and printed pictures. New demands account for new types in personality and show the expansion of imagination. According to the hypothesis introduced by the author of the study, that the development of new luxurious and ornamental styles in Hungarian folk art during the 19th century, that is costume and furniture, can be as well interpreted by the expansion of a new consumer culture. Parallel to the increase in number and variety of household tools, the style of folk music and dance had also changed. On the one hand, all these imply a transformation in the culture of imagination and the types of personality of Hungarian peasantry. On the other, the immense spread of decorated objects set the path for the consumption of industrial products.

The consumer attitude of our age was harshly criticised in the 1960's, Today, anthropologists focus on how individual families build up their „little worlds” from the goods they buy. Goods remain simple objects as long as they are purchased and in personal use they become singular. Their usage and evaluation as well as the emotional ties connected to them can be studied by the methods of anthropology.

BENDA Gyula
Budapest

A TÁRGYAK TERMELÉSE ÉS FOGYASZTÁSA A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁST MEGELŐZŐ ÉVSZÁZADBAN

(Szemlélet és háttértényezők)

A francia Annales iskola történészeinek ifjabb nemzedéke 1978-ban „Az új történetírás” címen jelentette meg modern történeti enciklopédiáját. Ebben a modern törekvéseket és kiemelt irányzatokat tárgyaló tíz terjedelmesebb szócikk között kapott helyet az anyagi kultúra története is.¹ Jean-Marie Pesez, a tanulmány szerzője az anyagi kultúra fogalmának megjelenését a marxista történetíráshoz köti. A régészet és a néprajz foglalkozott még leginkább e terület kutatásával, a történelemtudományban sokáig inkább a kuriozitások közé tartozott. Az Annales iskola hatására változott a helyzet, az anyagi műveltség az 1960-as években a modern gazdaság- és társadalomtörténet egyik kiemelt kutatási területévé lett.² Az anyagi műveltség korai története első nagy összegző munkájának szerzője, Fernand Braudel szerint „az anyagi lét tulajdonképpen annyi mint, az emberek és a dolgok, a dolgok és az emberek”. A dolgok pedig a táplálékok, lakásviszonyok, ruházat, luxus, pénzeszközök (BRAUDEL 1985. 23). A szócikk végigtekintve az 1970-es évek kutatásait, a jelentős eredmények ellenére azt fogalmazza meg, hogy az anyagi kultúra története fiatal kutatási terület, amelynek státusza még tisztázatlan és kifomálódása még csak folyamatban van. A témát több oldalról körüljárva sokféle meghatározást és megközelítést ismertet, maga nem tesz kísérletet a pontos definícióra, inkább körülírja a tárgykört: „a munkakörülmények, az életkörülmények vagy a szükségletek és kielégítésük közötti eltérés (LE GOFF 1988. 226).

„Az új történetírás” szócikke jól érzett rá arra, hogy a történetírás megújulásában az anyagi kultúra történetének vizsgálata is jelentős szerepet kaphat. A kutatási terület az 1980-as években hatalmas változáson ment át. Megszaporodott a monografikus munkák sora, gazdagodott a megközelítések köre. Ezt nagyon leegyszerűsítve két tényező magya-

¹ LE GOFF 1978. A szócikkek a következő témákkal foglalkoznak: az új történetírás, a történelem és a hosszú időtartam, a strukturák története, a történeti antropológia, a mentalitástörténet, az anyagi kultúra története, a jelenkor története, a marxizmus és az új történetírás, a marginális társadalmi csoportok története, az imaginárius szféra története. Ezek 1988-ban különálló újabb kiadásban is megjelentek: LE GOFF 1988.

² Jean-Marie Pesez: Histoire de la culture matérielle. LE GOFF 1988. 191–226. A francia szóhasználatban a „culture matérielle” mellett a „civilisation matérielle” terjedt el. Fernand Braudel is ezt használja. Vö. BRAUDEL 1985. Pesez itt a Braudel által kezdeményezett nagy projectekre (építkezés, táplálkozás) hivatkozik.

rázza: 1) a hagyatéki leltáraknak, mint alapvető elsődleges forrásnak újra felfedezése és a számítógépes feldolgozási módszerek elterjedése; 2) a probléma elméleti-módszertani megközelítésének változása, az „új” történetírások és az antropológiai-szociológiai megközelítések hatása. Nemcsak jelentős eredmények születtek, hanem számos kísérlet történt a kutatási terület szemléletének meghatározására is. Ilyen a mindennapi élet fogalma, de ezek közé sorolhatjuk a fogyasztói társadalom szociológiai terminusát is.³

A fogyasztói társadalom

A fogyasztói társadalom előbb a szociológiában vált népszerűvé, a történeti elemzések csak később, az 1980-as években kezdtek el a fogyasztói társadalom kialakulásával foglalkozni. A fogalom egyszerre jelenti azt, hogy a háztartások, emberek által használt tárgyak változását a termelés diktálja (az ipari termelés folytonos bővülését viszont a lakosság bővülő fogyasztása teszi lehetővé), másrészt azt, hogy a tárgyakhoz való viszony megváltozik. Nyilvánvaló, hogy történetileg hosszú folyamatról van szó, s ha a 18. században a fogyasztói társadalom kezdeteiről írnak, az csak azt jelzi, hogy az alapvető változás akkor indult meg: a középkorban megszerveződött céhes ipar által előállított értékes, tartós tárgyak és a paraszti önellátás világa alapvetően különbözik a múlandó, a divatokkal gyorsan változó, olcsó tömegárukból felépített modern környezettől. A 18–19. században indult el ez a máig ható folyamat.⁴

A történeti elemzések – amelyeknek részletesebb ismertetésétől eltekintek, mivel Hofer Tamás ugyanezen kötetben közölt tanulmánya részletesen foglalkozik velük – a háztartások fogyasztását a jövedelemmel, annak felhasználásával, illetve a háztartásokban felhalmozódó javak mennyiségével mérhetik. A hagyatéki inventáriumokra épülő történeti elemzések az új típusú fogyasztás megjelenését és elterjedését leginkább a háztartások tárgyi ellátottságán keresztül tudják vizsgálni. A 18. század közepétől Nyugat-Európa fejlettebb területein megnő a háztartásokban összeírt tárgyak száma, jellege – a tárgyi kultúra differenciálódik. A felhalmozás és nagyobb fogyasztás Nyugat-Európában egy szélesebb középréteg kialakulásához vezet, amelynek egységesedő tárgyi kultúráját már a fogyasztói társadalom kezdeteként írják le.⁵

³ Ennek tendenciával foglalkozik BENDA 1992., a hatalmas irodalomból csak néhány gyűjteményes munkát idézek: VAN DER WOUDE – SCHUURMAN 1980.

⁴ Hofer Tamás előadásában idézett munkák mellett témám szempontjából érdekes GARNOT 1988. A cikk rámutat arra, hogy azzal a felfogással szemben, hogy a kisemberek, a nép anyagi kultúrája nem változott a divattal, igenis kimutatható a divat, a fogyasztói változások követése. S ez nemcsak az öltözködésre igaz.

⁵ Természetesen a fenti jelenségeket szokás más tendenciákkal is jellemezni. Így például a német történeti néprajz a város hatásaként mutatja be Magyarországon a polgárosulás a divatos értelmezés.

A magyar kutatások és az új szemlélet recepciója

Az új szemléletre és eredményekre a magyar néprajz és társadalomtörténet is felfigyelt.⁶ Az 1980-as évektől mind a néprajz, mind pedig a történelem területén megélenkült az érdeklődés a hagyatéki leltárak új szemléletű kiaknázása iránt. A megjelent részmunkák és a számos helyi adatközlés értelmezéséhez azonban még nem alakult ki átfogó új szemlélet. Egyrészt uralkodó maradt, sőt teret nyert a polgárosulás mint alapvető értelmezési keret, anélkül, hogy ennek tényleges tartalma és összetevői tisztázódtak volna. Másrészt a tárgyak kutatásánál gyakran még háttérbe szorul az ember, a társadalom.

Az európai és észak-amerikai történetírás eredményeinek adaptálása hazai vitáinkban újra meg újra napirendre kerül. Az 1960-as évek végén az Annales iskola szemlélete, majd a gazdasági növekedés problematikája, a kvantitatív történetírás kérdése váltott ki vitát. A későbbiekben a szemléleti, módszertani viták nyilvánossága beszűkült, de számos szakmai nézetkülönbözőség mögött ott volt. Az ideológiai problémák (a marxizmus kötelező hegemoniája) mellett a hagyományos szemlélet érvelését két fő komponensbe foglalhatjuk össze: a) a magyar gazdaság és társadalom a piacosodás, a kapitalizálódás alacsonyabb fokán állva nem értelmezhető a modern társadalom talaján kialakult társadalomtudományos fogalmakkal; b) a hazai forrásbázis az írásbeliség hazai fejletlensége miatt nem alkalmas arra, hogy hasonló mélységű elemzéseket végezzünk. A fogalmak, értelmezési keretek hasznosságát csak monografikus, empiriára épülő munkák bizonyíthatják vagy cáfolhatják (ez nem kisebbiti azoknak a munkáknak jelentőségét, amelyek felhívják a figyelmet új megközelítésekre és a rendelkezésre álló adatok felhasználásával átértelmezést hajtanak végre). A forrásbázis valóban szegényesebb és nehezzé teszi a társadalom alsóbb rétegeiben zajló társadalmi, demográfiai, mentalitásbeli stb. folyamatok feltárását. De azok a források, amelyeket Angliában, Franciaországban a 16–17. század magán és állami írásbelisége kezd tömegesen termelni, nálunk évszázados késéssel és kisebb mennyiségben, de elérhetőek. A helyi kutatók néha sokkal gyorsabban fedezik fel e lehetőségeket, mint az áttekintésre törekvő szintézisek készítői. A nagy tömegek anyagi kultúrájának történeti elemzése is nehéz Magyarországon, de nem lehetetlen. Szükséges azonban az adatfeltárás és a korszerű értelmezés jobb egységének megteremtése.⁷

Vajon a történeész eszközeivel megközelíthető-e Magyarországon is a fogyasztásban, felhalmozásban és a mögötte rejlő termelésben végbement változás?⁸ Tanulmányomban mindössze arra vállalkozom, hogy a folyamatban levő kutatások eredményeinek részletes publikálásáig a felhalmozás, a kisipari termelés feltételezhető történeti tendenciáit vázoljam

⁶ L. TÁRSADALOMTÖRTÉNETI HÍRLEVÉL 1990. A Néprajzi Múzeumban folyó munkák mellett számos publikáció, adatközlés mutatja az érdeklődés megélenkülését (BENDA 1988; KOC SIS 1988; BENCSIK 1993). Legújabbán ZIMÁNYI 1994.

⁷ Az egykori néprajzi muzeológus továbbképzés témája volt pl. 1984-ben Balatonaligán a braudeli anyagi műveltség felfogás és három kötetes monográfiája. Hanák Péter követésre buzdító előadását követő vitában kaptak hangot a francia történetírás követésének nehézségei, sőt lehetetlensége.

⁸ A magyar történetírás és néprajz az anyagi kultúra változását egyrészt a nagy művészettörténeti korszakokhoz köve vizsgálta (ebben született meg a mai napig legjobb történeti elemzés a reneszánsz műveltség hatásáról a kolozsvári otthonkultúrára – JAKÓ 1957), másrészt a népművészet stílusváltásához vagy a polgárosodás folyamatához kapcsolta.

fel az 1848. évi jobbágyfelszabadítást megelőző évszázadra. Elsőként a megtermelt javak és jövedelmek mennyiségének változását, a preindusztriális korszak gazdasági növekedését és ennek ciklusait jellemzem. Majd a kisipari termelést az iparosok pontosabb számbavételével kívánom megközelíteni. Végül az első két részben leírt vázlatos és hipotetikus tendenciákat a társadalom rétegződésével kötöm össze, hogy az anyagi kultúra változásainak fázisairól fogalmazzak meg munkahipotézist.

Gazdasági növekedés, felhalmozás, konjunkturális ciklusok

Nézzük meg, hogy a vagyoni felhalmozás tendenciái makroszinten hogyan követhetők a 18. század elejétől a 19. század közepéig. A társadalom egészének jövedelmét a nemzeti jövedelem (a bruttó hazai termék – GDP) nagyságával, annak változásával közelíthetjük meg. Magyarország esetében a számítások azt mutatják, hogy az 1867 utáni gazdasági növekedés a korábban feltételezettnél gyorsabb volt, illetve azt, hogy már az 1790–1867 közötti korszakra is jellemző a gazdaság (és a jövedelmek) érezhető és mérhető növekedése. A népességi, külkereskedelmi mutatók alapján szintén ezt feltételezhetjük az 1740 utáni félévszázadról. A 18. század közepétől a 19. század közepéig tehát Magyarország gazdasági mutatói és jövedelmei jelentősen emelkedtek.⁹ Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a nagyobb jövedelmekből a földbirtokos arisztokrácia, az egyház mellett egyre inkább a polgárság és a parasztság is részesülhetett. Mindebből következik a feltevés, hogy az egy főre számított fogyasztás volumene is megnőtt.

A 18. századtól megfigyelhető lassú, de jelentős (a preindusztriális korszakra jellemzőnek tartottnál magasabb) gazdasági növekedés ciklikus fellendülések és válságok, depressziós szakaszok egymásutánjában valósult meg. A magyar néprajzban közhely, hogy a mezőgazdasági értékesítés konjunkturális viszonyai hatnak a parasztság tárgyi kultúrájára. A legtöbbszor azonban az elemzések megelégednek általános kijelentésekkel a „gabona-konjunktúrákról”. Valójában ahhoz, hogy a gazdasági fellendülés és visszaesés társadalmi, művelődési hatásait valós történeti folyamatként lássuk, szükséges a ciklusok pontosabb leírása (HOFFMANN 1975. passim).

Az európai gazdaságban a 18. század második harmadában, közepén fordul át fellendülésbe – a 17. századra jellemző – stagnálás, ezt a gazdasági élet barométerének tartott árak emelkedése jelzi. A gazdasági klímaváltozás a Habsburgok államaiban is érezhető. A magyar történetírásban is elfogadott a század 40-es éveitől megfigyelhető kedvező gazdasági változás, azt általában a háborúk következtében megélenkült mezőgazdasági keresletnek tulajdonítják, ami a termelőknek kedvezett. Az árviszonyokról sem országos, sem lokális adatsorok nem állnak rendelkezésünkre, viszont a külkereskedelmi statisztikák jól mutatják az export növekedését. A népesség természetes szaporodását élelmezési válságok és járványok nem apasztják, helyi és regionális adatok alapján arra következtethetünk, hogy az 1738–39. évi pestis után a hazai népesség növekedése felgyorsul.

⁹ A gazdaságtörténeti irodalom részletes ismertetésétől eltekintek, csak magyar vonatkozású elemzései miatt emelem ki Komlós János munkáit. L. KOMLÓS 1983 és 1989.

Feltételezésem szerint ez a három-négy évtized Magyarország számára igen jelentős növekedést hoz. Ezek a trendek – Európa más részeihez hasonlóan – az 1770-es évekre torpannak meg, az 1780-as években már egyértelmű népesedési, ellátási válságjelek mutatkoznak.

A fellendülés magával hozza a majorsági gazdálkodás kiépítésének újabb hullámát, az egyházi és világi építkezések (barokk városközpontok és kastélyok) azt mutatják, hogy a nagybirtokos csoportok jövedelme jelentősen nőhetett. A mezővárosi és falusi népesség esetében a népesség számának gyors növekedése, az alföldi részeket leszámítva a mezőgazdasági régiók „telítette” válása jelzi a gazdasági növekedés hatását.

A napóleoni háborúk idejének magas mezőgazdasági árai és az 1816 utáni nyomott árviszonyok – konjunktúraként és dekonjunktúraként – jól ismertek. A gazdaság és társadalom elmaradottságára és modernizálásának szükségességére a hazai nemesi elit ennek nyomán döbrent rá, történetírásunk tehát hivatkozik a konjunktúrára és dekonjunktúrára, de gazdasági és társadalmi következményei elég kevésbé ismertek. A magas árak jó értékesítési lehetőségeket jelentenek: a kereskedelemben a kortársak is érzékelték a rendkívüli profitlehetőségeket, a fellendülést, a majorsági ártermelés gyors emelkedését is lehet dokumentálni egyes uradalmakban, az Alföldön pedig jól látható a telepítés és a népesség gyors növekedése. Az ország népessége azonban súlyos halandósági kríziseket él át, és a népesség növekedése lelassul vagy egyes vidékeken természetes fogyás tapasztalható. A konjunktúrát követően pedig a háztartások felduzzadása, a társadalmi válságjelek (öngyilkosság, születéskorlátozás stb.) jelzik, hogy az agrárnépességben a változás nem egyértelmű.

Az 1812 utáni pénzügyi problémák, a rossz termésű évek és a békegazdaságra való átállás nálunk is válságot hoz, majd pedig stagnálást (dekonjunktúra). Ez a válság alapvető meghatározója a későbbi társadalmi változásoknak. Kutatásaim azt mutatják, hogy a városi, mezővárosi gazdasági, vagyoni elitben jelentős átrétegződést hoz, a 18. századi családokat újjak váltják fel, amelyek aztán sikeresen tudnak bekapcsolódni az 1820-as évek végén meginduló újabb gazdasági fellendülésbe (BENDA 1994).

Az 1820-as évek végén az ausztria–csehországi iparosodás hatására megélnékülő élelmiszer kereslet megnöveli mezőgazdasági exportunkat és termelésünket. Az újabb fellendülést az 1846. évi rossz termés és éhínség, majd pedig 1848–49 törli meg. Ezekben az évtizedekben a gabonatermelés jelentősége megnő (dominánsá csak később lesz), a korszak végén a juhtartás és gyapjúexport visszaesik. Az agrárpiac és kivitel számos mezőváros népességét duzzasztja fel.

Az árviszonyok, a népességváltozás, az agrárkivitel és iparcikk behozatal, a majorsági és paraszti földhasználat kiterjedése és változása viszonylag megbízhatóan rajzolja ki a három fellendülést és a válságokat. Regionális és helyi (uradalmi, települési szintű) adatok is valószínűsítik a fent vázlatosan leírt ciklikus mozgást.

A felhalmozás tendenciáit azonban egyelőre nem tudjuk hasonlóképpen felrajzolni. Az eddigi elemzések a hagyatéki leltárak alapján csak az 1790-es évektől tudják a felhalmozás és vagyonszerkezet változását bemutatni. Bácskai Vera Győr és Sopron esetében statisztikailag is érvényes vagyoni adatok segítségével jellemzi a két város polgárságának viszonyait. Összefoglalólag megállapítja: „A hagyatéki vagyon nagyságára és szerkezetére vonatkozó adatok Győr esetében egy dinamikusan fejlődő kereskedelmi központ gazdasági életét, a

soproniaké inkább a hagyatást, egy elszegényedő, eladósodó, biztos jövedelemforrást mindinkább a mezőgazdasági termelésben találó városi lakosság helyzetét tükrözi. Úgy tűnik, hogy a hagyatéki leltárak, csekély számuk, alacsony reprezentatív értékük ellenére fontos és hiteles források, melyek nemcsak az egyes foglalkozáscsoportok vagy társadalmi rétegek vagyoni helyzetének, életmódjának megismeréséhez és összehasonlításához, de a városok gazdasági fejlődésének, az egyes társadalmi rétegek változó anyagi helyzetének, módosuló hierarchiájának felméréséhez is fontos eligazítást adnak (BÁCSKAI 1993. 57).

A Festeticsek keszthelyi uradalmában Keszthely, a szőlőhegyi és falusi népesség vagyonát 1790 és 1848 között vizsgáltam. Az adatok a mezővárosban a század elején némi visszaesést mutatnak, majd pedig fokozatos emelkedést. A falvakban nincs erőteljes változási tendencia (bár némileg csökken a szőlőtulajdon értéke). Keszthelyen a házak értéke szinte ugrásszerűen nő az utolsó évtizedben, a falvakban viszont a házak becsértéke változatlan maradt. Viszont a bútorzat becsértékének és viszonylagos súlyának emelkedése a vagyonon belül mindenütt kimutatható. A vagyon és a bútorzat elemzése alapján a mezőváros dinamizmusával a falvak változatlansága bizonyítható.¹⁰ Hasonló példák más területről és a 18. század egészére még nem állnak rendelkezésünkre. De a kortárs megfigyelők is számos ponton megerősítik, hogy a mezőgazdasági konjunktúrák nyomán egyre szélesebb körben megnő a piaci (ipari) fogyasztás.

A felhalmozás esetében tehát azt a felvetést fogalmazhatjuk meg, hogy a konjunkturális fellendülések okozta vagyonnövekedés, azon belül az ingóságok értékének emelkedése a 19. század első felében a szabad királyi városok polgársága mellett már a dinamikus mezővárosokat is elérte. A birtokos nemesség, a polgárság esetében ezt már a 18. század második felében is feltételezhetjük. A falun élő parasztság esetében viszont még csak elemeiben jelentkeznek ezek a felhalmozási változások.

A kézműipari termelés: az iparosok számának változása

Az anyagi javak termelése a 19. század közepéig szinte kizárólag kisipari jellegű. Ha a tárgyak, iparcikkek kínálatát akarjuk megközelíteni, a feladat a kézművesek számának, szakma szerinti összetételének és termelésének jobb megismerése és az időbeli változások felrajzolása.

Először néhány kutatási lehetőségre szeretném a figyelmet felhívni. A hagyatéki iratok és a csődperek (adóssági perek) számtalan információt szolgáltatnak arra, hogy a kézművesek milyen technikával, mit, esetleg milyen mennyiségben termeltek, és arra is következtethetünk, hogy áruikat hogyan értékesítették. Számos érdekes tanulmány igazolja, hogy ismereteink megalapozhatók és bővíthetők, ha e forrásokat a fenti kérdésekkel közelítjük meg.¹¹

¹⁰ BENDA 1989b, illetve még publikálatlan számítások.

¹¹ Korban jóval később, de módszertanilag példászerű TÓTH 1977., valamint Fehér Gábor előadása az 1994. évi szegedi néprajzi konferencián l. még HORVÁTH D. 1987. és 1989.

E területen csak további esettanulmányok segítségével fogalmazhatunk meg általánosító kijelentéseket, de saját monografikus munkám során néhány igazolható tendenciát megkockáztatok. Az értékesítés formáit tekintve látható, hogy a vásározás megtartja fontosságát (esetleg ez erősödik is). A kézműves hagyatékokban az erre utaló tárgyak (vásározó láda, ponyva, szekér és lótartás) jelenléte 1848-ig nem csökken. Viszont megjelenik a nagyobb árukészlettel rendelkező „modern” iparos is, aki időnként boltot is bérel. Néhány hagyatéokban (rézműves, ács) egyértelműen megnő az árukészlet, a befektetett tőke súlya. 1848-ban a legnagyobb jövedelmű polgárok között a pénzkölcsönzésből élő tőkepénzesek, a kereskedők mellett jónéhány iparos is szerepel. Megintcsak fontos lenne e változás térben és időben való nyomkövetése. A kialakulatlan piacra utal az a jelzés, hogy Keszthelyen a kézműves hagyatékokban és csődökben mindenütt jelentős a munkáért járó munkadíj elmaradása. A végzett munkáért vagy szolgáltatásért gyakori a természetbeni fizetség is. Mindez a 19. század elején, egy viszonylag fejlett vidéken is arra mutat, hogy az iparcikkek piaca ekkor még nem keresleti jellegű. (Az 1840-es években viszont Keszthelyen a boltok elszaporodása már a fogyasztói igények szélesebb körűvé válását sugallja.)¹²

Amennyiben vannak adataink a kézművek technológia termelékenységéről (illetve annak változatlanóságáról vagy változásáról), az iparosok számának időbeli alakulása a termelés durva mutatójaként is értelmezhető. A kézművesek, illetve az iparral foglalkozók számát a legtöbbször az adójegyzékek alapján állapítjuk meg. A történeti kutatások újabban számos problémára mutattak rá az adóösszeírásokban tükröződő iparos létszámokat illetően.

Faragó Tamás Pest megye pilisi járásának falvait vizsgálva a 18. századra vonatkozóan megkísérelte a kézművesek, az iparral foglalkozók pontosabb számbavételét. Eredményei jól mutatják, hogy az iparral foglalkozó, eltérő rendi állású emberek (adózők, uradalmi alkalmazottak, zsidók és cigányok) általában nem találhatók meg egyetlen forrásban. 1770 körül az általa vizsgált 14 faluban 343 iparúzózt azonosított. Ebből 70 adózott mestersége után, 34 taxalista, 21 pedig cigány volt. Az iparosok kétharmada azonban csak földesúri összeírásokból tűnik elő (FARAGÓ 1979). Nagy Zoltán Körmend iparosainak történetével foglalkozva az anyakönyv segítségével a kézművesek „lappangó” csoportját tárta fel.¹³ Hasonló eredményekre jutottam Keszthely esetében magam is. A tagolt mezővárosi közösségben a nemesek (a kisváros lakosságának a 18. században 7, majd pedig 10–12 százaléká) az adóösszeírásokba nem kerül be, a zsidók, a cigányok itt is gyakran taxalisták (a foglalkozás és a kézműves jövedelem megnevezése nélkül). Az uradalom alkalmazásában álló konvenciók iparosok csak házuk, földjük után adóznak, mesterségük után nem. A helyzetet még bonyolítja, hogy a teljesebb úrbéres összeírásokba viszont a plébánosnak szolgáló fazekasok nem kerülnek be. Ily módon a kézművesek száma és aránya igen nagy különbségeket mutat a vizsgált források szerint: 1828-ban az országos összeírás 80 iparost mutat ki, ugyanezen korból a dikális összeírások 120–130 kézműves adózót adnak meg, egy 1826. évi házösszeírás

¹² A fentiek remélhetőleg hamarosan elkészülő keszthelyi társadalomtörténeti monografikus kutatásaim alapján fogalmazódtak meg. (A tervezett disszertáció címe: Zsellérből polgár. Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban 1700–1848.)

¹³ A szerző szóbeli közlése, ezúton mondok köszönetet neki, hogy betekintést nyújtott készülő munkájába.

alapján viszont 220-ra tehető a valamilyen mesterséget gyakorlók száma (KIRÁLY – BENDA 1988, valamint BENDA 1994).

Az örvendetesen gyarapodó helyi elemzésekből a hasonló példák gyarapíthatók. Ezek tanúsága, hogy a falusi és mezővárosi iparúzők számának megállapítása több forrás együttes használatát és gondos elemzését teszi szükségessé.¹⁴ (Külön kiemelendő, hogy a bizonytalan úrbéres jogállású mezővárosok esetében a történeti néprajz által is használt 1828. évi országos összeírás adatai csak erős kritikával használhatók.) Az adózás sajátosságai miatt kimaradó nemeselek és az uradalmi alkalmazásban álló iparosok mellett a személyek követésére épülő kutatás sajátos ingadozást tár fel a kézműipar megadóztatásában. Számos iparos időnként fizet adót mestersége után, máskor nem. Ennek okát a személyek azonosítására épülő hosszú időszakot végig követő elemzés találhatja meg. Feltételezéseként megfogalmazhatjuk, hogy a konjunkturális viszonyoknak megfelelően egyes kézművesek időszakosan szüneteltethetik az ipart. Ezt számos részadat támasztja alá. Másrészt viszont az életciklusnak megfelelően a kezdő és az öregedő kézművesek esetében figyelhető meg, hogy a mesterség után nem adóznak. Keszthelyi kutatásaim azt mutatják, hogy a bevándorolt kézművesek esetében gyakori, hogy csak néhány év eltelte után lesznek adózók (ingatlanyszerzés vagy házasságkötés után), addig önállóságuk feltehetően korlátozott. Az idősödő mesterek esetében pedig az öregkori visszavonulás gyakorlata rajzolódik ki. A fenti jelenségeket még igen kevésbé ismerjük, de tény, hogy az oppidumokban az adójegyzékekben évről évre megadott számnál jóval szélesebb iparos népesség élt. (Hasonlóan óvatosságra kell inteni az 1828. évi összeírásnak a legények és inasok számára, illetve a munkavégzés időtartamára vonatkozó adatait illetően – az anyakönyvek, a legényfogadási jegyzőkönyvek egész más számokat sejtetnek.)

Bár az adóösszeírások nem a teljes iparos számot tükrözik, hosszabb távon jól mutatják az alapvető változási tendenciákat. A korábban azonosított három fellendülési időszak mindig megnöveli az iparosok számát is, a visszaesés pedig csökkenéssel jár. A fellendülés során bevándorlás révén megnő az iparúzők száma – az 1740-es években a földesúr támogatását is élvezve számos német, cseh-morva mesterember kerül Keszthelyre. A reformkori pezsgés hasonló konjunktúrája már részben zsidó vallású iparosokat vonz a városba. A szakmaösszetétel változása a divat és fogyasztás módosulását is mutatja.¹⁵

Az iparosok száma, az iparúzés intenzitása tehát bizonyíthatóan konjunkturálisan is változott, a növekvő fogyasztás piaci igényeihez igazodva. A fogyasztók társadalmi összetétele is változott. Kimutatható, hogy a nagybirtokos arisztokrácia, a bene possessio-natus réteg a 18. század második felében még gyakran dolgoztatott helyi kézművesekkel (részben e célból telepítve őket), a későbbiekben nagyvárosi (gyakran bécsi) iparosoktól szerezte be bútorait, mindennapi és reprezentációs tárgyait. A helyi „polgári” fogyasztás és iparcikk-igény menti meg a mezővárosokba letelepült iparosokat. Külön kérdés, hogy a falusi igények mikor válnak piaci szempontból jelentőssé.¹⁶

¹⁴ Az újabb publikációk közül csak Kerecsényi Edit szép tanulmányára utalok: KERECSENYI 1994.

¹⁵ Készülő monográfikus munkám eredményei alapján fogalmazom meg állításaimat.

¹⁶ A keszthelyi Festeticsek esetében I. KOPPÁNY – PÉCZELY – SÁGI 1962. passim; szép elemzést ad IMREH 1979. a Toldalagi család példáján. A felrajzolt jelenségek egyrésze valószínűleg a Dunántúlra igazak elsősorban.

A társadalom rétegzettsége és az anyagi kultúra változása

Végezetül arra szeretnék rámutatni, hogy a fogyasztás-termelés változása régióként és társadalmi csoportonként eltérő időben és módon történik. A hagyományos társadalmi kép – nemesség, polgárság, parasztság – ezeken belül vagyoni, lakóhelyi stb. tagoltság nem igazán alkalmas a kulturális változások (ebbe beleértve a fogyasztást is) nyomkövetésére. A modern történetírásban elterjedt megközelítés az, amelyik az elit és populáris kultúra fogalmait alkalmazza, s azt hangsúlyozza, hogy a kettő közti távolság a korabbinál jelentősebb lesz a 16–18. század változásai során.¹⁷ A magyar történeti irodalomban a nemesség és parasztság dichotómiája is valami hasonló felosztást takar. A művelődéstörténet és néprajz azonban ma már a társadalmat összetettebbnek látja. Kosáry Domokos a 18. századi magyar művelődéstörténeti szintézisében három műveltségi szintet különböztet meg: az uralkodó osztályok és a parasztság művelődése között egy közbülső, átmeneti szintet is felrajzol. Ez a második szint az egyszerűbb nemesség, a mezővárosi, civis műveltség. A nemesi és polgári elit művelődését tehát elválasztja a mezővárosi polgári és parlagi nemesi kultúrától. A 18. században az első szint követi a felvilágosodást (a változás az anyagi kultúrában is érzékelhető). A második szint lemarad – elparlagiasodik. Harmadik szintként Kosáry a szóbeli (folklor) művelődésben élő társadalmat különbözteti meg (KOSÁRY 1980. Bevezetés). Hasonló felosztás elemei más tanulmányokban is feltűnnek. Hoffmann Tamás a fogyasztási eszközök új stílusának elterjedéséről írva állapítja meg: „A történetekben a telkes jobbágyság, a civis-parasztság, a kuriális-nemesség és a módosabb kézműves iparosok konjunktúrákon izmosodott rétegei a kezdeményezők”.¹⁸ Az irodalomtörténetben a nemesi „népiesség”, a kollégiumi diákkultúra stb. határozódik meg köztes szintként. A felsorolt társadalmi csoportok változhatnak, de a legkülönbözőbb kutatási területeken megfogalmazódik, hogy az elit és a nép között egy igen heterogén, de művelődési jegyeiben számos területen azonos átmeneti réteg rajzolható fel. Ebbe a mezővárosi felső és középső rétegek is mindenképpen beleértendők.

Ha a három szintnek a „fogyasztásba” való bekapcsolódását vizsgáljuk, akkor azt a feltevést fogalmazhatjuk meg, hogy az elit nemesi és polgári szintje a 18. század második felében kimozdul a 16–17. században kialakult, majd a depresszióban hagyományossá merevedett műveltségéből a modernebb, fogyasztásra orientált anyagi kultúra irányába. A napoleoni háborúk kedvező értékesítési viszonyai, majd a reformkori fellendülés nyomán a közbülső, második szint társadalmi csoportjai indultak el a modern fogyasztás irányába. (Ez köthető a népi kultúrában leírt új stílusok megjelenéséhez.) A falusi paraszti népet ez még alig érintette. Ehhez a gabonatermelés uralkodóvá válását hozó első igazi gabonakonjunktúra kellett a 19. század középső harmadában, második felében.

Leegyszerűsítve és egy régióra vonatkoztatva azt az állítást fogalmazom meg, hogy a Dunántúl középső régiójában a jómódú köznemesség már az 1740-es évektől modernizálja

¹⁷ BURKE 1992. jó összefoglalást ad a népi kultúra fogalmáról és annak (elsősorban a folklor területén) történeti változásáról.

¹⁸ HOFFMANN 1975. 267. A néprajzban általános a felfogás, hogy az újítás a gazdag paraszt, mezővárosi polgár, tehetősebb kisnemes társadalmi köreiből indul ki. Ezeket a társadalmi csoportokat viszont a parasztság felső rétegeként fogja fel.

lakását, öltözködését, fogyasztási szokásait. A mezővárosi középrétegek ezt a 19. század első felében követik. A falvakban pedig a századfordulón figyelni meg ezt a tárgyi kultúrát Jankó János, a Balaton-vidék monográfusa.

Előadásom célja az volt, hogy folyamatban levő kutatások, részeredmények alapján megfogalmazzak egy hipotetikus értelmezési keretet a 18. század közepe és a 19. század közepe között zajló társadalmi-gazdasági változásokról az anyagi kultúra vizsgálata szempontjából. Remélhetőleg a monografikus kutatások eredményei elvetik vagy megerősítik összegzésképp elmondott feltevéseimet.

IRODALOM

BÁCSKAI Vera

- 1993 A polgári vagyon nagysága és szerkezete a XIX. század első felében. In: Győri Tanulmányok 13. 39–57. Győr

BENCSEK János

- 1993 Tokaj társadalma a tárgyak tükrében (1774–1849). Sátoraljaújhely

BENDA Gyula

- 1984 Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén (Parraghy László hagyatéka). Agrártörténeti Szemle XXVI. 1–84.

- 1988 A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I. Keszthely 1711–1820. Budapest

- 1989a Inventárium és paraszti gazdaság a XVIII–XIX. században. In: Zalai Gyűjtemény 28. 241–249. Zalaegerszeg

- 1989b A lakásfelszereltség változásai Keszthelyen 1790–1848. In: Építészet az Alföldön. 133–160. Nagykőrös

- 1992 Az anyagi kultúra történeti vizsgálata: inventárium, kvantifikáció, osztályozás. In: Közéletések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. 383–386. Debrecen

- 1994 Keszthely társadalma az adóösszeírások tükrében 1747–1847. (Kézirat)

FARAGÓ Tamás

- 1979 Dorfhandwerker im Pilis-Gebirge in der Umgebung von Buda um 1770. In: Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium, Veszprém 20–24. 11. 1978. VEAB. 218–230.

GARNOT, Benoit

- 1988 La culture matérielle du peuple de Chartres au XVIIIe siècle: méthode de recherche et résultats. In: Annales de Bretagne et de Pays de l'Ouest (Anjou, Maine, Touraine) 401–410.

HOFFMANN Tamás

- 1975 Néprajz és feudalizmus. Gondolat

HORVÁTH D. Tamár

- 1989 Lichtenvolner Ferenc keszthelyi ácsmester családja és gazdálkodása a XIX. század első felében. Zalai Gyűjtemény 28. 77–90. Zalaegerszeg

- 1987 Egy mezővárosi iparos a reformkor kezdetén – Steindl György keszthelyi rézműves hagyatéka. In: Rendi társadalom – polgári társadalom I. 173–178. Salgótarján

- IMREH István**
1979 Erdélyi hétköznapok. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról. Kritérium, Bukarest
- JAKÓ Zsigmond**
1957 Az otthon és művészete a 16–17. századi Kolozsváron. In: Kelemen Lajos-émlékkönyv. 361–393. Bukarest
- KERECSENYI Edit**
1994 Adatok az Alsólendva (Lendava) vidéki fazekasság XVIII–XIX. századi történetéhez. In: Zalai történeti tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 35. 47–92. Zalaegerszeg
- KIRÁLY Ferenc – BENDA Gyula**
1988 Iparosok egy kisváros társadalmában, Keszthely 1711–1850. In: VI. Kézművestörténeti Szimpózium, Veszprém 1988. november 15–16. MTA–VEAB 31–46. Veszprém
- KOCSIS Gyula**
1988 Hagyatéki leltárok. Cegléd 1850–1900. Cegléd
- KOMLÓS, John**
1983 The Habsburg Monarchy as a Customs Union. Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century. Princeton University Press, Princeton, New Jersey
1989 Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy. An Anthropometric History. Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- KOPPÁNY Tibor – PÉCZELY Piroska – SÁGI Károly**
1962 Keszthely. Budapest
- KOSÁRY Domokos**
1980 Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest
- LE GOFF, Jacques (szerk.)**
1978 La Nouvelle Histoire. Les encyclopédies du Savoir moderne.
1988 La Nouvelle Histoire. Editions complexes. Paris
- TÁRSADALOMTÖRTÉNETI HÍRLEVÉL**
1990 Az inventáriumkutatás problémái (Árva Judit, Bácskai Vera, Benda Gyula, Édes Marianna, Horváth József, Hudi József, Gajary István, Gyáni Gábor, Kocsis Gyula írásai) 41–63. Budapest
- TÓTH Zoltán**
1977 Schizler Károly kádármester Szekszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón. Agrártörténeti Szemle XIX. 199–218.
- VAN DER WOUDE, Ad – SCHUURMAN, Anton**
1980 Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. Wageningen
- ZIMÁNYI Vera**
1994 Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9. Budapest

PRODUCTION AND CONSUMPTION OF ARTIFACTS IN HUNGARY IN THE
LAST CENTURY OF OLD REGIME (1740–1848)

(concepts and background)

The essay investigates the possibility of a new conceptual framework for the study of material culture in eighteenth-nineteenth centuries. The recent works on the history of consumption and the beginnings of the consumption society threw a new light on the consumption of material culture in early modern Europe. The author tries to apply some aspects of this studies on Hungary in the last century of Old Regime (1740–1848).

The studies of economic growth indicate a relatively high rate of growth in the century preceding the industrial revolution in Hungary. We should form the general hypothesis of a perceptible higher per capita income in 1848 than in 1740 on the basis of export and production series. The higher income could be seen not only in the case of landowners and burghers but in the upper peasant strata as well.

The study of agricultural conjecture reveals three periods of high prices, favourable for agriculture and Hungarian exports: 1740–1770, the French wars at the end of eighteenth and beginnings of nineteenth centuries, the two decades preceding the revolution of 1848.

The local series on the number of craftsman in small towns show a correlation between good agricultural prices and rise of artisan population. On this basis we should suppose that consumption of the local urban population and perhaps rural peasants increased as well.

The essay suggests a three levels model of early modern Hungarian society (modifying the dichotomous elite-popular culture model): 1. landed nobility and traditional bourgeois elites (high culture), 2. country gentry, craftsmen and wine-grower peasants of small towns (oppidum) (intermediary level), 3. peasants (popular culture). The elites follow the Enlightenment and transform their consumption in the eighteenth century, the intermediary level arrives to the beginnings of industrial consumption in the first half of nineteenth century. The peasant consumption remains traditional till the agricultural boom of the post-revolutionary period.

MOLNÁR Mária
Budapest

FUNKCIONÁLIS ÉS NEM FUNKCIONÁLIS TÁRGYRENDSZEREK

Mobilitás és stabilitás. Bazsi példa

Úgy látszik, hogy a funkcionális rendszereknek szét kell töredezniük, a néprajzi tárgyaknak ki kell szóródniuk egy rendszerből, esetleg egy másik, egy marginális rendszert kell alkotniuk ahhoz, hogy a néprajztudomány, a néprajzi muzeológia érdeklődését e funkcionális rendszerek működése felés fordítsa.¹ Hogy továbbra is Jean Baudrillard gondolatmenetét kövessem, akitől a két rendszer elnevezését kölcsön vettem, tudományunk túlnyomórészt két fajta tárgyi felszereléssel foglalkozott: a funkcionálissal, tehát a még működő, sok esetben rekonstruált funkcionális rendszert alkotó tárgyi felszereléssel; valamint a nem funkcionális, más néven a marginális rendszerrel, vagyis a gyűjteménnyel.

Az 1960-as években, amikor a Néprajzi Múzeum tárggyűjtésének fénykorát éli, amikor már megszilárdul az a tárggyűjtési, adatgyűjtési rendszer, amely a tárgyak életéről szóló információkat helyezi a középpontba, amikor megkezdődik azoknak a folyamatoknak a kutatása, amelyek révén az emberek kapcsolatba kerülnek a tárgyakkal készítésük, használatuk során, amikor megkezdődik az Átány gyűjtemény eredményeinek a publikálása, amikor jelentős tárggyűjtések nyernek elhelyezést a Múzeum gyűjteményeiben Fél Edit, Kresz Mária, Szolnoky Lajos, K. Csilléry Klára, Hofer Tamás és Morvay Judit – hogy csak a már-már klasszikusnak számító nevét említsem – tevékenysége folytán; az éves tárggygyarapodásról szóló beszámolók a kulturális javak birtokbavételét (az újonnan gyűjtött anyagot) rendre a gyűjteményekhez, a múzeumi tárgysorozatokhoz viszonyítva értékelik. Egy kiragadott példa a Földművelés-gyűjtemény gyarapításának elveiről: „az adatgyűjtéssel és tudományos feldolgozással megalapozott témakör tárgyainak összegyűjtését tartottuk szem előtt” (TAKÁCS 1963. 105).

Miközben gyűltek az összetartozó tárggygyűjtések, a funkcionális egységek, az egy-egy tárgyféleségnek egy adott községben előállított valamennyi formáját tartalmazó sorozat, egyre teljesebbek lettek a monografikus gyűjtemények. Történeti tárgysorok álltak össze, átalakult funkciót dokumentáló tárgyak kerültek be a gyűjteményekbe és egyre több figyelem

¹ Jean Baudrillard könyvében elemzett tárgyrendszerek közül használatuknak megfelelően kettőre hivatkozom „minden tárgynak két funkciója van: az egyik hogy használják, a másik, hogy birtokba vegyék”, BAUDRILLARD 1987. 102.

fordult, Fél Edit szavait használva „a tárgyak kifejező szerepére a tárgyak nyelvének differenciált használatára” (FÉL 1989. 12). Folyamatosan bővül a néprajzi tárgy fogalma, egyre több, korábban a néprajzi muzeológia figyelmén kívül eső tárgyat vonnak be a vizsgálatba, sőt nem ritkán megtörténik újrabirtokbavételük is. Éppen ezek az „újabb” néprajzi tárgyak hozzák a legtöbb új szempontot a „régii” néprajzi tárgyak vizsgálatához is a tárgyak elhelyezésének, használatának elveiről.

Jelen előadás nem tűzte ki feladatául, hogy a tárgyak újrabirtokbavétele, vagyis a tárgygyűjtés elveit és gyakorlatát értékelje, akár csak a Néprajzi Múzeumra vonatkozóan is, csupán példával kíván szolgálni a tudományos felismerés egy-egy állomásáról, amelyek közül kiemelt jelentősége van a gyűjtőutakon szerzett tapasztalati élményeknek. Fél Editet idézem; „A néprajzi kutatómunkát akkor kezdettem el, amikor még sok helyen élő volt a viselet, használatban voltak a varrott és szőtt vásznak. Élhettem sarkosan és párhuzamosan berendezett parasztszobában, alhattam tornyos és mennyezetes ágyban, étkezhettem elmozdítható kis asztalról az udvaron nyári melegben és kihúzott nagy asztalról ünnepi alkalmakkor hűvös időben a tiszta szobában. meghallgathattam nagy ünnepeken a templom előtt egymás öltözetét vizsgáló asszonyok véleményét” (FÉL 1989. 7–8). Morvay Judit pedig ezt írja az Asszonyok a nagycsaládban című könyvének második kiadású előszavában: „Hogy pályám kezdetén, az idő s a történések egyszeri, szerencsés alakulása révén még találkozhattam az egységben kitapintható, gyakorlatában is megfigyelhető hagyományos paraszti társadalommal, ma is életem egyik különleges ajándékának tekintem” (MORVAY 1981. 11).

A néprajzi muzeológia több területén különböző módszerekkel elvégzett kutatási eredményekre alapozva, de már egészen más gyűjtési, közvetlen megfigyelési élménnyel szeretném felhívni a szakma figyelmét a tárgyak, a tárgyi felszerelések (gyűjtemények, marginális tárgyrendszerek) életrajza vizsgálatának néhány szempontjára, a tárgyrendszerek működésének sajátosságaira egy konkrét gyűjtemény rövid bemutatásával.

Nem veszem száma a téma feldolgozását, csupán az elmúlt félévszázad kiemelkedő tudományos eredményeit néhány modellértékű példával szeretném jelezni:

K. Csilléry Klára: A lakáskultúra társadalmi rétegek szerinti differenciálódása (Ethn. 1985. 2–3. sz. 173–211).

Hofer Tamás: A „tárgyak elméletéhez”. Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése (Népi kultúra – Népi társadalom 1983. 39–64).

Sz. Morvay Judit: A cserépedény a mezőkövesdiek kultúrájában (NÉ 1955. 31–64)

Fél Edit és Hofer Tamás által létrehozott Átány gyűjtemény.

Emellett pedig három részletes elemzésre hivatkozom: Fél Edit és Hofer Tamás (1967), Szarvas Zsuzsa (1988) és Juhász Antal (1974–75) elemzéseire.

Tárgyrendszerek – funkcionális és nem funkcionális rendszerek

A két tárgyrendszer meghatározásakor és elkülönítésekor Jean Baudrillard elemzését vettem alapul (BAUDRILLARD 1987). A parasztság környezetében lévő tárgyak közül választottam ki azoknak a csoportját, amelyeket egy meghatározott téren belül az elemi tevékenységek tárgyi felszerelését képezik, illetőleg a társadalmi kapcsolatok színterét

alkotják, „a tárgy értékkel ruházódik fel, árucikk lesz belőle, személyessé válik, amelynek következtében használatba kerül és belép a kulturális rendszerbe” (BADRILLARD 1987. 12). Részét képezve így módon a kulturális rendszernek, miközben önálló rendszerként is felfogható.² Ebben azután „a részek (tárgyak) és elemek (építőelemek) tervezett vagy spontán módon összefüggnek egymással, és (amely zónát) valamilyen ma szokásos vagy létrehozható tervező szervezetben átfogóan tervezni és valamilyen ma lehetséges keretben működtetni, irányítani lehet” (JANÁKY 1982. 107). Esetünkbe a tervező és működtető a parasztság.

Ha a tárgyak „egy másféle óhajnak felelnek meg: a tanuskodás, emlékezés, nosztalgia, elvágódás óhajának” (BAUDRILLARD 1987. 88), akkor kilépnek a funkcionális rendszerből. Belépnek egy másik rendszerbe, a nem funkcionálisba, mégis őrzik tovább a hagyományos, szimbolikus értékeket is. Őrzik ezeket olyan mértékben, hogy ha nem múzeumba kerülnek, hanem egy másik funkcionális rendszerbe, képesek abba beleépülni, mint ezt elemzett példánk is mutatja.

Nyilvánvalóan önálló kutatási terület a nem funkcionális tárgyak rendszere, a múzeumi gyűjtemény, nem is foglalkozom ennek elemzésével, azonban szükséges e rendszernek a jellemzőit elválasztani a tárgyak többi rendszerétől még akkor is, ha számos azonos jellemzővel találkozunk.

A múzeumi gyűjtemények különböző alrendszereket alkothatnak, attól függően, hogy a tárgyakat összeválogató tudósok milyen rendszernek ismerték azt a társadalmat, amelyből kiemelték az egyes darabokat, esetleg sorozatokat. Nem célozom a múzeumi gyűjtemények rendszereinek feltárása, arra azonban szeretném felhívni a figyelmet, hogy ezek ismerete nélkül nem lehet feldolgozni, „megszólatatni” a tárgyakat, és ez kérdésessé teheti a tudományos feldolgozás, a bemutatás, a kultúrateremtés eredményességét.³

Elodázhatatlan feladata a jelenkor néprajzi muzeológiájának, hogy átdolgozza a dokumentáció rendszerét. Olyan dokumentáció kidolgozása szükséges, amely figyelembe veszi annak a tárgyrendszernek a változását, ahonnan kiemeljük az egyes darabokat. Egyre ritkábban fordul elő már az is, hogy egyazon funkcionális rendszerből kerüljön be egy tárgy a múzeumba – egy nem funkcionális tárgyrendszerbe. Az pedig szinte elképzelhetetlen, hogy a tárgy „megszületése” ebbe a funkcionális rendszerbe való közvetlen belépést jelentse. Ma már el kel fogadnunk azt a tényt, hogy minden tárgy egyre nagyobb térbeli és időbeli utat jár be, miközben többféle, funkcionális és nem funkcionális rendszer tagja. Visszavonhatatlanul külön vált készítője és használója, gyakran a közvetlen kapcsolat is megszűnt közöttük, sőt a közvetítés is többszörös lehet. Ennek következtében nagyobb hangsúlyt kap

² Fél Edit és Hofer Tamás meghatározása: „a tárgyi világ rendjén, illetve struktúráján azokat az intézményesen meghatározott és szabályozott vonatkozásokat értjük, amelyek az egyes konkrét tárgyakat összekötik, rendbe állítják”. FÉL – HOFER 1970. 15.

³ A múzeumokban kialakított gyűjteményi (raktári) rendszerek nem csupán a praktikum szempontjait tükrözik, sokkal inkább egy – a „valóságának” megfelelő tárgyrendszert. Ezek azonban mindenkor a muzeológusok „valóságképeinek” felelnek meg és nagymértékben befolyásolják a muzeológiai, gyűjteményi gondolkodást. Annak ellenére, hogy meglehetősen nehézkes több ezer (tízezer) tárgyat folyamatosan újrendezni, és főleg is, különösen a komputeres világában, úgy látszik, hogy a jelenlegi rendszerek alaposan gátolják a megújult gondolkodás térhódítását.

a kiválasztása és egy adott rendszerbe való beillesztése, ugyanúgy a tárgy mozgása egyik rendszerből a másikba.

Térszerkezet

A tárgyak által létrehozott térszerkezet elsősorban abból adódik, hogy az emberrel való kapcsolat – a tárgyak tényleges és nem tényleges használata – eleve egy adott térhez kötődik. Az emberi tevékenység színtere – és az ebben résztvevő tárgyaké is – a tevékenység jellegétől függően különböző helyen történik. Így módon tehát a tárgyak és a tárgyegyüttesek életük során jelentős utat járnak be. Jelen előadás három nagy szakaszt különít el, amely három szakasz a tárgy életének és egyben tevékenységi terének is három különböző szakasza.

E három életszakasz a környezetünkben lévő tárgy egy részére vonatkozik csupán, nevezetesen a parasztnak használati tárgyairól van szó, azok három életszakaszáról.

Az elemzés kiindulópontja, viszonyítási alapja a család által használt zárt tér (a ház) tárgyi felszerelése. Innen kerülnek ki az egyes darabok vagy együttesek átlépve egy másik életszakaszba, beépülve egy meglévő tárgyrendszerbe, vagy létrehozva egy újat. Önálló életszakasznak tekintem továbbá azt az időszakot is, amely megelőzi egy tárgynak vagy tárgyegyüttesnek a parasztcsaládba, a házba való bekerülését.

E három életszakaszt járják be a tárgyak vagy együttesek, e három életszakasznak megfelelően három nagy tér között mozognak. Az egyes nagy téren belül számos kisebb teret alakítanak ki az éppen ott folyó tevékenységek révén, mivel „az emberi térérzékelés dinamikus, mert a cselekvéshez kötődik, tehát ahhoz, hogy mit lehet csinálni az adott térben” (HALL 1980. 162).

A parasztházhoz kötődő szakasz

A családi ház tárgyi felszerelésének vizsgálatakor a parasztcsalád alapvető jellemzőjéből indulok ki: termelői és fogyasztói egység egyben, tehát családi munkaerővel működteti a saját tulajdonában lévő gazdaságot. Ebből következően a parasztházak a termelésnek és a fogyasztásnak egyszerre a színterei, miként a parasztcsaládok a tárgyi felszerelésnek a használói, (készítői) termelői és fogyasztói egyaránt. K. Csilléry Klára kutatásaira hivatkozom továbbá, miszerint a parasztházak hagyományos lakásrendje – a sarkos berendezés – még a bútorok nélküli lakótérben alakult ki. Lényegében ezt a rendszert töltötték meg, telepítették be tárgyakkal, létrehozva ezáltal a különböző funkcióknak megfelelő színtereket – a család életéhez alkalmazkodva.

A tárgyak mozgása a parasztházon belül

A funkciók ismétlődése állandóságot, stabilitást jelent az egyes színtereken elhelyezett tárgyak és együttesek számára, miközben e stabil rendszeren belül rendszeres mozgást végeznek. Számolok a vizsgált tér egyik legfontosabb jellemzőjével, a zártsággal. Ez az a tényező a funkciók ismétlődése mellett, amely nagymértékben stabilizálja a lakásrendet.

Bizonyos változások, mozgások ciklikusan jelentkeznek, elsősorban a földművelő munka tulajdonságaiból következően. Ennek megfelelően az év két időszakában, tavasszal

és ősszel rendezik át a lakóház egyes szintereit. Ugyanilyen változást jelent a hétköznapi és az ünnepnapok váltakozás is. A családtagok számának növekedése vagy csökkenése, a családtagok életkorának, családi, társadalmi helyzetének változása, mind-mind átalakíthatja a tér berendezését (FÉL–HOFER 1967. 122–123). Az átalakítások szűk keretek között zajlanak, a rendszeren belül maradnak, általában átmeneti időre változtatják meg a színteret. Például gyerek születéskor beviszik a bölcsőt, vagy a várható nagyszámú vendég elhelyezése miatt arra kényszerülnek, hogy a házat kiürítsék, a berendezési tárgyak nagyobb részét kivigyék az esemény idejére. Ezek a tárgymozgások hozzátartoznak a tárgyak létehez, funkciójához, mondhatnám természetéhez, hiszen alapfunkciójához tartozik a rendszeres mozgás. A tárgyak az egyik alkalmi társulásból a másik alkalmi társulásba kerülnek, miközben valamennyi alkalmi társulás a sajátjuk. Hozzátartozik a tárgyak házon belüli természetes mozgásához az alkalmanként, de rendszeresen elővett tárgyak használata mellett a hosszabb időre – padlásra, kamrába – félretett tárgyak vagy együttesek időszakos „raktározása” is. Használóik megőrzik ezeket egy elkülönített térben, a mentálisan birtokolt tárgyrendszerek ismeretében számítva újra használatba vételükre.

Egyébiránt ennek a rendszernek a tudatos ismerete, a hozzá való ragaszkodás szálainak erőssége és a külső kényszerítő körülmények együttes hatása mérhető le egy-egy tárgy újrabirtokbavétele (megvásárlása) során, amikor a tárgyak tulajdonosai mérlegelik, hogy eladják vagy őrizzék tovább?

A tároló- és használóhely egybeesése során a tárgyak és együttesek ilyen természetes mozgása sem észlelhető e téren belül. 1976-ban, őrségi tárgygyűjtésem során tapasztaltam, hogy az öntöttvasból készült főző- és sütőedények egy, a konyhából akkorra kikerült tüzelőberendezéshez rendelődő együttes – tárgyrendszer darabjai voltak, és annak ellenére, hogy a tüzelőberendezéshez is használhatóak lettek volna – beillettek elvben egy másik tárgyrendszerbe – kikerültek a tüzelőberendezéssel együtt a konyhából, tulajdonosaik e tárgyak élettartamát a házával azonosították, a házhoz tartozónak tekintették.

A házban lévő tárgyi felszerelés a családi termelésre és együttélésre alakult, tehát tükrözi a család státusát, ennél fogva szerkezete a család szerkezetének felel meg, kifelé pedig az adott családnak a mikrotársadalomban elfoglalni vágyott helyzetét hivatott demonstrálni.⁴ Ugyanerre a megállapításra jutottak a polgári lakáskultúra kutatói is (HANÁK 1992). Gyáni Gábor elemezte az 1870–1910-es évekből származó budapesti közép- és nagypolgári lakás berendezési leltárát. Megállapítja „hogy a polgári otthonokban túlon túl nagy súlyt helyeztek a reprezentációra, az ezzel kapcsolatos hivatkozásra” (GYÁNI 1992. 50). Ahogyan ezt egy 19. századvégi lakberendezési tanácsadó meg is fogalmazta „A szalonban a külvilággal érintkezik a család, s itt tehát a háznak a legfényesebb oldalát kell mutatnia” (BUZINKAY 1992. 19).

A parasztházban lévő tárgyegettesek elsősorban a család egységét jelzik. Ahogyan Fél Edit írja „A martosi család úgy van felépítve, hogy benne lehetőleg minden a közre menjen és ne legyen különbözőség” (FÉL 1944. 31). Márcsak a család, a családtagok tulajdonjogából, örökösödési rendjéből adódóan is. Ezt a társadalmi mozgást egyébként az

⁴ E három életszakasz különbözik a Szarvas Zsuzsa által kidolgozott két, a háztartáson kívüli és a háztartáson belüli léttől. Vö. SZARVAS 1988. 59–61.

egy-egy tárgyakon alkalmazott tulajdonjелеk szerkezete is mutatja. „A családon belüli tulajdonjелеk e szépszáму jelsorozatinak jellemző sajátossága, hogy kikövetkeztethető alapjелеkre épülnek. Egy alapjel, mely az esetek többségében bizonyíthatóan az őse, a primer leszármazási ágon változtatás nélkül öröklődhetett” (GRÁFIK 1975. 69).

Ebben a közös családi tulajdonlású tárgyi világban találjuk meg ugyanakkor a leghatározottabban jelzett magántulajdonlást, helyesebben személyi tulajdonlást. Fél Edit Martoson (FÉL 1944) Morvay Judit pedig a palócok körében (MORVAY 1981) jegyezte fel a személyi tulajdonú „magán-vagyon” darabjait, amelyek egyébként csupán attól a tárgye gyüttéstől különülnek el, amelyben használják őket, a férj családja tulajdonlásuk okán azonban egy másik család, a feleség családjának a tárgykészletébe tartoznak bele. A családi tárgykészletek mellett szinte súlytalanok a személyes darabok. A személyes darabokat elsősorban a tárgyak és használói között lévő „formai és méretbeli összhang” szükségessége hozta létre (HOFER 1983. 48). Egy új tárgye gyűttes létrehozásakor jelentős szerepük van egy közösség által használt, egy tárgyrendszerbe tartozó daraboknak, amelyek öröklés útján kerülnek az új együttesbe (JUHÁSZ 1975). A tárgyaknak az egyik család tárgykészletéből a másik család tárgykészletébe kerülő együttesei vagy egyes darabjai olyan társadalmi mozgás érvényesülését mutatják, amely a család erős közösségi kötődésének, összetartozásának a megnyilvánulása. Lényegében ennek a társadalmi jelenségnek a tárgyasulása a kelengye, annak strukturális jellemzője. A Fél Edit és Hofer Tamás által elemzett kalotaszentkirályi kelengye – előadásom szempontjából – lényegi jellemzője, hogy bizonyos darabjai eleve öröklődtek, hogy „a tárgykészletek, az egyes nagyértékű darabok családok s házak között tovább szállnak”, hogy „előtűnnek a tárgyak továbbadásának, szétszóródásának és akkumulálódásának kisebb mechanizmusai is” (FÉL – HOFER 1970. 34). Ezek pedig a családnál egy nagyobb élő közösséget jelentenek, szinte az egész községet behálózó rokonsági rendszert. Ez a mozgás a zárt téren, egy házon belüli mozgást túllépi ugyan, azonban annak kapcsolódását mutatja, a különböző tárgyrendszereket összekötő láncokat, amelyek megfelelnek a tárgyak használói kapcsolatrendszerének.

A tárgye gyűttesek kialakulásának és mozgásának tényezői között megkülönböztetett szerepet kell tulajdonítanunk a paraszti háztartások felhalmozó sajátosságának. Az önállótáson alapuló parasztgazdaság szemlélete megkövetelte a tartalékgyűjtést, közvetlen gazdasági állapota, praktikum igénye alapján. Ennek a materiális tartalékgyűjtésnek a szimbolikus párja az a felhalmozott javrendszer, amely a kiemelkedő társadalmi státus meglétét – vagy éppen hiányát – fejezi ki vagy pótolja, amelynek velejáró sajátossága a tárgyi reprezentáció, a felhalmozott javak nyilvánossága.

A tárgyak alkotta színterek a parasztházban

A tárgyak házon belüli térbeli és társadalmi mozgásának együttese alakítja ki a különböző tevékenységek *színtereit*. Ezekben mintegy díszletként vesznek részt a tárgyak. Egyik sajátos formája a hálókamra, ahol a nagycsaládba bekerült asszonyok laknak saját tulajdonú tárgyaik között. E tárgye gyűttesek hivatottak arra, hogy megteremtsék ezeknek az „idegen” asszonyoknak a külön világát, melyek csak annyiban alkotnak egységet, amennyiben elkülönül férjük családjának tárgyrendszerétől. Talán éppen a nagycsaládforma ideiglenes jellegét mutatják, amely a parasztgazdaság megtartásának egyik stratégiájaként

alakult ki. A színterekben szereplő tárgyak önmagukban is sokrétű jelentéssel bírnak, miközben együttességükben egyszerre jelzik a nagyobb közösséghez tartozást és e közösségben elfoglalt státusuk jogosságát.

A *reprezentációs színter* mindenképpen elkülönül a napi tevékenységek színterétől, azon belül, vagy pedig egy külön térben: a tisztaszobában, a pitvarban, a verandán vagy a szőlőben lévő házban. Az általános reprezentáció színtere a tisztaszoba, vagy a lakószobában lévő szent sarok. A mezőkövesdi pitvarban fogadják a lányok a legények udvarlását, ennél fogva ennek a színtérnek reprezentálnia kell azt a szimbolikus tőkét, amit a lány magával vihet a házasságba (MORVAY 1955). Györgyi Erzsébet és Szarvas Zsuzsa kutatásaiból ismert, hogy szőlőbeli építménnyel rendelkező gazdag sárközi, illetőleg szeremlei családok a felértékelődött, díszített tárgyaikat részben ezekben a „kvázi” nyaralókként számontartott épületekben helyezik el, új színteret alakítva ki a vendéglátásra (SZARVAS 1983).⁵ A reprezentációs színterek tárgyai több együttesből állnak, ezek az együttesek az elhelyezés módjával együtt egy értékhierarchiát alkotnak. Az együttesek egy-egy darabja kicserélődhet, újabb válthatja fel, a régi kikerülhet egy másik színtérre, az új pedig pótolva a régi funkciót, helyettesíti azt a rendszeren belül, akár napi használati tárgyról, akár reprezentációs darabról legyen szó. E cserélődés a természetes mozgás egyik megnyilvánulása, a generációk váltakozásából is következik, de motiválhatja az újításra való törekvés vagy a divat követése is. Lényegi változás akkor következik be az eredeti tárgyrendszerben, amikor az egyes darabok már nem egy korábbi helyére illeszkednek be, nem azt pótolják, hanem új tartalommal rendelkezve a rendszer összetartása helyett azt szétdarabolják (BAUDRILLARD 1987. 60).

E változási folyamat mindkét fajtája létezik egymás mellett egyazon időben és egyazon térben. Pierre Bourdieu mentális reprezentáció kifejezése alapján használok a *mentális reprezentációs színteret*, amelyet képes akár egy tárgya is megvalósítani, létrehozni (BOURDIEU 1985. 10). 1986-ban találkoztam azzal a zempléni idős emberrel, aki egyetlen privát lakóterében az ágya fölé akasztotta ki fiatalkori családi fényképét, amely rokonaihoz kapcsolta. Ezzel Kunt Ernőt idézve „társadalmi értékét tanúsítja, önnön értéktudatát erősíti” (KUNT 1987. 265). De a pitvar díszített színterét idézik a Sándor István által leírt matyó summáslány fekvőhelyének díszítődarabjai is a közös hálóhelyiségben a többiektől elkülönítve (SÁNDOR 1956). A vágyott, az elérendő társadalmi státus színterének megteremtéséről, egy mentális reprezentációs tér megvalósításáról Pekár Zsuzsa írja „A tény, hogy nagyanyám – közel hatvan éves korában – nemcsak a házat építtette föl adósságra, hanem még lakását is teljesen újonnan, fényűző pompával rendezte be, gyermekei némi aggodalommal fogadták. Holott „Grossi” pontosan tudta, mit akar. Miután szellemi téren valóban mindent megadott gyerekeinek, talán ezzel a kissé hivalkodónak tűnő környezettel akarta megjelölni azt az utat, vagy inkább azt a nagypolgári szintet, melyet célul tűzött ki eléjük” (PEKÁR 1992. 80–81).

⁵ Vö. legújabban Hoffmann Tamás: A történelem konyhája. Valóság 1993. 10. 1–12.

A parasztházba kerülést megelőző szakasz

Már a parasztházon belüli tárgymozgások kapcsán szó esett a tárgyak, tárgye gyűttesek egy másik, az azt megelőző életszakaszáról. Ebben az életszakaszban történő mozgások az egyes parasztcsaládok és tagjainak kapcsolatrendszere mentén történnek és elsősorban – témánk szempontjából – a színterek térrendszereinek tényleges vagy mentális létrehozására vagy működtetésére vonatkoznak. Röviden a tárgyszerzés és tárgye gyűttesek létrehozásának stratégiájáról van szó. Egy mentális reprezentációs színtér megvalósítására Csilléry Klára dunapataji példáját említem (K. CSILLÉRY 1985. 201). Ez példa egyrészt egy reprezentációs tárgye gyűttes megkésett megvalósulására (1960), de példája annak is, hogy a megvalósított, az áhított színtér olyan erős, olyan szilárd rendszert alkot, amely szinte meggátolja a tárgyak tényleges használatát. A színtér jóval magasabb társadalmi rétegbe tartozó család státusát jelentette, mint amilyen annak kései megvalósítója volt. Egy másik tárgyrendszer – az emlék – vagy ajándéktárgyak – státusszimbólumkénti értelmezése valósul meg az alsó- és felsőpáhoki fiatalok ajándékozási szokásaiban. Szarvas Zsuzsa elemzi a nem vagy alig használt modern sütő-főzőedények szerepét az idősebb generáció háztartásában (SZARVAS 1988).

A parasztházból való kikerülést követő szakasz

A tárgye gyűttesek, tárgye gyedek azon életszakaszát, amely a parasztháztartás tárgyi felszereléséből való kiválását követi, nagymértékben határozzák meg olyan tényezők, amelyek a tulajdonos lakóhelyének (a háznak vagy a településnek) megváltoztatásával, illetőleg a tulajdonlásban bekövetkezett módosulással vannak összefüggésben. További kérdés, hogy a tárgyak, tárgye gyűttesek új helyükön egy külön rendszert alakítanak ki, vagy pedig a már meglévőbe tagolódnak be, legyen az új rendszer akár funkcionális, akár nem. Konkrét példám bemutatása előtt ennek a tárgyi életszakasznak csupán egy elemével szeretnék foglalkozni: a lakóhely változó illetőleg állandó jellegének szerepével.

A valóságos tér és az azt túlélő mentális tér meghatározó szerepéből következően a tárgyi felszerelés stabilitása és mobilitása közvetlen összefüggésben van a lakásváltoztatással. Ez még akkor is így van, ha az új lakóház, lakótér nem követeli meg a hagyományos lakásrend megváltoztatását. Egy lakótér berendezésének szétbontása mindenképpen gyengíti egy másik – akár ugyanolyan – tér rendszeralkotó szerepét. A szétbontás, egy másik helyen történő újrarendezés folyamatos mérlegelésre készíti tulajdonosát, használóját, hogy elvigyen-e magával minden darabot, illetőleg hogy a régi rendszert állítsa-e újra össze vagy alakítson ki egy újat.

Egy marginális tárgyrendszer (rég i tárgyak rendszere)

Bemutató példám egy sajátos tárgyrendszer. Jean Baudrillard elnevezése szerint egy nem funkcionális, azaz marginális rendszer: egy személy által létrehozott saját tulajdonú gyűjtemény. A gyűjtemény egy falusi háztartás tárgyi felszerelésének a része volt 1993-ig. Ily módon a tárgye gyűttesek és egyedi darabok fentiekben vázolt mindhárom életszaka-

szának jellemzőit, rendező elvét példázza. A vizsgált tárgyrendszer, a gyűjtemény 460 olyan darabból állt, amely zárt térben volt elhelyezve: az udvaron felépített külön épületben és a lakóház különböző helyiségeiben. További 40–60 darab pedig az udvaron felépítve, kihelyezve, a falra akasztva. Nem lehetett pontosan meghatározni a gyűjteménybe tartozó darabokat, mivel azok nem váltak külön a házban lévő tárgyrendszerektől. Valamennyi tárolására szolgáló térben egyéb tárgyak is jelen voltak némiképpen elkülönítve. Így volt ez még abban a mellékhelyiségben is, amelyet a tulajdonos 1978-ban épített a gyűjtemény bemutatását és raktározását elősegítendő. A számbavétel során több darabot a gyűjtemény tulajdonosainak eladási vagy a gyűjtő vételi szándéka sorolta a gyűjteménybe.

A Néprajzi Múzeum számára 374 darabot vásároltunk meg a gyűjteményből. A kiválasztottak közül eredetileg kevés darabot nem akart eladni a gyűjtemény tulajdonosa, létrehozója, valamennyi konkrét helyhez köthető, hasznosítható. Ezek: a bazsi község házáról származó éjjeliőr fokosa (utólag ráírva „B 1837”), a falu ládája – ezt hosszas rábeszélés után odaadta –, a zalaszántói ipartestület 1939-ből származó, tagjait ábrázoló fénykép, valamint a sümegi csendőrlaktanya ovális alakú címtáblája.

A gyűjtemény létrehozása 1962-ben kezdődött, nagyobb részben a 60-as években folyt, de folyamatos építómunkáról beszélhetünk, amely csak a 80-as évek végére szakadt meg. Pintér József, a gyűjtemény létrehozója és tulajdonosa így ajánlja anyagát megvételre a bazsi Simon István Emlékház, majd a sümegi múzeum után a Néprajzi Múzeumnak: „Alulírott Pintér József 1924. március 14-én születtem Bazsi községben. Apám Pintér János kisiparos kőműves mester volt. Anyám a háztartást vezette. Ketten voltunk testvérek, öcsém János szintén a faluban él családjával együtt. Iskoláimat, szülőfalumban Bazsiban végeztem el (6 elemi). Ezután édesapám mellett inasként, majd segédként sajátítottam el a kőműves mesterséget. 1947-ben megnősültem. Feleségem Farkas Teréz, akivel 46 éve élünk házasságban. Sajnos gyermekünk nem született. 1984-ben nyugdíjba mentem. Munkás éveim alatt gyűjtőszerveylem alakult ki: olyan tárgyi emlékeket gyűjtök, ami a község életével, a falusi parasztság régi sorsával és életmódjával függ összes. Mivel családunk nincs a hosszú évek alatt felgyülemllett anyagot olyan célra szeretném felajánlani, amely az utókor számára tanulságos és nevelőhatású lenne. Időm lejárt az egészségi állapotom megromlott és nagyon sajnálnám ha itt tönkremenne a gyűjtemény.”

Egyébként Pintér József gyakran és szívesen mutatta meg gyűjteményét, a külön épületet „múzeumnak” nevezte, és a gyűjtemény megmutatását magyarázó szöveggel kísérte. Szerette megszólítani, bevonni a magyarázatba látogatóit, folyamatosan kérdéseket intézett hozzájuk egy-egy tárgy megnevezését, használatát vagy egyáltalán az ismeretét tudakolva.

A gyűjtemény színtere: Bazsi (Zala m.), a megvétel ideje: 1992. július. A ház 1947-ben épült, jelenlegi tulajdonosa és használója maga építette, lévén kőműves. Eredetileg háromszatúnak (középen konyha, elől szoba, hátul kamra) készült, majd a kamrát átalakították szobává, a házat bővítették egy kamrával és egy üvegezett verandával. Az első szobát berendezték tisztaszobának, a hátsó szobát lakják a feleségével együtt. 1981-ben Pintér József édesanyja odaköltözött hozzájuk. Ez komoly gondot okozott, hiszen „nem fértek el”. A tisztaszoba használata szoba sem jött. Két lehetőség kínálkozott: az egyik, hogy a gyűjtemény számára kialakított helyiséget téliessik, a másik pedig a kamra átalakítása. Ez utóbbi mellett döntöttek. Eltakarták a pincelejárót és a padlásfeljárót, egy

ablakot tettek be, kicserélték az ajtót. A később megvásárolt hűtőszekrény és hűtőláda a tisztaszobába került. Elsősorban azért, mert tárolásra a kamra átalakítása után csak kisebb mellékhelyiségek szolgáltak, azok pedig lefokozták volna a hűtők értékét. A hűtőládák aztán, pontosan úgy, mint minden funkcióra került tárgy, kialakították a tisztaszobában a maguk tárgygyűjtését. Egyre többféle anyag tárolására használták a tisztaszobát. Ma már hangsúlyosabb a kamra funkciója, hiába illeszkedtek bele eleinte a hűtőládák az ott lévő tárgygyűjtésbe (az egyiket a két ablak közé helyezték és a ház asszonya által hímvett terítő került rá). A tárolás okozta állandó „rendetlenség” miatt elzárják a tisztaszobát a nyilvánosság elől.

Bizonyos értelemben ez a tisztaszoba egyik szerepének – a felhalmozott javak tárolásának – a megerősítése, hiszen az ott tárolt tárgyak akár materiálisan, akár szimbolikusan, de mindenképpen magasra értékelt tárgyak helye. Ezen a helyen zajlanak az ünnepi események. Losonczy Ágnes Békés megyéből éppen azt dokumentálta, amikor a TV azért kerül az őt megillető helyre, a tisztaszobába, mert a TV-nézés különleges, ünnepi alkalom (LOSONCZI 1977. 417). Ahogyan a hűtőládák mindennapi használata rakodótérre, a napi TV-nézés hétköznapivá alakítja a tisztaszobát.

Bazsiban a ház asszonya igen kellemetlen jelenségnek tartja a tisztaszoba állandó „rendetlenségét”, de számára a megoldást, ha hosszabb távon is, sokkal inkább az jelenti, hogy ismét birtokba vehetik a kamrát eredeti rendeltetésének megfelelően, és akkor helyre lehet állítani újra a tisztaszoba rendjét. Némileg pótolja a tisztaszobát, annak reprezentációs szerepét a veranda és a lakókonyha, mivel mindkét helyiség alkalmas tere a bemutatásnak. A házaspár által lakott hátsó szobában csak a használati, illetőleg a legszemélyesebb tárgyak találhatók. A gyűjtemény létrehozója, Pintér József, súlyos beteg, szükség van tehát egy intim tér kialakítására, s ez a hátsó szoba, ahova idegenek nem járnak be, nincs is szükség a túldíszítésre. Ez a szoba jelzi annak a polgári igénynek is a jelenlétét, hogy a szobák a család, a családtagok belső életének biztosítsanak keretet. Így módon a ház privát szférája ugyanolyan fontosságot kap, mint a nyilvános szféra (SÁRMÁNY – PARSONS 1992. 202).

A gyűjtemény darabjai a következő szintereken találhatóak: a tisztaszobában, a lakókonyhában, a verandán, egy külön erre a célra épített bemutató-raktárban és az udvar több pontján. Elsősorban egy 18. századi téglából felépített kemencén, valamint a bemutató-raktárba vezető út mentén lévő mellékhelyiségek külső falfelületén. A házon belüli szinterek berendezése elsősorban a feleség elképzeléseinek felel meg, a bemutató-raktár valamint az udvar elrendezése a férj munkája.

A tisztaszobában 7 db tárgy került elhelyezésre az ott lévő tárgyrendszerbe beépítve: nagyméretű kulacs (Szentés komától származó névnapi ajándék), fali óra (vásárolt darab), sümegi üvegkulacs (vásárolt darab), türelemüveg (a feleség nagynénjétől származó ajándék a gyűjtemény számára), egy Mária-szobor (vásárlás révén került a gyűjteménybe, búcsúi emlék), a feleség által készített színes képeslapokból álló díszdoboz, valamint egy dísztál, amit a feleség kapott 25 éves pávaköri tagsága emlékéül. Mivel nem volt tetszetős, újat csináltattak a kör tagjai számára, de ő megtartotta a „szép” darab mellett. Ezenkívül tartottak itt még egy külön csomagban tárolva 10 db kisebb méretű féltett darabot.

A konyhában a tisztaszoba berendezési elveinek megfelelően kerültek a tárgyak bemutatásra, összesen 48 darab. A konyhaszekrény tetejét és a falfelületeket díszítették az egyes tárgyféleségek. Elhelyezésükkor figyelembe vették a tűzhely, valamint az ablak helyét. Az utóbbival azonos falra került a tükör és a feszület, búcsúi és családi emlékek, a porcelán és kerámia a szekrény tetejére és a mellette lévő falra.

A verandán elhelyezett 10 db tárgy nagyobb része fénykép, amelyek díszesen faragott kerete jelentette az értéket, több esetben a fényképeken szereplő személyek teljesen idegenek. Egy kettős keretbe pedig ugyanaz a családi fénykép került két példányban. Ugyancsak reprezentációs értéke miatt, eredetileg a tisztaszobából került a gyűjteménybe és a verandán nyert elhelyezést egy bekeretezett Szent György kép.

A bemutató-raktárban a közel 300 db tárgy polcokon sorakozott, fogason, rúdon, szegen függött, de láthatóan raktározásra szolgált már jó ideje, a bemutatásra létrehozott rendszer teljesen szétesett és ezt mutatta a tárgyak elhelyezése is. A gyűjteménynek ez az alrendszere tartalmazta a legtöbb (közel 200) olyan darabot, amely a használaton kívüli tárgyegyüttesekből került ide: tehát a már félretett, gondosan őrzött vagy pedig hasznavetetlen tárgyrendszereket alkottak.

A gyűjtemény létrehozásában nagy szerepet játszott a rokon, baráti és munkahelyi kapcsolatrendszer, majdnem a fele ezen a csatornán került be. Mintegy negyedrésze származik a létrehozó tárgyi felszereléséből és mindössze 21 pénzért vásárolt darab. A gyűjtemény sem rendszerében, sem pedig térbeli elhelyezkedésében nem válik el Pintér Józsefék tárgyi felszerelésétől. A legértékesebbnek vélt darabok kerültek a tisztaszobába, a ház kiemelt színterébe. A konyhát és a verandát többnyire korábban a tisztaszoba tárgyegyütteseinek a darabjaival díszítették, míg a bemutató-raktár befogadta azokat a darabokat is, amelyek a saját tárgyi felszerelésükből kerültek ki, amelyeket új, divatos darabokra cseréltek, vagy amelyek alkalmatlannokká váltak a használatra valami egyéb ok miatt. Bizonyos értelemben a használaton kívüli, tartaléknak eltett tárgyrendszerként működött. Egyes darabjait – főleg a szerszámokat – alkalmanként használták is, használat után pedig visszahelyezték a gyűjteménybe.

A gyűjtemény tárgyainak az értéke – létrehozója szerint – részben az új, „múzeumi” szerepből következik: „ritka, ilyet még senki nem látott”, részben a műkereskedői piac keresletéből, nagyrészt azonban megőrizték korábbi szimbolikus értéküket a tisztaszoba színterét betöltő ajándéktárgyakként, búcsúi emlékeként, illetőleg a „szentsarok” darabjaiként. Sok használati eszközt volt tulajdonosának, használójának presztízse tett alkalmassá a halhatatlanság számára megőrizendő. Ez a megközelítőleg 500 darabból álló tárgyegyüttes eredetileg a vizsgált életszakaszt megelőzően számtalan, azonos struktúrájú tárgyrendszer része volt. A vázlatos elemzésből következően Jean Baudrillard kifejezését továbbra is kölcsönvéve, a funkcionális tárgyak rendszerének elvei képesek e marginális tárgyrendszert egy új térben rendszeré alakítani.

Úgy vélem, hogy ma, amikor a tárgyak alapvető ismérve a mozgás, különösen fontos lenne számbavenni a funkcionális tárgyak rendszerének elveit a térrendszerrel együtt. E vizsgálatból következően kialakítható lenne azoknak az elemeknek a sora, amelyek tartalmazzák a rendszer strukturális alapelveit egy mentális tárgyrendszer ismeretében.

IRODALOM

BAUDRILLARD, Jean

1987 A tárgyak rendszere. Budapest

BOURDIEU, Pierre

1985 Az identitás és a reprezentáció. Szociológiai Figyelő 1. sz. 7–22.

BUZINKAY Géza

1992 A középosztály lakásideálja. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Összeállította és a bevezetőt írta Hanák Péter. 13–26. Budapest

K. CSILLÉRY Klára

1985 A lakáskultúra társadalmi rétegek szerinti differenciálódása. Ethnographia XCVI. 173–211.

FÉL Edit

1944 A nagycsalád és jogszkásai a komárom megyei Martonson. Budapest

1989 A Textilgyűjtemény gyarapodása 1935–1970. Néprajzi Értesítő LXIII–LXVI. 5–27.

FÉL Edit – HOFER Tamás

1967 Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. Néprajzi Közlemények XII. 3–4. sz.

1970 A kalotaszentkirályi kelengye I. Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására. Néprajzi Értesítő LI. 15–36.

GRÁFIK Imre

1975 A családon belüli tulajdonjelek. In: Jel és közösség. Szerk. Voigt Vilmos. 67–81. Budapest

GYÁNI Gábor

1992 Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Összeállította és a bevezetőt írta Hanák Péter. 27–59. Budapest

HALL, Edward T.

1980 Rejtett dimenziók. Budapest

HOFER Tamás

1983 A „tárgyak elméletéhez”. Felszerelések és tárgye gyűttesek néprajzi elemzése. Népi kultúra – Népi társadalom XIII. 39–64. Budapest

JANÁKY István

1982 A tárgyi együttes mint rendszer. Egy új mőtípus körvonalai. In: A rendszerelmélet mint társadalmi igény. 107–119. Budapest

JUHÁSZ Antal

1975 A parasztság tárgyi ellátottsága. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974–75/I. 105–167. Szeged

KUNT Ernő

1987 A fénykép a parasztság életében. Vizualis-antropológiai megközelítés. In: Népi kultúra – Népi társadalom XIV. 235–289.

LOSONCZI Ágnes

1977 Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Budapest

SZ. MORVAY Judit

1955 A cserépedény a mezőkövesdiek kultúrájában. Néprajzi Értesítő XXXVII. 31–64.

1981 Asszonyok a nagycsaládban. A mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében (második bővített kiadás). Budapest

PEKÁR Zsuzsa

- 1992 Egy belvárosi polgárház története. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Összeállította és a bevezetőt írta Hanák Péter 60–96. Budapest

SÁNDOR István

- 1956 Otthon és summásság a mezőkövesdi matyók életében. Néprajzi Értesítő XXXVIII. 185–196.

SÁRMÁNY-PARSONS Ilona

- 1992 Villa és családi ház. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. 179–223. Budapest

SZARVAS Zsuzsa

- 1983 A háztartások eszközkészletének átalakulása és az életmódváltozás összefüggései Szeremlén. Cumania 9. 293–338. Kecskemét
- 1988 Tárgyak és életmód. Összefüggések a háztartások eszközkészletének alakulása és az életmódváltozás között. Alsópáhok–Felsőpáhok. Budapest

TAKÁCS Lajos

- 1963 A földművelés Gyűjtemény. In: A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárgygyűjtése. Néprajzi Értesítő XLV. 91–183.

FUNCTIONAL AND NON-FUNCTIONAL SYSTEMS OF OBJECTS

Mobility and stability. A sample from Bazsi

Having looked at the Jean Baudrillard's theory of object systems, this study considers two systems and subsystems of objects: namely the system of functional and non-functional – that is marginal – objects.

The belonging of these objects to the two systems essentially equals the two phases in their life; they are used in a traditional environment on the one hand, and can be taken away from this and placed in a collection, on the other. These two can be supplemented by a third phase, that of the production or manufacturing, before it would take its place in a peasant household.

When studying these two systems, the spatial arrangement of the objects as well as the place of their various functions and activities have special significance.

This study puts special emphasis on the mobility of objects within and between the systems and deals with social relations in connection with the mobility or stability of the objects.

Theoretical issues concerning the system of functional objects are conceptualised on the basis of former research on the topic: The system of non-functional objects is introduced by the analysis of a private collection. This collection have been formed inside a peasant household; because of its duality – since its founder and the user of the objects is the same person – it partly differs from and at the same time partly forms an integral part of the system of objects.

The study also focuses on those problems of the museum collections which originate in the specific nature of the system of the collection. Once having been included in the system of a museum, the subsystems with various structures lose their characteristics; the system of objects at a museum can become disintegrated when they are arranged in a spatial order.

FÜVESSY Anikó
Tiszafüred

ÍZLÉSVÁLTÁS A 19–20. SZÁZADI ALFÖLDI PARASZTKERÁMIA TÍPUSAIBAN ÉS DÍSZÍTMÉNYEIBEN

Magyarországon a hosszan tartó háborús időszak a 18. század elején lezárult, a zavartalanabb termelőmunka feltételei fokozatosan megteremtődtek. A kedvező folyamatok legkorábban a mezőgazdaságban éreztették hatásukat – elsősorban a termékek értékesítésébe kapcsolható országrészekben (Nyugat-Dunántúl, Alföld). Hatásukra a városi polgárság, majd a mezővárosi és falusi jobbágyság életfeltételei javultak, a jobbágyháztartások egy része megerősödött, mely a paraszti kultúrában a használati tárgyak bővülését, a tárgyi világ kiszélesedését eredményezte.

A 18–19. század fordulójától a népművészet új irányt vett, és a parasztság környezetének újszerű, a polgáritól eltérő jelleget kölcsönzött. Ez a művészet, melyet a paraszti hagyományokon alapuló mezővárosi és falusi társadalmak formáltak, tradicionálisabb volt, mint a változásokra fogékonyabb, a nyugati életformához jobban igazodó városi polgárságé. A megváltozott igények a kézműveseket is megosztották. Egyes kézműipari ágak szervesen kettéváltak, míg mások csak az egyik réteg használatára termeltek. Az új, német divat szerint dolgozók a gyorsabban változó városi, főleg polgári igényeket elégítették ki, míg a magyar jelzővel rendelkező kézművesek a régi, hagyományos stílusban dolgoztak. Vevőkörük a paraszti vagy a paraszti körülmények között élő kismemesi rétegből került ki. Ennek a rétegnek fogyasztása a múlt század elejétől fokozatosan növekedett, melyet a mezővárosi céhesipar fellendülése, új céhek alapítása és a régiékek kiváltságleveléinek megerősítése kísért.

Több kisipar nem nyújtott lehetőséget arra, hogy mindkét réteg ízléséhez alkalmazkodjon. A fazekasság is ezek közé tartozott, ahol a polgári ízlést követő átalakulásnak éppen az alapanyag szabott korlátokat, mely a finomabb formák, az újszerű díszítmények, a hagyományostól eltérő vagy új színezések (arany, ezüst) alkalmazását nem tette lehetővé. Az ilyen igényeket új manufaktúrális vagy gyári körülmények között dolgozó iparágak: a keménycserép-, fajansz-, porcelán- és üvegyártás elégítette ki. Tetszetős és finom vonalú termékeik a 19. század első felére a cserépedényeket a városi polgárság edénykészletéből fokozatosan kiszorították. Hatására a városi értékesítésre dolgozó fazekasok termékszerkezete átalakult, és abban a népi használatra szolgáló, mással még nem helyettesíthető cserépedények részaránya megemelkedett. Ezekben a helyeken az ünnepi cserépedény-készlet korábbi rangját már nem kapta vissza, bár a városi szegénység használatában a múlt század utolsó harmadától ismét jelentkezett.

Ezek a fazekasság szempontjából döntő, a polgári ízlésátalakuláson alapuló változások még az Alföldön sem egy időben zajlottak le. Debrecenben már a 18. század végén megnehezedett a városi fazekasok élete. Nagy András szülőhelye elhagyását azzal indokolta, hogy Miskolcon „a Fazekas Mesterségére való bé állására” akar pénzt keresni, „mivel ott nagyobb Kelete van a Fazekas Művnek, és minden Kontárkodhatik” (Borsod Megyei Levéltár IV–1501/c; FÜVESSY 1989. 327). A folyamat azonban a 19. század első harmadáig minden jelentősebb alföldi nagyvárosban végbement, ahol nagymúltú fazekascéhek működtek. Debrecenben, Szeged, Miskolc és Eger a múlt század első felében alig őrzött meg kerámiákat, meglévő anyagának zöme céhpecséttel hitelesített mesterremek, céhek vagy eljárások által használt kerámia, református úrasztali edény, azaz nem polgári háztartásokban használt tárgy.

A fazekastermékek fogyasztói a 19. század első felében fokozatosan átrétegződtek, melyet új, főként paraszti értékesítésre termelő mázaskerámia-központok kialakulása kísért. 1840-ig az alföldi és annak északi peremén elhelyezkedő, közepes nagyságrendű fazekasközpontok, a paraszti és kismemesi használatra termelő helyek rövid idő alatt elsajátították a magasabb technikai tudást igénylő mázazást, átvették és környezetük ízléséhez alakították az átadó központok jellegzetes díszítőmotívumait (FÜVESSY 1990. 101; 1991. 421). A technikai és művészi közvetítő szerepet az Alföld nagy fazekasközpontjai: Debrecen, Szeged, Hódmezővásárhely és Miskolc játszották részben a kisebb városokba áttelepült fazekasokkal, részben a kisebb mezővárosokból céhüknél tanuló inasok és legények révén. Ezek a kapcsolatok a magasabb technikai tudás elsajátítása után szinte azonnal megszakadtak. A kapcsolat-kiépítési törekvéseket a 18. század végétől leginkább a miskolci fazekascéhnél lehet tanulmányozni, mely alacsonyabb létszáma miatt is sokkal nyitottabb volt a korabeli debreceninél. Hódmezővásárhely céhe késői alapítása miatt nem nyújt hasonló vizsgálatokra lehetőséget, de minden bizonnyal a közvetítés fontos déli központja volt.

Ezek a nagy fazekasközpontok a paraszti stílus elindítói, melyek aztán a közepes nagyságrendű regionális centrumokban virágoznak fel. Létrejöttük a népművészet fejlődésének ahhoz a szakaszához köthető, amikor a kereslet súlypontja a kisebb mezővárosokba és falvakba tevődött át. A készítés helye és a termékek vevőköre egyaránt megváltozott. A fazekas-stílusnak az új piachoz kellett alkalmazkodnia. Ezzel a mozzanattal válik a népművészeti értéket hordozó tárgy fokozatosan parasztivá, míg korábban jobban hordozta magán a történeti stílusokhoz való hasonlóságot.

Népművészetünk képzett mesteremberek által készített legrégebbi rétegének használói vegyes összetételűek voltak. Gazdag nemesek, városi polgárok és parasztok egyaránt előfordultak közöttük, tárgyaik több réteg ízlését szolgálták ki. Ez a stílus még nem paraszti, főként a nemesi és a polgári igények kiszolgálására épül, szülőhelye a nagyváros. Országosan sokkal egységesebb és állandóbb, mint a 18–19. század fordulójától jelentkező mezővárosi majd falusi népművészet, melyet az egyre gyorsuló változás jellemez. Ezt a változási folyamatot vizsgáljuk az Alföld kerámiaközpontjaiban a paraszti stílus kialakulásától a 20. század első harmadáig.

Az Alföldön a fennmaradt nagyobb tárgyszám segítségével a múlt század elejétől viszonylag jól nyomon követhetjük a különböző irányból érkező divatáramlatokat. A változások iránya, az eltérő ízlések kialakulási ideje és találkozási pontjai több esetben

pontosan feltérképezhetőek. Erre az időszakra már kialakultak azok az élenjáró gócok, melyek stílusalakítók, majd ezekből azon kisebb centrumok, melyekhez az egységesebb stílus lebontását követhetjük. A cserépedények használói átrétegződnek, reprezentációs tárgyigényüket paraszti voltak – kultúrájuk és anyagi lehetőségeik – szabják meg, de meghatározó volt ebben az a kulturális mintakép: a későfeudális köznemesi kultúra (HOFER 1975. 410). Magatartásformájában ezt az értékrendet követte, melyre már Tessedik Sámuel a 18. században felfigyelt, írásaiban többször is kitért a keresztelő, lakodalom és halotti tor pazarlásaira, mely „rossz módok a parasztot nagyon leverik és felemelkedni nem engedik” (TESSEDIK – BERZEVICZY 1979. 168).¹

A növekedő anyagi tehetőség és a magyar parasztság értékrendje: az úri, nemesi minta követése szabta meg a paraszti művészet egyes korszakainak stílusát. A művészet fő megjelenési területe a reprezentációs tárgyállomány. Művészi értéket ugyan a köznapi használatra szolgáló tárgyak is hordozhatnak, de az újításra, a változásra a reprezentációs szféra tárgyai alkalmasabbak. Ezeket ugyan ritkábban használták, de használatukat nagyobb figyelem övezi, hiszen családi és egyházi ünnepekhez kötődnek. Egyik funkciójuk éppen a tehetőségre való figyelemfelkeltés. A köznapi tárgyakat viszont a nagyobb állandóság jellemzi, esetleges díszítményeik a munka hatékonyságát nem csökkenthetik, és olyan felületen jelenhetnek meg, amely a használat során nem károsodik. Ezekkel a követelményekkel mind a képzett mesteremberek, mind a falusi specialisták egyaránt tisztában voltak, és munkájuk során figyelembe vették.

K. Csilléry Klára arra is felhívja a figyelmet, hogy az új irányzatok elsőként a képzett mesteremberek készítményein jelentkeznek leginkább. A parasztság számára dolgozó kézműipar egységes formanyelve ugyan a 18–19. század fordulójára kialakult, de már egyes területeken ekkor is egyéni arculattal rendelkezett, bár az eltérések még nem voltak túl jelentősek (K. CSILLÉRY 1977). Soproni Olivér kutatásai alapján a kerámiák ezt a magyar klasszikus stílusát jól ismerjük, mely szinte minden előzmény nélkül jelenik meg a török kerámiákkal párhuzamosan a hódoltság területén. Mind a technika, mind a díszítmény tekintetében nagyfokú hasonlóságot mutat (SOPRONI 1982. 129). Ennek az egységes, hódoltság-kori magyar kerámiának hagyományai jelennek meg Debrecenben, de nyomát találjuk Miskolc 18. századra datálható anyagában is. A másik nagy átadó központ, Hódmezővásárhely inkább a másik stílust vonultatta fel legkorábbi tárgyaival, melynek régészeti előzményeire a geometrikus fésűs minta és a sárga, zöld szín jellemző. Soproni Olivér ezt Balkánról származó, török jellegű kerámiának gondolja. A vásárhelyi díszítőstílusban azonban Kresz Mária megfigyelése szerint a másik, magyaros díszítőstílus is megjelenik (KRESZ 1990. 306).

¹ Szolnok megye 18–19. századi vagyonszezársai a növekvő vagyonosodásra, a tárgyi világ kiszélesedésére utalnak, de a sorok között megbújik Tessedik által ostromozott ünnepi szokások túlméretezése is. A végrendeletekből a halotti tor és a temetés költségeire derült fény. A végrendeletek a végrendelező *eltakarításáról* is gondoskodnak, és erre a célra szétosztható javaikból általában egy 3 éves borjút vagy 5–6 birkát emelnek ki. Ha ilyen gondoskodás nem történt, akkor a hozzátartozók hitelt vettek fel, mint pl. 1807-ben Nagy Polgár Anna nagykőrüi bába, aki nagyapjától örökölt házának teljes vételárát volt kénytelen hitelezőinek kifizetni a temetés és a tor költségeire felvett kölcsön fejében (FÜVESSY 1991. 167–171).

A két alföldi stílusalkító központ történetét tekintve jelentősebb eltéréseket mutat. Debrecenben, ahol a 16. századtól már céhes keretek között működtek a fazekasok, a 18. századtól növekszik meg szembetűnőbb módon létszámuk, 1714-ben 28-an, a század közepén 40 körül vannak. A központ jelentőségét mutatja, hogy 1770-ben a magyar szabad királyi városokban a céhes fazekasok 20%-a debreceni, és a pipásokkal együtt 1790-ben számuk már eléri a százat (VARGA 1981. 310, 342; ZOLTAI 1905. 24; HERPAY 1936. 47; P. SZALAY 1993. 15). 1830 körül már 110 műhely van, saját bevallásuk szerint egymástól élni is alig tudnak (P. SZALAY 1993. 17).

A 18. század végén a debreceni fazekastermékek iránti érdeklődés erősen csökkent, ezért 1800-ban nemcsak a jobb minőségű anyag beszerzésére szólítják fel a céh tagjait, hanem arra is, hogy „a régi vagy esetlen formák helyett újabb vagy kellemetesebb formát” adjanak edényeiknek, „úgy azok is mindjárt kelendőbbek lesznek” (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár IX.8.5).

A debreceni fazekasok híres pipakészítők is. Már 1790-ben a céh tagjainak kétharmada pipás, mely a fazekasok piacról való korai visszaszorulására utal (P. SZALAY 1980. 3–6). A száz céhtagból mintegy 35-en foglalkoznak edénykészítéssel, és számuk 1827-re 23-ra csökken (P. SZALAY 1993. 18). A megmaradó fazekasoknak komoly konkurenciát jelentenek a hasonló, de jobb minőségű árukkal a hetipiacokon is megjelenő margitai, tasnádi és nagykárolyi fazekasok, majd a 19. század első felében váltakozó sikerrel próbálták piacukat a nádudvariaktól is megvédeni (P. SZALAY 1993. 16). Mindez arra utal, hogy erre az időszakra Debrecen belső piacát sem kellő mennyiségű, sem kellő minőségű saját áruval nem tudták ellátni, és vevőikörük nagy részét elveszítették. Stílusalkító hatásuk azonban jelentősebb a szín- és díszítményvilág tekintetében a mezőcsáti és tiszafüredi központnál.

Miskolc fazekascéhe 1767-ben alakult újjá 12 mesterrel. Tagjaink száma később sem változott számottevően, általában mindig stabilan 15 körül mozgott. A fazekaslegények vándorlásának fontos állomása volt, északról Jolsva, Kassa, Ungvár, Eger, Sárospatak, Gyöngyös, délebről Debrecen, Mezőcsát és Tiszafüred legényei kedvelték (BODÓ 1975. 91). 18. századi virágzott mázasmunkáit gyűjteményeink ugyan alig szemléltetik, de ezek még a múlt század elején is népszerűek lehettek, ha Kismányokon végrendeletben is megemlítik a *miskolci tál*at (KRESZ 1991. 60). Landmajszerjai között 1819-es céhalapításukig az egrieket is megtaláljuk, és ugyancsak a múlt század elején néhány csáti mester is hasonló kapcsolatot épített ki a miskolci fazekascéhnél (FÜVESSY 1991).

Délen Szeged volt a 18. században a mázaskerámiakészítés központja. Művészetét a jelzett időből csak egyetlen tárgy, egy zöldmázás, domborműves díszű céhkanta szemlélteti, edénytípusainak összetételére pedig egy 1803-as árszabás utal (KRESZ 1990. 306–307; BÁLINT 1977. 232). Szeged mázas fazekassága Kresz Mária véleménye szerint Hódmezővásárhelyt nemcsak megelőzte, de hatott is rá (KRESZ 1990. 307, 315).

Hódmezővásárhelyen Kiss Lajos kutatása szerint 1788-ban mindössze 8 fazekas élt, 1836 körül már 50-en voltak, azaz több mint kétszerese a tényleges fazekasmunkát végző debrecenieknek. Alig egy évtized múlva, mikor 1848-ban céhüket megalapították, már 169-en fizettek kántordíjat (KRESZ 1991. 48). Évszámos edényeik a stílusfejlődés történetét jól szemléltetik. Ezek száma már századunk közepén megközelítette a 600-at (KRESZ 1954. 127), és a becslések szerint napjainkban már ezer körüli (KRESZ 1990. 317). A datált tárgyak megoszlása is igen szerencsés, közülük a múlt század első felében készült

1. kép. 1798-as csalikancsó.
Néprajzi Múzeum, Budapest. Ltsz: 53.61.881

2. kép. Vásárhelyi miskakancsó 1824-ből.
Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely. Ltsz: 52.137.1.

darabok minden más magyar fazekasközpontét meghaladják. Tárgyi anyaga 1798-tól maradt fenn, de Kiss Lajos leírásából ennél korábbi edényekről (1742-es és 1793-as tálak) is van tudásunk (KISS 1926. 187). Vásárhely tárgyai azonban nemcsak számukat tekintve figyelemre méltóak, hanem a típus és díszítmény szempontjából is. A paraszti használatban népszerűvé váló edénytípusok legtöbbje az Alföldön a korai hódmezővásárhelyi anyagban jelenik meg elsőként. Ezek a következők: 1798: csalikancsó (Néprajzi Múzeum 53.61.881), 1813: kulacs (Néprajzi Múzeum 53.61.167), 1818: butella (magángyűjtemény), 1820: butella (Néprajzi Múzeum 131233), 1817: kancsó (Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely 52.158.1), 1817: butykoskorsó (magángyűjtemény), 1824: miskakancsó (Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely 52.137.1), 1802-ben tükörráma készült, mely később megsemmisült (KRESZ 1990. 330–331). 1836-ból mázas, karcolt díszítésű virágcserep (magángyűjtemény) ismert, az 1820-as évekből pedig tintatartók (KRESZ 1954. 140)² (1–2. kép).

² A későbbban anyagban csalikancsók a 18. század utolsó negyedében már előfordulnak, és srófolható záródású, hódmezővásárhelyi butellához teljesen hasonló alakú palack pedig a század közepéről (KATONA 1974. 191, 193. és 170. kép).

3. kép. 1820-ban készített vásárhelyi butella.
Néprajzi Múzeum, Budapest. Ltsz: 13.123.3.

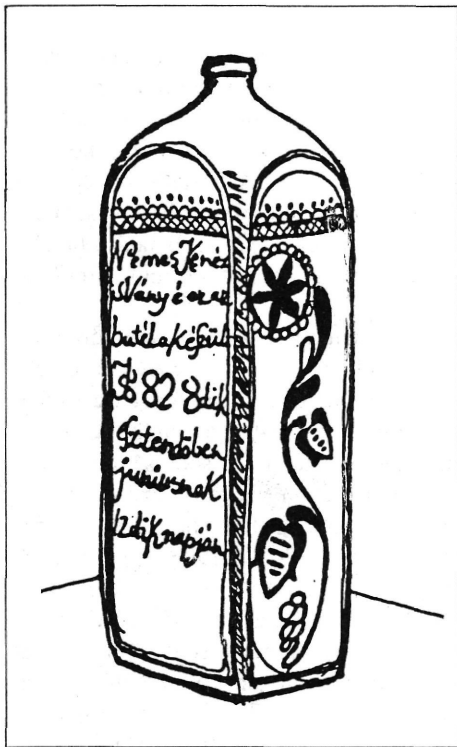

4. kép. 1837-es mezőcsáti kisbutykos.
Néprajzi Múzeum, Budapest. Ltsz: 68.33.1.

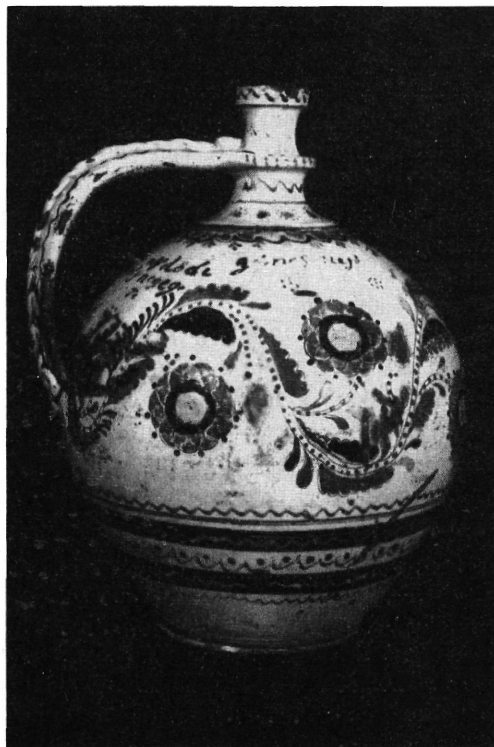
Az edények díszítőtechnikája is igen változatos, mives áttörések, aprólékos, karcolt növény- és madármotívumok, írókázott virágdíszítmények, melyeket mázfoltok emelnek ki, jelennek meg a tárgyakon. A vásárhelyi tárgytipusok egy része viszonylag igen rövid idő után az északibb központok emlékanyagában bukkan fel, ami jelzi, hogy a város fazekasai formakincsükkel divatot teremtettek.

Az 1824-es miskakancsó után Mezőcsáton már 1828-ban, Tiszafüreden pedig 1833-ban jelennek meg az első datált példányok (Néprajzi Múzeum 51.31.382; 129517). Megformálásuk, de részben díszítményük is (az elején függőlegesen végigfutó rozsmaringág, a fülön pedig a plasztikus hullámvonal, íveiben gombokkal) sokkal erősebben rokonítható a vásárhelyi darabbal, mint a szomszédos Mezőtúr 1860-tól előforduló tömzsibb, alacsonyabb példányai. A miskakancsók ornamentikájának egyéb elemei és színezése is a közép-tiszai stíluscsoportnál azonban már eltér Vásárhelytől és a debreceni hagyományok folytatója. Fehér alapon zöld, vörös, fekete és igen ritkán sárga színezésű, írókázott és karcolt növényi ornamentika vagy szerkesztett díszítmény, melyet szintelen mázzal öntenek le.

Az Alföldön a kis úrtartalmú, pálinka tartására szolgáló lapos edényke, a butella, butélia is vásárhelyi újításnak számít (3–4. kép). Továbbterjedő darabjai: 1837: Mezőcsát

5. kép. Vásárhelyi butélia szerkesztett díszsel.
Körösvidéki Múzeum, Nagyvárad.
Ltsz: 7854. Varjú Róza rajza

6. kép. Kosik István butykoskorsója.
Déri Múzeum, Debrecen.
Ltsz: 1908.1057.

(Néprajzi Múzeum 68.33.1), 1839: Makó (József Attila Múzeum 69.226.1), 1842: Szentes (Kosztai József Múzeum 54.952.1), 1846: Tiszafüred (Néprajzi Múzeum 51.31.331), 1851: Debrecen (Déri Múzeum V.1918.32), 1854: Mezőtúr (magángyűjtemény). Az irány ugyan délről északra mutat, de Mezőtúr vonalán a butellák formailag is különválnak. Míg a déli központokban mind a négy oldalát szögletesre verik, és hasábot megközelítő alakot formáz, addig északabbra a korai példányok ovális elő- és hátlapúak, oldaluk gömbölyített. Az eltérő alaknak elnevezése is más, Tiszafüred és Mezőcsát vonalától kezdődően *butykosnak*, *kisbutykosnak* nevezik. Ugyanitt több, a 19. század első felében készített apróbb méretű butykoskorsó – néhány esetben már lapított oldallal – utal arra, hogy ezen a vidéken kezdetben erre a célra valóban kisméretű butykoskorsókat használtak. Később a kisbutykosokat már nem fűlezték fel, deszkalapok közé fogva elő- és hátlapját meglapították.

A *kisbutykosok* színben és díszítményben is sokkal változatosabbak, mint a vásárhelyi körzet *butéliái*. Míg ott általában zöld alapon karcolt díszítésűek a korai darabok, az északi központok a fehér alapot kedvelték, melyen írókázott vagy karcolt kivitelben zöld, fekete,

vörös, ritkábban sárgás színezésű növényi ornamentika, ágon álló madár, szerkesztett rozetták díszlenek.

A 19. század első felében a vásárhelyi fazekasság színvilága nyugodt, ünnepélyes és mértéktartó, nem olyan színgazdag, mint Debrecen és a köré szerveződő központoké. Kiszínesedése a múlt század második feléhez köthető. Formai újításai mellett néhány díszítőelemének hatóköre is nagyobb lett, pl. a karcolt madár, madárpár, növényi kompozíción megjelenő madarak, melyek a századközéptől terjednek északabbra. A középtiszai stíluscsoport egyik népszerű díszítménye, a sgraffiato szerkesztett rozetta is a vásárhelyi emléktanyagban fordul elő az Alföldön legkorábban. Ez díszíti egy 1828-as datálású butella egyik oldalát (5. kép). A motívum továbbfejlesztett változata igen rövid idő múlva feltűnik más központokban.

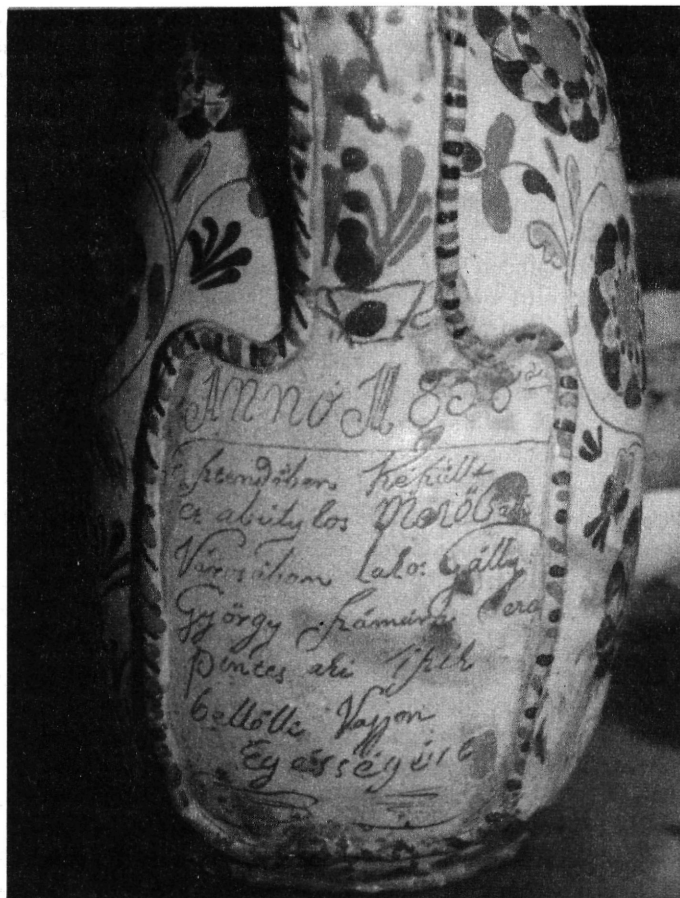
Debrecenben 1831-ben Kosik István butykoskorsóján az edény hasán körbefutó leveles indasor íveiben összetett, karcolt rozetták találhatók (6. kép). Szignált darab, készítője miskolci származású, az ottani fazekascéhnél tanult. Az idegen eredetet a forma, a szín és a díszítmény területén egyaránt észrevehetjük. A mester a butykoskorsót a debreceni formától eltérően szabályos gömbtestűre korongozta, öntőcsőre szintén eltér, nem hoszszú, hanem igen rövid. Alapszíne fehér – ez az egyetlen világos mázú debreceni darab. Ornamentikájában a szerkesztett rozetta, továbbá a vonalak közé helyezett pontsor is idegen a debreceni motívumkincstől (P. SZALAY 1980. 37–40; 1993. 95–96; Déri Múzeum Sz.1906.1067).

A Kosik-féle szerkesztett rozettának pontos mása jelenik meg az első, szerkesztett díszítményű mezőcsáti miskakancsón 1838-ban (7. kép). Tiszafüreden 1835-től maradtak fenn szerkesztett díszítményű darabok, melyek szintén erre az előképre vezethetők vissza (miskakancsó magángyűjteményben és Néprajzi Múzeum 51. 31. 387). Tiszafüred esetében ez nem is véletlen, hiszen Kosik Istvánnál volt 1833-ban legény a tiszafüredi Nagy Antal, a motívum közvetítője (FÜVESSY 1993. 34).

Szintén egy Kosik-darabon, mely üvegalack formáját utánozza, tűnik fel az az egyszerű szerkesztett dísz, amely kör belsejébe karcolt négy körívből áll (magángyűjtemény). Ugyanilyen motívum található egy 1828-as datálású hódmezővásárhelyi tálon is, mely nemcsak a gyors motívumvándorlás kérdését veti fel, hanem Kosik István időleges, 1821–1825 közötti vásárhelyi munkálkodását is.³

Debrecen a múlt század elején elsősorban színeivel és díszítményeivel hatott a környező központokra. A díszítmények közül az írókázott motívumok esetében a legerősebb a hatás. Nem a céhrekek bonyolult, mesterségbeli magas tudást bizonyító ornamentikája, hanem az emléktanyag korai rétegében nyomon érhető díszített használati edények viszonylag egyszerűbb elemei kerültek át a kisebb központokba (1830 körüli szilke – Déri Múzeum V.1929.196; 1830-as bödön – Hajdúsági Múzeum ltsz. nélkül; 1851-es fazék – Déri Múzeum V.1942.3). Debrecen tehát a motívumvándorlás idején környezetére már elsősorban díszesebb használati edényeivel hatott eltérően Hódmezővásárhelytől, mely a paraszti reprezentációs

³ Kosik István 1821-ben hagyta el Miskolcot, előtte már 1820-ban a tubarózsa virágnév választásával a legénylajstromban is szerepel (Herman Ottó Múzeum Tört.-dok.: 79. 4. 1–2; 76. 13. 3). A debreceni fazekascéhbe 1825-ben lép be, ahol 1836-ban szerepel utoljára a céhiratokban (P. SZALAY 1980. 39–40).

7. kép. Kosik-rozetta mezőcsáti miskakancsón. Herman Ottó Múzeum, Miskolc.
Ltsz: 53.10.1.

edények forma- és díszítvénybeli újításainak közvetítője. Ez a tény is arra utal, hogy a két nagy központ a használók tekintetében már a múlt század elején elkülönült. Debrecen inkább polgári, Vásárhely inkább paraszti igényeket elégített ki.

A formában és színben, díszítvényben jelentkező újítások az adott körzet piacán mérődnek meg, ezeknek az újításoknak mindig határt szabott a vevőkörzet ízlése és értékítélete. Ezt még két igen rokon stílus esetében is megfigyelhetjük. Ifjú Nagy Mihály Tiszafüredre visszatérve igen hamar elhagyta csáti eredetű díszítvényeinek nagy részét; a közönség által már elfogadott, helyi stílusban dolgozott tovább. A mezőtúri céhhez kerülve Kónya János, aki előtte Debrecenben dolgozott legényként, két Túron szignált edényével (1844-es kancsó, 1845-ös hordó) a kezdeti évek túri mázaskészítményei közé simul (Néprajzi Múzeum 78842; Kisújszállási Gyűjtemény 67.1.232).

A hagyományostól eltérő formák és díszítmények fő megjelenési területe a megrendelésre vagy barátságából készített tárgy volt. Csak ilyen edényen alkalmazta a tiszafüredi Katona Lajos a huszármotívumot (miskakancsó, kulacs, butellák), és megrendelésre készült mindhárom, szarvassal díszített füredi edény is (bokály – Néprajzi Múzeum 51.31.499; butella – magángyűjtemény és Néprajzi Múzeum 51.31.335) (8. kép). Kosik István nagyszerű, szerkesztett díszítményei is megrendelt darabokon maradtak fenn. Az ilyen, esetenként jóval munkai igényesebb motívumokkal a fazekasok a folyóedények piacára véletlenül sem próbáltak betörni.

Természetesen nem minden formai vagy díszítménybeli újítás nyer nagyobb teret. Az alföldi központok a könyvet formázó butellával nagyjából egy időben kísérleteztek (1848: Vásárhely – Néprajzi Múzeum 53.31.369; 1853: Csongrád – Néprajzi Múzeum 76.117.1; 1861: Tiszafüred – Déri Múzeum V.1914.45). Ez a forma a termelésben mindig esetleges, ritka maradt, hasonlóan a nagyobb úrtartalmú szíjazható butellákhoz, mellyel az egyre csökkenő piacra próbáltak betörni a múlt század utolsó negyedétől Mezőkeresztes, Gyöngyös, Mezőkövesd, Mezőcsát és Szomolya fazekasai.

A 19. század második fele a magyar népművészet, ezen belül az alföldi parasztkerámia fejlődésének fontos szakasza, melynek csúcsa a keresletrobbanás, a század utolsó negyede. Ez a kerámia-történetileg izgalmas időszak a szín- és díszítményújulással, a kompozíciós rend átalakulásával járt, mely gyorsabb díszítőtechnikákkal és az edényösszetétel módosulásával párosult.

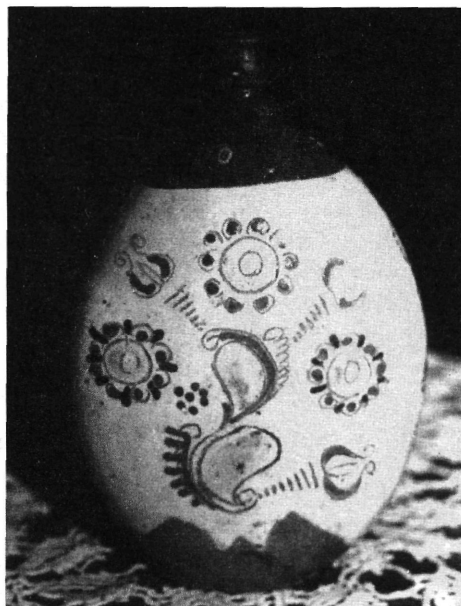
A két nagy központ a fazekasok létszáma, a termelés mennyisége és összetétele valamint a divat diktálása terén már a múlt század első felében sem volt egyforma súlyú. A súlyeltolódás Hódmezővásárhely irányába a század második felében tovább erősödött. Divatot diktált, de ebben a szakaszban a stílus lebontásában a közepes nagyságrendű központok is jelentősebb szerepet játszottak az innen kirajzott vagy itt tanult fazekasaik révén. Ezzel a tanulóhelyek adott időszakra jellemző stílusát vitték magukkal, mint például Abád az 1860-as évek tiszafüredi, Tószeg pedig a hasonló időszak mezőtúri formáit és díszítményeit (9. kép). Ezek az új, gyakran csak egy-két fazekast foglalkoztató kis központok a kereslet gyors növekedésének reakciói, és a korábbi központokban is a fazekasok létszámának gyors emelkedése figyelhető meg, mely a paraszti lakáskultúra változásával és egy új, népes vásárlóréteg, a szegényparasztság színrelépésével áll összefüggésben. A stílus az új igényekhez, az új vásárlóközönséghez igazodott.

Az alföldi kerámia kiszínesedett, színvilágában egy divatszín, a kék jelent meg, jelezve, hogy az Alföldre is eljutott a távol-keleti porcelán és a nyugat-európai fajansz hatása (KRESZ 1991. 49). Vásárhely, Debrecen, Gyöngyös, Eger, Mezőtúr, majd Tiszafüred az elterjedés egyes állomásai. A kék szín – ha nem is egyforma súllyal – 20–25 év alatt minden jelentősebb alföldi központ emlékanyagában feltűnik, és hozzá magával több helyen a más festéknél sűrűbb kobaltoxid ecsetes, *pemzlis* festését.

Megváltozott a mázak divatja is. Míg korábban a sárga vagy a sárgával kevert színtelen mázat használták, a múlt század második felétől a máz fokozatosan kifehéredett. Ezen a hidegebb fehér alapon a dús virágornamentika jobban érvényesült, rajzosabbnak hatott. Az alföldi központokban a váltás nagyjából egy időben zajlott le. A 60-as évek elejére a sárga

8. kép. Tiszafüredi szarvasos kisbutykos.
Nagyvárad, magángyűjtemény.
Hídvégi Sándor rajza

9. kép. 1868-as abádi kisbutykos
füredi díszitémnyel. Kiss Pál Múzeum,
Tiszafüred. Ltsz: 83.28.1.

szín még az olyan központoknál is, mint a középtiszai, ahol nem annyira mázként, mint kiegszító színeként használták, kiment a divatból.

A színben is megmutatózó gyors divatváltást jól példázza Mezőtúr, ahol 30–40 év alatt a zöld alapon fekete, majd a fehér alapon vörös, barna és zöld, azután a dudi alapon fehér, barna zöld, vörös és kék, írókás virágozású mázas edények váltják egymást a piacon. Hódmezővásárhelyen az egyes városrészek fazekasai edénytípusban, színben, díszitémnyben, de még vallásilag is elkülönültek. A katolikus csucsiak fehér alapon kék mintás edényt készítettek, a tarkatálás tabániak, akik reformátusok voltak, sárga, vörös és fehér alapon dolgoztak.

A divat változása az edénytípusokra is kihatott. Egyes típusok eltűntek (bokály), mások használata viszont visszaszorult (miskakancsó, kulacs, butykoskorsó). A reprezentációs edénykészletben új típusok jelentek meg (komaszilke, lisztesbödön), a korábban már meglévő butellák száma pedig ugrásszerűen megnőtt. Az ekkor már főleg díszítőfunkciót ellátó tálasedények igen keresettek lettek, mely az alföldi tálasközpontokat tovább erősítette. Hódmezővásárhelyen az igényeket 400–450 fazekas látta el, és ez a megnövekedett kereslet emelte Tiszafüredet a század utolsó negyedére az Alföld második tálasközpontjává.

A folyóedények piacán a mázas, elsősorban díszítő funkciót ellátó edények részaránya növekedett, de a napi használatra szolgáló edények is díszesebb külsőt nyertek. Több edénytípusnál a folyóedény és a megrendelésre készített darab formában, színben és díszitémnyben elkülönült. Ez az elkülönülés a tiszafüredi butelláknál szinte következetes, de a vásárhelyi és mezőtúri butellák színeiben és díszitémnyében is megfigyelhető. Füreden

10. kép. Kék-fehér, írókás tányér. Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely.
Ltsz: 50.584.1.

a megrendelésre készített darabok oldalait szögletesre verték, míg a folyóedények a korábbi formaváltozatban készültek. A megrendelt darabok általában fehér, ritkábban zöld vagy barna alapszínűek, karcolt díszűek, ornamentikájuk a régi divatot követi. A folyóedénynek készített butellák alapszíne kötetlenebb, díszítménye írókás és új stílusú, az elhajló szárú kettősvirág variánsait sorakoztatja fel.

A tálasedények díszítőfunkciójukkal összefüggésben szintén némi forma- és díszítés-beli eltérést mutatnak. Az öblében díszítetlen vagy szerényebben díszített példányok sima szélűek, ezek napi használatra szolgálnak, míg a falra kerülő példányok változatos szélűek (csipkézettek, cakkozottak), öblük díszítménye kötetlen, mely ritkábban használatukkal is összefüggésben áll. Új, idegen eredetű formák is megjelennek, mint pl. 1854-től Hódmezővásárhelyen a *formástál*, mely német közvetítéssel került a városba (KRESZ 1990. 366).

A divatváltás a díszítőtechnikára is hatást gyakorolt. A fazekasok és íróasszonyaik gyorsabban kialakítható díszítmények létrehozására törekedtek. Ebbeli törekvésük érthető is, hiszen egy-egy vásárhelyi műhely a kereslet éveiben napi 3–400 tányért is díszített (KRESZ 1960. 365). A túri tálak öblébe is már csak egy szál virág jutott, peremüket két-három széles csík díszítette. Ekkor bomlott a füredi virágornamentika is gyorsan

kialakítható vonalakra. A sűrűbb festék esetében az ecsethasználat is a munka gyorsítását eredményezte. A változó divat hatására a fazekasok egy kemencébe kerülő edényösszetétele is megváltozott, ebben a tálasedények és egyéb, díszesebb kerámiák számaránya megnőtt, melyet Kresz Mária kutatásaiból jól ismerünk (KRESZ 1960).

Ilyen formai és díszítménybeli megújulásra – ha nem is azonos súllyal – a századvégtől jelentkező keresletcsökkenés ellensúlyozására is szükség volt. Ezek a változások a paraszti vásárlóréteg megtartására éppúgy irányultak, mint az ébredező városi kereslet ellátására. Az új, polgári használatra is alkalmas edénytípusok (cukortartó, süteményestál, váza) pasztellebb színek, új díszítmények (rátét, agyagmetszés, ecsetes, nagyméretű virágornameatika) jelentkezésében nyilvánult meg. A stílusváltás, a megújulási igény azonban a kereslet csúcsán volt a legjelentősebb. Központokhoz és ezen belül egyes műhelyekhez köthető gyors változásoknak lehetünk tanúi, melyek pontos piacismereten, a vásárlók ízlésének naprakész ismeretén alapultak. Ezzel az ismerettel leginkább azok a fazekasok rendelkeztek, akik a termelést és az értékesítést össze tudták kapcsolni, azaz vásároltak is. A vevők ízlésének minden apró változására fel tudtak figyelni, munkájukban ezt az ismeretet egyik vásárról a másikra kamatoztatták.

A múlt század utolsó negyedében gyorsan lefutó divatáramlatokra figyelhetünk fel, mint például Tiszafüreden a női keresztnévvel ellátott tál, tányér, férfi keresztnévvel ellátott butella, Mezőtúron nemzetiszín szalagú, hazafias feliratú bödönök, korsók, butykosok. Az alföldi központokban a különböző edényeken ekkor válik divattá a címerábrázolás is. A piac ízlésének naprakész ismerete a múlt század végén megszűnik. A fazekasok a fogyó piacokat – az értékesítési nehézségek miatt – az edénykereskedőknek adják át. Vásárlóikkal személyes kapcsolatukat elvesztik, a piaci változásokat a mestereknek már csak az edényesek közvetítik. Az igényekről lassabban értesülnek, megújulási kísérleteik eredményét is kevés tudják felmérni, mindez a stílusváltozás lassulásával jár.

A válság hatására a fazekasok nagy része felszámolja műhelyét, a még termelő fazekasok pedig edényösszetételüket megváltoztatják. Az egy-egy kemencébe kerülő edény nagy része szezonjellegű használati tárgy lesz: köcsög, szilke, fazék, egyszerűbb tálasedény, baromfiutató és virágcserep, melyet egy-egy, megrendelésre készített tárgy tesz változatosabbá. A parasztságnál a reprezentációs tárgyszférában a mázas cserepedények korábbi jelentőségüket elvesztik.

Az Alföldön a használati edények díszítéstílususa fokozatosan elveszti az egyes központokat jellemző egyéni vonásait. A díszítmények hasonlónak válnak, melyet az egyszerűbb elemek – pont, petty, csík, hullámvonal – mellett ecsetes festésű, nagy, kinyílt virágtányérok és húsos levelek jellemeznek. A hagyományos színvilág is nagyrészt felbomlik az új festékanyagok terjedésével. Az edénykereskedők több központ termékével jelennek meg a piacon vagy vásáron; az értékesítés során is keverednek a hasonló díszítményűvé váló központok termékei.⁴

⁴ Tiszafüreden az I. világháború táján Katona Miklós fiai mezőcsáti, mezőkövesdi és polgári zsidó edénykereskedőknek dolgoztak. A kunmadarasi edényes, Bezerédi Varga Lajos, aki korábban Tiszafüreden volt fazekas, mezőtúri és karcagi cserepekkel kereskedett. *Köbi* bácsi (Rubinstein Jákob) füredi vegyeskereskedésében füredi és mezőtúri edények mellett időnként vásárhelyeket is árult (FÜVESSY 1993. 142–143).

Néhány fazekas más utat jár be. A mezőtúri Badár Balázs, a kunszentmártoni Bozsik Kálmán szecessziós díszítményű polgári darabokat gyárt, és vélhetően a karcagi Kántor Sándor is hasonló utat választ, ha művészi útkeresésében Györffy István útmutatásait nem fogadja el. Ezek a példák azonban már nem paraszti indíttatású változások, hanem az elhaló fazekasmesterség továbbélését célzó kísérletek, melyek a paraszti kultúrára már jelentősebb hatást nem gyakorolhattak.

IRODALOM

BÁLINT Sándor

1977 Fazekasok. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976–1977. 223–233. Szeged

TESSEDIK Sámuel – BERZEVICZY Gergely

1979 A parasztkok állapotáról Magyarországon. Budapest

BODÓ Sándor

1975 Fazekas mesterlegények Miskolcon 1768-tól 1872-ig. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 14. 89–93. Miskolc

K. CSILLÉRY Klára

1977 A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. Ethnographia LXXXVIII. 14–30.

FÜVESSY Anikó

1989 Nagy András, debreceni kontár fazekas Miskolcon. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XXIV–XXVII. 325–328. Nyíregyháza

1990 A tiszafüredi fazekasság miskolci kapcsolatai a XIX. század első felében. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 26. 98–105. Miskolc

1991a A mezőcsáti fazekasság történetére vonatkozó újabb adatok. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX. 413–423. Miskolc

1991b Vagyoneleltárak a XIX. század elejéről. Múzeumi Levelek 65–66. 167–171. Szolnok

1993 A tiszafüredi mázas kerámia. Debrecen

HERPAY Gábor

1936 Debrecenbe beköltözött polgárok Matricula Civium 1715–1867. Debrecen

HOFER Tamás

1977 XIX. századi stílusváltozások: az értelmezés néhány lehetősége. Ethnographia LXXXVIII. 62–80.

KATONA Imre

1974 A habán kerámia Magyarországon. Budapest

KISS Lajos

1926 A hódmezővásárhelyi tálasság története. Dolgozatok a magyar kir. Ferencz József Tudomány Egyetem Archeológiai Intézetből. II. Budapest

KRESZ Mária

1954 Évszámos hódmezővásárhelyi cserépedények a Néprajzi Múzeumban. Néprajzi Értesítő XXXVI. 127–148.

1960 Fazekas, korsós, tálás. In: Ethnographia LXXI. 267–279.

1990 Fazekasság. In: Csongrád megye népművészete. Szerk. Hofer Tamás. 300–380. Budapest

1991 Magyar fazekasművészet. Budapest

SOPRONI Olivér

1982 A magyar művészi kerámia születése, a török hódoltság kerámiája. Budapest

P. SZALAY Emőke

1980 Két debreceni fazekasemlék a 19. század elejéről. Múzeumi Kurir 32. 37–41.
Debrecen

1993 A debreceni kerámia. Debrecen

VARGA Gyula

1981 Ipari termelés – a társadalom iparos rétegei. In: Debrecen története II. Szerk. Rác
István. Debrecen

ZOLTAY Lajos

1905 Debrecen a török uralom végén. Budapest

GESCHMACKSWECHSEL IN DEN TYPEN UND DEKORATIONEN DER BAUERNKERAMIK DES 19–20. JAHRHUNDERT IN DER GROßEN UNGARISCHEN TIEFEBENE

In der vorliegenden Abhandlung werden in Töpferzentren der Tiefebene die Veränderungen untersucht, die der Volkskunst eine neue Richtung wiesen und der bäuerlichen Umwelt einen vom Bürgertum abweichenden Charakter verliehen.

Mehrere Kleingewerbe, so auch die Töpferei, hatten keinerlei Möglichkeit, um sich dem Geschmack des Bürgertums und der Bauernschaft gleichermaßen anzupassen. Seit der Wende des 18. zum 19. Jahrhundert wurde das Tongeschirr aus der festlichen Gefäßgarnitur des Bürgertums verdrängt. Die Käufer der Töpfereiprodukte wurden in der ersten Hälfte des 19. Jh. allmählich umgeschichtet, die Töpfer arbeiteten hauptsächlich für bäuerliche Kunden. Die gehobenen Ansprüche wurden von neuen Zentren der glasierten Keramik befriedigt, die ihr höheres technisches Wissen von den Töpferzünften der Großstädte bezogen. Die beiden wichtigsten Töpferzentren, die eine künstlerische Auswirkung vermittelten, waren Debrecen und Hódmezővásárhely.

Debrecen beeinflusste die kleineren Zentren (Mezőcsát, Tiszafüred) vor allem mit dem Reichtum an Farben und Verzierungen; hier war die Keramik viel bunter als in Hódmezővásárhely, wo die eher feierliche, grüne Farbe bevorzugt wurde. Auf die später entstandenen Zentren der Tiefebene wirkte sich die Keramik von Hódmezővásárhely auf dem Gebiet sowohl der Form als auch der Dekoration aus. Zahlreiche Formen des bäuerlichen Geschirrs (Mischka-Krug, Schnapsflasche, Tintenfaß) kommen erstmals im Material von Hódmezővásárhely aus dem angehenden 19. Jh. vor.

Diese Formneuerungen gelangten rasch in andere Zentren. In der zweiten Hälfte des 19. Jh. nahm der Einfluß des Zentrums Hódmezővásárhely ständig zu. Um diese Zeit wurde die Keramik der Tiefebene immer bunter, man bevorzugte schon eher die blaue Farbe. Die gelbe Glasur war so gut wie verschwunden, neue Gefäßtypen und Verzierungen kamen in Mode. Mit der Veränderung der Wohnungseinrichtung und den Käufen der Kleinbauernschaft

nahm die Nachfrage nach Töpferwaren in der ganzen Tiefebene zu, die nun auch durch neue, allerdings kleine Töpferzentren – außer den bestehenden – befriedigt wurde. Die neuen Ansprüche veränderten auch den Stil. Die Gefäße wurden dekorativer; allerdings konnte ihre Verzierung schneller ausgestaltet werden. Die Konjunktur dauerte bis Ende des vergangenen Jahrhunderts, als an die Stelle des Tongeschirrs auch der Bauernschaft andere Gefäßtypen (Porzellan, Fayence, Glas) traten. Infolgedessen geriet die volkstümliche Töpferei in eine Krise, die kunstvollen Stücke wurden zugunsten der kaum verzierten Gebrauchsgegenstände zurückgedrängt. Die einzelnen Zentren verloren die spezifischen Züge ihres Dekorationsstils; in der ganzen Tiefebene wurde das Tongeschirr in sehr ähnlichem Stil hergestellt, begleitet vom Zerfall der Dekorations- und Farbenskala.

ROMSICS Imre
Kalocsa

KERESKEDELEM ÉS NÉPMŰVÉSZET

A gyári termékek szerepe a homokmégyi női népviseletben¹

„Hogy művészetünkben zúr-zavar, ruhaviseletünkben zagyvaság keletkezett, ez az intelligencia hibájából és a kereskedők kapzsiságából eredt. Nem egyszer tapasztaltam, hogy menyecskéink toledó vagy más idegen hímzéssel foglalkoznak s amikor ezért megróttam őket, nagyon elcsodálkoztak s kérdezték, hogy miért bűn ezt csinálni, miért tiltom? (...) Még ma is, amikor a világ a kalocsa-vidéki népművészet felé figyel, lelkiismeretlen hölgyek ezer számra hímeztetnek drukkolt mintákat. Csoda-e, hogy az egyszerű nép felszed olyan hibákat, ami magyaros művészetének kétségbevonásához vezet? A múlt század végén és e század elején pl. élt Kalocsán két igen tiszteletre méltó iparos. (Tollay és Szeidler.) Ezek az ügyes mesteremberek egy-egy szép kötény, leveske, viganér, rétesleső-lepedő stb., stb. kiírt népi ruhadarabokról sablont csináltak s ezerszámra drukkolták ki az asszonyok, lányok részére. A gép tervezni nem tudott, de a kiíró művészetet elpusztította. Hogy a drukkolás értéktelen és művészetrontó voltáról meggyőzzem az asszonyokat, drukkolt és idegen virágelemekkel megcsúfolt népi ruhadarabokat összevásároltam s azokat szakmári-, öregcsertői- és keserűteleki asszonyok előtt elégettem, az engedelmeket pedig magas árral fizetett munkával láttam el, és hímzéseiket kilenc év óta árusítom (szívességből és nyereszkedés nélkül) a budapesti Nemzetközi Árumintavásáron” – írta Gábor Lajos 1937-ben és 1938-ban (GÁBOR 1938. 14–15). Máshelyt az alábbiakat írta: „Művészi vénájú asszonyaink a legszorgosabb aratási időben is leszakítanak

¹ A témakutatás az OTKA támogatásával folyik. – Homokmégy a volt kalocsai szállások déli csoportjának központja. A népművészet és népviselet alakításában centrum szerepet tölt be az összes szállás között. E fontos meghatározó szerep mellett az önállósodás után is – 1898. január 1-jén szakadt le Kalocsa közigazgatási területéből – kalocsai mentalitása és kalocsai mi-tudata van lakosságának (ROMSICS 1994), tehát történetileg kalocsainak kell tekintenünk őket (BÁRTH 1978. 3–5). Adatközlőim: Kerekes (szarka) Istvánné Zsbori Borbála 1920. január 15. Homokmégy; Kovács (minő) Jánosné Kapitány (Peti) Ágnes 1909. július 22. Hillye; Mácsai (pocskai) Kálmánné Romsics (bandi) Borbála 1914. október 21. Homokmégy; Markella Lajos 1924. április 23. Alsómégy; Markó (bicski) Lajosné Lakatos (mutyéla) Anna 1924. október 25. Pécsi szállás; Romsics (páli) Ignác 1919. március 28. Homokmégy; Romsics (páli) Ignácné Markó (fóras) Mária 1919. november 14. Homokmégy; Romsics (karács) Lászlóné Kerekes (szarka) Erzsébet (Véra) 1941. november 5. Homokmégy; Romsics (karács) Sándorné Markó (róka) Erzsébet 1914. november 20. Homokmégy; Szabadi (vitusz) Istvánné Greksa (kása) Erzsébet 1905. október 1. Alsómégy; Szabó (pupi) Ignácné Markó (róka) Teréz 1907. december 29. Homokmégy

egy-egy, utjukba eső virágot s lelkükbe szívják annak illatát, színét és formáját és télen ruháikra himezik. Temperamentumuk örökké újat keres s ha talál, azt minden ízében magyarosan adja vissza. A mezők, rétek ezerféle virágai nem veszélyeztetik népművészetünk magyarosságát. De veszélyeztetik a nép közé csempészett kézimunkaújságok, drukkolások, hímzéshez alkalmas gépek és az üzleti kirakatokban lévő gyári, virágos selymek és bársonyok” (GÁBOR 1938. 16–17). „Sokan panaszoják az istenhátamögötti élet keserveit. Népművészeti szempontból előnyös, ha a nép messze lakik a divatozó városoktól. (Erdély népművészete részben ennek köszönheti csodás megmenekülését.) Homokmégy, Öregcsertő, Résztelek, Szakmár stb. színmagyar falvak lakói télen a sár, nyáron a szorgos munka miatt alig érintkezhetnek Kalocsával s talán ennek köszönhetjük, hogy a divattól elmaradva, népünk nemcsak ellenállt a gyári termékek kisértésének, hanem népművészetünk e falvakban bontakozott ki, soha nem látott szépségben” (GÁBOR 1938 25–26).

Gábor Lajos azon nézetén túl, mely a kalocsai népművészet ősi, ázsiai eredetét kereste és vallotta – erről a kérdésről, melyet egyébként már többszörösen túllépett a néprajztudomány, még érintőlegesen sem kívánok említést tenni –, a három szövegrészlet több problémát villant föl. Honnan erednek, milyen kultúrában gyökereznek népművészetünk motívumai? Előnyösek avagy hátrányosak a motívumvándorlások? A különböző társadalmi rétegek milyen mértékben és milyen csatornákon befolyásolják a népművészetet? Mikor jelentek meg a gyári készítmények a népművészet, ezen belül a népviselet tárgyasulásában? Milyen csatornákon keresztül jutottak el ezek a gyári termékek a népművészetet alakító és hordozó rétegekhez? A népviselet maga automatikusan kizárja-e a gyári termékeket? Mi határozza meg a gyári termékek súlyát egy adott népviseletben? A kérdések sorát hosszasan folytathatnánk.

A kalocsai népművészet 19. századi és 20. század eleji alakulásának fő tendenciáit Eckert Irma írta le (ECKERT 1925–1936). Az 1930-as évek utáni változásokat, benne az idézett Gábor Lajos hatását Csilléry Klára dolgozta föl (CSILLÉRY 1983). Az említett két tanulmány néhány részletkérdésének szükséges módosításától eltekintve megnyugtatóan tisztázta a kalocsai népművészetet alakító és befolyásoló folyamatokat. A módosítandó részletkérdések közül meg kell említenünk Csilléry Klárának a színekkel kapcsolatosan, Lengyel Györgyre való hivatkozással (LENGYEL 1977. 62–63) tett azon megállapításait, melyekben a *szomorú pamukos hímzésnek* az eladásra történő munkában való korai megjelenéséért az 1960-as éveket említette (CSILLÉRY 1983. 375). Véleménye szerint a túldíszítettség vádjával szembeni áthidaló megoldásként vezették be. Ehhez kiegészítésül hozzá kel tenni, hogy valójában már az 1920-as években megjelent a szomorú pamukos hímzés (ROMSICS 1994), melyet a kalocsai népművészetet alakító népesség első korosztályának legfiatalabb, valamint az egyre erősödő újító szándékkal föllépő második korosztály tagjai viseltek az advent, a nagybőjt és a gyász időszakában. A kalocsai népművészet minden egyes korszakában a színeknek fontos és sokrétű jelentéstartalmuk volt, így a három említett jeles időszakban – jellegüknél fogva – nem jelenhetett meg az egyre jobban színesedő népviselet, ezért kialakult a már elfogadott kompozíciók hozzájuk illő, sötétebb színezése. Itt kell megemlítenünk azt is, hogy Pécsiné Ács Sarolta szerint az 1950-es évekre jelent meg az egyszínű világoskék hímzés (PÉCSINÉ 1970. 37, 79). Ugyanezt írja le Csilléry Klára is (CSILLÉRY 1983. 373). Hillyén viszont már az 1920-as években varrtak világoskék öltözeteket. A leírt különbségek a felületes adatgyűjtésnek, esetleg az egyes

szálláscsoportok közötti különbségeknek tekinthetők? Ezen kérdés megválaszolása a jövő kutatási feladatai közé tartozik. Csilléry Klára tanulmányának külön értéke az, hogy – ellentétben az addig megfogalmazódott véleményekkel – a 20. századi változásokat az adott társadalom keretein belül vizsgálta, így először tudott rámutatni a meghatározó tényezőkre. Ugyanakkor e módszer figyelmeztet más területek korrekt vizsgálatára is.

A gyári termékek szerepe a viselet alakulásában

Egyik idézetében Gábor Lajos a drukkolásokat és az „idegen virágelemekkel megcsúfolt” ruhadarabokat elégette a kalocsai szállások lakossága előtt,² másik idézetében pedig a szállások elzártságára való hivatkozással dicsérte az asszonyokat a gyári termékektől való tartózkodásukért. Ez a szembetűnő ellentmondás egyrészt jelzi Gábor Lajos törekvéseit, másrészt tényként közli törekvéseinek céljait, melyek egyébként sohasem valósultak meg. De mennyiben volt mentes a kalocsai, ezen belül a homokméggyi népviselet a gyári termékektől?

Az elmúlt hatvan év írásai mind azt sugallták, hogy a kalocsai népművészetet csak a gazdagon hímmzett ruhadarabok képviselik, ez alól egyedül Csilléry Klára munkássága a kivétel. A korai kalocsai hímmzésekre Pécsiné Ács Sarolta gyűjtései, majd Bárh János 1978-ban megjelent könyve hívta fel a figyelmet (BÁRTH 1978, PÉCSINÉ 1970). Még Bárh János is a hímmzett ruhaféleségek általánossá válásáról ír (BÁRTH 1979. 479). Valójában ezen ruhadarabok száma a virágkorban sem haladta meg a ruhatárak ötödét-tizedét, viselésben való megjelenésük még meglévő arányuknál is ritkább volt (ROMSICS 1994). A legszegényebb lányok *létövőjibe* (hozomány) még az 1930-as években sem volt egyetlenegy hímmzett ruhadarab sem. Így volt ez az 1914-es születésű, 1933-ban férjhez ment Bandi (Romsics) Boris esetében is, akinek édesapja elesett az 1919-es hajósi csatában, s édesanyja egyedül nevelte három lányát. Mások egész életüket leélték hímmzett ruhadarabok nélkül. Például az 1878-as születésű Bandi (Romsics) Boris³ 1946-ban bekövetkezett

² Ugyanezeket a gondolatokat fogalmazta meg 1933-ban a rádióban elhangzott előadásában. Ekkor még finoman fogalmaz, de írásából kitűnik, hogy már az 1920-as évek végén igyekezett fölkarolni és befolyásolni a Kalocsa környéki népművészetet. Az alábbiakat írja: „Négy-öt évvel ezelőtt sajnálattal tapasztaltuk, hogy a magyaros, népies motívumok iránt érzékkel nem bíró, kapzsi üzérek az elposványosodás felé viszik felbecsülhetetlen értékű népművészetünket, ekkor elmentem faluról-falura s kértem az asszonyokat, hogy ne vállaljanak Budapesten előrajzolt (drukkolt) anyagot kihímmzésre, mert ezzel tönkreteszik művészetüket. Aggodalmimat nem értve, – mosolyogtak rajtam... Később már a saját ruháikra is kezdtek drukkoltatni s eddig csodált művészetükbe bántó zagyvaság kezdett belopódzkodni” (GÁBOR 1933. 2). Ennek az aggodásnak eredményeként a kalocsai Földműves Ifjúsági Egyesület Kujáni Ferenc vezetésével már 1928-ban elkezdte összegyűjteni a hímmzéseket a kalocsai szállások lakosságától. Hosszas kutatás után 1931-ben a budapesti Nemzetközi Vásáron rendeztek az anyagból kiállítást, melyet április 25–26-án a kalocsaiaknak is bemutattak. A Földműves Ifjúsági Egyesület keretében működött a Gyöngyösbokréta is, s az 1931-es nagy sikeren fölbuzdulva évente részt vettek hasonló jellegű rendezvényeken. A népművészet kezdeti féltése – mely az írásokból is kiolvasható – az idő haladtával, lelkes buzdítások közepette csapott át folyamatos beavatkozássá.

³ A tanulmány egészében a nevek leírásánál a *csúfnevet* – következetesen használják ezt a kifejezést – közlöm először, zárójelben a családi nevet, majd a keresztnévet. Teszem ezt mindazért, mert az endogám házassági rendszer következtében nagyon sok egyforma nevű család él az egyes szállásokon, s kizárólag ragadványneveik

halálakor is csak három szoknyával rendelkezett, egy misés, egy hétköznaplós és egy *valahova járos* szoknyával (ez utóbbit *kisünnepplős ruha* néven írtam le korábbi tanulmányomban ROMSICS 1994). Virágosra *kivarrt* (hímzett) ruhája egy sem volt, ingvállainak ujját is csak *tetejére* (huroköltés) varrta ki. A téves megítélést valószínűleg az okozta, hogy az eddigi kutatók az egyes ruhadarabokat vizsgálták, s e metodikából adódóan óhatatlanul a hímezett ruhaféleségek kerültek előtérbe. 1994 tavaszán fejeztem be azt a tanulmányt, amely az egyes korosztályok, korcsoportok, társadalmi rétegek egész öltözeteit vizsgálta a különböző hétköznapi és ünnepi alkalmakkor. Ezzel a megközelítési móddal pontosan követni lehetett a ruhadarabok bolti eredetű és hímezéses díszítését.

A hímezett motívumok viseleteken való megjelenéséről pontos adataink nincsenek, s valószínűleg hosszas kutatások után sem tudnánk pontosabb korszakolást adni, mint amit Eckert Irma kutatásai és a múzeumi gyűjtések alapján Bárbth János adott (BÁRBTH 1978). A gyári termékek megjelenésének idejéről még kevesebbet tudunk. A legkorábbi adatokat Simonyi Jenő 1882-es leírásából idézhetjük: „Kalocsán és pusztáin igen czifrán öltözködnek. Hétköznapi az öltözet: ing és színes szoknya, rendesen több. A fejen kendő, vagy az áll alatt megkötve, vagy hátul. (...) A fejkötők egyszerűek, vászonból vannak, hátul rendesen tenyérnyi lik, melyen vagy horgolás van, vagy valami színes folt. (...) Vasárnap leeresztik hajukat és a váll magasságától kezdve lefelé tarka szalagokkal összefonják. (...) A hétköznapi szűk ujjú egyszerű ing helyett vasárnap csipkés gallérú, csipkés ujjú ingvállt viselnek. Az ingváll fölött drága (16–20–25 forintos) virágos selyemkendőt viselnek, melyet derékon lekötnek, úgy hogy oldalt vagy hátul lelóg a kendő két sarka. Sokan hordanak pruszlikot, mely hasonlít a férfiak mellényéhez, csakhogy színes szövetből van és szélén köröskörül tarkavirágos szegély és ezüstös, aranyos sík van: így nevezik a keskeny fénylemezekből álló csipkeszalagot. Tarka szoknyát mennél többet viselnek. A szoknyára élénk színű csíkokat varrnak körül, közel az alsó széléhez. (...) A szoknya fölé alul csíkos kötényt kötnek, mégpedig olyant, mely alul nem szélesebb, mint fölül. A kötény és szoknya széle alul gyakran csipkés. (...) Kötény és szoknya nem ritkán selyem. Harisnyát is drágát, néha egy forintosnál is drágábbat viselnek. A cipő csokros, magas sarkú. (...) Sokan csak tarkavirágos igen csinos szövet vagy bársony papucsot viselnek. (...) A kézben csipkés fehér zsebkendő, rozmarinszál vagy egyéb virág, imádságos könyv és olvasó. Szalagok, drága virágos selyemszalagok bőven a gallér alatt, a két karon és a hajfonatban. A nyakon elmaradhatatlan üveg gyöngysor, gyakran ezüst keresztcskével, melyet fülönfüggő gyanánt általánosan

alapján lehet az egyes egyéneket megkülönböztetni. A zárójellel keretezett név hiánya a ragadványnév hiányát jelzi. Néhány esetben ez sem elegendő, szükséges tudnunk a szülők nevét, ha azok is megegyeznek, akkor a születési és a halálzási dátumot. A példákban szereplő két Bandi (Romsics) Boris egyébként közeli rokonok, az 1878-ban született nagynénje az 1914-ben születettnek. Néhány esetben az ilyen közel álló rokonok is viselhetnek eltérő csúfnevet, ami a családok elágazásának rendszerét mutatja. A legjellemzőbb példa saját családomban maradt fenn, egyedülállóan, a magyarázatokkal együtt. A *Bandi* Romsicsok ágán, a 19. század közepén úkapámék négyen voltak testvérek. Pál csúfneve maradt az apai *Bandi* név. Károly családja feleségének, Király Julisnak *Páli* csúfnevét örökölte, valószínűleg – mai szóhasználattal – papucsférj lehetett. A feleség csúfnevének átragadása többször, a mai napig előfordul. A gyorsbeszédű Julisra a *Csicsirke* csúfnév ragadt. István úkapám gyerekkorában az „l” betű helyett „r” betűt ejtett. Szegény család lévén, málét hordott az iskolába. Egyszer cserét ajánlott egyik jómódú iskolatársának: „Agyá neköm karácsot, adok helyüte márét” – mondta. Ekkor ragadt rá a *Kurács* csúfnév.

viselnek. (...) Az asszonyok sokkal egyszerűbben járnak. (...) Az asszonyok már kabátkát is viselnek, mit lányon ritkábban látunk. Általában a kalocsai fiatalság igen czifrázkodó, sok család elszegényedik a miatt, hogy az asszony igen öltözteti a lányát” (SIMONYI 1882. 296–297). Simonyi Jenő alapos megfigyelése és részletező leírása a hétköznapi és a misés ruházatot mutatja be, de egyetlen szóval sem említi semminemű hímzés nyomát (Vö: CSILLÉRY 1983. 357). Annál több a gyári termék, minden egyes ruhadarabon megtalálható. Ugyanezt a következtetést vonja le 1935-ben Eckert Irma is az 1860–1880-as évekkel kapcsolatban. „Egyszínűre meszelték a falakat, bolti csipke vagy cakni díszítette a vánkusokat, sík meg pántlika a pruszlit és kötött. Tóth Treszka néni Homokmégnyen 50 éve asszony, ágya, sublaktakarója egyéb humija bolti áruval díszített. Az ura szemében ma is a legnagyobb bűn a cifra pamukkal készült varrás, a régieknek sem volt, hát minek kell most egyszerre?” (ECKERT 1935. 61). Eckert Irma adatközlői még emlékeztek a 19. század azon időszakára, amikor a ruhák hímzése még ismeretlen volt. Gyűjtéseinek tapasztalataként a gyári termékeket – hajdani kizárólagos használatuk mellett – a hímzés kialakulásának legfőbb motivációiként említi. „Az eddigi bóti-singlölésöket nem találták elég szépnek, az urakon látták a kézimunkás darabokat, ők is utánozni kezdték” (ECKERT 1936. 48). Nemcsak a ruhák díszítése, de anyaguk is gyári termék, ez szintén kiviláglik a hosszú idézethől. A múlt század végén már nemcsak az idézetben szereplő szövet- és selyemanyagok, hanem a vászonféleségek is gyári termékek. A házi szövésű vászon eltűnéséről a következőképpen panaszkodik Gábor Lajos: „Kutatásaim között sok helyen találtam szövőszéket. Máskanyáé (dédanyáé) volt..., válaszolják kérdésemre. Tuggya a gyári vászon szöbbs is mög ócsóbb is, nem érdömös vele veszőni” (GÁBOR 1938. 17). A 19. század végére tehát megszűnt a vászon házi szövése, s talán már Simonyi Jenő is a gyári vászomból varrt ruhákat írta le.

Igen nagy különbség van a Duna melléki református falvak és a kalocsai szállások népviselete között. A kapitalista árutermelés és a gyári színes készáruk elterjedésének idejére a református falvak lakossága már kisiparosokkal varratta ruháit, ezért azok egyszerűbbek maradtak. A kalocsai szállások lakosságának viszonylagos szegénysége és a várostól való, hónapokig tartó elzártságuk eredményeként maguk varrták ruházatukat, melyet gazdagon díszítettek gyári készárukkal (Vö. KATONA 1954. 14). Ezt az állapotot kell kiindulópontnak tekintenünk a 20. századi kalocsai népművészet és népviselet kialakulásánál. Habár Gábor Lajos örökösen a hímzett népviseletről írt és állította annak régiségét, írásaiból, véletlen elszólásaiból mégis kiviláglik kora gyári termékekben bővelkedő népviseletének állapota – érdekes módon ezek mindig akkor találhatók, amikor hangsúlyozni szeretné elgondolásait: „Többször jártunk Kalocsán, de ott egyszínű piros, kék, zöld, stb., vagy gyárban készült, virágos selyem ruhás és kötényes lányokat láttunk. Egyik-másik ugyan látott valamit Kalocsa utcáin a színes hímzésből is, de mindezedig halvány sejtelve sem volt arról, hogy az mint Kalocsa és vidéke eredeti népviselete fog a nagy nyilvánosság elé kerülni, s hozzá olyan magas színvonalon álló művészi pompában” – írta az 1931-es Nemzetközi Vásár ámuldozó közönségéről (GÁBOR 1931. 1).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a gyári készárukkal bőségesen díszített kalocsai viselet szerves folytatásaként alakult ki a hímzett népviselet, mely szintén nagy mennyiségben tartalmazott gyári készárukat. Bizonyos tehát az, hogy a 19. század utolsó harmadától a

népviselőt alapanyagai és díszítőelemei is mind gyári termékek. A hímzés kialakulása után a hímzett ruhadarabokat is magába foglaló viseletegyüttesek a közfelfogással ellentétben a ruhatáraknak csak töredékét tették ki, arányuk egy adott személy korosztályától, gazdasági és társadalmi helyzetétől függött. Ezen viseletegyüttesek összetételéről nem kívánok szólni, mivel az „Adatok a homokmégyi női népviselet XX. századi történetéhez” című, 1994-ben megjelent tanulmányomban részleteiben is leírtam azokat. Meg kell viszont említenem azt, hogy míg a 19. század folyamán a hímzett viseletdarabokat inkább a szegényebb rétegek varrták és viselték, addig az 1930-as évekre a hímzett ruhaféléket a gazdagabb rétegek tudták megvarrni és megvarratni. Igazat kell adnunk Csilléry Klárának abban, miszerint az első világháborút követően gazdasági kényszerből gyökeresen megváltozott a viselet. Kétkedéssel kell fogadnunk viszont azt, hogy a „női öltözetek többségének leglényegesebb ékességévé a tarka hímzett gyolcspruszlik és a jócskán megnagyobbított, virágos gyolcskötény vált” (CSILLÉRY 1983. 363). Az I. világháborút követő gazdasági nehézségek a gazdagabb rétegeket is rákényszerítették az olcsóbb gyolcsanyagok megvásárlására és kihímzésére. Az egyre dráguló bolti árukínálat az 1920-as évek végére a szegényebb rétegeket szinte teljesen elzárta a hímzett ruhaféleségek megszerzésének lehetőségétől, így a gyöngyösbokréta mozgalom elindulásának idejére a gazdagparaszi rétegek sajátjaként lehet értékelni a hímzett népviseletet. Igen jelentős azoknak a családoknak az aránya, akik leányaik kiházásításakor a *létövöbe* egyáltalán nem adtak hímzett ruhadarabot. Ezek a lányok kevés számú karton és olcsóbb szövet ruhákkal mentek férjhez, s házasságuktól függően bővíthették ruhatárukat.

Ahogy a hímzett népviselet kialakulása után a különböző színeknek meghatározott jelentésük volt, ugyanúgy a gyári készárúknak is meghatározó a szerepük. Sőt, azt kell mondanunk, hogy a korai kalocsai hímzések színét valószínűleg a gyári *díszpertlik* színei sugallták és határozták meg. A legáltalánosabban használt díszpertlik a fehér alapú, fekete és sötétkék virágúak voltak, s gyakran előfordultak a piros virágúak is. Ezeket a pertliket általában fehér alapra varrták. Ez az a három szín, amely a korai kalocsai hímzéseken megfigyelhető, és amelyeket kizárólag fehér alapra varrtak (vö. ECKERT 1936. 55). Ezeket megelőzte a fehér lyukhímzés, amit szintén a bolti *singlöléseken* és *fűzőkön* láthattak. A fehér hímzések folyamatos jelenlétét és jelentőségét a kalocsai és kiskőrösi zsidó kereskedőknek nagy mennyiségben varrt fehér hímzések motíválhatták, valamint a viseletegyütteseket alakító törvényszerűségek meggyökeresedése után a nagymértékű igények követelték meg.

Bár Csilléry Klára említi a városi árukínálat hatását a gazdag motívumkincs kialakulására (CSILLÉRY 1977. 101; 1983. 356),⁴ de a pingálás és a bútorfestés mellett sohasem említette egyetlen kutató sem a színes betétek hatását a hímzés kiszínesedésére. Ezt a kérdést olyannyira nem lehet elhanyagolni, hogy a már említett korai kalocsai hímzések színeire ható díszpertlik mellett, a 20. század eleji első színes hímzések virágainak színe

⁴ Az említett hatásokat leghatározottabban és leglátványosabban a *singlöléseken* figyelhetjük meg. A gyári singlölést a megjelenési formák túlnyomó többségében főlváltották a kézi singlölések, szinte teljesen megegyező motívumvilággal. A motívumok meggyökeresedése után alakult ki a kézi tervezésű gazdag motívumkincs. A kézi singlölés elterjedése után már csak a legfinomabb kidolgozásokat kívánó anyagokra, így például *molra* és *tüllre* varrták rá a gyári singlöléseket.

megegyezett a színes betétek virágainak színével. Ezeknek a betéteknek jellemző motívumai a piros virágok, kék nefelejcskek, zöld levelek és sárga pontocskák. Gyakran díszítették velük a korai kalocsai hímezéses ruhadarabokat is.

Iparosok, kereskedők, értelmiségi körök, hivatalnokok és néprajzkutatók hatása a népművészetre és a népviseletre

A kalocsai népművészet minden egyes korszakában sok irányból érkeztek hatások. A belső hatásokat a különböző műfajok közötti motívumok, színek, technikák vándorlása jelentette. Témánk szempontjából sokkal fontosabbak a külső hatások, melyek koronként kisebb-nagyobb intenzitással befolyásolták a népművészetet. Négy korszakban, más-más társadalmi réteg gyakorolt vagy próbált hatást gyakorolni rá. A népművészet változásai folyamatosan megjelentek a viseletdarabokon is. A változások viszont a népviselet konkrét tárgyasulásában sohasem módosították a gyári termékek túlsúlyát. Változásokat csak abban az értelemben tapasztalhatunk, amennyiben a kereskedelem új termékeket közvetített, s azt is csak akkor, ha ezeket az új termékeket beépíthették a népviselet formavilágába, ha azok beleillettek az újítási folyamatokba.

Iparosok

A 19. század legjelentősebb külső hatása az iparosok által közvetített formavilág, amelynek részletes leírását adta Eckert Irma (ECKERT 1935–1936), ezért erről bővebben nem kívánok értekezni.

Kereskedők

A városi polgárság ízlését – úgy a drukkolások mint a hímezések megrendelésével is – a kereskedők közvetítették a parasztsághoz. Pécsiné Ács Sarolta szerint 1900 táján jött divatba a *pézösvaró* (PÉCSINÉ 1970. 51). Az adatközlők emlékezete időhatárok közé szorított, de szülei elbeszélésére hivatkozva egyöntetűn állítják, hogy a 19. század utolsó évtizedében már bizonyosan varrtak a kalocsai megrendelőknek.

A 20. század elején a homokmégyi asszonyok már varrtak kiskőrösi zsidó asszonyoknak is. Emlékezetük szerint három-négy asszony kezében volt Kiskőrös összes boltja, s ezek látták el őket megrendeléssel. Az asszonyok maguk hozták a drukkolt anyagot, majd a készárut ugyan úgy vitték vissza. A *Paskumon* átvezető csapáson gyalog mentek az öregcsertői állomásig, s vonatra ülve utaztak tovább. Kiskőrösön jobbra figurákat drukkoltak az anyagra, galambokat, angyalokat és igen kevés virágmotívumot. Ezek mellett nagyon sok volt a *riselín*, és annál is több az olyan motívum, amit *lukra vartak*. A riselinnel a lábait is ábrázolták, ezért az ilyen anyag teljesen kéknek látszott. A kiskőrösieknek függönyt, asztal- és ágyterítőt varrtak, viselő ruhát sohasem. A lyukak, a figurák és a virágok körül hurokoltással *tetőre* varrtak. A lábukat sodorták, ezt *lábazásnak* nevezték. A

lábazásnál három szalát átfűztek a figurák között, majd besodorták. A túvel egymás mellé öltögették a *pamukot* (pamut), mintha betekerték volna az átfűzött fonalakat. A lábázásra és a tetőre 25-ös, a lyukakra 16-os fehér *pamukot* adtak a megrendelő asszonyok. Mindig pénzzel fizettek a hímzésekért. Néhány családnál ebédre is meghívták a hímző asszonyt, ezek még az útra is csomagoltak ennivalót. A legtöbb helyen viszont fukarok voltak, azok nem adtak semmit. Ugyan így a zsidó asszonyok fukarságával magyarázták azt is, hogy sohasem kaptak ajándékba a kiskőrösi drukkolt anyagokból. Egyébként sem varrtak volna ilyeneket, mivel igen sok időt igényeltek. – „Nem is kíváncosztunk rá” – mondogatják.

Kalocsán eleinte a városi polgárság asszonyainak ruháit hímézték, melyek formavilága a kiskőrösi fehér hímzésekhez hasonlatos. A Kalocsára varrt hímzésekben sokkal kevesebb viszont a figurális ábrázolás, s igen sok a lyukhímzés, a *singlölés*. A közvetlen megrendelések mellett a 20. századra Kalocsán is fokozatosan a zsidó kereskedők vették kezükbe a megrendeléseket, s ezzel együtt a híméztetés irányítását. Ezek a 19. századi hagyományokon alapuló motívumok viszont – a kiskőrösiekkel ellentétben – továbbra is hatást gyakoroltak a hímzőasszonyok tudására és ízlésére. Az 1930-as évek elején a fehér pamukos hímzések mellett már cifra pamukosokat is rendeltek a zsidó kereskedők, de ez már a következő korszakba visz át bennünket. A társadalmi megítélés következtében figyelmen kívül hagyható az a tény, hogy a két világháború között a módosabb parasztasszonyok is úgy rendelték meg hímzéseiket, a szegényebb parasztasszonyok varrták ki szükségleteiket.

Értelmiségi körök

„A külföldi és gyári divatcikkek bolti árusításából és a magyar intelligencia nemtörődömségéből sok olyan baj származott, amit csak mérhetetlen erőfeszítéssel lehet jóténni” (GÁBOR 1938. 25). Néha már-már unalmasnak tűnhet, hogy a kalocsai népművészettel kapcsolatban minden egyes kérdéskörben Gábor Lajosra hivatkozunk. Ezen gyakorlatot magyarázza a részleteki származású festőművész törekvéseinek sokirányú hatása. Bár már Csilléry Klára rámutatott arra, hogy Gábor Lajos törekvéseiből csak azok gyökerezhetnek meg, amelyek megfeleltek „a népművészeti alkotás itt egyébként is éppen érvényesülő tendenciáinak” (CSILLÉRY 1983. 362, vö. még ROMSICS 1993. 8), mégis írásai révén a mai napig megfigyelhető nézeteinek hatása a kalocsai népművészet megítélésében, mely legtöbbször valamiféle negatív viszonyulásban és megnyilvánulásban fejeződik ki. Bár tevékenysége a kalocsai szállások területére korlátozódott, gondolkodása mégis egy korra jellemző, viszont törekvéseinek túlnyomó hányada a népművészetet alakító rétegek gyakorlatában és gondolkodásában sohasem tudott mélyreható változásokat eredményezni. Habár Csilléry Klára hosszasan elemezte Gábor Lajos hatását a kalocsai népművészet alakításában (CSILLÉRY 1983. 360–369) – ezen belül többször is megemlítve hatásának csekély voltát és rövid életét (lásd pl. CSILLÉRY 1983. 364) –, mégis e hatások rövidéletűségének könnyebb megértése szempontjából hosszasan idéznünk kell Erdei Ferenc alábbi megállapításait: „Az egyszeri fellobbanáson túl való mozgalmi jelentőségét az biztosítja a bokrétás parasztdivatnak, hogy jó kereseti forrás. Egészen váratlan bevételhez juttatja a falusiakat, és az anyagi parasztnak ennek örülnek a legjobban. A bokrétát járt

fiatalnak nem az a legnagyobb élménye, hogy járt Pesten, noha ennek is paraszthoz nem illő módon örül, hanem az, hogy 50 pengőért adott el egy babát, és egész ruhájáért százat kapott. A bokrétás lelkesedést a paraszt fiatalság részéről ez az elérhető haszon magyarázza, az üzemszerűen megszervezett parasztmű-gyártást pedig ez menti. Ma néhány legény dolgozik állandóan a népművészeti ház műhelyében, és 2,50 pengőt kapnak naponta. Ugyanakkor 1,20 pengőt keresnének az érseki uradalomban sokkal megerőltetőbb földmunkával” (ERDEI 1957. 260). Ez az anyagi haszon az, amely részben motiválta az 1930-as évek elején a népművészet nagyarányú fölfutását. A hazai értelmiségi körök tudatos alakítási szándékait pedig Kujáni Ferenc pingálással kapcsolatos visszaemlékezésében találhatjuk meg: „A díszítő művészetnek ez a nagyszerű ága is kezdett már veszendőbe menni, amikor a mentő munkálatokat a kalocsai földműves ifjak bevonásával 1930-ban megindítottuk. Sikerült Kalocsán és környékén Gábor Lajos segítségével a még élő pingáló asszonyokat felkutatnunk és újból munkára serkenteniünk. Arra buzdítottuk őket, hogy az ecsetet vegyék újra kézbe, hagyják el a mustrákon látott mintákat s folytassák a festésnek azt a módját, amelyet fiatal lánykorukban gyakoroltak, vagy valaha öreganyjuktól láttak. Közreműködésünk folytán az ügyeskező piktorasszonyok megbízatásokat kaptak Kalocsán, Budapesten és az ország számos más helyén, ahol előszobákat, falrészeket, csárdákat, vendéglői éttermeket festettek ki a Kalocsa vidéki piktúra pompázatos színeivel. Ezenfelül saját lakásaikban is újra kezdték a festést gyakorolni” (KIJANI 1961. 395).

Az idézetekből négy megállapítás szűrhető le: 1. A kalocsai értelmiségi körökhöz tartozó Gábor Lajos festőművész és Kujáni Ferenc kanonok a városban már elfelejtődött népművészetet a szállásokról hozott specialistákkal újraélesztette. Megrendelések fölkutatásával és a Gyöngyösbokréta mozgalomhoz való csatlakozással – mely jobb életszínvonalat biztosított, mint a hagyományos földművelés – anyagilag érdekeltté tették a népművészetet foglalkozó parasztokat.⁵ 2. Az első pontban említett körök nem csak föléleszteni kívánták a feledésbe merülő népművészetet, hanem már tevékenységük kezdetén igyekeztek azt befolyásolni. Már a kezdet kezdetén igyekeztek „megtisztítani” a népművészetet a „gyári divatcikkektől” és a „mustrákon látott mintáktól”. A későbbiek során a népművészet szinte minden mozzanatát befolyásolták. 3. Az indulás időszakában a fölkutatott megrendelők szinte kivétel nélkül a polgári réteghez tartoztak, így természetszerű, ha a népművészetet alakító erők és az azt alkotó motívumok mellett a megrendelők különböző igényeit is teljesítették az író és varró asszonyok. 4. A saját lakásban való megjelenés mutatja azt, hogy meg van a lehetősége a népművészetet alakító erők tárgyasulásának is, mely lehetőség a parasztság egyes rétegei igényeinek újraéledésével csak szélesedett.

A népművészet alakításának anyagi eszközökkel való befolyásolása a Népművészeti Ház 1936-os megnyitásával egyre fokozódott. Kalocsa, és a szállások megélhetési gondokkal küszködő lakossága minden feltételt elvállalt, csak hogy munkához juthasson (CSILLÉRY

⁵ A kalocsai Gyöngyösbokréta történetéről már csak a résztvevő fiatalok és a sajtótermékek nyújthatnak fölvilágosítást. Minden volt vezetője meghalt, sajnos sohasem kérdezték meg őket. Gábor Lajos 1944-ben elhagyta az országot, s azóta meghalt. Kujáni Ferenc autóbalesetben vesztette életét, s az eddig még sohasem említett Solymár Iván – ő vezette a csoportokat – a II. világháborúban hősi halált halt. Az ő felesége még él. Írásos dokumentációval nem rendelkezik, de némi szóbeli információt talán kaphatunk még tőle.

1983. 362). Ennek következtében vált ketté, s mutatott kettősséget a tárgyiasult népművészet. Megrendelésre, a jó kerestetért cserébe teljesítették Gábor Lajos kéréseit, de ezen termékek túlnyomó részben elkerültek az alkotó területről. A hazai használatra viszont megmaradtak a saját hagyományok által motivált, a saját ízlésüket tükröző tárgyaknál, melyek alakításába csak azon elemeket vették át, amelyek beleillettek az itteni alakulási folyamatokba.

Gábor Lajos törekvéseivel nemcsak a népművészetet, hanem az élet egész területét igyekezett átalakítani. Módszerei és elvei sokszor megkérdőjelezhetők, ezt életének későbbi alakulása is igazolta.⁶ Álljon itt példaként a következő történet: Róka (Markó) Csöre 1937-ben szeretett volna beiratkozni a Népművészeti Házhoz, mivel családjának rossz kereseti lehetőségei voltak, s itt jól megfizették a varróasszonyokat. Egy kicsi kerek *varót* vitt, s azt mutatta be a felvételhez megkövetelt minta gyanánt. Miután megnyerte Gábor Lajos tetszését a bemutatott kézimunka, megkérdezte a nevét.

– Romsics Sándorné – felelte.

– Az -ics, -vics – mordult rá. Mi a lánykori neve?

– Markó Erzsébet – válaszolta, akkor már beletörődve a várható következményekbe.

– Természetesen elbocsátotta, s mivel egyik neve sem volt magyar eredetű, ezért nem adott neki megbízást. Néhány hét múlva újra visszament. Mácsai Istvánné néven jelentkezett be, s Szabó Erzsébetnek nevezte meg magát. Gábor Lajos megdicsérte szép magyar nevét, majd elismerően nyilatkozott a bemutatott *varóról*. Bár ismerősnek tűnt neki a minta, de a fiatalasszonyt nem ismerte meg. Körülbelül egy évig varrt a Népművészeti Házhoz. 1939 elejének egyik napján éppen akkor szólította be Gábor, amikor ott tartózkodott a homokméggyi Bötű (Varga) Boris – az ő édesanyja egyébként testvére volt Gábor Lajosnak. Hazajövetelkor Bötű Boris rákérdezett, hogy miért nem a saját nevén jelentkezett be. Miután elmesélte a történetet, rövid időn belül üzenetet kapott a hímezését leadó Mári nényjéttől, hogy azonnal menjen be Kalocsára. Amikor bement, Gábor Lajos azt mondta:

– Nem gondolja, hogy jobban haragszom a hazudós papra mint a zsidókra?

– Kénytelen vótam, mer a tekintetős úr nem akart fővöni – felelte.

– Nem haragszom nagyon – nyugtatta meg. Semmi dolga sem lesz. Fizessen 2 pengőt, s én a magyarosítással kapcsolatos minden tennivalót elintézek.

Kereseti lehetőségétől megfosztva, zokogva érkezett haza Róka Csöre. Ura, Karács (Romsics) Sándor mélységesen fölháborodott az eset hallatán, de nevét sohasem engedte „mögfordítani”.

– Ha edig jó vót ez a név, akó esztán is jó lösz – mondta, s nem engedte tovább varni feleségét.⁷

⁶ Gábor Lajos a Nyilaskeresztes Párt tagjaként 1944-ben az ország elhagyására kényszerült. E tagsága megmagyarázza néhány korábbi megnyilvánulását.

⁷ Az eset idején három család már *mögfordította*, vagyis magyarosította nevét Homokméggyen. Ausztria horvátok lakta területéről kéménysopró vállalkozóként idekerült Fritz család katonatiszt fia, Fritz Gyula 1935-ben Földényire változtatta nevét. A törzsökös homokméggyi családok közül kettő magyarosított, a Hajma Romsicsok Radnaira, a Bandi Romsicsok egyik kiscsaládja Rózsadombira. Ez utóbbiak egyébként közeli rokonai a szóban forgó Karács (Romsics) Sándornak, mivel nagyapáik testvérek voltak, s a Bandi ragadványnevén annál a generációnál különült el, változott meg három testvér esetében is. Nagyon érdekes és elgondolkodtató ez a folyamat abban a községben, ahol még szóban sem él olyan hagyomány, amely a nem magyar eredetről tudna.

Gábor Lajos munkáltatásáról röviden el kell még annyit mondanunk, hogy habár az ő segítségével kutatták föl a korábbi kalocsai hagyományokat, mégis kizárólag színes és szomorú pamukos megrendelések voltak. A szín- és formavilág újításait átvette, a technikai újításokat azonban nem. Az 1930-as évek második felében, amikor a parasztasszonyok már géppel riselínezték, s a Gábor által megrendelt színes és szomorú kalocsai hímzéseket már kizárólagosan géppel riselínezték, ő akkor is kézzel riselíneztette a *varókat*. A pamukot maga adta, s mindig többet fizetett a zsidó kereskedőknél.

Hivatalnokok és néprajzkutatók

Néprajzkutatókkal kapcsolatos első adatunk 1940-ből származik. Ekkor rendezték meg a kalocsai népviseleti ruhaversenyt, amely zsűrijébe K. Kovács Lászlót küldte ki a Néprajzi Múzeum. Erről a versenyről csak annyi információval rendelkezünk, amennyit a Magyar Népművészet 1940-es II. száma megírt. Hogy ez mennyiben tükrözi a megrendezők elvárásait, s mennyiben a zsűri tagjainak benyomásait, nem tudjuk. A leírtak szerint minden egyes darab jelentős mennyiségben tartalmazott gyári termékeket és gépi hímzéseket. A díjak kiosztásánál ezek minél kevesebb aránya jelentette az összehasonlítási alapot (vö. CSILLÉRY 1983. 364). Bővebb információkat K. Kovács Lászlótól sem sikerült megszerezni. Arra nagyon jól emlékszik, hogy miről beszélgetett gróf Zichy Gyula érsekkel, de a népviseleti versenyről egyetlen adatot sem tudott mondani.

A legerősebb és a legtávolabbi jövő beavatkozások a II. világháborút követő időszakban érték a kalocsai népművészetet. A Kalocsai Népművészeti és Házipari Szövetkezet 1952-es megalakulásával egyre erősödtek a külső behatások, a Népi Iparművészeti Tanács zsűrizéseinek megindulásával pedig mindennapos lett a népművészet alakulási folyamatába való beavatkozás. Csilléry Klára erről a következőket írja: „Ám

Magyarságukat sohasem kérdőjelezték meg, s fel sem merült bennük az esetleges idegen eredet. A szóban forgó családnál a magyarosítás elutasítása komoly egzisztenciális problémákat okozott, mivel kevés földdel rendelkeztek, s a család fő ráadásul tüdőbajban szenvedett. A két magyarosításról bővebb információt nem szerezhetünk, mivel az utódok a részletekről nem tudnak információkat közölni, csak annyit lehet tudni, hogy 1935–1936 táján történtek az események. Bizonyos viszont az, hogy ezek a kor vezető rétegei törekvéseinek eredményei. A magyarosító Bandi (Romsics) Károly leventeoktató. Hajma (Romsics) Géza községi képviselő volt. Az említett két családon kívül mások ebben az időszakban nem magyarosítottak. Ez is mutatja, mennyire magyarnak érezte magát az idegen neveket viselő lakosság. A II. világháborút követő magyarosítások időszakában már minden esetben idegen településről származó, nemzetiségi családok magyarosítottak. A Császártóltsról ideköltözött, Hillyén lakó Leirer család 1947-ben magyarosított Lovasira, mivel megunták, hogy senki sem érti nevüket. A II. világháborút követően sokan vállaltak távoli városokban munkát. Budapesten a Fővárosi Villamos Vállalatnál volt kocsivezető a Soltvadkertről származó Hirsch Imre, aki az Üzemi Bizottság ajánlására 1949-ben vette föl a Hargitai nevet. Minden költséget a cég vállalt át. Édesapjának nem tetszett a dolog, mondván, hogy összes őse ezt a nevet viselte. A Tolna megyei Németkérről Alsómegyre költözött Ródenbücher család 1954-ben magyarosított Rónaira. Nekik sem tetszett, hogy nem értik a nevüket. Időben távol, s az előzőektől teljesen különállón magyarosított a kisebb szállások tudatos és tervszerű megszüntetése után a délvidéki Szilberektről származó, Csillagoshól Homokmegyre költöző Disztl család Dunaira, 1976-ban. Érdekesség, hogy a magyarosító Disztl László Budapesten dolgozott, szintén a BKV-nál, mely utódja a fentebb említett Fővárosi Villamos Vállalatnak. Családi okokból magyarosított Mátraira Marton József, szintén 1976-ban. A Kecelről Homokmegyre nősült Mickó Károly – ősei a Pest megyei Pusztavacsról származtak – 1977-ben Marosira változtatta nevét.

miután kormányzati döntésre 1953-ban megtörtént a népművészeti szövetkezetek egységes megszervezése, ismét sor került a helyi alkotótevékenységbe való beavatkozásra. (...) A szaktanácsadók – akik a korábbi idők laikus irányítóival szemben főként a néprajzkutatók köréből verbuválódtak és akikre a népművészeti árutermelés hitelességének az ellenőrzése hárult – őszintén bíztak az általuk oly közelről ismert és becsült értékek átmenthetőségében. Ők már józanul vallották, hogy a még meglévő, de a többségében erősen haladó magyarországi népművészetnek a múltja korántsem nyúlik túl távoli időkbe és a korábbi tanácsadóknál annak a megítélésében is biztosabbak voltak, hogy mi tekinthető valóban régi hagyatékknak, és mik a városi, ipari termékek nyomán átvett újabb jegyek. Ám éppen a muzeális, történeti anyag elmélyült ismerete sugallta azt a törekvést, mely eszményítve a lezárult korábbi népművészeti stílusokat, ott is az egyedül harmonikusnak érzett, régi alkotásokhoz hasonlókat óhajtott vizionálni, ahol ritka kivételként még egyelőre folyamatosan, belső igényre élt és alakult a népművészeti gyakorlat, miként ez Kalocsán volt” (CSILLÉRY 1983. 375).

A fiatalabb korosztályok az 1960-as évek elején rövid idő alatt kivetköztek, ezért a népművészet és a népviselet elveszítette megjelenési lehetőségének, társadalmi talajának túlnyomó hányadát. Habár a megvalósulás szabályait továbbra is mindenki jól ismerte, mégis az alkalmazott népművészet csak az idősebb korosztályok viseletében tárgyiasult. Ez az idősebb korosztály egészen a mai napig megőrizte viseletét, a mai napig megjelenít új divathullámokat, tehát folyamatosan élnek a korábbi innovációkat ösztönző mechanizmusok. Ezt a leszűkült társadalmi hátteret foglalták el a hivatalnokokból és néprajzkutatókból verbuválódott szaktanácsadók. Kihasználva a „szaktudással” rendelkező és foglalkoztatási gondokkal küszködő munkaerőpiacot, a Kalocsai Népművészeti és Házipari Szövetkezet a világ minden részén meghódította a piacokat. A minősítések révén akár tudatosan, akár jóhiszeműen, de a néprajzos szaktanácsadók beleavatkoztak a népművészet alakulási folyamataiba. A beavatkozás széles körű, minden területre kiterjedt. Így például elterjesztették az itteni hagyományos *pruszlik* elnevezés mellett – néhány asszony esetében azt kell mondanunk, hogy helyett – a „boleró” szót. Múzeumi kutatásaik alapján egyes kompozíciókat kineveztek kötény motívumnak, terítő motívumnak, így ha hasonlót fedeznek föl, akkor azokat a minősítésen elutasítják, pedig az íróasszonyok szemében elsődleges a térkitöltés figyelembevétele, a kompozíciók csak másodlagosak. Ugyanígy félrevezetők a múzeumban őrzött tárgyak stílusjegyei. A korábbi időszakokban a népművészeti tárgyakat földműves asszonyok esténként és téli időszakokban alkották, így természetszerű a durvább megformálás. Napjainkban a népművészzel foglalkozó íróasszonyok – a közfelfogással ellentétben ezek száma igen kevés – állandóan ezzel foglalataskodnak, így hihetetlenül finom rajzkészségük alakult ki. Néhány verseny díjazásakor megfigyelhető, hogy a kalocsai alkotók helyett olyan budapesti pályázók nyerik el – „kalocsai” termékeikkel – a díjakat, akik bár komponálásukban nem felelnek meg a megkövetelt szabályoknak, stílusukban mégis – a begyakorlottság hiányából adódóan – a múzeumokban őrzött régi tárgyakhoz hasonlatosabbak. A terminológia, a komponálás és a stílus befolyásolása mellett a motívumokat sem hagyták figyelmen kívül. Itt nem kívánok foglalkozni a Csilléry Klára által is említett azon nézetekkel, amelyek csak egy korábbi hagyatékot tekintenek igazán népművészetnek. Egy példát említenék meg. Találkoztam olyan zsűrivel, akik azért

utasítottak vissza pályamunkát, mert nem hímeztek paprikát a kompozícióba. Ennél az esetnél föl kell hívni a figyelmet arra, hogy az 1930-as években kiszínesedő kalocsai népművészet első időszakában szinte alig található paprika a motívumok között. Az 1970-es években jelenik csak meg nagyobb mennyiségben a paprika, s azóta láttam már csupa paprikával kihímzett estélyi ruhát is a budapesti Váci utca egyik kirakatában. Hogy mennyire folklorizálódott az alábbi történet, nem tudom, de jellemzője lehet sok más alakulási folyamatnak is. Egy baráti beszélgetés során hallottam, hogy 1970-ben Párizsban mutatkozott be Kalocsa. Az akkori párttitkár kérésére telehímézték paprikával a népviseleti ruhadarabokat, mondván, Kalocsa nemcsak a népművészetnek, hanem a paprikának a városa is.

E tanulmány megfogalmazása közben utasítottak vissza a kecskeméti zsűrizésen egy gyönyörűen kiírt és kivarrt terítőt azzal az indoklással, hogy motívuma nem kalocsai. A terítő szélén végtelen sorokban kígyózott a legkorábbi kalocsai minták egyike a *harcsa*. Lehetséges, hogy a zsűritagok előtt ismeretlen a kalocsai múzeum textilgyűjteménye – a budapesti Néprajzi Múzeum is jelentős gyűjteménnyel rendelkezik –, de a *harcsa* motívum rajzos formában is megjelent már (NOVÁK 1909. 162. VIII. ábra; ECKERT 19036. 49. 1. tábla; PÉCSINÉ 1970. 17/6. ábra; LENGYEL 1977. 29. 13. kép). Hasonló eset, amikor azért utasítják vissza a terítőket, mert a közepükbe koszorút írtak. A koszorú elmaradhatatlan a kalocsai terítők közepéből, erre példákat láthatunk Bárh János mintakönyvében (BÁRTH 1978. 18. 13. ábra, valamint az 54., 58. tábla).

A Homokmégyi Hagyományörző Néptáncegyüttes 1994-ben dolgozta föl és vitte színpadra a homokmégyi lakodalmast. A bonyhádi minősítőn a zsűri kiemelte és dicséretben részesítette a csoport ruházatát. A ruhák összeállítása viszont tele volt hibával. Össze nem illő ruhadarabokat tettek egymás mellé. Sőt voltak olyan öltözetek, amelyek sohasem léteztek. Ezen hibák megjelenítése a csoport vezetőinek felelőtlensége, de a zsűri illetően megnyilvánulása legalizálja a sosem létező öltözeteket, s ezek után megjelennek azok a fellépéseken.⁸

Az asszonyok egy része hiúságból, másik része megélhetésének biztosítása következtében kényszerül zsűriztetésre, így a követelményeket kielégítendő sokszor a hagyományoktól és a szerkesztési elvektől teljesen elrugaskodott alkotások születnek és kapnak zsűriszámot. Idegenek részéről ez csak a zsűri igényeinek jó ismeretét jelenti, de a kalocsai szállásokon író asszonyokban ellentmondást kelt, s fönntartja az 1930-as években kialakult kettősséget. Egyrészt a zsűri ízlésének megfelelő termékeket állítanak elő, amelyek a törvényi rendelkezések értelmében nagy mennyiségben kerülhetnek és kerülnek kereskedelmi forgalomba, másrészt *kiírják* a kalocsai szállások lakosságának hagyományokhoz ragaszkodó és ízlésének megfelelően fölmerülő igényeit.

⁸ 1991. október 14-én székelyvársági gyűjtőutamon tapasztaltam jellemző példáját a néprajzkutatók tudatos ízlésformálásának. Vendéglátónk függőyeinek csúnyaságát panaszolta, s azt, hogy a neki tetsző nagyvirágos nylon függőnyt csak Magyarországon lehet kapni. Az ebédlő néprajzkutatók felhőrdültek. Ilyen szép népművészet mellett nem szabad azt föltenni – mondták. Egyik női társunk pedig az javasolta, hogy olyan ritka anyagot szőjön, ami függőnynek is megfelel. Ezt azonnal elutasította, s a továbbiakban kerülte a beszélgetést. Következő évi utunk idején már az óhajtott nylon függőny díszítette ablakát. A hagyományok ellenőrizte közösségben a javaslatot nem fogadta el az illető, elutasította azt. Abban a környezetben viszont, ahol már felbomlott vagy bomlóban van a hagyományos értékrend, ott a tiszteletelenség alapján is átveszik a néprajzkutató által ajánlottakat.

Gyári eredetű rávalók, mint díszek

Amint már említettem, a gyári termékek is ugyanolyan jelentéstartalmat hordoztak, mint a színek. A ruházat gyári alapanyagai és gyári eredetű díszei is jeleztek korosztályokat, azon belüli korcsoportokat, jelezték a gazdasági és társadalmi helyzetet. Erre igen jó példák azok a gyári termékek, melyek egyúttal a népviselet kialakulásának és elhalásának, vagyis a népviselet tárgyiasulásának igen érdekes megnyilvánulásai. Valószínűleg a *rávalók* legkorábbi fajtái között kell keresnünk azokat a díszpertliket, amelyek motiválták a kezdeti fehér hímzések után a fekete, a kék és a piros fonal alkalmazását. Adataink nincsenek róla, de föltételezhetjük, hogy ezek a színek már ekkor valamiféle jelentést hordoztak, talán az alkalmi megjelenést illetően, de a színek jellegéből adódóan legvalószínűbb az életkort megkülönböztető szerepük. A gyári termékek közül ugyanez a díszpertli az a *rávaló*, mely szinte egyedül tölt be életkor-jelző szerepet a viseletüket mai napig őrző rétegek körében. Az egyéb gyári eredetű *rávalók* nem színeikkel, hanem meglétükkel, esetleg hiányukkal jelzik a mai napig is az életkort. Az elmúlt évtizedekben átstrukturálódott a társadalom, ennek következtében a gazdasági helyzet megítélése igen nehézkes. Néhányan megőrizték régen hordott teljes ruházatukat, de legtöbben csak a lefejtett *rávalókat*, melyekkel mai ruházatukat díszítik. A régi *rávalókkal* ékített ruhák, amelyek nem tükrözik az egyénnek a mai társadalomban betöltött gazdasági és társadalmi helyzetét, megjelenésükben őrzik a két világháború közötti társadalomban betöltött helyet. A közösség az ilyen ruházatot viselőket negatívan ítéli meg, ezzel tovább örököve a *kulák* jelzőt, melyet a kommunista diktatúra ragasztott a jómódú parasztszalagokra. A díszpertlik érdekessége tehát az, hogy a kalocsai népviselet sokirányú átalakulása és virágzása után, ez az egyik legkorábbi díszítőelem maradt meg jelentéstartalmával együtt a viselet valóságos funkciókat hordozó életének utolsó korszakára.

A ruházat gyári eredetű díszítőelemei a *rávalók*: a *sík*, a *csipke*, a *betét*, a *fűző*, a *singlölés*, a *díszpertli*, a *selyömszalag* és az egyéb *rávalók*.

Sík

A síkot fényes, csillogó ezüstszálakból sodorták, tetejére kerek, ezüst színű flittereket varrtak. A két ujjnyi széles síkot a szoknyák szélére *rávalóként* varrták. Mivel nagyon drága volt, ezért csak a szövet- és *kázmérszoknyákra* (kasmír) varrták, a kartonszoknyákra nem. Minden színhez illett. Az egy ujjnyi széles síkot a fejre való szalag szélére varrták, de abba még húztak egy vékony, színes selyemszalagot. A kék szalag szélébe fehérét, a rózsaszín szélébe fehérét vagy világoskékét, a fehér szalag szélébe világoskékét. Ez utóbbiba volt aki rózsaszínt fűzött, de a világoskékét szebbnek tartották.

Csipke

A csipkék kizárólag fehérek és feketék, egyedül csak az organtin (muszlin) csipkében volt világoskék és rózsaszín. A fekete anyagokra fekete csipkét, a fehér és színes anyagokra fehér csipkét varrtak. Az *afrikációcsipkét* fekete, selymes anyagból sodorták. Csak a selyem és a szövetszoknyákhoz illett, azok aljára, az *undercik* (férfi ujjas) aljára és ujjának betétje

főlé varrták, a gazdagabbak a *rékli* (női ujjas) gallérfára, övére és mandzsettájára is. A *kartoncsipke* kartonra és flokonra, a *selyömcspike* flokonra, szövetre, és molra (egyfajta tüll?), a *tülcspike* a szalagselyemréklire, szövetre, molra és organtinra való. Az 1930-as évek elején jött divatba az *organtincspike*, amelyet csak szövetre varrtak rá.

Betét

A betétek is kizárólag feketék és fehérek, de az organtinbetét itt is lehetett világoskék és rózsaszín. A szoknyákra és a *rékli* gallérfára a csipkén belül varrták, a *rékli* mandzsettáján és övén kívül volt a betét s fölötte a csipke. A szegényeknél az övre csak betét került. Az *afrikációbetétet* fekete, fényes, csillogós selymes anyagból sodorták, melynek tetejére selyemszálakból szőtték a színes virágokat. A sötétebb afrikációba kék és lila virágokat zöld levéllel, a világosabb afrikációba piros, rózsaszín és lángszín virágokat szőttek zöld levéllel. Afrikációt csak a selyemre varrtak a *fityula* (főkötő) csipkéje mögé, az *undercik* aljára, elejére – a gombolója mellé – és ujjára, a *rékli* mandzsettájára, gallérfára és övére. A *kartonbetét* kartonra és flokonra, a *selyömbetét* flokonra, szövetre és molra, *tülbetét* a szalagselyemréklire, szövetre, molra és organtinra való. Szintén az 1930-as évek elején jött divatba az *organtinbetét* is, melyet a szövetszoknyára varrtak. Mivel a szövetszoknyából *rékli*t nem varrtak, ezért ehhez a szoknyához szalagselyem-, organtin- vagy molréklit vettek, melyekre ilyen esetben organtincspike és organtinbetét került. Minden öltözetnél csak egyféle csipkét és betétet használtak, sohasem keverték azokat.

Fűző

A fűző csak fehér *singlölés*ből volt, a legvastagabb kb. három ujjnyi. Az organtin- és molrékli övére, gallérfára és mandzsettájára, valamint a gyolcskötő közepére varrták. Fűző díszítette a damaszt szakajtóruhát és a pamudás szakajtóruhát, valamint mindenféle sifon anyagot, az ágyterítőt, a vánkuszéget és a *sublakterítőt*. Világosrózsaszín, világoskék, vörös, sárga és fehér selyemszalagot fűztek bele.

Singlölés

A singlölés szintén csak fehér. Három féle vastagságban vásárolták, a vékonyat, a középszerűt és a vastagot. Mivel ez nagyon nehéz, ezért gyolcsra, esetleg molra varrták rá. Az anyaga is molból, vagy igen vékony gyolcsból lehetett. A gyolcskötő szélére gyolcssinglölés, a mol- és organtinrékli gallérfára és aljára molsinglölés került. A fűző mellé mindig kellett singlölést is varni, kívülre a singlölést, belülre a fűzőt. A singlölést horgolással is fölválthatták, de ezt venni nem lehetett, így a 16-os *honleány* fonalból otthon horgolták.

Díszpertli

A díszpertli valamivel keskenyebb mint a betét, de azokkal szemben ezek mindig gyolcs alapanyagúak. Kivitelében két féle díszpertli lehet. Az egyiknek mindkét oldala egyenes, a másiknak pedig egyik oldala *caknis*. Mindkettőnek szélesebb és keskenyebb

változata volt és van. *Szélös díszpértlivel* a szoknyákat és a kötőket ékesítették. A szegényebbek a *fűző* helyett a sublakterítőre is rávarrták, de emiatt lenézték őket, mert nem illett azokhoz. Az asszonyok butának nevezték azokat, akik nem kellő hozzáértéssel párosították össze a különböző anyagféleségeket. A *spalhart* fölötti falvédők szélét viszont mindig díszpértlivel szegték. A *keskőny díszpértli* a *féketők* (főkötő) leggyakoribb rávalója. Ha szoknyát vagy kötőt díszítettek vele, akkor kettő párhuzamosan futó sort varrtak föl. A *rékli* gallérjára és mandzsettájára mindig csipkével együtt került, s ilyenkor a *rékli* alját is csipkével szegték be. A széles díszpértlin mindig kék, fekete, piros és lila gyolcs alapra hímzett fehér virágok vannak, a keskeny díszpértlin pedig mindig fehér gyolcs alapon kék, fekete, piros, lila, rózsaszín és fehér virágok. A fehérnek csak egy formája létezett, mégpedig az egyik oldalán *caknis*, *tetős* kivitelben. A díszpértlit csak festő és karton anyagokra varrták, már a flokonhoz is durva volt. Mivel a szoknyák anyaga határozta meg az egyes viseletegyüttesek szerkezetét, összetételét és díszítését (vö. ROMSICS 1994), ezért a rávalók is tükrözhatték egy adott ruha viselőjének társadalmi és gazdasági helyzetét. A jobb módúak igen gyakran festő- és kartonruhában jártak a templomba, s mivel csak ezen a kétféle anyagon jelenhettek meg a díszpértlik, ezért azok már messziről jelezhatték a gazdag családok asszonyait és lányait. Ugyanígy jelezték a korosztályokat is, mivel a fiatalabbak a piros, a rózsaszín és a kék, az idősebbek a kék, a lila és a fekete díszpértliket használták. A fehér díszpértlit az idősebbek viselték, de azt már csak a *féketőre* varrták föl.

Selyemszalag

A minta nélküli, egyszínű kék, fekete, piros, lila, rózsaszín és fehér *selyömszalagok* *keskőnyek* és *szélősek* lehettek. A keskeny selyemszalagot *kombinépántnak* nevezték. Ezeket kizárólag csak karton anyagokra varrták föl, azon belül is csak a szoknyákra és a kötőkre, ezek közül is csak a pirosaljúakra. Nagyon ritkán fordult elő másféle szegéssel együtt. A világos csak világos, a fekete csak fekete anyagot díszített. A keskeny selyemszalagot 2–5 párhuzamosan futó csíkban varrták föl. Ezeket a szalagokat a szegényebb rétegekhez tartozók is meg tudták venni, ezért ha volt kartonszoknyájuk, akkor előszeretettel ékítették azokat selyemszalaggal. A gazdagabbak is fölvarrták, ha netán megnyerte tetszésüket.

Egyéb rávalók

Az említetteken kívül más rávalókat is megvásároltak a szállások asszonyai, olyanokat, melyek megnyerték tetszésüket és illettek a földíszítendő anyagokhoz. Az ünnepi viseleteken gyakran előfordul a *selyömszőr*, a legnagyobb ünnepeken pedig gyakori a *bársonyszalag*. A hétköznaplós viseletek szinte egyetlen rávalója a *patiszpántlika* (batiszt).

A nyersanyagok beszerzése

A leírt sokféle anyagot, a hímzéshez és varráshoz szükséges legtöbb eszközt – tű, gyűszű, gomb stb. – emberemlékezet óta, de már Simonyi Jenő leírásában is a *boltokban* vásárolták. Homokméggy és a hozzá tartozó szállások, vagyis a déli szállások lakossága

minden árut a kalocsai boltokban vásárolt meg. Szerdai és szombati piaci napokon gyalog jártak be a városba, a *Városrétin* keresztül a *Városréti csapáson*. A sok zsidó bolt között nem volt megszokott helyük, oda mentek ahol jobban tetszettek az anyagok. Voltak olyan boltosok is, akik kiköltöztek a piacra, *asztalon árútak*. Legtöbbször viszont inkább a boltokban vásároltak a szállásiak, a piacot igyekeztek elkerülni. *Kázmért* mindig *Dajcséktól* vettek, mivel a szegényebb zsidók ilyen drága anyagot nem tartottak. Ezekben a boltokban a pamuktól kezdve a *rávalókon* keresztül a méteráruig mindent megtaláltak. Adatközlőim szerint minden bolttulajdonos zsidó volt. Amikor erre rákérdeztem, egyikük azt felelte: „Én nem emlékszöm magyar zsidóra.” Ez a megjegyzés mutatja azt a tényt, mennyire összefonódott a kereskedelem a zsidók nevével, így a mai napig megfigyelhető zsidózásnak ebbe a korba nyúlnak gyökerei. Szerettek vásárolni Légrádi József nagykereskedő boltjában, mert ő a vasártól kezdve a méterárun keresztül az élelmiszerig mindent árult. Eschenfeld Dávidné Füzér utcai rövidáru boltjában cernát és kendőt vásároltak. A nagyobb boltok – Wirthmann, *Nájbirt*, *Dajcs*, Légrádi, Kovács zsidó – a főutcán, a kisebbek a mellékutcákban voltak. A piacon a *Föcsögös asszonytól* vásároltak szívesen, aki méterárut és *rávalót* árult. Nevére nem emlékeznek, becenevét beszéd közben fröcsögő nyáláról kapta. A nagykereskedőknél hitelben is vásárolhattak. „Zódbuzára ata a hitelt” – mondják. Cséplés után kamatostul kellett egy összegben visszafizetni.

Az 1920-as évek elején már homokmégyi boltjában árusított Fischer Arnold, aki a *kázméron* kívül minden féle anyagot tartott üzletében. Cserna József – *Csérna bácsi* – csak cernát és pamutot tartott. Alsómégy emlékezetben élő első boltosa Meti néni, ő még nem tartott ruhaneműket. 1927–1928 táján nyitotta meg üzletét Horváth Elek, aki már méterárut is árult. *Butikának* vagy *butélának* nevezték üzletét, mivel *ucán áti borkimérés* is volt, ami annyit jelentett, hogy árulhatta a bort, de helyben meginni nem lehetett. Flesch Ferenc hillyei boltjában csak cernát, *pamukot* és *rávalót* lehetett kapni. A szállási boltok megnyitása után legtöbbet itt vásároltak Homokmégy és a szállások asszonyai, akkor mentek a városba, ha éppen az ott hiányzó anyagokra volt szükségük.

Pamut

„A kalocsai parasztasszonyoknak kitűnő színérzékük van” (PÉCSINÉ 1970. 47). Ez a különleges színérzék nemcsak a viseleti darabok komponálásában nyilvánult meg, hanem a színes hímzés kialakulását is meghatározta a kezdetektől. Minden egyes motívumnak csak egyetlenegy, jól meghatározott színe lehet. Kevés azoknak a motívumoknak a száma, amelyek a kompozícióktól függően esetleg más színt is nyerhetnek, de ezek a variálódások is csak egy meghatározott körben mozoghatnak. Nem a varrás adja meg a kalocsai népművészetre jellemző színvilágot, és nem az jelenít meg egy adott kompozíciót, hanem az íróasszonyok *írnak* olyan motívumokat, melyeknek eleve meghatározott színkompozíciójuk van. A varróasszonyok csak a térkitöltő elemek színezésében nyerhetnek némi önállóságot. Sokkal nagyobb a szabadság a szomorúpamukos hímzésnél, s ennél fogva nehezebb is varrása, ezért ezt sokan nem szeretik, nem is tudja mindenki varrni. A motívumok meghatározott színe mellett a sötét és világos színek közötti tónuskülönbség is kötött, attól eltérni sohasem lehetett és nem is lehet. Ha beszerzési nehézségek következtében valamely szín árnyalatán változtatni kényszerültek, akkor is megmaradt a sötét és világos színek

közötti tónuskülönbség aránya, s a hiány megszűnése után azonnal visszatértek a korábban megszokott színekhez mégha négy évtized telt is el.

Pécsiné több szín elnevezését közli (PÉCSINÉ 1970. 47–48), de leírásából nem tudhatjuk meg, hogy melyik színnevezést alkalmazták pamutokra, esetleg a különböző fajtájú méterárakra, lábbelikre stb. Ezek az információk pedig igen fontosak lennének. A következőkben azokat a pamutokat ismertetem, melyeket az utóbbi évtizedekben, a mai napig használnak. A kalocsai asszonyok a nagyatádi fonalgár 1912-es megnyitása (PÉCSINÉ 1970. 47) óta varrtak színtartó fonallal, így az említettek természetesen már mind azok. A ma használatos pamutszínek a következők:⁹

sütétzöld (cromoxidhidrátzöld + permanentzöld sötét) – „Amiké az oroszok begyütek, azután a röndös sütétzöldet nem lehetőt kapni” – mondogadják. Hogy a zöld szín eltűnése mennyiben köszönhető az oroszok bejövetelének, nem tartozik témánkhoz. Minden esetre pontosan jelzi annak időpontját. Pótlására a *fűzöldet* vezették be. A *varoda* – a Kalocsai Népművészeti és Háziiipari Szövetkezet – megalakulása után a régen megszokott sötétzölddel varratott, de onnan csak a legügyesebbek tudtak szerezni. Az 1980-as évek közepére jelent újra meg a korábban használatos sötétzöld a kereskedelemben, s vele párhuzamosan azonnal eltűnt a fűzöld alkalmazása.

világoszöld (permanentzöld világos + permanentsárga világos) – a sötétzöld párja.

fűzöld (permanentzöld sötét) – valamivel világosabb mint a sötétzöld.

világosfűzöld (permanentzöld világos) – a fűzöld használatakor a világoszöldből is egy árnyalattal világosabbat vettek.

kislibasárga (permanentsárga citrom) – a használatos sárgák közül a legvilágosabb.

tűzessárga (permanentsárga sötét) – ez a sötétsárga.

citromsárga vagy *melegsárga* (permanentsárga sötét + permanentsárga világos) – az előző két sárga közötti szín. A cifra kalocsaiba sohasem varrják, csak a barna színárnyalataival hímzett sárga és mogyorószínű napszövetekre. Az 1950-es években jelent meg ez a színösszetétel. Néhányan a viselős ruhákra is rávarrták, de a fehér anyagokra sohasem.

halványrózsaszín (kármin + fehér/3x) – a legvilágosabb rózsaszín.

középrózsaszín (kármin + fehér/2x) – az egyszínű rózsaszín virágot varrják vele. A két rózsaszín közötti árnyalat.

sütétrózsaszín vagy *csertői piros* (kármin + fehér/1x) – a legsötétebb rózsaszín.

paprikapiros (permanentvörös) – a cifra kalocsai legfontosabb színe.

bordó (alizarin krapplakk sötét) – a paprikapiros sötét párja.

nefelejcskék – világos- (kobaltkék világos + fehér) és sötétkék (kobaltkék világos) is lehet. A nefelejcsket kizárólagosan csak a világosabb árnyalatával varrják. Sötétebb árnyalata a szomorúpamukos hímzés rózsáihoz használatos.

⁹ Tudatosan kerülöm a motívumok fölsorolását az egyes színek mögött. Ezt teszem azért, mert a számtalan motívum következtében végeláthatatlan lenne a fölsorolás. Csak abban az esetben teszek kivételt, amikor egy színt kizárólag egy, esetleg néhány motívum színezésére alkalmaznak. Meg kell még említenem, hogy a gyűjtés során összeállítottam a ma használatos pamutok 31 darabból álló együttesét. Föliratozva és fénytől elzárva a kalocsai Viski Károly Múzeum tűzbiztos szekrényében őrizzük őket. A pamutok színének meghatározásáért köszönetet mondok Vinczellér Imre festőművésznek.

buzakék vagy *konkókék* (ultramarin világos) – sötétebb a nefelejcskék sötétebb színárnyalatánál. A cifra kalocsaiban kizárólag a konkót varrják vele, ezzel szegik az öregasszonyok szoknyájának alját, valamint a korai kalocsai hímzések piros-kék színösszetételének ez a kék színe. A szomorúpamukos hímzésben is általában csak a konkóhoz illesztik.

olajkék (jégkék) – sötétkék, csak a szomorúpamukos hímzésnél használják.

permetkék (jégkék + fehér) – világoskék, az olajkék párja. A cifra kalocsaiban ezzel az *ázotkát* és az *őszirúzsát* varrják. Néhány asszony az *őszirúzsát* a sötét nefelejcskéekkel varrja, de ez legfőképpen csak akkor igaz, ha nincs a közelben nefelejcs.

hamvaslila – világosabb (permanentibolya + fehér/2x) és sötétebb (permanentibolya + fehér/1x).

sütétlila (permanentibolya) – néhány éve jött divatba a hamvaslila párjaként. A cifra kalocsaiban az *árvácskát*, a szomorúpamukosban pedig minden rózsát ezzel varnak.

sütétlila (mangánibolya) – a II. világháború előtt a középlila sötét párja.

orgonalila (mangánibolya + fehér) – az orgonát ma is mindig ezzel varrják.

püspöklila – különböző árnyalatait ismerik, a sötétet (mangánibolya + alizarin krapp-lakk), a középszerűt (mangánibolya + alizarin krapp-lakk + fehér/1x) és a világosat (mangánibolya + alizarin krapp-lakk + fehér/2x). A szomorúpamukos hímzésben a *bimbók* és a *csöngetők* színe.

középlila (mangánibolya + fehér) – a szomorúpamukos hímzésben kizárólagosan csak a *tüskösrúzsát* varrják vele. A II. világháború előtt a sötétlila (mangánibolya) párja.

világoslángszín (permanentvörös + fehér/2x) – a legvilágosabb lángszín.

középlángszín (permanentvörös + fehér/1x) – csak az egyszínű lángszín motívumoknál használják, legtöbbször a pontrakások színezésére.

sütétlángszín vagy *baracksárga* (cinober sötét) – a legsötétebb lángszín.

fekete (koromfekete) – a cifrapamukos hímzésben kizárólag a *pipacs* közepi apró pontok színe. Nagyon régen voltak *eresrúzsák*, azoknak a közepébe varrtak még fekete szirmokat.

fehér – a cifrapamukos hímzésben egyáltalán nem fordult elő a fehér. Ezzel csak *tetejt* varrtak, vagy ha netán színes anyagra varrtak, akkor a gyöngyvirágot hímezték fehérre.

A pamukokat színre választották. A színárnyalatok közötti különbségeket a napfénynél lehet a legjobban fölismerni, ezért a pamukok kiválasztásánál mindig kivitték azokat az ajtóba. A fénycsövek elterjedése után egészen az utcáig kellett kimenni, mivel a neonfény teljesen megváltoztatta a színeket. Régebben a 15–20 cm hosszú, folyamatosan csévélt *kisbábú* pamukot lehetett megvásárolni, melyet varráskor kellett a megfelelő hosszúságúra fölvágni. Az élő népviselet időszakában a pamukot dobozsámra vásárolták. Az elmúlt évtizedekben a 6 dkg-os, gyárilag fölvergött *nagybábú* pamukok kerültek forgalomba. Ebben az időszakban már csak bábsámra vásárolták a pamukot.

Méteráru

Az 1920-as években még nagyon kevés selyemruhát vettek, mert az nagyon drága volt. A legnagyobb ünnepekre – karácsony, farsang, húsvét, pünkösöd és búcsú – a selyem és szövet anyagokból varrt ünneplős ruhát viselték. A kisünneplős ruhát flokon és karton anyagból varrták.

Ezekben az üzletekben árultak kékfestőt is, de ezt az anyagféleséget leginkább a kalocsai piacon vették meg a paksi kékfestőtől. A jobb módúak mindig paksi festőt vettek, mivel annak mintája és anyaga is jobb volt mint a kalocsai, de a szegényebbek a kalocsait kényszerültek megvenni. Sokszor még a Dunán is áthajóztak a festőanyagokért. Az 1940-es években már a dunaföldvári kékfestő is megjelent a kalocsai piacon, s többen festetni is jártak hozzá. Az utóbbi évtizedekben pedig már a keceli festőket vásárolták. Sokszor a keceli piacra, vagy a Rózsakert melletti műhelybe mentek el az anyagért, de a kalocsai piacra is rendszeresen hordta portékáit a keceli mester. Ma ismételten a dunaföldvári kékfestő az elérhető a Kalocsa környékieknek mivel minden hónap első szombatján Kalocsán árusít. Érdekes és vizsgálendő kérdés, hogy miért hívja a déli szállások lakossága *kecelikéknek* a festőanyagokat, amikor a keceli kékfestő anyagát csak az utóbbi évtizedekben vásárolja meg.

Lábbeli

Szőnyi Lajosnál vásárolták a cipőt és a papucsot. Rendelést is felvett, de a piacra is kijárt. A piros papucsot *bajai papucs*nak hívták, azt is a kalocsai piacon árulták. Voltak akik Szegedre mentek papucsért. Zöld- és feketeposztó *mamuszért* a bajai piacra jártak.

Hiánygazdálkodás és a piackörzet szétfeszülése

A II. világháborút követően egészen az 1960-as évekig sokféle alapanyaghoz nagyon nehéz volt hozzájutni. Évtizedekig nem lehetett sötétzöld pamukot kapni, így az idősebbek vánkushuzatait fejtették ki, s abból varrták a fiatalok ruháit. Aki ezt nem tehetette meg, az megvette a *fűződet*, de ebben az esetben a világoszöldből is egy halványabb árnyalatot kellett vennie. Ugyanígy nehéz volt a ruhaanyagokhoz is hozzájutni. Az 1958-ban férjhez ment Szarka (Kerekes) Véra (Erzsébet) *létövőjéhez* csak Budapesten tudták beszerezni az anyagokat. A Garai piacon eladott tömött libák árából vásároltak a Corvin áruházban. A *rávalókat* a Garai piacon vették Manci nénitől, valamint az édesanyja ruháiról lefejtett *rávalókat* tették föl. Az öregedéssel úgyszólván cserélni kellett a *rávalókat*. Ágyterítőt sem lehetett ebben az időben kapni, s egy budapesti állami boltban libáért cseréltek az egyik eladóval. Ebben az időszakban Kalocsán Fekete Margit boltjában vásároltak, ezt akkor *mönyecskebótnak* nevezték, ugyan ezt a boltot az 1970-es évektől *gombosbótnak* emlegették az emberek. Ebben a boltban minden ruházattal kapcsolatos anyag kapható volt. Az előbbi példa is mutatja, hogy a II. világháborút megelőző időszak szűk piackörzete kinyílt. Eleinte ezt az áruhiány mozgatta, de az 1960-as évektől a társadalom átrétegződése teljesen szétfeszítette a régi piackörzetet. A fiatalok kivetkőzése után csak az idősebbek jártak népviseletben. Ekkor már a keceli és a dunaföldvári kékfestő portékáit vásárolták a kalocsai, a keceli és a dunaföldvári piacon, esetleg a mesterek műhelyében. *Mamuszért* és *papucsért* Bajára jártak, ruhaanyagokért és *rávalókért* eleinte Kiskunhalasra és Szegedre. Egyes családok asszonyai már a két világháború között is hozták a Bácskából selyemruhákat, melyeket az itteni divat szerint átszabtak. Az 1970-es évek végén felújult ez a gyakorlat, de ekkor már többen vásároltak és személyesen utaztak le a szabadkai piacra. Napjainkban szinte az egész országból érkeznek a ruhaneműk.

Az utóbbi években Szlovákiából, főleg Selmecebányáról hordják a különleges darabokat. A *kázmért* például már évtizedek óta Szlovákiából hozatták.

Az 1970-es évektől az elhalt asszonyok ruhatárából már nagyobb mennyiségben is – az örökös nélküli családoknál és árvavezésnél ez már korábban is előfordult – vettek szoknyákat. A fiatalok kivetkőzése után megszűnt a ruhatárak megszokott öröklési rendszere – az ünneplős szoknyák több generáción keresztül is öröklődhettek, nem ritkák a 100 éves szoknyák sem –, így idegeneknek kényszerültek eladni annak darabjait. Ez részben olcsóbb volt, részben megkönnyítette a beszerzést. E kényszerpálya következtében részben konzerválódtak bizonyos anyagok, díszítések, *rávalók* és szabásformák. Sokszor azonban az új divatoknak megfelelően átszabták, díszítéseit átfomálták a régi szoknyáknak. Az idősek már nem gyarapították ruhatárukat. Az 1914-es születésű Róka (Markó) Csöre ura 1973-as halála után már nem vett ruhákat. Egyedül csak kötő anyagot kell vennie és megvarnia, mivel azok nagyon gyorsan szakadnak.

Vándorkereskedők

Házaló kereskedelem sosem volt a környéken. A II. világháborút követő áruhiánnyal küszködő időszakban járt egy Illés bácsinak nevezett ember a szállásokon. Minden héten egy nap megjelent. Egy zsákot dobott a fél vállára, s abban hordta a tüket. Hangosan kiabálta: „Aszonyok! It a tús! „Kistű, nagytű, biztostű, zsákvarótű!” „It a paprikafűzőtű!” „Aszonyok! It az Ilés bácsi!” „Aszonyok! Van ketes tű!” A kettes tűvel szerettek varni az asszonyok, a varrodában is mindig azt használták, ezért *bevaróstűnek* hívták. Sötétedéskor beengedték Illés bácsit egy istállóba és ott töltötte az éjszakát. Pénzért árulta a tüket. Gyakran adtak neki enni és inni. Néha tűt adott az élelemért cserébe, de ezt legtöbbször visszautasították. Szinte mindenki más-más helyről származtatja. Van aki csertőinek, van aki halominak és van aki kalocsainak tartja. Ez utóbbi látszik a legvalószínűbbnek. Árukészletét is Kalocsán töltötte föl. Az 1970-es évek elején halt meg.

Varrógép

„Napjainkban a hímzőgépek százait tukmálják rá népünkre az élelmes ügynökök. Most meg a gépihímzés az, ami veszélyezteti szépséges népművészetünket. A nép nem kereste a hímzésnek ezt a módját: elhitették vele, hogy erre szükség van. Mire ráeszmél rászedettségére, népi viseletében, művészi termékeiben koldusszegény lesz” (GÁBOR 1938. 23). A gépi hímzés megítélése az idők folyamán sem, de a néprajzkutatók körében sem változott. Mutatja ezt a már említett 1940-es népviseleti ruhaverseny zsűrijének álláspontja is. Még Csilléry Klára sem foglalkozik bővebben a gépi hímzéssel, csak annyit jegyez meg, hogy: „...és hát természetesen nem hagyták el Gábor minden iránymutatónak szánt és megálljt kiáltó igyekezete ellenére sem a nagy hozzáértést kívánó és igen tetszetős, varrógéppel való hímzést” (CSILLÉRY 1983. 364). Ennél is szembetűnőbb a gépi hímzés tárgyalásának hiánya Pécsiné Ács Sarolta – a népművészet és népviselet apró részleteire is kitérő – könyvében, holott a viseletdarabok leírásánál igen sűrűn kényszerül emlegetni, *rostáshímzés* néven (PÉCSINÉ 1970). Az öltések és kivarrási módok felsorolásánál a *rostásvarásosnak fehérrosztás* és *színesrosztás* változatát írja le, de egy szóval sem említi meg, hogy ez a kivarrási mód

gépi hímzést takar. (PÉCSINÉ 1970. 54). Ugyanígy Lengyel Györgyi sem említi az általa *tűcsipkének* nevezett gépi hímzés gépi voltát (LENGYEL 1977. 20).

Mi motiválta a különböző kiadványokban rostáshímzésnek vagy tűcsipkének, a kalocsai szállásokon pedig *riselinnek* nevezett gépi hímzés elterjedését? Nem tudjuk. A korai kalocsai hímzések motívumai között is megtalálhatók voltak kézi kivitelezésű, kezdetleges formái. Nagyobb mennyiségben viszont csak a már említett kalocsai és kiskőrösi zsidó kereskedők megrendeléseire hímezték a lábakat. A színes kalocsai hímzés kialakulását közvetlenül megelőzően jelent meg a kalocsai szállások lakossága körében a riselin, kizárólag gépi hímzés gyanánt. Volt ahol a gyári termékek helyét foglalta el, például a hímzett kötők fodrainál, de volt ahol teljesen új díszítőelemként jelent meg, így például a pruszlík virágai közötti áttöréssel. A riselin kialakulásánál és átvételénél a zsidó kereskedők hatása mellett – jelen esetben ezek szerepét minimálisnak tekinthetjük – mindenképpen figyelembe kell vennünk különböző gyári termékeket. A varrógépek elterjedésével az évtizedek óta szeretett és használt selyem-, tül- és organtincsipkék és betétek áttört mintáit utánózhatták. Az ütőfák mintáinak és a díszpértlik színeinek 19. századi átvétele után a gyári termékek újabb jelentős befolyását sejtethetjük a riselin kialakulása kapcsán. Természetesen ennek technikai föltétele is volt, vagyis a régi *csónakos gépek* helyett meg kellett vásárolni az újabb, hímzésre is alkalmas *bobinos gépeket*.

A gépi hímzéssel szembeni megnyilvánulásokra Király Ilus gondolatait idézhetnénk: „...És a gépvarrás? Hiszen az is kézimunka! Nem úgy van, hogy a gépet beállítjuk, és az megy. A kéznek van a legnagyobb szerepe, meg az észnek is. (...) Amit géppel varrunk, lehetetlen, megfizethetetlen lenne kézimunkában” (LENGYEL 1977. 26–27).¹⁰ A gyári termékek ízlésformáló hatása mellett Király Ilus hatása a legjelentősebb a gépi hímzés robbanásszerű terjedésében. A gépi hímzéssel terjedő technikák átvevője és kitalálója Király Ilus volt. Ez utóbbi információ Fórási (Markó) Marcsától származik. Az Örjegen lakó nénjétől, Szabadi Törustól tanult meg géppel varrni, aki *nagyba vót* Király Illussal, s varrni is leányától, Kovács Julistól tanult meg az 1920-as évek legvégén. Leánykorában neki is sokat *írt* Király Ilus, így sokszor találkozott vele. „Egyébként is ű vót a környék esze” – tette hozzá (CSILLÉRY 1983. 362–363).

A varrógépek elterjedésével négy új technika alakult ki. – A legjelentősebb és a maig jelentős mennyiségben varrt technika a már említett *riselin*. Először kizárólag a fehér fonállal varrt anyagokat riselinezték. 1935–1936 táján jött divatba a színes kalocsai riselinezése. – Másik új technika az *üresvarás*, más néven a *lábatlan riselin*. Olyan sűrűre kellett írni a virágmotívumokat, hogy a virágok fogják egymást, mivel lábakat nem lehetett belevarrni. A virágokat kivarrták és a virágok közét kellett kivágni. Kötőre, valamint a vizikli aljára, övére és mandzsettájára varrták legszívesebben. Igen nehéz volt mosni, mert a virágok összekuszálódtak. Az említett hímzés teljesen megegyezik az afrikációbetét formájával, tehát egyértelműen kimutatható a gyári termék közvetlen hatása. – Harmadik

¹⁰ Lengyel Györgyi az idézetek leírásánál gyakran hivatkozik Király Ilus levelére vagy más írására, ezzel szemben olyan szavakat és megfogalmazásokat olvashatunk, amelyeket egy parasztszöveg nem tudott és ma sem tud megfogalmazni. Ennek ellenére kiemeltém a szövegben forgó idézetet, mert gondolatai nem egy asszonynak, hanem a géppel varrni tudó asszonyok egészének jellemzői.

technika a *madéra*, ami ellentéte az üresvarrásnak. Itt a virágok közepét vágják ki és a virágok közötti terület maradt az anyagban. – Negyedik technika a *rátétes*. *Krepdesint* varrtak a karton és a szövet anyagra, erre írták a virágmotívumokat. A gépi varrás után levágták a kilógó krepdesint, és csak a koszorú maradt ott. Ez nagyon ritka technika volt, csak a leggazdagabbak varrattak ilyen. Rátét lehetett szoknyán, kötőn és pruszlikon, de még a férfi ingekre is rávarratták.

Pécsiné Ács Sarolta egyetlen megjegyzést tett a gépi hímzés történetével kapcsolatosan. A „...szakmári születésű Szabadi Boriska (...) az 1930-as évek elején már művészi tűcsipkéket készített” (PÉCSINÉ 1970. 51). Ezen mondata kiragadásszerű és részben félrevezető. Az emlékezet szerint Hillyén Márkusz Örzse az 1920-as évek végén hímzett géppel, ami igen ritka volt. Ezt az adatot föntartásokkal kell fogadnunk, mivel a 85 esztendősi adatközlőmmel nem sikerült mindent kizáróan tisztáznunk azt, hogy ez az asszony csak parasztviseletet vagy már riselint is varrt. Ezzel szemben a riselinezés ilyen korai megjelenése egyáltalán nem lehetetlen, ha még ritkán is fordult elő. Ezt bizonyítja a fentebb említett örjegi Szabadi Térés, s természetesen tanítómesterük, Király Ilus és leánya, Kovács Julis példája is.

Csanádi Borcsának már a 19. században volt csónakos varrógépe, mely nem vette be a ruhát, ezért csak a család szükségletére varrta a parasztviseletet. A varrógépet lánya, Kanász (Rideg) Mária örökölte, aki a parasztviseletek varrásának fortélyait is megtanulta. 1925-ben Kanász (Rideg) Mária Kalocsán vett egy VERITAS SINGER varrógépet, valamelyik zsidó boltostól. Egy tehenet adtak el, annak az árából vásárolták. Nagyon vigyázott rá, egész életében azt emlegette, hogy kímélni kell a gépet, mert nagyon drága volt. Azért vették ezt a fajta bobinos gépet, hogy már hímezni is tudjanak vele. Az új varrógépen már nemcsak családi szükségletre, hanem másoknak is varrta a réklit, viziklit, szoknyát, kötőt, egyszóval a parasztviselet összes darabját. Legnagyobb mennyiségben Kosút (Nagy) Boris és Síkár (Rádics) Mária varrta a parasztviseletet, melyet a megrendelők pénzzel fizettek meg.

Kanász (Rideg) Mária 1930-ban Király Ilustól Kalocsán tanulta meg a gépi hímzést. Együtt jártak be Kosút (Nagy) Borissal. A pontos fizetésre nem emlékeznek már, de bizonyosan baromfival fizettek, amit adatközlőim kis íróniával meséltek, mondván, hogy neki is voltak állatai. Nagyon ritka volt még ekkor is a gépi hímző, Homokmégyen csak ők ketten értettek hozzá. Kanász (Rideg) Mária az iskolából való kimaradás után, 1932-ben megtanította varrni leányát, Zsubori Borcsát. 1933-ban Fórási (Markó) Marcsa tanult meg az Örjegen lakó nénjétől, Szabadi Tэрustól.¹¹ Kanász (Rideg) Mária 1935-ben Síkár (Rádics) Márit tanította meg, akinek férje együtt volt útkaparó az urával, Zsubori Károllyal.

A Népművészeti Ház 1936-os megnyitásakor tehát Homokmégyen tulajdonképpen csak 5 asszony tudott géppel hímezni, vagyis nem fogadhatjuk el, s túlzásnak kell tartanunk Gábor Lajos megfogalmazását, mely szerint a varrógépek százait erőltetik rá élelmes ügynökök a kalocsai szállások lakosságára. A varrógépek elterjedése nem a Gábor Lajos

¹¹ Szabadi Tэрések nagyon jó gazdák voltak. Amikor megtanította hűgát, Fórási (Markó) Marcsát géppel varrni, akkor neki ajándékozta az 1930-ban vásárolt SINGER 66 varrógépet is. Cserébe adtak helyette egy ORIGINAL VICTORIA nevű csónakos gépet. Ez a gép anyai nagyanyjának már 1910 előtt a birtokában volt, aki *nagy varó volt*. A legnehezebb szabású ruhadarabokat az undercikket és a ducit is nála rendelték. Ezt a csónakos varrógépet cserélték be Szabadi Tэрések a kalocsai zsidó kereskedőnél, s vettek maguknak nagyobb teljesítményű bobinos gépet.

által emlegetett időszakra jellemző, mivel akkor már jelentős mennyiségű csónakos varrógép volt a parasztlakosság birtokában, s az 1920-as évek közepén már megindult lecserélésük a bobinos, vagy a hímző gépekre. A csónakos gépekkel a parasztviseletet varrták, s a kereskedők és ügynökök hatása nélkül is kialakíthatták a hímzésben való alkalmazásának igényét. A bobinos gépek megjelenésével ennek technikai lehetősége is megteremtődött, s az ügyesebb varróasszonyok meg is tanulták az új technikát. Ennek nehézsége viszont lehetetlenné tette nagyobb arányú elterjedését, s a virágkorban sem haladta meg darabszámuk a néhány százat. A hímezni tudó asszonyok száma sem egyezett meg a gépek számával, mivel a bobinos gépek megjelenése után a parasztviselet varrásához is azokat vásárolták, de ezek közül az asszonyok közül sem tanult meg mindenki hímezni.

Az 1930-as évek elején a géppel hímző asszonyok ugyanolyan specialistának számítottak, mint az író- és pingálóasszonyok. Bizonyos technikákat meg lehetett tanulni, de a képességeket és készségeket örökölni kellett. Az öröklött képességek nyújtotta lehetőségek keretei között a fiatalabb generációk újításaikkal túllépték az idősebbektől tanult technikákat, esetleg más műfajokban is specialistákká váltak. Ennek bizonyosságára álljon itt a következő példa: Az 1863-as születésű Csanádi Borcsa csónakos varrógépével a család szükségletére varrta a parasztviseletet. Leánya, az 1896-os születésű Kanász (Rideg) Mári mások megrendelésére is varrta a parasztviseletet, majd az 1925-ben vásárolt bobinos varrógépén 1930-ban elsőként tanulta meg Homokmégyen a gépi hímzést. Az ő leánya, az 1920-ban született Zsubori Borcsa már 12 éves korában megtanulta a gépi hímzést, a parasztviseletet is megvarrta a család számára, s ő már saját és családja részére *kiírta* a ruhadarabokat. Az ő leánya, az 1941-ben született Szarka (Kerekes) Véra (Erzsébet) az 1970-es évek elejétől a környék legkeresettebb, s mára az egyik legismertebb író- és pingálóasszonya, aki természetesen géppel is tud hímezni. Neki két fia és két fiú unokája van. 1994-ben született meg első leány unokája Karács (Romsics) Csöre, így néhány év múlva derülhet csak ki, folytatódik-e ez a több mint száz éves családi hagyomány.

Habár az 1920-as évek végén, és az 1930-as évek elején már néhányan tudtak géppel hímezni, a gépi hímzések nagyobb arányú megjelenése Homokmégyen az 1930-as évek közepére tehető. A nagyobb gazdák leányainak ekkor rendelték meg gépi hímzésű ruházataikat. Például Fórács (Markó) Marcsa az alábbi leányoknak varrt: Hérkány (Tamás) Csörének és Baka (Romsics) Marisnak Öregcsertőre, Matyó (Bolvári) Ilusnak és Gyűrű (Bagó) Marcsának Drágszélre, Matos Magdusnak, Varga Márinak, Komlódi Ilonának, Vénpál (Vén) Marisnak és Vénpál (Vén) Borcsának Homokmégyre. Az előző korosztályok leányainak egyáltalán nem volt géppel hímzett ruházatuk, s a következő korosztályok szegényebb rétegeinek sem. A gazdagabb parasztok, valamint a varmi tudó asszonyok és leányok a továbbiakban viszont még a hajdani kézi singlölésű ágyneműket is géppel varrták. A szegényebbek megmaradtak a kézi singlölésű ágyneműknél, vagy áttértek a gyári termékekkel díszítettekre. Ugyanígy kézzel varrták továbbra is parasztruházatukat, kivételt csak a *rékli* és a *vizikli* jelentett, amelyeket mindig hozzáértő asszonyokra bíztek. A rokonok egymásnak viszonzás nélkül is megvarrták, idegenek pedig pénzért, vagy munkával való megváltásért varrtak.

Túlzás nélkül mondhathatjuk viszont azt, hogy a parasztviselet megvarrására szinte minden asszony képes volt. Annak egyetlen akadálya a varrógép hiánya lehetett. Az 1914-es

születésű Róka (Markó) Csöre másokkal varratta ruházatát, de 1945-ben vásárolt egy varrógépet, s azóta saját magának varrja meg azokat. Ezt a könnyű elsajátítást részben az magyarázza, hogy a gépek megjelenése előtt is mindenki megvarrta magának a parasztviszeteletet. Az a tény, hogy a kalocsai szállások asszonyai és lányai – eleinte kézzel, majd a 20. században egyre nagyobb számban géppel – megvarrták saját ruházatukat, biztosította a női paraszti népviselet napjainkig tartó fennmaradását egy olyan környezetben, ahol a szomszédos települések lakossága már a 19. században iparosokkal varratta ruházatát. Igazat kell tehát adnunk Gábor Lajosnak abban, hogy egyre jobban terjed a gépi hímzés (GÁBOR 1937. 13), de a kívülről való terjesztést el kell utasítanunk. 1933-ban már jártak ügynökök az egyes szállásokon, de a nagyobb településeken sem tudtak 4–5 gépnél többet eladni, s az már sikernek számított. Az ügynököknek egyébként sem a varrógépek elterjesztése volt a feladatuk, hanem az, hogy a szállásokon szinte kizárólagosan meglévő SINGER varrógépek mellett a CSEPEL varrógépeknek szerezenek piacot. A hímzést sem az ügynökök terjesztették, mivel csak kielégítették az 1920-as évek közepétől a gépi hímzés iránt egyre jobban terjedő igényt. Mindenki a hímző gépekhez ragaszkodott, ezért ezeket ajánlották az ügynökök. A CSEPEL gépek nagyon nehezek voltak, nehézségen varrtak, kicsi volt a kereslet irántuk. Az 1930-as évek elején jelentek meg a szállásokon. A SINGER Varrógép Részvénytársaság 1930. december 20-án jelentette meg az utolsó reklámhirdetést a Kalocsai Néplapban. A SINGER gép drága volt, s az 1930-as évektől nagyon nehezen lehetett hozzájutni. Ezt a piacon támadt úrt igyekeztek kitölteni, így Szél Mihály kalocsai műszaki vállalata 1933. október 14-én adja föl első hirdetését szintén a Kalocsai Néplapban. A SINGER gépek egyeduralmát mutatja az, hogy az első CSEPEL hirdetés az „Ismét részletre kapható” megjegyzéssel jelent meg, ami a korábbi, sikertelen próbálkozást is mutatja. A terjesztés érdekében a CSEPEL gépek ügynökei tanfolyamokat szerveztek, mindenkinek külön megmutatták a hímzés technikáját. A meghirdetett ingyenes hímzőtanfolyam reklám-szövege nemcsak az újonnan vásárolt gépekre vonatkozott. Például 1935-ben Homokmégyen Fischerék egyik üres szobájában 4–5 asszony összevitte saját varrógépét, s azon tanították őket. Itt – hacsak nézelődni – megjelentek a korábban már varrni tudó asszonyok is. Ezek után sem adtak el túl sok CSEPEL varrógépet, annak ellenére, hogy a SINGER gép 375 pengőbe, a CSEPEL csupán 240 pengőbe került. A két világháború között forgalmazott CSEPEL varrógépek, ha nem is közelítették meg a SINGER gépeket, még használhatóak voltak. A II. világháború utáni R. M. (Rákosi Művek) feliratú CSEPEL gépek a varrásnak és a hímzésnek sem feleltek meg. Tulajdonosaik mind a mai napig büszkén emlegetik a SINGER varrógépeket, pedig legtöbbször már a 3–4., nem ritkán az 5. generáció birtokolja azokat. Az első bobinos gépek árára nem emlékeznek. Ha abszolút értékben emelkedett is árak, abban megegyeztek, hogy az 1920-as évek közepén, és az 1930-as évek végén is egy fejőstehén árába került. Ez az összeg nagyon sok asszony és leány előtt elzárta a géphez jutás lehetőségét. Közülük néhányan gép nélkül is megtanultak varrni, az ilyen hímezni tudó asszony viszont nagyon ritka volt. Az 1970-es évektől emelkedett meg nagymértékben a varrógépek száma, ami a környék foglalkoztatási nehézségeinek következménye. Ettől kezdve több száz asszonyt foglalkoztatott a Népművészeti és Háziipari Szövetkezet, mely igen jelentős megélhetési forrás volt a szállások lakosságának.

A legelső, gépi hímzést tanuló asszonyok Kalocsára jártak Király Ilushoz. A ma élő

generációk már nem jártak be Kalocsára. Többük véleménye mégis az, hogy a gépi varrást nem Király Ilus, hanem leánya tanította a homokmégyi asszonyoknak. Az 1930-as évek végétől már egymástól tanultak. A varrógépek számának nagymértékű emelkedése azonban sohasem érte el a sok százas nagyságrendet.

A géppel varrt fonalat *cérnának* nevezték, melyet fölcsevél formában *spulninak* hívtak. A leürült orsót is *spulninak* nevezték. Az 1930-as években 80-as volt a Hímző nevű fölsőcérna. 1938–1939-től csak 60-as cérnát lehetett kapni. Ez nem tetszett nekik, mivel vastagolták a hímzés szélét. A cérnahiány miatt a háború alatt leálltak a hímzéssel. A háború utáni Flóra cérna nagyon rossz volt, a később megjelent Géphímző minősége érte el a háború előtti színvonalat. Az alsócérna 40-es, a háború előtt Simson volt, utána Lánchíd a neve. Az alsócérnát rövid orsón vastagra, a felsőcérnát pedig hosszabb orsón keskenyebbre csévélték. Ma már csak 50-es cérnát lehet kapni a kereskedelemben. A vezetőszálként a háború előtt a Honleány, utána a Piroska fonalat varrták le. A cérnát mindig boltokban vásárolták. A szállási boltok megnyílása után is legtöbbször Kalocsára jártak, mivel azokban csak alkalmanként volt kapható.

A gépi hímzéshez szükséges rámat a kalocsai szitástól vásárolták a Tomori Pál utca és az Ady Endre utca sarkán álló műhelyében, de a pamukot áruló boltokban is lehetett kapni. 1938–1940 táján jelent meg a szabályozós ráma. Külső tagjára fémcsavart rögzítettek, mellyel az átmérőjét lehetett változtatni. Az 1970-es évek végén kezdett el rámat hajlítani a homokmégyi Kasziba Sándor asztalos, attól kezdve tőle vásárolták az asszonyok.

Összegzésképpen megfogalmazhatjuk, hogy:

1. A hímzett népviselet kialakulása előtt a viseletet gazdagon díszítették gyári termékekkel, rávalókkal. Valószínű, hogy már a 19. század közepén az összes szövetanyag is gyári termék.
2. A hímzés kialakulása után is megmaradt a gyári anyagok és rávalók túlsúlya.
3. A gyári és a hímzett anyagokból és díszekből összeállított viseletegyüttesek bonyolult rendszere megkülönböztette a korosztályokat, azokon belüli korcsoportokat, jelölte a társadalmi és gazdasági helyzetet.
4. A korai kalocsai hímzések színezésére a gyári díszpértlik, a 20. század elején megjelenő korai színes hímzésekre – a pingálás és a bútorfestés mellett – a gyári színes betétek gyakorolták a legnagyobb hatást.
5. A belső hatások mellett a kalocsai népművészet minden egyes korszakában jelentkeztek külső hatások. A 19. századi kialakulását iparosok, fönmaradását és meggyökeresedését kereskedők motiválták. A 20. századi kiszínesedés időszakában kalocsai értelmiségi körök jelentették a legnagyobb hatást. A II. világháborút követően egészen napjainkig megfigyelhető budapesti hivatalnokok és néprajzkutatók sokirányú – sokszor értelmetlen – beavatkozása.
6. A ruházat gyári eredetű díszítőelemei a rávalók: sík, csipke, betét, fűző, singlölés, díszpértli, selyömszalag és az egyéb rávalók. Ezek is megkülönböztettek korosztályokat, jelezték a gazdasági és társadalmi helyzetet.
7. A déli szállások lakossága Kalocsán szerezte be ruházatának minden darabját. A szállási boltok megnyitásával kétpólusúvá vált a beszerzés, majd a II. világháború után fokozatosan szétfeszült a hagyományos piacörzet. A kivetkőzéssel pedig felbomlott a ruhák hagyományos öröklési rendje, így használt ruhákat is megvásároltak.

8. A kalocsai népművészet színvilága nagymértékben kötött, a hagyomány kismértékű változtatást sem tűr el. Minden motívum csak egyetlen jól meghatározott színben jelenhet meg. Ezek mellett kötött a sötét és világos színek közötti tónuskülönbség.

9. A 19. század végén megjelent csónakos varrógépeket az 1920-as években kezdik lecserélni a hímzésre is alkalmas bobinos gépekre. A varrógépekkel négy új technika terjed: a riselin, az üresvarrás, a madéra és a rátétes, melyeknek kitalálója a kalocsai Király Ilus. Ezen technikák kialakulását legnagyobb mértékben a gyári rávalók motiválták.

IRODALOM

BÁRTH János

1978 Korai kalocsai hímzések. Budapest

1979 A pota néprajzi csoport népművészeti szempontú körülhatárolása. *Ethnographia* XC. 492–499.

CSILLÉRY Klára, K.

1977 Kalocsa és vidéke népművészete. In: *Népművészeti Akadémia* II. Szerk. Varga Marianna. 81–102. Budapest

1983 Folklorizmus, historizmus és továbbélés egy Kalocsa környéki falu népművészetében. *Ethnographia* XCIV. 353–382.

ECKERT Irma

1935–1936 A kalocsai hímzés eredete és fejlődése I–II. *Szegedi füzetek* II. 55–64., III. 47–59.

ERDEI Ferenc

1957 Futóhomok. A Duna–Tisza köze. Budapest

GÁBOR Lajos

1931 Beszámoló a Nemzetközi Vásárról. *Kalocsai Néplap* LV. 43. szám 1.

1933 Kalocsa és vidéke népművészete II. *Kalocsai Néplap* LVII. 38. szám 2.

1937 Kalocsa vidéki népművészet, népszokások. Kalocsa

1938 Kalocsa vidéki népművészet, népszokások. Kalocsa

KATONA Imre

1954 A Kalocsai (Pest megyei) Sárköz néprajza (kézirat)

KUJÁNI Ferenc

1961 Adatok Kalocsa és vidéke népművészetéhez. *Vigília* XXVI. 391–398.

LENGYEL Györgyi

1977 Király Ilus és a kalocsai népművészet mesterei. Budapest

NÉPVISELETI ruhaverseny

1940 Népviseleti ruhaverseny Kalocsán. *Magyar népművészet* II. 1–2.

NOVÁK József Lajos

1909 Homokméggy népi művészete. *Néprajzi Értesítő* X. 153–166.

PÉCSINÉ ÁCS Sarolta

1970 Kalocsa népművészete. Kalocsa

ROMSICS Imre

1993 Néprajz és/vagy esztétika? – Gondolatok a kalocsai példa nyomán. In: *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 28. 7–12. Miskolc

1994 Adatok a homokméggyi női népviselet XX. századi történetéhez. – *Korosztályok-korcsoportok és társadalmi rétegek* (megjelenés alatt)

SIMONYI Jenő

1882 Kalocsa környéke. *Földrajzi Közlemények* X. 281–320.

HANDEL UND VOLKSKUNST

Die Rolle von Industrieprodukten in der Frauentracht von Homokmégy

Schriften der letzten sechzig Jahre ergeben die Schlußfolgerung, wonach die Volkskunst von Kalocsa allein durch reich bestickte Kleidungsstücke repräsentiert werden. Dieser Irrtum beruht auf Forschungen, die sich nur auf die einzelnen Kleidungsstücke bezogen, wobei unweigerlich die bestickten in den Vordergrund kamen. Untersucht man jedoch komplette Kleidungen der verschiedenen Altersklassen und Gesellschaftsschichten, lassen sich die kommerzielle Herkunft der Kleidungsstücke sowie deren Schmückung durch Stickereien genau verfolgen.

Seit dem Letzten Drittel des 19. Jh. waren sowohl die Grundstoffe wie auch die Dekorationselemente der Volkstracht durchwegs Industrieprodukte. Als organische Fortsetzung der mit Fertigwaren reich verzierten Tracht von Kalocsa entwickelte sich die bestickte Volkstracht, die ebenfalls erhebliche Mengen fertiger Fabrikate enthielt. Im Gegensatz zur allgemeinen Auffassung stellten die auch bestickte Kleidungsstücke enthaltenden Trachten nur ein Bruchteil der kompletten Bekleidung dar; ihr Anteil hing jeweils von der Altersgruppe sowie der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Position einer bestimmten Person ab.

Im Laufe des 19. Jh. wurden die bestickten Trachtenstücke eher von den ärmeren Bevölkerungsschichten angefertigt und getragen, während sie bis zu den 1930er Jahren für die wohlhabenden Schichten bezeichnend wurden.

Die Farbe der frühzeitigen Stickereien von Kalocsa wurde wahrscheinlich von im Handel erhältlichen gestickten Bände beeinflusst. Auf die Blütenfarben der ersten farbigen Stickerein des angehenden 20. Jh. wirkten sich – neben der Wand- und Möbelmalerei – am stärksten die farbigen Einsätze industrieller Herkunft aus.

In all ihren Perioden wurde die Volkskunst von Kalocsa aus vielen Richtungen beeinflusst. Die inneren Einwirkungen ergaben sich aus der Wanderung der Motive, Farben und Techniken zwischen den verschiedenen Kunstarten. Äußere Einwirkungen beeinflussten die Volkskunst je nach Perioden mit mehr oder weniger Intensität. Ihre Entstehung im 19. Jh. wurde von den Handwerkern, ihr Fortbestand und ihre Stabilisierung von den Händlern motiviert, während die zunehmende Farbenpracht im 20. Jh. vorwiegend von intellektuellen Kreisen der Stadt Kalocsa herrührte. Nach dem II. Weltkrieg bis heutzutage läßt sich die – oft sinnlose – Eingriff Budapester Beamten und Volkskundler beobachten.

Die Änderungen der Volkskunst traten fortlaufend auch in den Trachtenstücken in Erscheinung, vermochten aber nicht, die Präponderanz der Industrieprodukte zu ändern. Die dekorativen Elemente industrieller Herkunft auf Silberfäden genähte Flitter, Spitze, Einsätze, Bändchen zum Einziehen, Streifen in Madeirastickerei, bestickte Bände, seidene Bände usw. deuteten ebenfalls auf die Altersklassen, auf die wirtschaftliche und gesellschaftliche Position hin.

Die Bevölkerung der Einzelgehöfte verschaffte sich sämtliche Bekleidungsstücke in Kalocsa, bis die Eröffnung der Geschäfte in Gehöftszentren dieser Ausschließlichkeit ein Ende bereitete. Als denn nach den II. Weltkrieg ist sich der traditionelle Marktnetz allmählich

auseinandergespreizt, die althergebrachte Mode zunehmend aufhörte, zerfiel auch die herkömmliche Erfolge und es wurden auch gebrauchte Kleider gekauft.

Die Farbenwelt der Kalocsaer Volkskunst ist traditionsgebunden, selbst geringe Veränderungen sind unerlaubt. Jedes einzelne Motiv darf nur in einer einzigen, festgesetzten Farbe erscheinen. Auch der Unterschied zwischen den dunklen und hellen Farbtönen ist streng geregelt.

In den ausgehenden 19. Jh. verbreiteten sich die Nähmaschinen mit schiffenen. In den 1920er Jahren erschienen die auch zum Sticken geeigneten Nähmaschinen mit Bobin, wodurch sich vier neue technische Verfahren, Richelien, hohle Stickerei, Madeira, Aufnäharbeit „erfunden“ von Ilus Király aus Kalocsa, verbreiten konnten. Die Entwicklung dieser Verfahren wurde hauptsächlich von industriellen Dekorationselementen motiviert.

P. SZOJKA Emese
Baja

A FALUSI HÁZ ÉS BERENDEZÉSÉNEK ALAKULÁSA BÁCSKÁBAN

A változások 20. századi formái Katymár példáján

Baja környékének bácskai területén a tanyásgazdálkodás a jobbágyfelszabadítás, majd a tagosítás után indult meg az alföldi mezőgazdasági kultúra már korábban kifejlődött példái nyomán (ERDEI 1976. 192). Falvainkban az egyéni gazdálkodás keretei mindenütt kialakultak a századfordulóra, és ahol a jó minőségű földek megfelelő méretű faluhatárokkal párosultak, ott a kedvező körülmények a parasztságon belüli rétegződés erőteljes ütemű folyamatát indították el. A szilárd gazdasági alapokon álló, új, feltörekvő rétege a birtokos parasztságnak megnövekedett igényeit tekintélyes külsejű, nagy méretűre tervezett lakóházakban juttatta kifejezésre. A ma is fennálló épületek többsége a historizmust jellemző stílus díszes külsőségeit viseli magán (*1. kép*), és a legkorábbi példányai a múlt század végén jelentek meg. Későbbi típusain olykor a szecesszió hatása is felfedezhető, főként a homlokzat díszítő elemei között (Türr István Múzeum Fényképtára: F 27864, F 27865). A birtokos parasztságnak ez a kulturális értelemben is elég jól jellemezhető rétege a hódoltság után újratelepített falvak bizonyos csoportjában alakult ki, elsősorban ott, ahol meghatározó elemként német nemzetiségű parasztok éltek kisebb számban bunyevácokkal együtt, helyenként pedig még magyarokkal vegyesen (P. SZOJKA 1990. 10, 5).

A gazdaréteg életmódjának tárgyakon keresztül történő pontosabb megismeréséhez kínálkozott kedvező néprajzi gyűjtőhelyként Katymár község az egykori bácsalmási járásban, ma határmenti település (BOROVSKY É. N. I. 92–94). Erdei Ferenc, aki az 1930-as években közvetlenül tapasztalhatta a „magyar Bácska” viszonyait, Katymárt Bácsbokoddal együtt németes, nyugatias falunak tartotta, és a polgárosult földművelő, nyugati stílusú, a térségben központi szerepet játszó Bácsalmáshoz hasonlította (ERDEI 1937. 184.). Annyiban mégis sajátos Katymár helyzete a szomszédos Bácsborsóddal és Madarassal együtt, hogy míg a vidéken másutt a birtokos nemesség felszámolódott, addig itt megmaradt, egészen a második világháborúig, a 18. században nemességet szerzett Latinovits család személyében (DUDÁS 1899. 139–172; RAPCSÁNYI 1934. 636). Ez a körülmény pedig sajátos színezetet adott annak a bácskai paraszti kultúrának, melynek Katymár is része volt, és jellegzetességeit a polgárosulás útján valóban meginduló gazdaréteg hordozta.

*

1. kép. 1910-ben épült lakóház. Katymár, 1994

Az átalakulás 20. századi fejleményeinek érzékeltetéséhez érdemes visszatekinteni a korábbi időszakokra. A kiindulás célszerű pontja a 18. század, a Délvidék hódoltság utáni újranepekedésének legütemesebb évszázada. Mivel a bácskai falvak jó része pusztává és ugyanakkor gazdátlanná is vált a 18. század elejére, ezért az udvari kamara vette kezelésbe az elhagyott területeket, és így a megye legnagyobb birtokosa a kincstár lett (CSETRI 1936). Ennek következtében pedig az újratelepítésnek az állam által történő formája is jelentőssé vált, módja pedig alapvetően meghatározta az idekerülőket, vagy a már korábban is itt élő lakosok életkörülményeit. A birodalmi keretek között zajló telepítések ügye Mária Terézia uralkodásának ideje alatt, az 1766-ban megalakított gyarmatosítási, vagy másképpen telepítési bizottsággal öltött igazán szervezett formát (SZENTKLÁRAY 1891. 550).

Bácskában a telepítési ügyek számtartóságának és építési hivatalának külön székhelyet jelöltek ki, mely Zomborban működött. II. József újra rendelkezett a telepítések ügyében. Ennek kapcsán, az udvari kamarai jelentésből ismerjük részletesebben a korabeli viszonyokat, a jövevényeket megillető kedvezményeket azok számára, akik kamarai területen földműveléssel kívántak foglalkozni: földből vert házat kaptak, mely egy szobából, egy kamrából, konyhából és istállóból, valamint meghatározott méretű telekből állt. Tudott továbbá – az építőmesterek díjazásából, melyet egy cservenkai (ma Crvenka, Jugoszlávia) ház építéskor jegyeztek fel –, hogy a kolonista házaknak volt kéménye, kemencéje és cserépkályhája, mennyezete deszkával padlásolt, és helyiségei földesek (IVÁNYI 1913.

22–42). Végső soron tehát a telepítés gyakorlati megvalósítását végző megbízottak az Alföldön, a falusi környezetben ez időre meghonosodott építészeti gyakorlathoz nyúltak (vö. BALASSA M. 1985. 129). Ez a háromszatú kemencés-kályhás háztípus lett a bácskai telepes, ezen belül elsősorban a déli részek kamarai birtoklású falvainak az építkezési mintája (IVÁNYI 1913. 37). A nemzetiségi endogámia pedig a már egyébként is széles körben alkalmazott építészeti megoldásokat továbbította a kulturális elemek mozgásának egyik lehetséges útjaként (a bácskai németek házasodási körzetéhez vö. HELLENBARTH 1980. 93–128.).

A telepes házak a korabeli népi építészet kétségkívül legmagasabb szintjét képviselték, hiszen élt még a sövényből fonott-tapasztott faltechnika mind a templomépítés (P. SZOJKA 1993. 3–4), mind a vontatható, egysejtű építmények, a délszláv kučer vonatkozásában (DURANCI 1991. 37–38; továbbá vö. FÜZES 1984. 162–163). Ugyancsak a rácok kapcsán jegyezték fel a földbevájt veremház, a zemunica típusát (BESZÉDES 1991a. 27; DURANCI 1991. 37; HAJDÓK–KÓHEGYI 1976. 437; vö. TARJÁN 1991. 104).

A 19. század közepére Bácskában a földfalú, háromszatú lakóház, úgy tűnik, általánossá vált (FÉNYES 1837. II. 37–40; BESZÉDES 1991a. 28). Ebből az időből már a házak berendezéséről is több adat, leírás áll a rendelkezésünkre. Ezek értelmezésekor azonban szem előtt kell tartani azt a tényt, hogy a telepítések nagy hulláma a 18–19. század fordulójára lezajlott, és néhány évtized után bontakozni látszottak a Bácska földrajzi-gazdasági-etnikai tagolódásának további következményei is. Így Fényes Elek statisztikájában (FÉNYES 1837. II. 37–40) a lakóházakról és azok berendezéséről adott kép, melyben részletesen a megye jellegadó nemzetiségeire, a németekre és a rácokra tért ki – a dolog természetéből következően többé-kevésbé az általánosítás szintjén – inkább a vármegye délebbi, Szabadkán túli, a mezőgazdasági termelés kedvezőbb adottságú területeire vonatkoztatható. A rácok esetében a tanyás földművelés megemlítése utal erre, mivel ebben a korai időszakban csak a kiváltságos helyzetű települések határában lehetett erre mód: a városokban, Szabadkán, Zomborban és Újvidéken (ma Subotica, Sombor, Novi Sad, Jugoszlávia), valamint a Tisza-menti kamarai kerületi határörtelepeken (ERDEI 1976. 190–191). Ilyenformán a rácok – akik alatt itt bunyevácokat vagy szerbeket kell érteni – a leíró által elmarasztalt körülmények között éltek: elhanyagoltnak ítélt kunyhószerű házakban, melyek kamrából, konyhából és egy szobából álltak. Utóbbiban bútortart nem volt, csupán török szokás szerint a fal mellett hosszában és szélében egy alacsony, *kelevetnek* nevezett (talán padka) alkalmatosság nyúlt el, mely színes, cifra szőrszőnyeggel (gyapjúlepedők, esetleg kilimszőttek lehettek) voltak leterítve egy pár vánkossal és más ágyi ruhával. A kelevet a nők részére volt fenntartva, a férfiak pedig a konyhában, a padláson vagy az istállóban háltak, kivéve az öreg apóst, aki az ajtó mögötti ingadozó vén szalmás ágyban (talán dikó típusú fekhely) lelte nyughelyét.

A leírás ugyanakkor szól a németek körében tapasztalható vagyoni különbségekről, melyek a gabonakereskedés következtében alakultak ki. Ez ismét a legjobban termő dél-bácskai területekre lehetett érvényes ebben az időszakban, ahol a paraszti áruterelés nagyobb méreteket öltött már ekkor. A házak és berendezésük is inkább a vagyonosabb rétegre vonatkoztatható, ahol a viszonyok a „nemesi úri lakásokhoz” voltak hasonlatosak, melyekben több szoba volt. Ezek közül az első mindig a tisztaszoba pallérozott keményfa

bútorokkal, valamint üveges almáriummal, melyben ezüst kanalakat, késeket, porcelántányérokat és kávéscsészéket lehetett látni.

Nem sokkal Fényes Elek statisztikája után, 1859–60-ban készült egy elég részletes, egységes szempontok szerint összeállított német nyelvű leírás a Vajdaság és a Temesi Bánság összes helységéről. Közülük néhány ismert, így a zombori szerbekre vonatkozó is (GUBITZA 1911. 99–101; TRENCSENYI 1911. 154–162). A köznép itt egy szobából és több kamrából álló házakban élt. A vagyonosabbaknál ezen kívül még egy tisztaszoba is volt. Előbbinél az egysejtű, háló-lakókamrákkal bővített, a nagycsalád szervezetének régies háztípusa a váját szolgáltathatta a megfigyelés alapját (DURANCI 1991. 38; vö. BESZÉDES 1991b. 138). A lakószobában szőnyeggel terített asztal (20. századi bunyevác néprajzi példák szerint kilimszöttessel volt szokás az asztalt leteríteni, feltehetően itt is ez volt a gyakorlat) állt padokkal, és kétfelől a szoba hosszában két láb magas, úgynevezett polcok voltak, melyek fekvőhelyül szolgáltak. Nappal az ágyneműt szőnyeggel takarták le.

Ugyanebből a felmérésből a Baja környéki Csávoly, többségében német nemzetiségű község leírását is közzétették (Türr István Múzeum Adattára: 334–76. ltsz). Itt a háromszatú lakóházzal egy tető alatt helyezkedett el a tehénistálló, a lóistálló pedig egy különálló részben a fészerral együtt. Utóbbi lehetett a ház folytatása vagy azzal szemben építették, csakúgy, mint a disznóolat. Az épület anyaga vályogtégla vagy vertfal volt, tetőzete többnyire nádas, ritkábban zindelyes, de terjedőben volt a cserép is. Az első szoba padlós volt, és a parasztkemence mellett megjelent a zöld színű cserépkályha is. A szobákban két-három ágy, beépített szekrény, láda, asztal és néhány keményfából készült szék jelentette a berendezés tárgyait. Az általános berendezéshez még szentképek is tartoztak, az utcai ablakok között elhelyezve, és az étkezések előtt itt, az asztalnál és a padoknál imádkoztak. A bútorok festettek, vörösbarna színűek voltak. Továbbá schwarzwaldi órát és tükröt is lehetett a szobákban látni. A gazdagabb családoknál szófa, fényezett sublót és aranyozott falióra is volt. Az ágyakat tollpárnákkal és takarókkal vetették magasra. A házaspár és a nagyobb gyermekek ágyban, a kisebbek a kemence mögött, a csecsemő pedig bölcsőben aludt.

Múlt századi forrásaink két alapvető tényt közölnek. Az egyik, hogy nemzetiségtől függetlenül megindult a vagyoni differenciálódás a bácskai parasztszok körében, ami a házépítésben és a tárgyi kultúra egyéb vonatkozásaiban is nyomot hagyott. A másik lényeges vonás, melyet mindkét, egymástól független leírás érzékeltet, hogy a vármegye németjei jártak elől az anyagi javak birtoklásában. A bútorok közül ők használták a legtöbbféle típust, közöttük az újonnan hódító, még reprezentatívnak számító sublótot, szófát és üveges pohárszéket. A rácoknál ugyanakkor a háromszatú lakóház a tisztaszobával még nem mindenütt volt általános, és a belső terek bútorozatlanságával az életmód régiesebb réteget képviselték.

A 19. század végére a lakóház vonatkozásában újabb változások történtek, és ezeket a néprajzi leírások szerzői elsősorban a németekhez kapcsolódóan jegyezték fel. Lényeges fejlemény, hogy a háromszatú lakóház középső helyisége, a konyha tisztakonyhává-előszobává (FRANKL 1896. 382; SZENTKLÁRAY 1891. 556) minősült át, a főzőkonyha számára pedig a lakóháztól különálló építményt emeltek. Ez az épület rendszerint még egy újabb szobát és egy kamrát is tartalmazott, ilyenformán pedig a gazdálkodást gyermekeinek átadó idős házaspár otthonaként „Pensionhaus” szolgált a lakóházzal szemben. A telek

pedig, a használat módja szerint kettő, illetve három részre tagolódt: első, tisztaudvarra virágoskerttel, és hátulsó gazdasági része, mely konyhakerttel és gyümölcsösssel is bővíthetett (FRANKL 1896. 382). Az egy telken lakó több generáció helyiségek szerinti elhelyezkedéséhez további adalék, hogy a hátulsó, udvarra tekintő szoba a *kammer*, a család lakószobája, majd az ebből nyíló tulajdonképpeni kamrában, éléstárban a fiatal házások, illetve a hajadonok háltak, majd az ezt követő lóistálló a család legidősebb fiának és a szoljának volt a tartózkodási helye. A helyiségek berendezésében lényeges változás valójában nem történt, pontosabban annyi, hogy megjelent a takaréktűzhely, továbbá a szekrény, mint a tárolóbútorok új típusa (SZENTKLÁRAY 1891. 555–556). A tisztaszoba, vagy másképpen vendégszoba padlója fényezett lett, falazata pedig festett (FRANKL 1896. 381). A kultikus tér a két utcai ablak között állandósult szentképek csoportjával és tetején apróságokkal megrakott sublóttal. A színesre vagy fehérre festett bútorzat még mindig általános volt mind a lakó-, mind a tisztaszobában, utóbbiban azonban az asztal keményfából is készülhetett. Az ülésre, fekvésre egyaránt alkalmas *dívány-pamlag* néven jelölt bútordarab pedig általánossá vált a tisztaszobákban (FAMLER é. n. 357). A leányok hozománya a textilnemű mellett a konyhai felszereléseket és egy egész szobára való bútort jelentette meghatározó követelményként (FRANKL 1896. 381).

A megyében a határbeli földek tagosításának hatása a századfordulóra vált érzékelhetővé, és az életmód ugrásszerű változását eredményezte. Az építkezés új formái először ismét a dél-bácskai német községekben terjedtek, elsősorban ott, ahol már korábban kialakulhattak az egyéni gazdálkodás feltételei, Palánkán és Új Verbászon, de Apatin és Torzsa (ma Bačka Palanka, Vrbaš, Apatin, Savino Selo, Jugoszlávia) is az élenjáró települések közé tartozott (FRANKL 1896. 379, 382; vö. ERDEI 1976. 194–195). A nagy építkezési láz hatására Bácska falvainak máig ható jellemző vonásai ekkor alakultak ki. A sok esetben saját faluhatárukon túl is terjeszkedő német parasztgazdák többé már nem kalákában, egy-egy helyi mester irányításával, és a hagyomány által kialakított szokásszerű cselekmények közepette építették lakóházaikat (FRANKL 1896. 379; HAJNAL 1905. 101). Az építkezés konjunktúrája Cservenkán, Kulán, Új Futakon (ma Crvenka, Kula, Futog, Jugoszlávia), de másutt is a szakképzett kőműveseket, ácsokat, asztalosokat alkalmazó építési vállalatok megalakulását eredményezte (FRANKL 1986. 379). A szaktudás és a szervezethez magasabb szintjén közvetlenebbül és gyorsabban terjedhettek a városi hatások a bonyolultabb építészeti megoldásokkal a falu felé. Így honosodott meg a bácskai gazdaparasztház fejlett, a lakó és a gazdasági épületeket egy fedél alá hozó, az udvart három oldalról közrefogó úgynevezett „triangl Haus” (Katymáron használt megjelölés) típusa. Továbbá az öregek számára szolgáló két- vagy háromoszlós kis házat egybevonták a főépülettel a „langes Haus”-szal középen zárt kapubejárat, „Ájnfür” (einfahren = behajtani igéből) közbeiktatásával. Így megduplázódott az utcai homlokzat, és úgynevezett „széles ház” keletkezett két különálló lakrészszel, nagykapuval megosztott homlokzattal és a kapualjból nyíló külön bejárattal. Egyidejűleg megszorodott a vendég- vagy tisztaszobák száma is a fiatalok lakrészén. A reprezentatív helyiségek száma kettő vagy három szobára terjedt ki a bejáratnál zárt előszobával (HAJNAL 1905. 105). Az oszlopos tornác fokozatos, részleges vagy teljes beépítése is erre az időszakra tehető. Az istállók, a szín, és egyáltalán a gazdasági épületek jó része ugyancsak összeépült a házzal, és az L-alakú

2. kép. Ebédlő a nagygazdaházban. A bútorok eredetileg két különböző együttes részei voltak. A tálalószekrény későbbi készítésű mint az asztal a hozzátartozó székekkel. Tataháza, 1994

lakó- és tároló térhez kapcsolódott derékszögben. Ezzel a megoldással minden oldalról zárt első- vagy tisztaudvar keletkezett.

A tisztaszobákban (extra Stub) jelentek meg először a bútorgyárak termékei, így az iparművészetben már jó ideje divatos, historizáló modorban készült, esztergályozott díszekben gazdag ónémet stílusú (HAJNAL 1905. 105) bútorok: háló- és ebédlőegyüttesek. Utóbbival pedig a paraszti környezetben eddig nem tapasztalt, funkciójában új helyiség, az *ebédlő* is megjelent. Baja környékét tekintve Tataházán bukkant fel ebédlőbútor (2. kép) ebből az időszakból nagygazdacsalád hagyatékaként (Türr István Múzeum Néprajzi Gyűjteménye: 94. 1. 1–7. ltsz.). Az itt együttesként használt bútorok közül a székek jellettek: „Magyar Műbútorgyár Részvénytársaság Békéscsaba Baja Nagyvárad”. A felirat alapján feltételezhető, hogy a beszerzés helye a Tataházához legközelebb eső Baja városa lehetett, és még az első világháborút lezáró események előtt kerülhetett a háromszáz holddal rendelkező gazdacsalád birtokába.

Valójában ettől az időszaktól kezdődik a 20. századi minőségi változások folyamata, melyhez Katymár szolgáltatta a néprajzi gyűjtés alapját. (Következőkben ahol a forrásra külön nem utalok, ott saját gyűjtésem közlöm.)

Katymáron a század első évtizedében épültek az új típusú, háromoldalúnak vagy utcafrontosnak „khászefront” (ti. Gasse) nevezett lakóházak legkorábbi változatai. Egy 1913-ban épült példányát dél-bácskai, hódási (ma Odžaci, Jugoszlávia) kőművesek építették, ez pedig a már többször hangsúlyozott, megyén belül kialakult megosztottság, a déli részek kultúráközvetítő hatásának tényét támasztja alá. Ennek megfelelően az újítások egy része is innen terjedt tovább. Ahhoz azonban, hogy Katymáron is kialakulhassanak az igények a költségesnek tekinthető újítások befogadására, bizonyos fokú jólétnek, anyagi tehetségnek a feltétele kellett.

A helybeli parasztok számára a boldogulás útját az urasági földek jelentették. Ugyanis a század elejére már szokást öltött a gyakorlat, hogy a parasztok, illetve annak tehetősebb ígás- és egyéb jószágállománnyal, megfelelő művelési eszközökkel rendelkező rétege urasági földeket, illetve egy-egy majorságot bérelt. A Latinovits-birtok ekkorra a megszorított örökösök által elaprózódott (vö. DUDÁS 1899. 139–172), az utódok pedig már nem saját kezelésükben tartották részeiket, hanem kisebb-nagyobb darabokban a helyi parasztoknak engedték át bérletbe (BOROVSKY É. n. II. 409–412).

Így történt ez a W. család esetében is. Jóllehet, id. W. András (1866–1968) apjának, Antalnak fivérei rendelkeztek már valamennyi saját tulajdonú földdel, mégis a rokonság férfitagjai hatan-heten összefogtak, és az első világháború előtti évektől kezdődően kibérelték az egyik Latinovits-birtokot, a Sándor-majort (Schanzt). Egy bérleti időszak hat évre szólt. A család több cikluson át dolgozott itt. A cselédházakban laktak, a tanyásgazdálkodás rendje szerint éltek. A bérleti díjat pénzben fizették. A majorsági területet egy tagban művelték négyes vetésforgóval és ugarolással, az uraság kikötése szerint. A rokoni kapcsolatban álló bérlők külön-külön gazdálkodtak, mindegyikük körülbelül 300-400 kisholdon. Csősz, erdész azonban közösen fogadtak fel.

Id. W. András itt, illetve apja földjén kezdte a gazdálkodást. 1905 körül nősült. Családjával a majorban lakott. Iskoláskorú gyermekei a nagyszülők falusi házában éltek a tanítási időszak alatt. Az apa, Antal 1921-ben, kisebbik fia nősülésének évében osztotta szét 100 kisholdnyi birtokát két fia között, egyenlő arányban. András az ólegyeni határban levő földet kapta meg. Ez a terület korábban egy nagyobb birtoktest része volt, és az egész egy regőcei (ma Rădica, Jugoszlávia) birtokos majorsága volt úrilakkal és gazdasági épületekkel együtt. W. Antal ezután már csak szőlőjét tartotta meg saját maga számára. Fiaitól évente komenciót kapott: 50–50 mázsa búzát és kukoricát, egyiküktől hízót, a másiktól ennek árát, és csutkát a fűtéshez. Id. W. András a bérleti időszak során annyi tőkét tudott felhalmozni – részben a több száz holdnyi terület műveléséhez szükséges állatállomány felszámolásakor –, hogy önállóságának mindjárt a kezdetén, 1925-ben rangos házat építtetett a község főutcáján, a Gross Gassén. A ház építésével Kóbor Ferenc vállalkozót bízta meg.

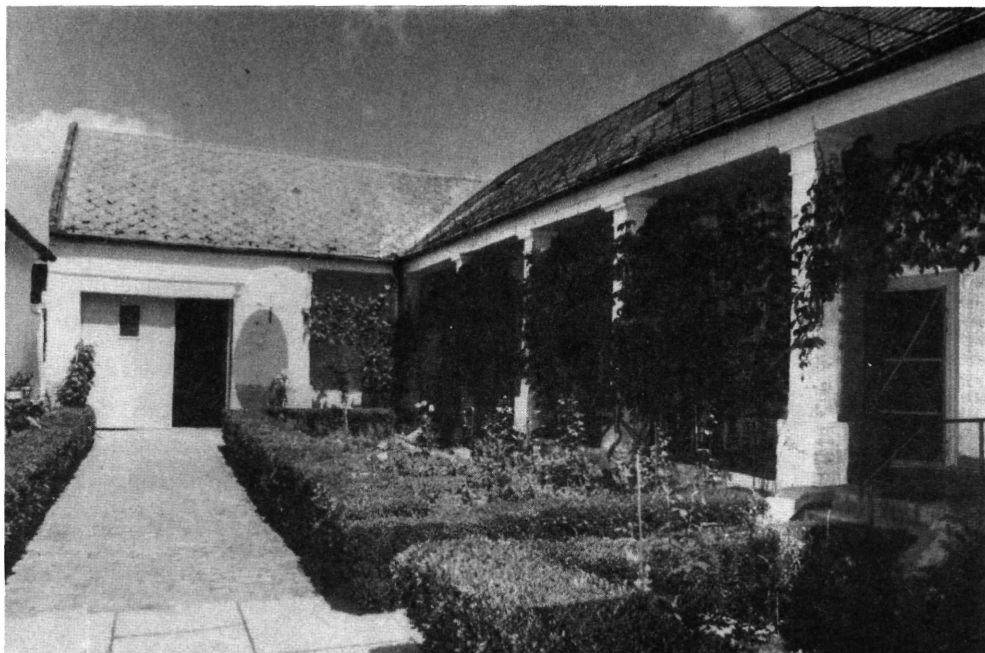
Kóbor Ferenc maga is német nemzetiségű ember volt, Bátaszékről származott. Felismerve a Bácskában rejlő lehetőségeket, a gyarapodó parasztok építkezési lázát, jónak vélte itt letelepedni. Bácsbokodon vett magának házat nagy telekkel, és megalakította építési vállalatát. Telephelyén különböző műhelyeket és raktárépületeket létesített. Mindvégig szülőhelyéről verbuvált mesterekkel, építési szakemberekkel dolgoztatott. Kóbor Ferenc

3. kép. A lakóház zárt kapubejárata és az előszoba udvarra tekintő ablakai. Katymár, 1994

helyi jelentősége vitathatatlan, hiszen az 1920-as évek elejétől 1970-ig, haláláig tervezte és építette a vidék lakóházait, különböző épületeit. Ő tervezte a környékbeli falvak módos gazdáinak a házaikat, Bácsbokodon az iskolát, és ugyanitt az első emeletes lakóházat 1965-ben.

Id. W. András építendő házának telkét, pontosabban egy teljes portának csak a felét egy bunyevác embertől vette meg. Mivel a telek keskeny volt, ezért a háromoldalú, az öreg szülők lakrészét is magába foglaló épülettípusnak a kényszer diktálta változata valósult meg: a szülői lakrészt teljes mértékben egybeépítették a fiataloknak szánt helyiségekkel. Így keletkezett öt szoba, három utcai és kettő udvari elosztásban. A szükség alakította tervezés ugyanakkor mégis példát teremtett, mert a gazda barátja és egy másik falubeli ugyanilyen házat építtetett magának. Az utcai és udvari szobák előtere zárt, az épületrészek derékszögű találkozását íves, részben beüvegezett falmegoldással előszobának építették, majd innen nyitott, oszlopos tornácban folytatódik az épület (3–4. kép). A szobák mögött következik a konyha, ebből pedig egy kisebb kamra nyílik, és innen volt fűthető a mára már elbontott konyhai kemence. A konyha a tornác felől is megközelíthető, továbbá innen nyílik a nyári konyha kemencével, katlannal és fallal elkülönített nyitott kéménnyel-füstölővel. Majd a pincelejárat, azt követően a padlásfeljáró, mely egyben tárolóhely a húsok számára lécekkal kerített kamrarésszel. Az épület következő szakasza ismét derékszögben csatlakozik a főépülethez, valamint a szomszédos telek házfalához. Ezzel teljes mértékben körülzáródott az elsőudvar. Az utóbbi épületrészben található az egymásba nyíló, lebeto-

4. kép. Az épület oszlopos folyosója és gazdasági épülete, valamint a díszkert. Katynár, 1994

nozott, trágyalé elvezető csatornákkal kialakított ló- és tehenistálló, és ide építették a latrinát is. Az első és a hátsó udvar között az átjárást nagykapuval zárható kocsizín biztosítja, mely fölött kukorica tárolására kialakított padlástér van feljáráttal.

Az elsőudvar, mely látványában is teljesen elszigetelődött a gazdasági tevékenység színterétől, ugyancsak a reprezentáció kifejezője lett. Az udvarnak jelentőséget valójában a díszkert ad, melyet az uraság kertésze tervezett, és alakította ki máig megtartott jellegét nyírható bokrokkal, a fő helyeken rózsatövekkel. A Latinovits-kastély kertésze nemcsak a W. családnak, de másoknak is dolgozott a faluban, elsősorban a nagygazdáknak, akik nemcsak falubeli házukban alakítottak ki díszkertet, de a tanyájukon is (5. kép).

A W.-ház alapja téglá, falazata vegyes, vályog és téglá. A vályogtégla anyagát helyben, a Telecskai-dombokban kialakított homokbánya adta. A vályogvetés a helybeli szegénység foglalkozása volt. Az épület lakóhelyiségeinek ajtó- és ablaktokjai a lebontott tanyai úrilakból kerültek ide, az ajtó- és ablaktáblákat pedig helybeli asztalos, Háberbusch József készítette. A bejárati ajtók maradt üvegeit az építész Kóbor Ferenc szerezte be. Az emlékezet szerint csehországi készítmények (6. kép). A falak díszes kifestéséről ugyancsak a tervező gondoskodott, Bajáról hozott festőket.

A bácskai parasztházak egyik jellemző eleme a falfestés sablontechnikán alapuló mintázása, és ennek magas szinten művelt gyakorlata. A W. családnál ez a típusú, díszes falfestés nem maradt meg. Párhuzamként azonban utalni lehet egy csávolyi, 1927-ben

5. kép. Ifj. Till Imre bácsborsódi tanyája díszkerttel, 1926 körül (reprodukció)

6. kép. Az előszobából nyíló ajtó a zárt kapubejárat, a nyitott folyosó és a szobák felé. Katymár, 1994

épített boltsház lakóterének a közelmúltig fennmaradt korabeli festésére. A minták követik a falfelület tagoltságát, azt hangsúlyozzák, illetve továbbbosztják (7. kép). A falra felvitt minták értékét a készítésükhöz felhasznált sablonok számában mérték. Minden egyes színnek külön sablonja volt. W.-éknél, az emlékezet szerint 16 színből álló mintaelem is volt. A festők arany és ezüst színű anyagokkal is dolgoztak.

7. kép. A ház zárt folyosójának sablonnal festett fala. Csávy, 1988.

Katymáron, de a környező falvakban szinte mindenütt kialakult a fal díszítésének egy másik, sajátos formája. Szokássá vált, hogy a zárt kapubejáratok és az előszobák falára olajjal felvitt tájképeket festessenek (8. kép). Katymáron egyetlen ember, bizonyos Matheisz Jakab foglalkozott a falfestésnek ezzel az ágával. Zomborban és Órszálláson (ma Stanišič, Jugoszlávia) tanulta a festőszakmát, a sablonos falfestést. E mellett azonban képeket is festett iparszerűen. Egy-egy témát több példányban is megfestett, munkáit helyben és vásárokon értékesítette.

A falusiak körében elterjedt falfestés sablonos és alakos változatának azonos hatásra visszavezethető előzménye lehetett. Baján még működik egy festőhenger- és mintakészítő mester, Majorcsics Jenő (M. J.-vel a bajai múzeum igazgatója, Kőhegyi Mihály vette fel a kapcsolatot, és vásárolta meg a Néprajzi Gyűjtemény számára hengermintadúcait: 93. 7. 1.–115. ltsz), aki apja és nagyapja mesterségét folytatja. Nagyapja még templomfestőként kezdte működését. Olaszországban is dolgozott. Ott tanulta a sablonnal történő mintafelvitel technikáját. Mikor hazajött, sablonok tervezésével és készítésével kezdett el foglalkozni. Ugyanerre az időre, a századfordulóra esik a bácskai, jórészt még a 18. században vagy a 19. század elején épült templomok felújítása, bővítése (P. SZOJKA 1993). Katymáron ez 1902-ben történt. Két kereszthajóval bővítették a római katolikus templom épületét (HELLENBARTH 1980. 46), és a mennyezet freskói is ekkor készülhettek. Tudjuk, hogy például az egyik szomszéd község, Gara templomának freskóit bajai templom- és szobafestő mester készítette 1897-ben (P. SZOJKA 1992. 379). Így tehát vidékünkön a paraszti környezethez alkalmazott sablonnal történő ornamentális, illetve figurális falfestés kialakulásában a templomfestő mesterek hatásával is számolni kell, az általuk alkalmazott eszközkészlet elterjesztésével egyetemben.

A W. család házában a helyiségek, elsősorban a szobák használatát tekintve a hagyományokon alapuló rendezőelv érvényesült. Az első három szobából kettő a tanyáról

8. kép. Zárt kapubejárat falfestménye (részlet). 1940 körül készült. Vaskút, 1944

majdan bekerülő családalapító házaspárt illette meg, a fennmaradó pedig a mindenkori tisztaszoba lett. Id. W. András fia amikor 1937-ben megnősült, felesége kelengyebútorát itt helyezték el. Az udvari részen, az épület hosszú szárnyán elhelyezkedő további két szoba közül az egyik lett az ebédlő, a konyha melletti pedig lakóhelyiség. A ház építésének évében ment férjhez a gazda négy leánya közül a legidősebb, ő még a nagyszülői háztól. Ekkor a szobák berendezésének az alapját azok a hálóegyüttesek jelentették, melyek a gazda három házasságával, a feleségek révén kerültek a család tulajdonába. Új bútorok vásárlására két évvel később, a következő leány házasságának évében, és éppen a lakodalmi esemény alkalmára kerítettek sort. Keményfából készült háló- és ebédlőegyüttest vettek Kiskunhalasról (9. kép). Az egyik szekrényajtó belső felén reklámcédula található: „Schön Dávid Bútorháza Kiskunhalas, Fő-utca 14. Asztalosműhely és raktár együtt. Tart raktáron: keményfa háló-, ebédlőbútorokat, polgári festett bútorokat óriási választékban, a legjobb kivitelben és legkedvezőbb árban. Kérem a címre ügyelni” – szöveggel. W. András harmadik felesége Bácsalmásról származott, az ottani gazdák pedig kapcsolatban voltak Halassal, mert határában terjeszkedtek földjeikkel. Az a mondás járta, hogy aki Almáson tönkrement, az a halasi határban ugyanazon a pénzen kétszer annyi földet vehetett, mert ott csak homok volt. Így a feleség hatására mentek Kiskunhalasra bútorért, mivel Katymáron a helyi asztalosok csak puhafából dolgoztak, konyha- és hálóbútorokon kívül mást nem is készítettek. A helyben előállított bútorok pedig elsősorban a szegényebb falusiak igényeinek kielégítésére szolgáltak.

9. kép. Hálószoba. Katymár, 1994

A németeknél, úgy tűnik, hogy a keményfabútorhoz való ragaszkodás a magyarországi megtelepedéstől követhető nyomon helyenként, és részben a magukkal hozott tradíciót (vö. K. CSILLÉRY 1987. 379), részben pedig a minőségnek ebben a formában megtestesülő igényét fejezte ki.

A W. családban az apa tíz-tíz hold földet vett leányainak ott, ahova éppen férjhez mentek, valamint egy-egy szobára való keményfa hálóbútort. Ez alól csak a legfiatalabb leány jelentette a kivételt, aki 1931-ben ment el a háztól. Az őt befogadó család ebédlőbútort kért, mivel hálóra ott már nem volt szükség.

A bácskai parasztoknál ugyanis a századforduló idejétől kezdődően a tisztaszobának fenntartott helyiség bútorzata egyre inkább a polgári módra készült hálóegyüttes lett, mely páros szekrényekből, vetett ágyakból, éjjeliszekrényekből, valamint tükrös félszekrényekből, asztalból és székekből állt. Tartozéka lehetett még a berendezésnek a különálló, ülésre-fekvésre egyaránt alkalmas kanapé, többnyire plüss kárpitozással. Ez vásárokon is beszerezhető bútordarab volt. Ezek a hálóegyüttesek – a módosabb családoknál – két generáció alatt annyira felszaporodtak, hogy a más funkciójú bútorok természetszerű módon szoríthatók ki a továbbiakban, ha csak átmenetileg is, kelengyebútor szerepéből.

A W. család gazdálkodásának egyik fontos tényezője, hogy az apai örökségként kapott 50 hold földet, ahol a tanya is volt, végig sikerült megtartani. A lányok hozományba kapott földjeinek egy részét ugyanis az első feleség örökségének értékesítéséből származó pénzen vették. A mindenkori költségeket a gazdálkodás eredményezte jövedelemből tudták fedezni.

Katymáron a szőlő birtoklása jelentős tényező volt a közösségben elfoglalt társadalmi helyzet megítélésében. A fiataloknak magukat átadó idős gazdák sok esetben, ha mást nem, de szőlőjüket megtartották saját kezelésükben. Az 1920-as évek végén id. W. András a harmadik feleség kétezer négyszögölnyi szőlőjéhez még további négyezer négyszögölt

10. kép. Id. Till Imre feleségének hetvenedik születésnapja. Középen az ünnepelt és dr. Latinovits János, körülöttük a rokonság és néhány községi elöljáró. Katymár. 1938 körül (reprodukció)

vásárolt, és ezzel teljesnek mondhatta birtokosi helyzetét a községben. Egyetlen fiát erejéhez képest taníttatta. A fiú a polgári iskola három osztályát Kalocsán végezte a jezsuita gimnáziumban, mivel rokonuk Kalocsán volt igazgató-paptanár. Az iskolát végül Baján fejezte be, mert közelebb volt, és a taníttatás költsége így kisebb lett. Majd Jánoshalmán, a téli gazdasági iskolában képezte magát tovább két éven keresztül. A W. család, saját jellemzésük szerint, a katymári gazdák jó közepes szintjéhez tartozott.

A falu számára az életvitel követendő mintáit azonban az első gazdák teremtették meg, akik közül kiemelkedik Till Imre személye, a század első két évtizedének vezető birtokosa. A Baranya megyei Véméndről származott (vö. HELLENBARTH 1980. 119), Katymárra nősült. Fiúutódot is Véméndről hozott, testvérének egyik gyermekét. A család katymári gyarodásának egyik legfontosabb tényezője feltehetően a Latinovitsokkal kiépített személyes jóviszonyban kereshető. Till Imre jól működő bérlője, majd földvásárlója volt az urasági családnak, később pedig jó emberük, akire rá lehetett bízni egy-egy birtokrész eladási ügyletét, mely a lebonyolító számára is kedvező jövedelemszerzési lehetőséggel járt együtt. Jellemző e viszonyra, hogy a Latinovits-család katymári ágának utolsó sarja János (RAPCSÁNYI 1934. 636), ha otthon tartózkodott, akkor a vasárnapi istentisztelet után házukba tért be ebédelni. A kastélybeli nagytakarítások idején pedig Till Imre feleségét bízták meg, hogy a munkához asszonyokat gyűjtsön a faluból (10. kép). A kapcsolat közvetlensége az utódokra is átszármazott, akik a földbérleti szerződések alkalmával már vendégként jelentek meg a kastélyban, a gazdák feleségeikkel, uzsonnára vagy teára. Így érthető, ha a kastélybeli nemesi kultúra egy-egy eleme a faluban is felbukkan az építészeti megoldásoktól a baldachinos ágyig.

Katymáron a nagygazdák (100 holdon felüli birtokosréteg) az 1920-as években a plébánia kertjének parcellázásakor itt, a község főutcáján és központi helyén vettek maguknak házhelyet. Anyagi tehetségükhöz mérten az eddigi megszokott falusi építkezés

11. kép. Nagygazdaházak a főutcán (balról a második épület Puhl Józsefé). Katymár, 1994

megoldásaitól merőben eltérő típusú házakat terveztek maguknak. A tervező itt is Kóbor Ferenc volt, aki képesnek bizonyult a falu társadalmának differenciált ízlésvilágához alkalmazkodni, minden bizonnyal az oda-vissza ható kölcsönösség jegyében. Az első gazdák számára a házakat nem a legújabb városi irányzat, a funkcionalista építészet itt szegénytelenül szegényesnek ható egyszerűsége szerint, hanem még az eklektikus szemlélet modorában, a díszítéseket mind a külső-, mind a belsőépítészetben zsúfoltan alkalmazó megoldásaival tervezte, részben a 19. századi kastélyépítészetből átvett formákkal. Így köszön vissza Puhl József egykori házána orozatán, a mára már sajnos elbontott, katymári Latinovits-kastély egyik szárnyának lépcsőzetes megoldású homlokzata (11. kép) (vö. HELLENBARTH 1980. 18. látható fényképpel, mely a kastélyról készült). Ezt a hatást tükrözheti a Puhl József melletti épület – melynek tulajdonosa a fivér, Puhl Pál volt – egyik helyiségének, az oválisan kiképzett hallnak a mai napig megóvott, mitológiai témájú mennyezeti freskója.

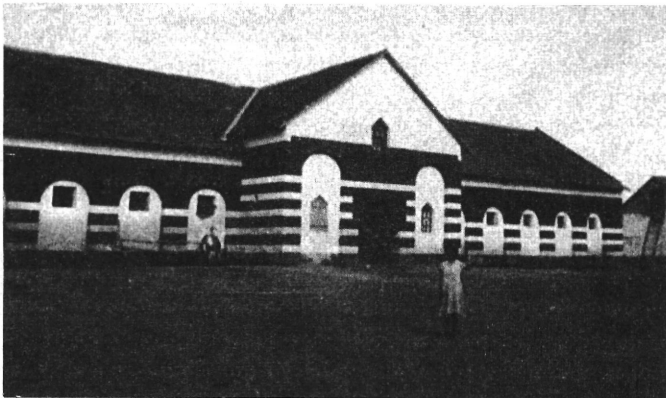
Természetesen ebben a korszakban ennél a rétegnél a kulturális hatások köre a helyi viszonyokon jóval távolabbra nyúlt. E szempontból tanulságos Till Krisztina, Till Imre 1921-ben született dédunokájának a sorsa. Till Krisztina apja a kedvező családi előzmények és jó házassága folytán a falu társadalmának vezető rétegéhez tartozott saját tulajdonú 200 holdas – 100 hold örökség, 50 hold saját szerzemény, 50 hold feleségének hozománya – birtokával, ugyanannyi bérleményével és két tanyájával. Az apa négy polgári iskolát végzett Baján. Egyetlen leányát a faluban elfoglalt helyzetének megfelelően nevelte, taníttatta. Már

tízéves korában városi iskolába, Pécsre, az iskolanővérek intézetébe adta. Krisztina érettségi után előbb Putnokon, majd Budapesten tanult az Amizoni Károly alapította nőnevelő intézetben. Ez idő alatt nemcsak az iskolai kirándulások alkalmával járta be az országot, de a falu értelmisége által szervezett nyári, a családdal együtt tett utazások során is. Egy ízben pedig, véletlen adta kapcsolat útján, eljutott Németországba, és ott körutazást tett. Ugyanakkor az apa pedig rendszeresen látogatta a budapesti mezőgazdasági vásárokat, ahol két ízben díjat is kapott tejelő marhaállományának legjobb egyedeiért.

Mielőtt lányát férjhez adta, az apjától örökölt falubeli házát Kóbor Ferenc tervei alapján átalakíttatta, és modernizálta folyóvíz bevezetésével. Két család számára, középen lépcsőházi bejáráttal és előszobával, azonos elrendezésű lakórészekre osztották meg a korábban egybenyíló utcai négy szobát. Ezzel egyidejűleg borsódi tanyáján új marhaistállót építtetett Kóbor Ferencsel (12. kép).

Till Krisztina 1943-ban ment férjhez Puhl Antalhoz, helybeli gazdafiúhoz. Puhl Antal Kalocsán a jezsuita gimnáziumban érettségizett, mezőgazdasági szaktanulmányait Szarvason, Keszthelyen folytatta, és a budapesti gazdaságtudományi egyetemen kapott agrármérnöki diplomát. Mivel Till Krisztina egyes lány volt, férje vőnek ment családjukhoz.

A fiatal pár lakrésze három szobából, két gardrób helyiségből, fürdőszobából, pincéből, éléskamrából és konyhából állt, valamint az egyes helyiségeket összekötő folyosókból. Minden helyiséget új bútorokkal rendeztek be. A szobák bútorzatát a szabadkai Szent József műbútor vállalatától szerezték be. A vállalat ugyanis kiállított a budapesti vásáron, amit a Till-család is látott. Ennek alapján határoztak úgy, hogy ettől a cégtől szerzik be az új bútorokat. Egy szoba berendezését a vőlegény szülei állták. Az utcára néző két szoba a vendégeknek volt fenntartva, közülük az egyiket ebédlőnek használták. Az udvari, legnagyobb helyiség volt a tulajdonképpeni lakószoba, és itt állt Krisztina zongorája is, melyet még iskolás lányként kapott, mivel a pécsi intézetben zongorázni is tanult. A bútorok

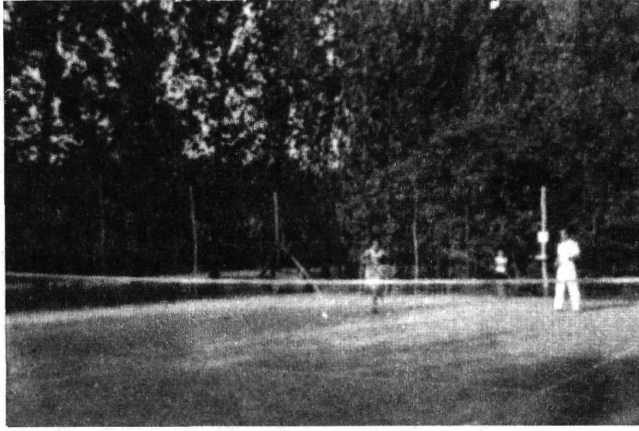
12. kép. A bácsborsódi Till-tanya marhaistállója, melyet Kóbor Ferenc tervezett. 1939 körül (reprodukció)

elemei között vetett ágy már nem szerepelt, franciaágy és rekamié szolgált hálólhelyül. A szekrények a kombinált – vitrines és zárt, rakodós és lógatós részek együttese – típus-többféle változatát képviselték (13. kép). A konyha mosogatóval ellátott berendezését bajai bútorkereskedésben vették. A nászajándékok között az értékes porcelánok mellett a műkereskedelmi forgalomban jegyzett festmény is szerepelt. A további életvitelt illetően a család terve az volt, hogy a fiatalok kapják meg a borsódi tanyát a 200 holddal, az apa pedig a bérelt tanyát kezeli majd. A háborús események azonban megakadályozták az elképzelés megvalósulását.

13. kép. Szabadkán készült szobabútor kombináltszekrénye. Vaskút, 1994

A katymári gazdák gyarapodása a községi élet fejlődését is maga után vonta, jóllehet, az első világháborút követő határmegvonás a falut érzékenyen érintette. A földbirtokok egy része ugyanis Jugoszláviához került át, így művelésük körülményessé vált (vö. HELLENBARTH 1980. 21), és a gazdák igyekeztek határon túli földjeiktől megszabadulni. A korábban jellemző Dél-Bácska felé irányuló házassági-rokoni kapcsolatok (vö. HORVÁTH 1971. 145) is felszámolódtak, és megszűnt a fejlettebb déli terület ösztönző hatása is, többek között a községen áthaladó Baja–Zombor vasútvonal (HELLENBARTH 1980. 21) nyújtotta lehetőséggel. A kedvezőtlen fordulat mégsem jelentett igazi akadályt a földéhségét még csillapítani képes, törekvő falusiak számára, sőt, a kibontakozás időszaka az első világháború után következett.

14. kép. A katymári teniszpálya. 1940-es évek eleje (reprodukción)

Ekkoriban alakult meg a gazdakör, mely a korszerű mezőgazdasági ismeretek terjesztésétől a vetőmagok beszerzéséig és a terményértékesítésig szerteágazóan próbálta meg a helyi gazdák érdekeit képviselni. A gazdakörön belül működött a bálók, a szórakozást szervező kaszinó. Az 1924-ben épült kultúrházban működött az olvasókör mintegy ezer kötetes könyvtárával, és itt tartották a színelőadásokat is, majd később a mozivetítést. Voltak még különböző vallási társulatok, ifjúsági egyesületek, dalárda, sportpálya, futballcsapat, kuglipálya, teniszpálya (14. kép)¹, lőtér, lövészegylet és a Kígyós-érből kialakított szabadstrand (HELLENBARTH 1980 20–67).

A falu kereteit tágító törekvések sem tudták minden esetben a fiatal, tanult generáció igényeit kielégíteni. Az első gazdák orvosi, jogászai, katonai pályára lépett fiai elhagyták a falut, de mint a Till család példája igazolta, maradtak is. A gazdaréteg idősebb generációja pedig a földszerzés elsődleges célja, és erős falusi gyökerei mellett azért a polgári életszemlélet fontos értékeit is magáévá tette. Gyermekük számára megadta a tanulás lehetőségét, maguknak pedig a világlátás örömét, ha betegség ürügyén is, a harkányi gyógyfürdőzéstől a svájci és ausztriai szanatóriumok látogatásáig, illetve a vallás kapcsán a római kirándulásokig.²

¹ A fényképeket dr. Égi Endre (2–4. és 6–7. kép) valamint a szerző készítette.

² Köszönöm a beszélgetéseket ifj. W. Andrásnak és feleségének, Till Krisztinának és leányának; a Váradi családnak; Pécs Máriának és azoknak, akik Katymárral kapcsolatos ismereteiket átadták.

IRODALOM

- BALASSA M. Iván
1985 A parasztház évszázadai. Békéscsaba
- BESZÉDES Valéria
1991a Egy Duna-menti műemlék falu. In: A Vajdaság népi építészete. Szerk. Balassa M. Iván. 23–33. Szentendre
1991b A jugoszláviai népi építészetkutatás dél-alföldi vonatkozásai. In: Dél-Dunántúl népi építészete. Szerk. Cseri Miklós. 133–146. Szentendre–Pécs
- BOROVSKY Samu szerk.
é.n. Bács-Bodrog vármegye I–II. Budapest
- CSETRI Károly
1936 Bácska lakossága a legrégebb időktől a XIX. század végéig. Budapest
- K. CSILLÉRY Klára
1987 A hartai bútor. In: Cumania 10. 375–418. Kecskemét
- DUDÁS Gyula
1899 A borsódi és katymári Latinovits család története. In: A Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve (a továbbiakban BTTE) XV. 139–172. Zombor
- DURANCI, Bela
1991 A vajdasági népi építkezés jellegzetességei. In: A Vajdaság népi építészete. Szerk. Balassa M. Iván. 35–42. Szentendre
- FAMLER Gusztáv
é.n. Németek. In: Bács-Bodrog vármegye I. Szerk. Borovszky Samu. 355–363. Budapest
- FÉNYES Elek
1837 Magyar Országának s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben II. Budapest
- FRANKL István
1896 Németek. In: Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája II. Szerk. Dudás Gyula. 378–383. Zombor
- FÜZES Endre
1984 A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Budapest
- G. K. (GUBITZA Kálmán)
1911 Helytörténeti és ethnographiai leírások 1859–60-ból. In: BTTE XXVII. 99–101.
- ERDEI Ferenc
1937 Futóhomok. Budapest
1976 Magyar tanyák. Budapest
- HAJDÓK Imre – KÖHEGYI Mihály
1976 Nagybaracska földrajza és története 1848-ig. Baja
- HAJNAL (HOLZMANN) Ignác
1905 A torzsai németek szokásai (folytatás). In: BTTE XXI. 101–116.
- HELLENBARTH, Maria
1980 Katymar. (Ein ungarndisches Dorf in der Nord-Bacska). Schwäbisch-Gmünd
- RAPCSÁNYI Jakab
1934 Baja és Bács-Bodrog vármegye községei. Budapest
- SZENTKLÁRAY Jenő
1891 A délmagyarországi németek. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen VII. 543–572. Budapest

P. SZOJKA Emese

- 1990 Néprajzi csoportok Baja környékén. Kecskemét
 1992 A garai templom fogadalmi szobrai. In: Cumania 13. 373–399. Kecskemét
 1993 Adatok a Baja környéki falusi templomok berendezésének, felszereltségének történetéhez... (Kézirat)

TARJÁN Gábor

- 1991 Fáziskülönbségek a dél-dunántúli népi építkezés XVIII–XIX. századi történetében. In: Dél-Dunántúl népi építésze. Szerk. Cseri Miklós. 97–111. Szentendre–Pécs

T. K. (TRENCSÉNYI Károly)

- 1911 Adatok Zombor néprajzához. In: BTTÉ XXVII. 154–162.

ZORN Antal

- 1989 Német betelepülések a mai Bács-Kiskun megye területére a XVIII. és a XIX. században. In: Bács-Kiskun megye múltjából X. 325–389. Kecskemét

GESTALTUNG DES BAUERNHAUSES UND SEINER EINRICHTUNG IN DER BATSCSKA

Formen der Veränderung im 20. Jahrhundert

Aufgrund des Wohnhauses und seiner Einrichtung möchte der Verfasser die verbürgerte ländliche Gesellschaft der Batschka und ihre Verhältnisse darstellen. Der Leser kann die Entwicklungsphasen der regionalen Haustypen vom 18. Jh. an verfolgen, als die Gegend neubesiedelt wurde. Die wichtigsten Etappen der Veränderung werden im Zeitlauf von rund 150 Jahren festgehalten, zugleich wird auf die wirtschaftlich-kulturelle Teilung der Batschka sowie auf die kulturvermittelnde Rolle der im Süden des Komitats liegenden und meistentwickelten Dörfer hingewiesen.

Um die Jahrhundertwende trat mit der Verbreitung der Privatwirtschaft eine schlagartige Umwandlung der Dorfgesellschaft in scharf getrennte Schichten ein. Die Veränderungen des 20. Jh. werden am Beispiel des Dorfes Katymár vorgeführt. Zwei Typen jener ländlichen Gesellschaft werden untersucht, die die Elemente bürgerlichen Daseins in ihre Lebensweise am meisten einzufügen vermögen. Den Hintergrund zur Untersuchung der Veränderungen des Wohnhauses und seiner Einrichtung liefert die Aufzeichnung des Lebensweges einer mittel- bzw. großbäuerlichen Familie.

SZUHAY Péter
Budapest

ÉRTÉKREND ÉS IDENTITÁS-ELEMEK EGY ÜNNEP KAPCSÁN

Húsvét Besenyőtelken 1984-ben

A társadalmi kapcsolatok működésének természetrajza: az egyén viszonya és kötődése a társadalom csoportjaihoz és közösségeihez, az egyén és a csoport önmeghatározása, más rendszerekhez való mérése, az egyéni és csoportnormák, értékrendek kialakulása az ünnepek és hétköznapi szerves, egymásraépülő rendszerének vizsgálatával fejthető fel. Ebben a tanulmányban arra tesznek kísérletet, hogy a mikroanalízis módszerével, a besenyőtelki 1984-es húsvét elemzésével adjak választ e problémakörre.

Előjáróban

A kutatásról

1983–85 között a Néprajzi Múzeum szervezésében egy négytagú munkacsoport (Örszigethy Erzsébet, Szuhay Péter, Tóth László, Török Katalin) végzett történeti-néprajzi-szociológiai kutatást a Heves megyei Besenyőtelken. A török hódoltságot követő újratelepüléstől, falukialakulástól máig terjedően, az egyes egyénekig, családokig lebonthatóan vizsgáltuk a társadalmi folyamatokat. A 18–20. századi összeírások feldolgozása mellett teljeskörű kérdőívrendszert vettünk fel a rokonsági kapcsolatok, családi gazdaság, életút témakörben, családrekonstrukciót készítettünk stb. A társadalmi rétegződés egyik dimenziójaként használtuk a kulturális szokások rendszerét, itt azonban már nem törekedhettünk a teljeskörűsége (interjúk, résztvevő megfigyelések, kérdőívek alapján dolgoztunk). Ennek keretében került sor 1984. áprilisában, húsvét után 89 háztartásban egy húsvéti kérdőív felvételére is.

A településről

A 17. század végén újranépesülő lakott hely a 18. század első felében válik községgé és közösséggé, melyet a nemesi közbirtokosság igazgat és irányít – az 1870-es évekig. A falu lakói kismemesek, nemesi eredetű birtokban ülő szabad parasztok, és ezek, illetve a község szolgálatában álló földtelen szolgák, cselédek, pásztorok. A társadalom ezen, lényegében rendi jellegű szerkezete a 20. század közepéig fennmaradt, csak belső arányai

váltak. A népesség növekedése gyors ütemű: az 1780-as években 1700, 1930-ban 3700 lelket számláltak itt.

A 19. század végétől több mint fél évszázadon keresztül egyre-másra alakulnak foglalkozási, vagyoni, lakóhelyi, korcsoport, nemi azonosságon alapuló gazdasági, kulturális, vallásos stb. egyletek, körök, társulatok, tehát egymás mellett működő formális kiscsoportok.

1945 után szétzilálódik a falu struktúrája. 1945–46-ban a korábbi cselédek, kubikusok jelentős része – több mint száz család – települt át a Pest megyei Nagykovácsiba és Perbálra, az onnan kitelepített német családok helyére. 1948 után rövid úton felszámolják az egyleteket, köröket. Hamarosan csaknem 100 családot minősítenek kuláknak, majd üldöznek éveken át, többüket deportálják, börtönbe zárják. A magukat veszélyben érző családok tagjai az iparba mennek dolgozni. 1959-ben az egész falut kollektivizálják. Ennek hatására – időlegesen vagy véglegesen – ismét mind többen hagyják el a falut.

A falu lakói a megtelepedéstől kezdve katolikusok, anyanyelvüket tekintve magyarok.

A község belső területének nagyságát és kiterjedését 1733-ban szabályozták, az addigra kialakult három településrész (Hanyi oldal, Fő utca illetve középső rész, Tárkányi oldal) az 1920-as évekig állandósult. Az ezután való házhelykiosztásokkal jön létre az északi és a déli végeken a Felső- és az Alsótelep, első korszakként a 30-as években, majd folytatásként a 60-as években.

A település zavarait jelzi az is, hogy az elmúlt negyven évben 700 fővel csappant a népesség. A felvétel időpontjában 960 körül mozgott a háztartások száma.

A felvételtől

A kérdőíveket Tóth Lászlóval szerkesztettük. 1984 áprilisában nyolc 1910–1930-as évek között született asszonnyal készítettünk interjút a történeti és a jelenkori húsvétról. Ezek alapján állítottuk össze a kérdőívet. A kérdőíveket a húsvét hétfőt követő héten négy kérdezőbiztos vette fel. Ők korábban részt vettek itt a teljeskörű kérdőíves felvételen, akkor átlagban 50 háztartásban jártak. Ebből a 200 címből, mely véletlen mintának tekinthető, jelöltünk ki 100 háztartást, úgy, hogy az egyes településrészek arányosan legyenek képviselve. A felvétel 89 háztartásban készült el: 20 a falu középső részéből, 19–19 a Hanyi és a Tárkányi oldalból, 16 az Alsó- és 15 a Felső-telepről.

A háztartások szerkezetét tekintve a minta megoszlása: egyszemélyes háztartás 10; a családháztartások közül házaspár gyermek nélkül 16; szülő vagy szülők gyermekkel illetve gyermekekkel 36; házaspár gyermekkel és annak házastársával 5; háromgenerációs család – szülő vagy szülők gyermekkel illetve gyermekekkel, egyik házastársával és azok gyermekükkel illetve gyermekeikkel 22.

Az egyéni kérdőívek közül az 1979 előtt születettek anyagát számolva a mintába került 145 nő és 121 férfi.

A kérdőívről

Minden háztartásban kétféle kérdőívet vettünk fel. Egyiket családi kérdőívnek, a másikat egyéni kérdőívnek nevezhetjük. A családi kérdőív blokkjai:

- I. *Ételek – italok*
 1. A család étrendje nagycsütörtöktől húsvét keddjéig.
 2. Az egyes kiemelt ételek (főtt és sült húсок, levesek, kalácsok, sütemények, tészták) készítésének ideje, a készítők köre.
 3. Az egyes ételek alapanyagainak származása, húсок, sütemények, italok beszerzése.
- II. *Húsvéti előkészületek, rend – tisztaság*
 1. Meszelés.
 2. Takarítás.
 3. Mosás, ágyneműhúzás.
- III. *Húsvéti képes üdvözlőlapok*
- IV. A faluból elszakadt *rokonok hazalátogatása, akik megszálltak húsvétkor.*
- V. *Locsolkodók* (Ki, mikor, milyen viszonyban lévő, kihez jött, mivel kínálták, ajándékozták.)
- VI. A locsolkodókon kívüli *vendégek* (mint az előző pontban).

Az egyéni kérdőív férfi és női változatban készült, blokkjai a következők:

- I. A kelés és lefekvés ideje nagycsütörtöktől húsvét keddjéig.
- II. Az esetlegesen munkahelyen töltött idő pénteken és szombaton.
- III. Férfiaknál szerdától keddig a borotválkozás napjai, nőknél virágvasárnaptól húsvét vasárnapjáig a frizurakészítés, hajgondozás.
- IV. Csak férfiaknál: locsolkodás (mikor, kinél, milyen viszonyban lévőnél, mivel kínálták, ajándékozták).
- V. Vendégség – látogatás (kivel, mikor, kinél, milyen viszonyban lévőnél, kik voltak még ott, mivel kínálták).
- VI. A húsvéti időszak kirándulásai.
- VII. Templomozási szokások:
 1. A húsvétot megelőzően az utolsó templomi alkalom.
 2. Az utolsó áldozás ideje.
 3. Nagycsütörtöktől húsvét keddjéig a szertartásokon való részvétel.
- VIII. Bálózási szokások (kivel, mettől-meddig).
- IX. Az ajándékozás:
 1. Kinek, mit adott.
 2. Kitől, mit kapott.
- X. Az egyes alkalmak öltözetei (pl. locsolkodáskor, vendégségben, templomban, bálban...).

A húsvét helye az ünnepek rendszerében

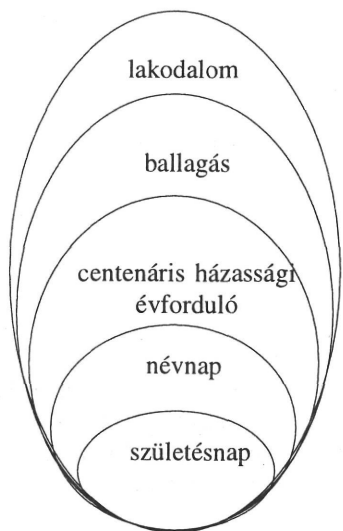
Az ünnepek szerepét abban látom, hogy a természeti időt felosztják kulturális időre, s ezen keresztül lehetőséget adnak az embereknek időszemléletük kidolgozására. Az idő tagolása az élet leélésének egyik legfontosabb fogódzója – az ember előtti jövő kiismerhetővé válik, és tervek szerint teljesül. A rövidebb időegységek – a hetek –, a nagyobb időegységek – hónapok, évszakok – váltakoznak, évvé szerveződve követik egymást. Az idő múlása és annak érezhetősége biztonság-tudatot ad az embernek, az idő tagolása pedig más minőségű napok kidolgozását teszi szükségsszerűvé.

Az ünnep második alapjelentése éppen az idő felosztására vonatkozik. Az a kultúra, az a világ rendje, hogy az idő felosztható legyen. Az ünneppel tehát éppen a világ rendjét lehet fenntartani. Másfelől a világ rendje maga a létrejött tagolás, az ünnepnek pedig ezt a rendet kell elfogadtatni a társadalommal. Az ünnep során tehát ideológiát, a fennálló társadalom struktúráját, kiscsoporti viszonyokat kell legitimálni. A múlt idő jelen idejűvé tétele így lesz az ünnep tárgya, mely tárgyból kezdetét vette a társadalom, a kiscsoport.

A további jelentések, illetve funkciók erre épülnek aztán. Az emlékezés, az újrajátszás tudatosítja a fennálló szabályokat. Tudatosítja a nemek, korcsoportok, társadalom státusok közötti törvényszerűnek tartott különbségeket. Időnként, egyes ünnepeken megengedett, sőt, előírt mindenféle szerepcseré, melynek éppen a feszültségek levezetése mellett az általában érvényes elfogadtatása, szentesítése a célja. Az ünnep erősíti a társadalmi csoportok – nemzettől családig terjedő skálán – közösséggé formálódását, a közösség megerősítését, mint adott, a rend számára legadekvátabb formát. Az azonos, zárt csoportok implikálják a világ változtathatatlanágát. A közösségi mágia segítségével biztosítja a társadalmi csoportok létbiztonságát, az embertől függetlennek vélt világ – a természet, az emberi élet – befolyásolhatóságát. Az ünnep megáldja az elért gazdasági eredményeket, emlékezetessé teszi azt, s egyben új feladatok elvégzésére készíti az embert.

Az ünnep nem csak a csoportok életét befolyásolja, hanem ellenőrzi az egyéneket is. Megerősíti őket identitástudatukban, s a minőségi változásokat szakaszokhoz kötve előkészíti őket az új szerepekre. Minőségi változást teremt, s ellenőrzi is, legitimálja is, és azon túl szentesíti, emlékezetessé teszi azt.

Az ünneplés módja mindezek megerősítése. A tudatosítás a rendkívüliség értékének bevezetésével érhető el, a csak periódikusan ismételhetséges szabályával, vagy még szigorúbban – az egyszer volt stratégiájával. Ezért aztán az ünnepeket a kellemesség, a boldogság szférájába kell emelni. Az ünnep-értelmezés ezen tengelyén próbálom meg elhelyezni a húsvét konkrét besenyőtelki megvalósulását.

Besenyőtelken az egyének és családok rendezte ünnepnek (legyen ez az emberi élet fordulójához kötődő vagy centenáris, vagy éppen periódikus ünnep) továbbra is a korábbi struktúrájának megfelelően elsősorban a rokonság (hol szűkebb, hol távolabbi) körét vonják be, s csak másodlagosan a szomszédságot, és egészen érintőlegesen a barátok, ismerősök körét. Az ilyen ünnepeket, ha vertikális és horizontális tengelyen akarjuk ábrázolni (vertikális=társadalmi összetételét tekintve heterogén: különböző generációk, korcsoportok, vagy különböző társadalmi rétegek, csoportok; horizontális=társadalmi összetételét tekintve homogén: azonos generációk, korcsoportok; vagy azonos társadalmi rétegek, csoportok) döntően a vertikális tengelyen helyezhetjük el. Az esemény értékelése és fontosságának hangsúlyozása egyenesen arányos a meghívottak és résztvevők számával. A melléklet ábra ezt kívánja érzékeltetni.

1. Születésnap: vertikális; résztvevők az ünnepelttel együtt élő család tagjai.
2. Névnep: horizontális; résztvevők az ünnepelt testvérei és azok házastársai, a közös barátok és azok házastársai, valamint a házaspárok gyermekei.
3. Pl. gyémántlakodalom: vertikális; résztvevők az ünnepelt pár (mint leszármaztató ősök), gyermekeik házastársaikkal és unokáikkal.
4. Ballagási ebéd: vertikális; résztvevők a ballagó ünnepelt, szülei és testvérei (ha házasok, házastársával, gyerekekkel), a szülők testvérei és azok házastársai, valamint nőtlen és hajadon gyermekeik, nagyszülei, és ha a felsoroltakkal nem azonos, keresztszülei.
5. Lakodalom: vertikális; (a lakodalmat külön rendezik a fiús, és külön a lányos háznál, így külön vendégsereget hívnak mind a két házhoz). Résztvevők: a menyasszony-vőlegény 1.) szülei és testvérek, 2. a szülők testvérei és azok házastársai, valamint gyermekei, ha azok házasok, házastársukkal és gyermekeikkel együtt, 3. a nagyszülők, 4. a nagyszülők összes testvére és annak házastársa, 5. a nagyszülők testvéreinek gyermekei azok gyermek-eivel, ha még nőtlenek és/vagy hajadonok, 6. szomszéd családok, 7. a menyasszony-vőlegény néhány barátjának ill. barátja, anyjának, apjának, testvérének egy-egy barátja. A lakodalomba meghívott vendégek száma 100–120 körül mozog.

Az intézményi rendezésű ünnepek közül 1949 előtt jóval több volt a horizontális esemény, amikor is érdekcsoportok formálódhattak ki, és működhettek, például a különböző körök és egyletek kebelében, bált egyszerre több kocsmában is rendeztek, így amire a családi ünnep képtelen volt teret biztosítani – a barátság erősítésére, az érdekazonosításra – helyettesítette az intézményi, kiscsoportos ünnep. 1949 után ez is megszűnt, illetve főleg szakmai, munkahelyi keretekbe tolodott át, és lényegében az intézményesített ünnepek is vertikálissá váltak (pl. ünnep napján csak egy helyen tartanak bált).

Részben ezzel magyarázható több (pl. állami, politikai) ünnep alulértékeltisége. Jellemző mozzanatként kell említeni, hogy már az 1970-es évekre április 4. vált a burgonya ültetésének és augusztus 20. a kiásásának napjává.

Mindezek fölött azonban két egyházi eredetű, mára társadalmiasított ünnep – a búcsú és a húsvét – képes egyszerre és egyidőben megmozgatni a falu lakóit, családjait, kiscsoportjait, s mint ilyen az ünnepek helyi hierarchiájának csúcsára került.

A húsvét empirikus és néprajzi szempontú megközelítésének azért is jelentősége van, mert mint ünnep – vitathatatlan és demonstratív szerepet játszik a lokális értékrend bemutatásában.

A húsvét ideáltípusa és epikus leírása 1984-ben

A húsvétot megelőző időszakban, feketehéten, virághéten és nagyhéten, de legkésőbb nagypéntekig az emberek rendbehozzák közvetlen környezetüket: ahol kell, meszelnek, tapasztnak; a lakásban „nagytakarítanak”, ablakot mosnak, kimossák a felhalmozódott szennyes ruhát, tiszta ágyneműt húznak; az udvart felsöprik, a ház előtt árkot tisztítanak, az utat és járdát söprik, feldíszítik a templomot.

Az asszonyok virághéten vagy nagyhéten a fodrásznál vagy otthon rendbe teszik a frizurájukat. Ugyancsak ők foglalatосkodnak az ételkészítéssel: feketehéten vagy virághéten levestésztát készítenek (kockatésztát, ún. „siflit”); nagypénteken a saját füstölthús-készletből

kocsonyát és sonkát főznek, kelt tésztából kalácsot sütnék (mákos, túrós, diós), kétféle süteményt, egyféle tortát készítenek; nagyszombaton friss húsból káposztát töltenek, tyúkból levest főznek, fasírozottat sütnék; vasárnap saját nevelésű csirkéből és bolti sertésből húst rántanak, újabban tyúklevest főznek; hétfőn megismétlődik a rántott hús és csirke-készítés.

A férfiak láda-sörökért meg borért szaladgálnak csütörtökön, pénteken, asszonyaik édes és erős pálinkát vesznek. Egyszer az ünnepben elmennek templomba. Az ünnepet megelőzően képeslapot küldenek otthonról elszakadt rokonaiknak, gyerekeknek, unokának, testvérnek, keresztgyerekeknek, nagybácsinak és egy-egy barátának.

Szombaton és vasárnap vendégségbe mennek vagy vendéget várnak: szülő gyermekét, testvér testvérét, barát barátját. Két-három napra hazajönnek a városba-szakadt gyerekek családjukkal, fél napra a szomszéd falvakba kerültek.

Hétfőn reggel felkerekednek a férfiak, locsolkodni mennek a szomszédokhoz, rokonokhoz: anyjukhoz, anyósukhoz, lányukhoz, menyükhöz, munkatársuk feleségéhez, az iskolások (felsősök, gimnazisták) osztálytársaikhoz; a felnőtteket étellel-itallal kínálják, a gyerekek pénzt, csokoládét, festett tojást kapnak.

Az asszonyok, leányok ezidő alatt a férfiakat várják. Este a leányok és a legények bálba mennek.

A családok pénteken böjtölnek, de háromszor étkeznek; tejbablevest, gyümölcslevest, kalácsokat, tejet, főtt tojást, pirítóst esznek. Szombaton reggel és este sonkát, kocsonyát, ebédre húslevest, tyúkpörköltet, töltöttkáposztát fogyasztanak. Vasárnap reggel rántott húst és csirkét, ebédre húslevest, sült baromfit, káposztát, estére ismét sonkát, kocsonyát esznek. Hétfőn a locsolkodókat rántott hússal és csirkével, sonkával, fasírozottal, süteményekkel és tortával, két-háromféle pálinkával, borral, sörrel, kétféle üdítővel várják.

A húsvét ideáltípusa a két világháború között

A maitól a két világháború közötti besenyőtelki húsvét ideáltípusa néhány ponton jelentősen eltér. Akkor csak a legények jártak locsolkodni és csak leányokhoz. Az egy településrészen lakó, azonos korcsoport tagjai szerveződtek bandákba, a saját települési körzetükben lakó leányokhoz mentek, s vízzel locsolkodtak. Pénzt, csokoládét, piros tojást nem kaptak viszonzásul.

A templomi alkalmakon a falu nagy része jelen volt, különösen az iskoláskorúak, akiket kivezényelt az esperes, illetve a tanítók, s felügyelt rájuk a templombíró; a legények és a leányok jól látható helyen álltak és ültek, a felnőttek nemek szerint, azon belül a családok hierarchiája szerint helyezkedtek el; tehát a közösségi normák minden módon kényszerítették az embereket a szertartásokon való részvételre. Vasárnap és hétfőn este a falu több pontján egyszerre rendeztek bált, a kocsmákban, az iparos, a nagy- és kiskör helyiségeiben, ahol a fiatal házások is megjelentek. A falu főterén és főutcáján működött még a „játszó” intézménye. Alig volt még a faluba hazalátogató rokon, hisz elköltöző sem igen akadt, s a házassági szokásokra is az endogámia volt jellemző. Húsvéti üdvözlöt nem küldtek és nem kaptak.

A családok az egész böjti időszakban böjtöt tartottak, egészen nagyszombat estéig, a feltámadási körmenetig. Az étrendben nem szerepelt a rántott hús és csirke, nem készítettek tortát, a káposztát füstölt hússal töltötték. A keresztszülők megajándékozták keresztyerekeiket.

Ahhoz, hogy a húsvét ünnepe kiemelhető legyen az ünnepek halmazából, az egyéneknek és a társadalomnak identifikálnia kell az adott ünnepet, mással össze nem téveszthetővé kell tennie. Az öröklött és tanult viselkedési formák, az egyház, a társadalom ajánlásai, a társadalom változásait kifejező szimbolikus formák készletéből kialakul a húsvéti viselkedés szabályrendszere. Ebben a szabályrendszerben elkülönülnek a nemi, korcsoport, családi szerepek. Az egyes egyéneknek mintegy forgatókönyvszerűen a helyi társadalom által megszabott szerepet kell eljátszaniuk. A szerepekhez való igazodás, a szerep teljesítésének mértéke és minősége kifejezi az egyén viszonyát esetleges csoportjához, a helyi társadalomhoz. Elképzelhetők mindkét irányba terjedő devianciák; az egyén egyáltalán nem teljesíti a normákat, illetve azokon jóval tútesz. Ha ezen cselekvések társadalmiasulnak, kisebb közösségek konszenzusát jelentik, s mint alternatív lehetőségek, az értékrend általános tulajdonságait változtathatják meg. Az ember választásaival, a minták követésével vagy azok megtagadásával egyes csoportokhoz, közösségekhez való tartozását, vagy attól való függetlenedését fejezheti ki.

Az identitás különböző szintjei rétegződnek egymásra (nem, korcsoport, családi állapot, szomszédság, rokonság, foglalkozás), s ha ezek sokszor túl is mutatnak a falu határán, az elsődleges vonatkoztatási keret mégis csak a helyi társadalom, a belső világ. Ilyenformán az önmeghatározás első és legfontosabb elemévé a „besenyei”-ség válik, s ezt követi minden más, akár a nemzeti, vallási hovatartozás is. A „besenyei”-ségen belül működik csak a többi önmeghatározó elem, melyek mintái természetesen egyetemesebb érvényűek.

Az ünnepet, mint az egymást követő elemek, funkciók sorozatát elemzem. Vizsgálom a köszöntést-, ajándékozást, a szertartásokon való részvételt, a vendégséget, a bált, mint mulatságot, az étrendet, étkezési szokásokat, s az előkészületekhez tartozó takarítást – tisztálkodást és az öltözetet. Megpróbálok elválasztani egymástól a különböző eredetű viselkedési formákat, azokat, melyek automatizmusok, közösségi normák révén, vagy éppen szabad választásként jöttek létre.

Takarítás – tisztálkodás – öltözet (1. Melléklet)

A takarítás és tisztálkodás általunk vizsgált témakörében a jelenségek többsége társadalmilag ellenőrizhető és számonkérhető, az emberekről, a családokról kialakított kép és vélemény szempontjából fontos.

Az ünnepre való előkészület régi eleme a lehetséges ünnepi tér és környezetének kitarítása, feldíszítése. Egy esztendőben jóval több ünnep adódik, mintsem hogy mindegyikben nagytakarítást kellene végezni. A húsvét történetileg olyan ünnepé vált, mely nyelvünkben egyedüli módon nevét adta a takarításhoz, s lett máig használatosan a *húsvéti nagytakarítás* jelzős szerkezet. A húsvéti nagytakarítás kialakulásában közrejátszhatott a „nagy ünnep – nagy takarítás” elve, a tavaszi megújulás analógiájára a lakás, a lakókörnyezet megújulása, az ekkor megforduló vendégek fürkésző tekintete. Az is az összefüggésrendszerbe tartozik, hogy a mai napig a családok többségénél ünnepen nyílik meg a vendégek (szomszédok, rokonok) előtt a lakás olyan része, mint a szoba, az ebédlő.

Besenyőtelken a nagytakarítás hagyományosan húsvétra és búcsúra esik, ez persze nem jelenti azt, hogy csak ekkor végezhetnék, illetve végzik is. A korábbi szokásrend előírta ilyenkor a ruhák kiszellőztetését, a felhalmozódott szennyes kimosását (két-négy hetenként mostak csak), ablakmosást, a mázolt felületek tisztítását, a bútorok elmozdításával járó takarítást, ágyneműk és asztali ruhák cseréjét. Mindezen munkákat nagycsütörtökig be kellett fejezni. A szükséges meszeléseket húsvétra, a kerítésfestést – praktikus okokból is nyárra – búcsúra végezték. Ezek az előkészületek túl azon, hogy szükséges munkák elvégzését jelentik, a kölcsönösen kidolgozott elvárásrendszernek felelnek meg, és emberi értékmérővé válnak, lelkileg felkészítik az embereket az ünnepre.

A felvételtől is látszik, hogy a meszelést kivéve a falu családjai a mai napig egységesen viselkednek, tehát feketehéttől nagyhétig elvégzik az előkészületi munkákat. Azokban a háztartásokban, ahol meszelni kell (77 ilyen van), csak fele részükben meszelnek húsvétra, a másik fele búcsúra vagy kötetlen időben. A húsvéti, búcsúi meszelések ugyanakkor főleg a látható, ellenőrizhető felületek megújítását jelentik.

Nehéz egymástól elkülöníteni azt, amit az emberek saját világgépük, belső indíttatásuk szerint cselekednek, és amit automatizmusként vagy a csoportnormák teljesítéseként tesznek. Az adott munkákat azokban a háztartásokban is bevégzik, ahol sem locsolgatók, sem vendégek nem fordulnak meg, emellett olyan munkák is a rendszerbe kerültek, melyek nem ellenőrizhetők, mint például az ágyneműhúzás.

Az ünnepi viselkedés személyesebb szintje a tisztálkodás és az öltözet megválasztása.

Az öltözet a kultúrának az az eleme, ahol a csoporthoz tartozást a legpregnansabban lehet kifejezni, s ahol a legközvetlenebbül érvényesülnek a csoportban uralkodó normák. Minél zártabb az adott kiscsoport, a lokális társadalom vagy annak egyik-másik társadalmi rétege, annál erősebb egységesítő törekvések élnek. A csoportban uralkodó viselet elfogadása a csoporthoz tartozást jelenti; megsértése és megszegése pedig a kirekesztés veszélyével fenyeget. A csoportnormáktól eltérő divat követése – ami az uralkodó osztály követését jelenti – első lépéseiben deviáns magatartás, de mihelyt társadalmilag elfogadottá válik, normává és előírassá is válik egyben. A falusi társadalmi csoportok kétirányú törekvéseikre kell itt utalni. A kultúra funkciója egyfelől az, hogy a meglévő társadalmi különbségeket kifejezze, esetleg erősítse – vagyis az adott társadalmi csoport elhatárolja, elkülönítse magát más, tőle lejjebb álló vagy feljebb elhelyezkedő csoportoktól, erősítve ezzel a csoport belső egységét, identitását, másfelől pedig éppen az, hogy az adott és meglévő társadalmi különbségeket elmossa – az uralkodó társadalmi csoport kulturális rendszere egyes elemeinek követésével. Ebben a folyamatban a követésre kiszemelt elemek erősen felértékelődnek, s a teljes azonosulás illúzióját is kelthetik. A mintául szolgáló teljes rendszer követése egyúttal az adott csoport halálát, vagyis felbomlását jelentené, hiszen az előzőleg kidolgozott és mechanikussá vált elemek a biztonságot, a világ rendjét szolgálják.

Hogyan lehet megteremteni az öltözet hétköznapi és ünnepi változatát, ezek eltérését? Ha a saussure-i nyelv-beszéd különbségtévesztésből indulunk ki, a ruházat, a ruhátár, a ruhák díszítésének és megválasztásának szabályrendszere, a szabással és varrással – tehát az elkészítéssel – együtt nyelvként értelmezhető, a használati módok pedig, a megvalósuló öltözetek a beszélt nyelvnek felelnek meg. A férfi ruha, női ruha megkülönböztetése, a nadrág és szoknya, kalap és kendő társítása nyelvi oppozícióként működik.

A falusi kultúra sokáig egymástól eltérően választotta meg a férfi és női ruházatot, úgyszintén az ünnepi – hétköznapi viseletet. Az ünnepi – hétköznapi megkülönböztetés egyik lehetséges formája az új – régi, a tiszta – piszkos és az ép – szakadt különválasztása. A hétköznapi, mint viselő ruha végülis rendelkezhet azokkal az alapjegyekkel – anyag, szabásminta, varrástechnika, szín – mint az ünneplő, de másodlagos minősége, tényleges állapota rosszabb kell hogy legyen, pontosabban az ünneplő nem tartalmazhatja a viselő ruha másodlagos minőségét, azaz szakadtságát, piszkosságát, régiségét. Az ünnepet lehet jelezni egy-egy, a hétköznaptól eltérő darabbal, de ez késői megoldás a falusi kultúrában, általánosabb az, hogy minden egyes darab – lábbeli, kalap, nadrág, ing – ünnepi legyen.

A férfi és női öltözetek fejlődése erősen eltér egymástól. A férfiak öltözete minden szempontból egyszerűbb. Nincsenek jelentős eltérések a színválasztásban, díszítésben és az ünnepiséget kifejező öltözet megválasztásában, az egyes darabok ünnepi használatában. Érvényes azonban, hogy az újat általában ünnepre szánják, s rövidebb ideig tartják meg ünnepi kötöttségüket. Ugyanakkor az is igaz, hogy a századfordulón a gyári, vásárolt ruhák terjedésének időszakában, amikor a háziipar egyre inkább háttérbe szorult, egyes saját készítésű ruhadarabok éppen az ünnepi viseletben maradtak fenn legtovább.

Egészen a hetvenes évek elejéig domináló volt a ruhák fekete-fehér oppozíciója, ami egyébként érvényes volt a hétköznapira-ünnepire egyaránt. Korábban csak az ingek színei mozogtak szélesebb skálán: hétköznap színes, ünnepen fehér. A házi készítésű vászoningek korában azonban az ing színe csak fehér lehetett. A lakodalmat kivéve tehát a férfiaknak nem volt hosszabb ideig tartó, csakis egyes ünnepre fenntartott öltözete. Az elmúlt évtizedek első periódusában kizárólag a fekete ruha, fehér ing (nyakkendő nélkül), fekete cipő és kabát (tiszta és ép állapotban) jelentették az ünnepi öltözetet, és viseletük minden igazán fontos ünnepre kötelező volt – temetés, keresztelő, lakodalom, egyházi szertartás, húsvéti, karácsonyi köszöntő, ballagási ünnepség, falusi nagy-gyűlés stb..., de nem volt kötelező a csoport értelmezésében kisebb ünnepekre, ünneptípusú alkalmaknak számító napokra. A hatvanas évek végétől kezdve lazultak a szabályok, az öltönyök a feketéhez közeli színeket is felvehették, és a nyakkendő vált az ünnepet jelentő elsődleges jellé, ami kizárólagos ünnephez és hivatal előtti megjelenéshez kapcsolható.

A női öltözetek rendszere sokkal bonyolultabbá vált a századfordulóra, azóta éppen egyszerűsödésének lehetünk tanúi. Egyes helyi társadalmakban éppen a női öltözeteket fejlesztették és dolgozták ki nehezen értelmezhető, sok jelentéssel megterhelt rendszerré. Nemcsak a kiscsoporthoz tartozást, a családi állapotot, hanem az adott ünnepet is ki lehetett olvasni az öltözetből. A fenntartott öltözetek – miképp az ételek is – jelezték az adott társadalom ünnephierarchia értelmezését is. Hierarchikus rendbe foglalhatók az anyagfajták, a ruhákban foglalt anyagmennyiségek, a szabás, az öltések, a díszítésekkel, hímzéssel való ellátottság, a használható jelvények, a haj fésülésének formái stb. Egyértelműen fenntartott öltözet volt a menyasszonyé – miként ma is az –, senkivel nem volt összecserélhető, és mások sem vettek fel ilyen összeállítású öltözetet. Fenntartott öltözeté válhatott a temetési, a gyászruházat, a csak templomba felvehető öltözet, a körmenetre való, a báli-tánci ruha stb.

Napjaink női viseletei az egyszerű modellt példázzák. Az ünnepi viseletek korábbi jel-funkcióik többségét elveszthették, mára lényegében csak néhány dialektus, néhány

generációs stílus különbsége érvényesül az öltözetekben. A két végpontot a kontyos, kendős, sötétruhás, bőszyoknyás idős asszonyok és a nadrágos, színes ruhás, szabad hajviseletű, fedetlen fővel járó fiatal lányok jelentik.

Besenyőtelken ma az öltözet dialektusai elsősorban nemi és korcsoporti különbségeket, és csak kevésbé foglalkozási, vagyoni eltéréseket mutatnak. A legfontosabb öltözet-bemutató alkalmak a búcsú, a lakodalom és csak utána a húsvét. A községben már nincs olyan lokális viselet, mely a helybélieket megkülönböztetné más települések lakóitól, és nincsenek olyan öltözetek sem, melyek csak egy-egy ünnepet identifikálhatnának.

E három ünnep mégis olyan, hogy az időszaknak megfelelően rangosabb ruhákat jelöli ki viselésre, és itt vezetik be a ruhatár új, sokszor éppen erre az alkalomra készült darabjait. A nők lakodalomkor például három rend ruhát mutatnak be, a péntek esti vacsorán, a szombat délutáni esketésen és az azt követő ebéden majd a szombat esti multságban mást; a búcsún is különbözik a körmeneti, a délutáni sétáló-korzózó vagy éppen a vendégségben viselt ruha. A húsvéti alkalmak sorában a férfiaknál a locsolkodás áll első helyen, ezt követi – a templomba-járóknál – a szombat délutáni feltámadási körmenet és a vasárnapi nagymise, majd a vendégségbe felvett öltözet, s végül a vendégfogadó ruha. A nőknél – akik templomba járnak – legkitüntetettebb alkalom a körmenet, azonos utána a vasárnapi nagymise és vendégségbe-látogatóba felvett öltözet, végül a vendégfogadó ruha.

A kérdőívekből azt látni, hogy a női öltözetek több, a férfiaké kevesebb dialektusra tagolódnak. Az 1910 előtt születetteknél nem különbözik az ünnepi öltözet a hétköznapitól, mindössze annak tisztább, megkíméltebb változata, másrészt pedig gyakori az is – még az 1910-es évek végén születetteknél is –, hogy az egész ünnepi időszakot házi ruhában töltik. A legkidolgozottabb öltözettel a mostani harminc és ötven év közötti generáció rendelkezik.

A test ünnepivé tételének egy-egy elemét lehet csak a kérdőívek segítségével vizsgálni. A nőknél a haj rendbetételét, a férfiaknál a borotválkozást. Ebbe az elemzésbe az 1969-ig született nőket, és az 1959-ig született férfiakat vontam be. Az 1930-as években a besenyőtelki parasztok általában még hetente egyszer, vasárnap reggel borotválkoztak, tehát ünnepi borotválkozók voltak, a nők pedig nem vágatták le a hajukat, azt befonva kontyba csavarták, s legfőljebb évente kétszer-háromszor mosták. E téren az 1950–60-as években következett változás, az akkori húsz év körüliek hetente többször borotválkoztak, illetve levágtatták a hajukat, a hatvanas évektől kezdve pedig fodrászhoz jártak. A mintában szereplő 1920 előtt született asszonyok többsége kontyot visel, „frizurát” nem készít, egy régi értékrend hordozójaként a régi világ folyamatosságát biztosítja, szemben lányaival, akik annak idején az új értékrend kidolgozói voltak.

Az 1920 után születetteknél a helyi társadalomhoz való tartozást éppen a haj rendbehozatala, majd a fodrásszal készítettet frizura jelzi. Ilyenformán a húsvéti frizura (házi vagy fodrász-kivitelben) az ünnepi viselkedés társadalmilag előírt formájának teljesítését jelenti, részvételt a társadalom életében. A férfiaknál lényegében az 1930 után születettek váltak hetente legalább kétszer-háromszor borotválkozóvá, s ez lett az általános. A mintában mindössze kilenc olyan férfi van, akit naponta borotválkozónak nevezhetünk, s egy sincsen szakállviselő.

Étkezés (2. Melléklet)

Az ünnepek többségének fontos részét képezi az étkezés. Az ünnepi eseményeknek általában csúcspontját, gyakran végpontját is jelenti. Az étkezés rendszerénél – ahol a barthesi modell szerint az étkezés egy nyelvezet – megkülönböztethetünk egymástól kizárási szabályokat (tabuk), a meghatározandó egységek jelentés-hordozó oppozícióit, társítási szabályokat és elfogyasztási illemszabályokat. Az étkezés „beszéde” ugyanakkor magába foglalja az elkészítés és összetársítás egyéni, családi, kiscsoporti változatát is. Egy-egy megvalósuló étkezés, illetve az ételek előkészítése együtt a beszélt nyelvnek feleltethető meg.

A kizárási és társítási szabályok alkalmazásának végeredményeként létrejön egy hétköznapi vagy ünnepi étrend, menü. Ezek az étrendek, illetve menük megszületésük pillanatában az adott társadalmi csoport étkezési értékrendjének valamelyik pozícióját foglalják el. A társadalmi csoportok már azzal megadják az egyes alkalmak, illetve ünnepek rangját, hogy táplálkozási rendszerük mely fogásait rendezik menübe. Megvan ugyanis az egyes ételek, elkészítési módok értéke, s ezek is hierarchiába rendeződnek. Bizonyos ételek, fogások nemcsak alkalomhoz, hanem korcsoportokhoz és nemekhez is kötődnek, sőt, társadalmi státushoz. Így nemcsak az ünnepek hierarchiája, hanem a társadalmi csoporton belüli hierarchia is tükröződik az étrendben. Feltehető, hogy a hierarchia két szélső pontján elhelyezkedő fogás vagy menü közötti távolság szimbolikusan megfeleltethető az adott kiscsoportban uralkodó társadalmi hierarchiának is. Vagyis, a kiscsoportban uralkodó hierarchia egyenesen arányos az ételek megválasztásának hierarchiájával. Az egyes társadalmi csoportok gondolkodásában a hierarchia fontos központi kategória, kultúra-rendező elv. Egyes jelenségek szintjén épp ez az oka a részletes kidolgozottságnak, túlbonyolításnak.

A fogások vagy menük egy részét bizonyos alkalmakkor tilos fogyasztani. Kifejezetten tiltott böjti időszakban vagy böjtös napokon húst vagy zsíros ételeket készíteni. Nem kimondottan tiltott, de nem ajánlatos például ünnepi alkalmakkor alulértékelt ételeket felszolgálni, vagy a hétköznapiakat felülértékelt ételekkel megtisztelni. A szabályok megsértésének számítana már például az is, ha nem ünnepi alkalomkor a betérő szomszédot meleg étellel kínálnák. Ekkor a szomszéd nem vendég, ebbéli státusát csak ünnepkor nyerheti el. Az ételek másik részét az egyes társadalmi csoportok fenntartottnak minősítik, vagyis elkészítését és feltálalását meghatározott alkalmakhoz kötik. Ilyen a húsvéti sonka, ilyen a csigatészta húsleves, melyet egyes csoportok csak lakodalomban, legfeljebb még keresztelőben és halotti toron készítenek. Előírtnak tekinthető az az étel, amelyiket ünnepben fogyasztani kell, de máskor is része lehet a menünek. Ilyen a töltöttkáposzta, amit főzni kell lakodalomban, temetési- és disznótoron, karácsonykor és húsvétkor, vagy éppen ballagási ebéden. Az ételek következő csoportját az ajánlott ételek képezik, melyek az ünnepen egy nagyobb halmazból választhatók, de máskor is készíthetők. Egyes társadalmi csoportokban így például bármelyik ünnepen szerepelhet a rántott hús vagy a sültcsirke.

Az ételek a társadalmi használatról függően – s így társadalmi csoporttól függően – bármelyik kategóriába kerülhetnek. Az ételek társítási szabályai is társadalmi jelentéssel rendelkeznek. A falusi csoportok magasabbra minősítik a leveseket más ételeknél. A menüket sűrű és kiadós – tészta, húsos – levesekkel kezdik. A legfontosabb ünnepeken teljes menüt szolgálnak fel, s nem arra törekszenek, hogy sokféle fogás kövesse egymást, hanem a

felszolgált fogásokból bőséges mennyiség jusson egy-egy emberre. Stratégiájuk a kevés-fél-éből sok, nem pedig a sokféléből kevés. A falusi csoportok ünnepi menüje – kivéve a záró tésztákat – húsos fogásokból áll. A tészták, újabban a sütemények már inkább menü kívüli ételnek számítanak, s fogyasztásuk nemi szerepekhez kötődött azzal, hogy a férfiaknak nem illő élni vele.

Az étkezés kapcsán egy fontos társadalmi gyakorlatra kell utalni. A hétköznapi és ünnepi (vasárnapi) táplálkozás egymáshoz mérve óriási távolságot ad. A hétköznapi egyszerű fogyasztása szemben áll az ünnepek bőségével, gyakran mértéken felüli jóllakással, néha az ételek pazarlásával.

Az ételek elkészítéséről annyit kell megjegyezni, hogy a falusi társadalom a mai napig az önellátás rendszerének fenntartására törekszik, azaz nemcsak hogy maga igyekszik az ételeket elkészíteni, hanem a szükséges nyersanyagot is igyekszik előállítani. Állatot nevel, zöldséget termeszt, pálinkát főz. Alulértékeli a vendéglői-éttermi evéseket, mulatságokat. Nem is fejlesztette ki az ünnepi alkalmakkor étterembe, presszóba járás szokását.

A húsvétkor készített és felszolgált ételek három csoportját vizsgáltam. Ezek a csoportok a kutató önkénye szerint alakultak ki, és néhány, egyébként a húsvétkor fogyasztott étel kimaradt a csoportosításból.

Az első csoportba a kalácsokat, süteményeket és tortákat soroltam. Korábban az ünnepi tészták körét kizárólag a kelt tészták, a kalácsok képezték. Még a század első évtizedeiben húsvétkor is csak ilyenek készültek. Nagypénteken „pusztakalácsot” sütöttek, annak tésztáját nem töltötték meg. Vasárnapra hasonló tészta sült, de már dióval, mákkal, lekvárral töltve. Mára az ünnepi kalácsok helyébe a sütemények és torták kerültek, s a nagypénteki pusztakalácsot a töltött kalácsok szorították ki. Ilyenformán a kalácsok a hagyományos értékrendhez való kötődést, a sütemények és torták pedig az új értékrend egyetemessé válását példázzák. Kalácsokat a felvétel időpontjában már csak a háztartások harmadában sütöttek, arányában legtöbbször a Hanyi oldalban, legkevesebben a Felső telepen. Tortát a háztartások kétharmada, süteményt vagy süteményeket majdnem az egésze (78) felszolgált. Általános törekvés, hogy mindenhol a háziak süssenek („sütkérezzenek”), előfordul azonban, hogy bolti sütemények kerülnek az asztalra, bár ez erősen alulértékelt megoldásnak számít.

A süteményfélék száma egyenes arányban nő a várható locsolgatók és vendégek számával. 17 háztartásban sütöttek legalább három vagy annál többféle süteményt, 21 helyen kétfélét. A torták hiánya (27 ilyen háztartás van) az újabb értékek terjedésének határát jelzi. Arányában legkisebb a számuk a Hanyi oldalban, ahol a legmagasabb volt a kalácsokhoz fűződő kötődés.

A második csoportba azokat a húsos ételeket soroltam, amelyek a két háború közötti időben is a húsvéti étrendben szerepeltek, s ilyen összeállításban kizárólag húsvétkor jelennek meg, megteremtve ezzel a húsvéti étrendben megnyilvánuló identitását. Ezeket az ételeket – tyúk/kacsahúsleves, kocsonya, töltöttkáposzta, sonka – húsvéti attributumoknak neveztem. Korábban ezen ételek alapanyagát a családi gazdaság adta. Ma ebben az egyetlen módosulás, hogy a káposztát friss hússal töltik.

37 olyan háztartás van, ahol mind a négyféle étel megtalálható; 27-ben háromféle, 13-ban kétféle, 10-ben egyféle. Csak két olyan háztartást találtunk, ahol nem főztek húsvéti ételeket – ez a két család szombat-vasárnap látogatóba ment városba került gyermekeihez.

E négy étel gyakorisági sorrendje a következő: húsleves 80, töltöttkáposzta 68, kocsonya 62, sonka 55 háztartásban fordult elő. Legtöbben az Alsó-telepen, a háztartások több mint a felében, a legkevesebben a falu középső részén, a háztartásoknak nem egészen egyharmadában készítették el. Az Alsó-telep magas arányszámával valószínűleg az ünnep hétköznaphoz viszonyított fölülértékelttségét példázza, ami különösen azért érdekes, mert az Alsó-telep hagyományosan hátrányos helyzetű, agrárproletár származású népesség-lakta településrész, míg a falu középső részét az egykori gazdák, „kulákok”, később elsősorban ipari munkássá lett emberek leszármazottjai lakják. Az ő körükben jóval kisebb a hétköznap és ünnepi étkezések közötti távolság. Úgy tetszik, hogy az Alsó-telep egy archaikus minta megtestesítője. A Hanyi oldalon a füstölt húsból készített töltöttkáposzta hangsúlyozottan az elődök kulturális szokásaihoz való ragaszkodás elemeként jelenik meg.

A harmadik csoportba olyan húsos ételeket soroltam, melyek a második világháború után kerültek az ünnepi étrendbe, és amikkel elsősorban a locsolkodókat, vendégeket kínálják. A rántott húst (53 helyen sütötték), a fasírozottat (46), a rántott csirkét (43) vontam ebbe a csoportba. Ezek az ételek általában (a csirkét kivéve) bolti alapanyagból készültek. Csirkét kizárólag a családi gazdaság neveléséből rántottak. Ha meggondoljuk, hogy április közepére nem olyan egyszerű rántani való baromfit nevelni, érthető, hogy miért vált a rántott csirke kínálása a gazdaság, illetve a háztartás (a háziasszony) értékmérőjévé.

Tíz háztartásban mind a háromféle, 45 helyen kétféle, 25 helyen csak egyféle húst készítettek, és 9 olyan háztartás volt, ahol egyik húsféléből sem tettek az asztalra. Míg korábban a rántott húst és csirkét csak a vendégeknek sütötték, az utóbbi években a család húsvét-vasárnapi étrendjének része lett. Ahogy a süteményeknél is, így a húsnál úgyszintén, a feltálat húsfélék száma egyenesen arányos a locsolkodók és vendégek várható számával. A család, illetve a háztartás presztizsét mérheti a társadalmi kapcsolatok kiterjedtsége. A meglévő presztizs arra kötelez, hogy gazdag terítéssel várják az érkezőket, megtisztelve őket ezzel, s mintegy a kiérdemelt presztizsnek megfelelően bizonyítsák a család gazdasági erejét és tehetségét.

Szertartás – az ünnep egyházi vonatkozásai (3. Melléklet)

Besenyőtelken a húsvét ünnepe elveszítette eredeti és elsődleges egyházi jelentését, és helyébe a profán, világi értelmezés lépett, a társadalmi funkciók váltak elsődlegessé. A rendkívül gondosan kimunkált egyházi szertartásrend napjainkra csak a társadalom néhány szűk csoportja számára érthető és követhető (mit jelent a nagycsütörtöki esti oltári szentség-szerzés, illetve oltárfosztás, mely az utolsó vacsora emlékezete; mit jelent a szentsírkészítés, miért van nagypénteken haranglekötés és csonkamise; nagyszombaton tűz- és vízszentelés, feltámadási körmenet).

A felvételbe került 264 személy közül mindössze 18 (a minta 7%-a) tekinthető olyannak, aki viszonylagos rendszerességgel vett részt az ünnepi időszak szertartásain. Ők is mindannyian 1950 előtt születtek, és egy kivétellel asszonyok. További 35 személy (ez a minta 13%-a) legalább egy szertartáson, a feltámadási körmeneten vagy a vasárnapi nagymisén vett részt, tehát olyan alkalmon, amikor lehetőleg a legtöbben jelennek meg. Ha a templomba járók két alcsoportját összevonjuk is, csak 53 személyt (a minta 20%-át)

számlálhatunk össze. Egyedül az 1920 előtt születettekre jellemző, hogy a korosztály legalább fele egyház-látogató (valószínű, hogy ebből a korosztályból többen egészségi okok miatt maradnak csak el). A nehezen eldönthető kérdés az, hogy életkor növekedtével nő-e a korosztályon belül a templomba járók aránya, mert ekkor a templomozás elsődlegesen a társadalmi érintkezés fórumaként működik (magukra maradt emberek élethelyzetében), avagy egy letűnőben lévő értékrend megtestesítői az idős korcsoport tagjai, ahol a földi élet szerves része az isteni történet periodikus átélése, ahol hit és annak gyakorlása kihat az ember mindennapi életére.

A besenyőtelki interjúk anyagából az derül ki, hogy az identitás-tudat központi elemét jelentette a római katolikus egyházhoz tartozás. Ezt látszanak igazolni bizonyos formális kötődések, jogosítvány-szerzések (az újszülöttek megkeresztelése, elsőáldozás, bérmálkozás, temetés). A templomba nem járóknál a „mikor volt utoljára templomban” kérdésre rendszerint valamilyen halotti misét vagy elsőáldozást említettek.

Ez utóbbiak ismerete magyarázza a legfiatalabb korosztály ilyen magas arányú képviselőtét (harmincből kilencen, de ha csak az elsőáldozás előtt állókat vesszük, teljes a képviselő).

A templomba járók magasabb arányban kerülnek ki a falu középső részéről és a Hanyi oldalról. Elsődlegesen ebben az övezetben laknak az egykori nemesek és az egykori módos- vagy középgazdák leszármazottai, akik a két háború közötti időben még a hagyomány letéteményesei és őrzői voltak.

A kérdés jobb megértését segíti egy korábbi, de később feloldott egyházi előírás teljesítésének, illetve folyamatos követésének elemzése. A század első évtizedeiben a falu még egységesen tartotta a hamvazószerdától nagyszombatig terjedő böjtböjtöt. A két háború közötti időben ez a nagyhétre és a korábbi hetek szerdáira, péntekeire korlátozódott. Mára általában a böjt időszaka tovább szűkült, azonban a böjtöt valamilyen szinten tartó háztartások aránya jóval magasabb (a 89-ből 55), mint a templomba valamilyen szinten járók aránya. A böjt tartásának lehetséges magyarázatául kínálkozik az ünnepre való ráhangolódás érzelmi igénye, és az, hogy az ünnep önmegtartóztató, negatív ellenpontja magát az ünnepet, annak kezdetét erősíti, a böjt – ünnep ellentéppárral identifikálja. Magyarázatul szolgál az automatizmusok működése is, az – „így tanultuk, így csináljuk” – gondolata, gyakorlata.

Az elmúlt évtizedek változásaként a húsvét már szombaton kezdődik (miként a magyarországi munkarend szerint a hétfőre a szombattal kezdődik), tehát már nem lehet böjtös nap. Szombaton már csak néhány háztartásban böjtölnek, jobbra a templombajárók sem tartják már. A nagypénteki önmegtartóztatók hagyományosabb csoportja csak kétszer vesz magához ételmet, és egész héten tartózkodik a húsos ételektől. 24 ilyen háztartás van – ezekben 1930 előtt születettek élnek. A nagypénteken háromszor, de böjtösen étkezők (31 háztartás) máskor a héten nem tartanak böjtöt. A háromgenerációs háztartás-típusban úgy tetszik, hogy a pénteki háromszori étkezéssel böjt kompromisszum a nagyobb böjt és a böjt eltörlésének szándéka között. 10 háztartásban átmeneti megoldást dolgoztak ki: estig böjtöltek, délben hagyományos böjtös ételeket főztek, de este hozzáláttak a kocsonyához, sonkához.

A böjtölő háztartások aránya a falu középső részén (itt főleg hagyományos) és a Hanyi oldalban (itt főleg kompromisszumos) a legmagasabb. Arányuk legalacsonyabb az egykori agrárproletárok lakta Felső-telepen.

Köszöntő (locsolkodás – képeslap) (4. Melléklet)

A locsolkodást egyszerre köszöntő típusú és egyszerre vendégségi alkalomnak tekinthetjük. Számomra a locsolkodásból most nem a mágikus, varázsló eljárás eredete az érdekes, inkább az, hogy ez az esemény alkalmas meglévő társadalmi kapcsolatok ápolására, karbantartására, elmélyítésére, olykor új kapcsolatok kiépítésére.

A helyi társadalomban az emberi kapcsolatok működtetésének tere napjainkban meglehetősen szűkös. Korábban erre lehetőséget adtak a paraszti gazdaság munkaszervezetéből következő szükségletek – a közös munkák, valamint a társadalmi csoportokat formálisan működtető szervezetek. Ezek mellett működtek más, lakáson kívüli intézmények, összejárások, mint például az istállózás, a kapu előtti beszélgetés a kispadon. A lakásban való hétköznapi, gazdasági racionalitásoktól mentes együttlétek, látogatások, vendégségek ismeretlenek maradtak a társadalom egészében. Törekvések voltak a két háború közötti időben (a falusi intelligencia bevont köreiből néhány módosabb gazdálkodót, virilis képviselőt), és vannak most is (a kisiparosok körében: életformájuk sokban az előző csoport normáit követi), de lényegében a vendégség intézménye ma is csak ünnepen működik. Hétköznapi a szomszédok, rokonok csak ürügyel kereshetik fel egymást, s ha beszélgetnek is keveset, étellel, itallal nem kínálgatnak.

Ebben a rendszerben alakult át a korábban csak a legényeket, leányokat érintő locsolkodás szokása, s vált a társadalom szinte egészét megmozgató eseménnyé. Ma minden férfi lehet locsolkodó, és minden nő lehet meglocsolt, de mint az alább kiderül, a részvétel mértéke korosztályok szerint változó. A locsolkodást napjainkban is pontos szabályrendszer irányítja. A férfiak hétfőn kölnivel járnak locsolkodni a nőkhöz. Ha más falusiaknál is locsolkodnak, sor kerülhet rá vasárnap is, illetve munkatársi viszonyban kedden, de ez elég formális, és igazán nem kapcsolat-jelző.

A locsolkodás szimmetrikus viszony: A család férfi tagja meglocsolja B család nő tagját, akkor B család férfi tagjának is meg kell locsolnia A család nő tagját. Kivételes az özvegyasszonyok és hajadonok helyzete, ahol már nincs, illetve még nincs, aki szimmetrikussá tehetné a viszonyt. A leányoknál minden nem-rokon legény potenciális kérőként jelenik meg, szomszédok és rokonok közt azonban általános a viszonyosság.

Locsolkodáskor a reciprocitás elve is érvényesül. Akit meglocsoltak, viszonyozza a köszöntést; gyerekeket pénzzel, csokoládéval, piros tojással ajándékoznak meg, legényeket, felnőtteket étellel-itallal kínálnak. Kialakult a pénzadás hierarchiája, az összeget tekintve öt és ötszáz forint között, a megajándékozottat tekintve a cigánygyerek és az unoka között. A cigánygyerek 5–10, az osztálytársak 20–50, a szomszéd gyerekek 50–100, rokon-gyerekek 50–100, keresztgyerekek, unokák 100–500 forint közötti összeget kapnak.

A gyerekek nyolc-kilenc éves korukig apjukkal, utána egyedül, legfeljebb az osztálytársakhoz kettesével járnak. Az udvarlók késő délután mennek kedvesükhöz, s estig ott ülnek. Mindenki más egyedül jár öntözködni. Az egy háztartásban élők egymást nem

locsolják meg. A sort az utcabeliek megöntözésével kezdik, majd a felmenő, lemenő és oldalági rokonok következnek, aztán a barátok. A gyerekek előbb a szomszédba, majd a nagymamákhöz, az osztálytársakhoz, s csak legvégül az oldalági rokonokhoz mennek.

Hogy egy háztartást hányan keresnek fel, részben azon múlik, hogy milyen kiterjedt a rokonság, hány nő tagja van, akad-e tíz-tizenhat év közötti leány, részben pedig azon, hogy a háztartás tagjai milyen típusú társadalmi kapcsolatokkal rendelkeznek. A húsvétban működő locsolkodási viszonyokat az emberi kapcsolatok szimbolikus kifejeződésének látom, s egyben az egyének, háztartások státuszának mérésére alkalmas mutatónak. Vagyis, a társadalom életében való részvétel egyenesen arányos a húsvétban való részvétellel, másfelől pedig az ember kapcsolatainak (legyen az rokoni, szomszédsági, baráti) működőképessége társadalmi esélynövelő tényező. Tehát aki magát a húsvétból kirekesztette, vagy akit a kiscsoportok rekesztettek ki, az egyben a közösség, a társadalom peremére szorult. Igaznak vélem ezt a megállapítást akkor is, ha azt nézzük, ki hány helyen volt locsolkodni.

Az elemzésben szereplő 121 férfi közül 24 egyáltalán nem volt locsolkodni, míg a 89 háztartásból csak négy helyen nem járt locsolkodó.

A 24 férfi fele 1930 előtt született, túlhaladtak a legénykoron, amikor az ő korosztályukra is kiterjedt a locsolkodás szokása. E minta másik fele legkülönbözőbb okok miatt maradt ki az ünnep e részéből. Kettőn ágyban fekvő betegek voltak (őket többen meglátogatták), egy férfi negyvenhárom éves vénlegény, egy másik elváltan neveli két gyermekét, ellátja szellemi fogyatékos nővérét, négyen bevándorolt szülők házas gyermekei, kettőn korábbi húsvétek lerészegedését akarták elkerülni.

Az 1960–79 között születettek mind aktív szokásgyakorlók, itt inkább az a érdekes, hogy több felsős, gimnazista gyerek a korosztályi normáktól eltérően nem locsolkodik az osztálytársnők körében. Megfigyelhető, hogy a gyerekek követik a szülői mintákat, ha a szüleiknek kiterjedt társadalmi kapcsolatai vannak, ők is igyekeznek ilyet kiépíteni.

A locsolkodás a leggyakoribb a rokonok között. Átlagosan egy háztartásra öt rokoni háztartás esik (egynek számolva az egy családban élő gyermeket és unokát), illetve egy locsolkodóra öt rokoni háztartás jut (egynek véve a testvért és unokahúgot). Szomszédsági viszonyban alacsonyabb a mutató: csak két háztartás esik egy locsolkodóra, illetve egy háztartásra jut két locsolkodó.

A falu különböző településrészei e tekintetben mutatják a legnagyobb eltérést. Néhány utcában, így például a Hanyi oldali Komáromi utcában, az Alsó-telepi Dózsa utcában egy háztartásra akár tíz szomszédbeli (utcabeli) család is jut, az átlag pedig hét körül mozog, míg ezzel szemben a falu középső részén, s Sztálin úton és a Vöröshadsereg úton nem általános a locsolkodás a szomszédok között. 22 család említett a locsolkodók között barátot, ismerőst, munkatársat (összesen 88-at), míg tizenhárom családnál e státusba is csak egy-két ember tartozott. Kilenc helyen lehet csak jelentősnek nevezni a barátok, munkatársak hűsvéti részvételét, ezeknél a családoknál a rokonsági, szomszédsági kapcsolatok is gazdagon működnek. Tizenöt családban él legalább egy 10–18 év közötti leány, e háztartások kétharmadában több mint tíz locsolkodó osztálytárs vagy az udvarló baráti-haveri köre járt köszönteni.

A helyi társadalom ma is elsősorban a természetadta kapcsolatokat, a rokonsági viszonyok működtetését preferálja. Ezen belül is elsők az egyenesági kapcsolatok, s részben

hangsúlyozódnak az elsőfokú oldalági kapcsolatok. (Így például kereszt- vagy bérmaszülőknek unokatestvér sem hívható, ha a szülőknek él testvére). A szomszédsági viszonyok csak a rokonság mellett és nem ellenében vagy helyett erősíthetők. Még inkább áll ez a baráti, munkatársi viszonyra.

A locsolkodáson keresztül tehát a rokonsági rendszerhez való tartozás tudata, és szigetszerűen a kisebb lokális egységhez, meg a falut átszelő baráti csoporthoz való kötődés erősödik.

A húsvéti köszöntő másik általunk vizsgált formája a képeslapon küldött üdvözet. Már említettem, hogy ez a társadalom ajánlására kialakult, a közelmúltban szokássá lett kulturális elem. Tíz háztartás kivételével mindenhonnan küldnek, illetve mindenhol kapnak üdvözlő lapokat, jobbára a szimmetrikusság elve érvényesül. A képeslap-forgalom elsősorban rokonok közt zajlik. A rokon-rokon közötti lapok aránya mégsem olyan magas a barátokhoz-ismerősökhöz képest, mint amilyen volt a locsolkodásnál.

Képeslapot főként nők írnak, különös szeretettel 12–20 éves leányok és 50 év feletti asszonyok. Úgy látszik, a képeslapok küldése emberi kapcsolatokra vágyás, a barátság utáni kapaszkodó. Többen is négy-öt lapot küldtek volt kórházi betegtársaknak, elköltözött szomszédoknak, a meghalt férj munkatársainak. Egy asszony húsz képeslapot küldött egy bányatelepre, ahol valaha néhány éven keresztül laktak.

A rokonság köre is kitágul másodfokú, harmadfokú rokonokra. Ahogy az egyes egyén vagy családja elszigetelődik a helyi társadalomban, úgy növekszik a képeslapok száma, ha az ember nem fogadja el a kirekesztődést.

Vendégség (5. Melléklet)

A vendégség intézményének vizsgálata szintén a társadalmi kapcsolatrendszer működésének értelmezését jelenti. A locsolkodáshoz hasonlítva legfőbb strukturális eltérése asszimétrikus voltában mutatkozik meg. Leggyakrabban a társadalmi alá-fölérendeltségi viszonyok erőtereként viselkedik, ahol is a gyengébb hódol, kér, elfogad az osztogató erősebbtől.

A 80 vendégségi alkalomból mindössze öt vendég (család) volt barát, a többi 75 rokon. Ezen látogatások egyrésze Besenyőtelken egyenesági rokonok között zajlott, tehát gyermek látogatta szüleit vagy fordítva. Ha a szülők vagy szülő még munkaképes, gazdaságilag erős, netán gyermeke családja fölött áll, vendéglátóvá válik. Ha azonban gazdaságilag és fizikailag erőtlén, ő jár gyermekeihez, elismerve a hatalmi pozíció megváltozását. Ő kosztol náluk, s ellenszolgáltatásként ő segít a kisebb munkákban. A gyermek látogatásai már nem vendégségi, hanem csak szociális látogatási alkalmak lesznek.

Az idős szülők általában nem, vagy csak részlegesen fogadják el ezt az új viszonyt. Az olyan emberek kivételnek számítanak, akik ha megözvegyültek és elgyengültek, gyermekeikhez költöztek. Az már gyakoribb – s a mintába került tíz egyszemélyes háztartásból négy ilyen –, hogy az idős özvegyasszony napközben valamelyik gyermekénél tartózkodik, ott segít, ott étkezik, a többi gyermekével nem épített ki ilyen viszonyt, kapcsolatukban a szociális elem dominál – az unokák látogatásán keresztül.

A vendégfogadókra háztartásonként egy-két család (vendég) jutott. Hatvanan Besenyőtelekről elkerült családok. 23 olyan család van, amelyik két-három napot töltött a faluban

– szombattól hétfőig. Ezek kétharmada városból, főleg Budapestről, Miskolcraól, Hatvanból érkezett, s egyharmaduk távoli falvakból. Az itt töltött hosszú ünnepi időszak azt jelzi, hogy ezek a családok még mindig jobban kötődnek szülőfalujukhoz, mint a tényleges lakóhely esetleges közösségeihez, s a húsvét alkalmas arra, hogy a rokonsághoz és tágabban a faluhoz való tartozás elsődlegességét kifejezze.

A csak egy vagy félnapra érkező látogatók többsége viszont faluból érkezett, szám szerint 26 család. Ez mindenestre azt látszik bizonyítani, hogy a kisebb településeken a közösségi értékrend normatív szerepe erősebb, és a családok könnyebben integrálódtak az ottani lokális társadalomba, helyi közösségbe. Ez feltehetően igaz ott is, ahol a házaspár mindkét tagja idegenként érkezett „választott” faluba, és ott is, ahol az egyik házaspár helybeli lévén a beavató szerepét tölthette be.

A felvételbe 197 házaspár, özvegy vagy elvált személy került, közülük 116-an nem vendégeskedtek a három ünnepkor sehol. 45-en falubeli családot, személyt látogattak meg, 36-an pedig falun kívülieket. A látogatások fele mindkét esetben az 1950 után születettekre esik, és többségében a szülőhöz kapcsolódik. A látogatók számának fele nagyjából a látogató házaspárok számának felel meg.

A falun kívül látogató házaspárok egyik tagja más településről házasodott ide, látogatásával tehát a kibocsátó közösséghez való kötődését ápolja. Mindössze két olyan család van, akiknek vendégeskedése meghaladja az egy napot. Hatvanban, illetve Salgótarjánban jártak gyermeküknel két-három napra, de hétfőre ők is hazajöttek.

A falun belüli vendégségek megközelítőleg felében oldalági rokonok érintkeznek egymással. Feltehető, hogy a testvéri, sógori kapcsolatok a választott barátságok funkciót is átveszik.

Ajándékozás

Besenyőtelken az ajándékozás rendszere – kivéve a lakodalmat és a ballagást – általában eléggé kidolgozatlan, így a húsvét is. Ebben az ünnepben ajándékozás-szerű mozzanatnak tekinthető a locsolkodást viszonozó pénz- és édesség-adományozás, amelyről a locsolkodás kapcsán már szóltam; az egymásnak elkötelezett szerelmesek „jel”-váltása; unokák támogatása. Ezeket túl szól néhány adat a keresztszülők és keresztgyerekek közötti viszonyról.

A szerelmesek vallomástételének egyik lehetséges alkalmá a húsvét. Igaz ugyan, hogy a vallomást hortenziával ékesített virágkosár helyettesíti, melyet illatszer és könyv kísér, de ezt a képes beszédet mindenki érti. A hortenzia lehetséges kétféle színe a kapcsolat mélységét hivatott kifejezni. Ha a fiú a leánynak rózsaszín hortenziát ajándékozik, akkor udvarlóul ajánlkozik. Abból ért majd, hogy kosara kikerül vagy nem kerül ki a leány ablakába. (Persze mindenki biztosra megy, előtte mindent megbeszéltek, így a virág és annak elfogadása a kapcsolat legalizálását jelenti. Ettől kezdve a két fél családja félig-meddig rokonnak tekinti egymást.) A következő esztendőben a hortenzia színe fehérré változik – ez már leánykérés –, a melléklet ékszer, ruha; a fiú pedig inget, nyakkendőt kap. A leendő házaspár talán utoljára ajándékozza meg egymást.

A felvétel anyagában tíz példa van arra, hogy nagyszülők unokáikat megajándékozzák. (A mintában ennél jóval több az olyan nagyszülő, akinek kisunokája van.) Az ajándék rendszerint pénz, csokoládé, leányoknál virág. Egy-egy nagyszülő unokái egyenlő mértékben

részesülnek az ajándékban. A nagyszülő akkor ajándékoz, ha legalább egyik unokája vele él, vagy legalább egyik unokája más településen lakik. A szülők nem ajándékozzák gyermekeiket.

Három adat szól arról, hogy keresztanyak játékkal, könyvvel vagy ruhával lepik meg keresztgyerekeiket. Egyik közülük a fővárosban egyetemista, a másik tanító.

A két háború között még általános szokás volt, hogy a keresztszülők a bérálkozás korát el nem ért keresztgyereket ruhával, édességgel ajándékozták meg.

Bálozás

A bálozás már régebb idő óta a sátoros ünnepek szerves része. Mint már szóltam róla, a két háború között a bálozásnak szabályozott rendje volt; a különböző falureszeknek, a különböző társadalmi csoportoknak egyszerre és egyidőben több bált is szerveztek a falu körei, egyletei, kocsmái. Az 1940-es évek végén, amikor a köröket, egyleteket betiltották és a kocsma is bezártak, illetve bált már nem rendezhettek, s amikor a művelődést-szórakozást centralizálták, a művelődési otthon vett át mindenirányú kezdeményezést és szervezést – az „egy falu – egy bál” elve vált gyakorlattá. Ekkor lett egyébként az is szokás, hogy az anyák leánygyermeküket elkísérik a bálba, s annak időtartamát végig is ülik. Ebben valószínűleg közrejátszott az akkori renddel, társadalommal szembeni bizalmatlanság mellett az is, hogy – a megszűnt fórumok helyett – a társasági érintkezés egyetlen formáját jelentette a együttüldögélés, beszélgetés. (Ez a nyolcvanas évekre már kiment a divatból.)

Ugyancsak a centralizálás okozta a fiatal házások elmaradását a báli mulatságokból, mely mára kifejezetten tiltássá is vált. Ezek után a házaskorosztályoknak lényegében egyetlen fórumuk maradt (a lakodalom) a táncmulatságokra. Mindössze néhány félkatonai szervezet teremt tagjainak és családjuknak évente egyszer alkalmat a táncmulatságra (munkásörök, önkéntes tűzoltók bankettjei).

A nyolcvanas években, amikor már három vendéglátó egység működött (a két háború közötti kilenccel szemben) a presszóban hétvégeken diszkót kezdtek szervezni: ide azonban kevesen férnek be, és a házások ide sem igen járnak. Ezek után természetes, hogy a házibuli intézménye sem a 16–22 éves, sem a fiatal házaskorosztályában nem terjedt el, nem vált gyakorlattá. Egyedül az iparosok kaszt-jellegű csoportjában fedezhetők fel ennek nyomai, de itt is csak névnapozáskor működik valami hasonló struktúra.

A leányoknál a tizenéves év, a fiúknál a tizenhat év alattiak még nem bálozhatnak, de ez nem jelenti például azt, hogy mindenhol elengedik a 14. életévüket betöltött leányokat. A bálozó leányok között huszonnégy évesnél idősebb nem akadt, de már a húsz év fölöttiek részvétele is ritka. A legények harmincon túl már nemigen báloznak. Az 1960–67 között született legény háromnegyede, az 1960–69 között született 14 hajadon fele vett részt a táncmulatságban, a hiányzók jobbára a korosztály fiatal és idősebb tagjai.

A fiatalok, amíg az egyes évjáratok sorai nem ritkulnak a „kiházasodókkal” – a lányoknál ez tizenhét, a fiúknál huszonegy évesnél kezdődik –, addig négy-öt fő csoportokban mennek a bálba, külön a fiúk, külön a lányok. Együtt már csak akkor járhatnak, ha komoly, elkötelezett a viszonyuk. A fiatalok párkapcsolata megszületése pillanatától erős társadalmi ellenőrzésnek van kitéve. Mint az ajándékozásnál utaltam rá, a fiú hűsvétkor

közli házassági szándékát, és ezt a bálban hozza nyilvánosságra a falu előtt. Ezzel az egyén átmeneti szakaszba lép, már kivonja magát a családi állapot nem és kor alapján szerveződött csoportjából, de még nem lép leendő csoportjába. Kapcsolatai minimálisra szűkülnek korábbi barátaival, s érdekes, hogy ez a házasságkötéssel sem rendeződik újra, amikor pedig az őt házasságban megelőző barátaival azonos családi státusba kerül.

Az udvarlással tehát a választott és elég kiterjedt társadalmi kapcsolatrendszer leépül, s a házasságkötés után a helyébe a természetadta rokoni, s részben szomszédsági viszonyok lépnek. És ahogyan a házassággal a fiatal új kör tagja lesz, úgy kezd bomlani a csoport is, s minden további kiválás a maradék elszigetelődését erősíti. Így minél idősebb egy legény, annál valószínűbb, hogy egyedül jelenik meg a bálban, egy leány pedig, ha nincs udvarlója vagy kísérő fivére, el sem mehet már.

Összegzés

Az egyes elemek, illetve funkciók vizsgálata után ezek kapcsolódási szabályai alapján kísérletet teszünk az ünneplés típusainak meghatározására. Tisztában vagyok azzal, hogy ilyen kis esetszám és ilyen sok dimenzió mellett nem kaphatunk statisztikailag releváns típusokat – a minta darabjaira forgácsolódik. Így a típusok leginkább néprajzi típusok lehetnek, s az egymástól karakterisztikusan eltérő fő változatokat lehet csak megragadni.

A vizsgálatból már az eddigiek alapján is megállapítható, hogy a háztartások eltérései elsődlegesen a háztartás szerkezetéből, korösszetételéből, másodlagosan a helyi társadalmon belüli lokális elhelyezkedésből, és csak harmadsorban a lokális elhelyezkedés áttételeként a foglalkozási, vagyoni különbségekből adódnak.

A mai hűsvét ideáltípusához legközelebb azok a háromgenerációs háztartások állnak, amelyek tagjai a falu egykori középrétegei, illetve azok leszármazottai. Ez a háztartástípus egyaránt megőrzött szokásrendszerében számos, az utóbbi évtizedekben kifejlesztett szokáselemet. Szerencsés módon ötvöződött e kettős értékrendszer, s alakult ki egy társadalmi konszenzus. Ezek a háztartások ugyanakkor a különböző generációk együttéléséből következően alkalmasak a szociális gondoskodásra is, s leginkább képesek megakadályozni az öregek elmagányosodását, a társadalom peremére szorulását. A különböző generációk életközössége elvileg a társadalomhoz való kötődés többszálúságát is biztosítja, ami azt jelenti, hogy az egyes személyek egyszerre több generáció, társadalmi kiscsoport viszonyrendszerének részeseivé és ismerőivé válnak.

A háromgenerációs típustól (ha e típust tekintjük egy képzeletbeli tengely középpontjának) *balra* helyezkedik el az a kétszemélyes háztartás, amelyben az idősebb korosztályhoz tartozó férj és feleség él, s ettől még *balra*, leginkább a perifériára szorult egyszemélyes háztartás húzódik meg. A középponttól *jobbra* az a kétgenerációs háztartás-típus áll, amelyben a szülők gyermekeikkel élnek (a szülők negyven, a gyermekeik 10–20 év körüli korosztálybeliek).

A középponttól *balra* lévő családokban a régiesebb értékek megléte dominál, és hiányoznak az újabbak, míg az ettől *jobbra* álló típusban az új értékek dominálnak, s viszonylag alacsony a régiesebb értékek megléte. Mindkét esetben kézenfekvőnek tűnik a

magyarázat: a generációk közötti konfrontáció, illetve konszenzus lehetőségének hiánya homogén értékrendet eredményez. A homogenitás mindkét esetben a társadalmi kapcsolatok szűkebb metszetét adja, hiszen eredendően csökkenti a háztartásokból hiányzó korosztályokkal való kommunikációt, és ezen hiányzó korosztályokhoz kapcsolódó társadalmi kiscsoportok értékrendjének ismeretét és elfogadását.

A háromgenerációs háztartások egyik fontos funkcióját ezek után abban látom, hogy a faluban létező, különböző korcsoportok értékrendjének különbségeit áthidalja, elfogadottá tegye, és a társadalmi értékrendek folyamatosságát biztosítsa. Ha az egyes falurészek közötti értékrendek különbözőségeit vizsgáljuk, ismételten utalni kell az itt meglévő, és a múlttól folyamatosan ható társadalmi-gazdasági különbségekre. Jóllehet, az egyes falurészek nem tartalmaznak homogén foglalkozási-vagyoni kiscsoportokat, de mindenképpen vannak domináns foglalkozási és vagyoni csoportok, amelyekhez igazodnak az azonos körzetben lakó más foglalkozási és vagyoni kiscsoportokhoz tartozó háztartások.

Ha vertikálisnak tekintjük azt a tengelyt, ahol a foglalkozási és vagyoni kiscsoportok helyezkednek el, és horizontálisnak a lokális alrendszeret, akkor a lokális alrendszer lesz a dominánsabb, melyben kiegyenlítődnek a vertikális tengelyen mutatkozó kilengések. Adott esetben ez azt jelenti, hogy az egyes lokális alrendszerekben az elsődleges a lokális, és csak másodlagos a tényleges foglalkozási és vagyoni kiscsoportozás tudata. Az értékrend folyamatosságát legnagyobb valószínűséggel az a lokális alrendszer biztosíthatja, amelyik egyfelől történeti múltra tekinthet vissza, másfelől pedig melyet a történelem elmúlt negyven esztendeje a legkevésbé zilált szét.

A foglalkozási- és vagyoni kiscsoportok közül az értékrend folyamatosságát legnagyobb eséllyel az a csoport tarthatja meg, melynek életlehetőségei leginkább voltak állandóak, amelynek tagjait sorsuk a faluhoz kötötte, és legkevésbé volt kitéve az önként vállalt és rákényszerített társadalmi mozgásoknak. Ebből következik, hogy elsősorban az egykori agrárszegénységnek lakóhelyet adó Felső- és Alsó-telep, valamint a – történetileg ugyan folyamatosan lakott, de társadalom-szerkezetében az ötvenes években széttöredezett – középső rész (melynek lakói hagyományosan a módos paraszti réteghez, a később „kuláknak” nyilvánított gazdákhöz tartoztak) nem tölthette be ezt a szerepet. Ezzel szemben a Hanyi és a Tárkányi oldal történetileg folyamatosan lakott településrész, ahol elsősorban középparaszti réteg lakott és gazdálkodott, a családot még el tudta tartani földjéből, illetve a későbbiekben az ötvenes évek „éles” szelei érintetlenül hagyták, föl nem emelték, le nem taszították: így betöltheti az értékrend folyamatosságát fenntartó szerepet.

MELLÉKLETEK

Néhány, a tanulmányban elemzett funkció alapmegoszlását adom itt meg. A táblázatokban előforduló rövidítések és jelek feloldása:

– At = Alsó-telep; Ft = Felső-telep; Fk = a falu középső része; To = Tárkányi oldal; Ho = Hanyi oldal

– a háztartás típusok : 1 = egyszemélyes; 2 = két személyes (férj-feleség); 3 = két generációs (szülők vagy szülő gyermekkel vagy gyermekekkel); 4 = két generációs (szülők és gyermekük annak házastársával); 5 = három generációs (szülők vagy szülő gyermekkel vagy gyermekekkel, akik közül egy házastárral, s azok gyermekével vagy gyermekeivel)

1. Melléklet: TISZTÁLKODÁS

Korcsoportok születés	Borotválkozás: férfiak			Fodrász: nők		
	hetente		naponta	nem volt	volt	
	1-szer	2-szer 3-szor			otthon	fodrásznál
-1909	4	1	–	5	1	0
1910–19	3	5	–	12	6	1
1920–29	7	5	1	7	10	2
1930–39	4	6	4	3	8	7
1940–49	1	16	4	4	9	12
1950–59	2	21	1	–	12	8
1960–69				3	11	9

2. Melléklet: ÉTKEZÉS

Falurész háztar- tás- típus	Kalács		Torta		Sütemény				Húsvéti attributum					Húsvéti reprezentáció				Összesen
	+	–	+	–	–	1	2	3<	4	3	2	1	nincs	3	2	1	nincs	
									féle					féle				
Ft	3	12	10	5	3	7	5	0	7	5	1	1	1					15
At	6	10	12	4	1	6	5	4	9	2	3	1	1					16
Ho	11	8	11	8	2	10	3	4	7	6	1	5	0					19
To	5	14	14	5	2	10	2	5	8	7	4	1	0					19
Fk	5	15	15	5	3	7	6	4	6	7	4	2	0					20
Összesen	30	59	62	27	11	40	21	17	37	27	13	10	2	10	45	25	9	89
1	3	7	4	6	2	4	4	0	2	2	1	5	0					10
2	9	7	12	4	2	8	4	2	8	4	2	1	1					16
3	10	26	25	11	7	20	5	4	13	12	9	2	1					36
4	0	5	5	0	0	1	2	2	3	0	1	0	0					5
5	8	14	16	6	0	7	6	9	11	9	0	2	0					22

3. Melléklet: SZERTARTÁS

a) templomozás

Korcsoport	Férfi-női	Nem volt	Volt		Összesen
			1-szer	rend-sze-res	
- 1909	F	3	1	1	5
	N	2	2	2	6
1910-19	F	6	2	0	8
	N	9	4	6	19
1920-29	F	12	1	0	13
	N	14	2	3	19
1930-39	F	13	1	0	14
	N	16	0	2	18
1940-49	F	18	3	0	21
	N	18	3	4	25
1950-59	F	23	0	0	23
	N	17	3	0	20
1960-69	F	19	1	0	20
	N	20	3	0	23
1970-79	F	11	6	0	17
	N	10	3	0	13

b) böjt nagypénteken

Falurész Háztartás típus	Böjtöltek		Nem böjtöltek		Összesen
	2-szer	3-szor	átme- net	egyál- talán	
	étkeztek				
Ft	1	5	2	7	15
At	5	4	2	5	16
Ho	4	10	2	3	19
To	5	8	2	4	19
Fk	9	4	2	5	20
Összesen	24	31	10	24	89
1	5	5	0	0	10
2	7	4	3	2	16
3	8	11	3	14	36
4	1	1	1	2	5
5	3	10	3	6	22

4. Melléklet: LOCSOLKODÁS

a) A családokhoz érkezők

Falurész Házartás- típus	Nem volt	Érkeztek: családból				Összesen
		1-3	4-6	7-10	11 <	
Ft	1	3	2	2	7	15
At	0	4	4	4	4	16
Ho	1	4	4	3	7	19
To	0	4	5	4	6	19
Fk	2	7	1	5	5	20
Összesen	4	22	16	18	29	89
1	1	7	2	0	0	10
2	2	5	5	3	1	16
3	1	6	3	8	18	36
4	0	1	1	3	0	5
5	0	3	5	4	10	22

b) Személyek háztartások szerint

Kor- csoport	Nem volt	Locsolkodni volt helyen				Összesen
		1-3	4-6	7-10	11 <	
-1909	2	2	1	0	0	5
1910-19	5	2	1	0	0	8
1920-29	5	6	1	1	0	13
1930-39	4	5	4	1	0	14
1940-49	4	0	11	3	3	21
1950-59	4	5	7	3	4	23
1960-69	0	7	6	2	5	20
1970-79	0	0	3	6	8	17

5. Melléklet: LÁTOGATÁS

Kor- csoport	Nem volt	Látogatott		Össze- sen
		falun belül	falun kívül	
- 1909	11	0	0	11
1910-19	19	4	4	27
1920-29	23	4	5	32
1930-39	25	5	2	32
1940-49	28	11	7	46
1950-59	8	17	14	39
1960-69	2	4	4	10
Összesen	116	45	36	197

VALUES AND ELEMENTS OF IDENTITY IN RELATION TO A FEAST

Easter in Besenyőtelek in 1984

Organised by the Museum of Ethnography, between 1983 and 1985, a historical, ethnographic and sociological research project was carried out by a group of four researchers (Erzsébet Órszigethy, Péter Szuhay, László Tóth and Katalin Török) in Besenyőtelek (Heves County). The work included the asking of a list of question about the Easter holidays at 89 households following the Easter of 1984.

The questionnaires were compiled by Péter Szuhay and László Tóth. In April 1984, eight women – all born between 1910 and 1930 – were asked about both the historical and the recent Easter celebrations. The questions were asked by four researchers during the week after Easter. The sample showed an equal distribution among the four parts of the settlement that differ characteristically, as well as among the groups differing in state of wealth, profession and age, including various types of households.

The nature of the functioning of social networks, the relationship and attachment of the individual to the groups and communities of the society, the self-identification of individuals and groups and the evaluation of themselves in relation to other systems, as well as the forming of individual and group norms and value systems can be analysed by studying the organic system of feast and everyday life. In this study, the problem is approached by the microanalysis of the 1984 Easter in Besenyőtelek.

Having looked at its certain elements and functions, and on the basis of the system of their relationship, I try to define the different types of the celebrations. It can be said, that having only a few samples and too many dimensions, there cannot be any relevant types to define – the example falls into pieces. For this reason, this classification is primarily an ethnographic one, and only the significantly different variations can be observed.

The continuity of the value system is likely to be kept by those small groups which share the same profession and state of wealth, whose living circumstances proved stable and whose members had been tied to the village and not had been exposed to either voluntary or forced social changes and movements. For this reason, the Upper and Lower part of the settlement, where once poor agricultural workers lived, could not fulfil this role. Neither could keep this value system the middle part of the settlement, which had been continuously inhabited, but its social structure had broken up during the 1950's. Traditionally, its population belonged to the wealthy group of peasants, who were later called '*kulaks*'. However two other permanently inhabited parts of the settlement, called *Hanyi* and *Tárkányi*, which formed the dwelling and agricultural area for the middle peasantry, could preserve the continuity of their value system. This group had enough land to sustain their families and even the hard conditions of the 1950's left them untouched.

LIMBACHER Gábor
Balassagyarmat

A GYÓGYÍTÁS SZÍNHELYEI ÉS TÁRGYI VILÁGA

Egy jelenkori nógrádi gyógyító

A történeti források szerint évszázadokon át működtek gyógyító specialisták Magyarországon (DIÓSZEGI 1967. 29–33; HOPPÁL–TÖRŐ 1975. 20, 49–50), sőt hivatkozhatunk a vadászskulturák kialakulásától működő, népünk körében is ismert, ősi sámán-javas gyógyítókra is (PÓCS 1990. 588–589; DIÓSZEGI 1958. 5–28; SZŰCS 1941. 265–273). A gyógyításban megvalósult specializáltság voltaképpen a történelem beláthatatlan távlatába, a vallásos vagy mágikus cselekvés eredetéig nyúlik vissza. Mert semmi nem vall arra, hogy az extázisba esés képessége, amely a meteorológiai, divinatórikus vagy telepatikus hatások mellett terapeutikus jelentőségű cselekedetekhez vezet, csak bizonyos gazdasági feltételek mellett jönne létre. Kialakulásának nincsenek bizonyíthatóan általános gazdasági-társadalmi feltételei. Ezzel összefüggésben szempontunkból alapvető az az egyidejű tapasztalat, hogy az emberek birtokolta „mágikus karizmák” csak különösen alkalmas személyekhez kötődnek, tehát nem mindenkinek van meg az extázisba-esés képessége (WEBER 1992. 109–111). Ezeket a vallások keletkezése szempontjából is számottevő tényeket, Max Weber kapcsolódó vallásszociológiai elméletét kritikailag értékelő Pierre Bourdieu sem tette vita tárgyává, a vallási mező kialakulásáról és struktúrájáról írott tanulmányában (BOURDIEU 1978. 170–185). Másrészt a múltban – és nyilván nemcsak a magyar parasztság történetében – e specialisták rárétegződtek egy családi illetve helyi társadalmi kapcsolatok útján megvalósuló, „alapellátást” nyújtó népi gyógyászati hálózatra (HOPPÁL 1990. 714). E hagyományos megoldás részben fogyasztói, részben önellátó rendszernek tekinthető. Alapvető sajátossága azonban e fogyasztói jellegnek, hogy – a túlvilág-képzet megléte óta¹ – a specializálódás itt lényegében túlvilági eredetűnek számított, a természetfeletti erők vagy lények választották ki a leendő karizmatikus képességű (WEBER 1992. 110) gyógyítót. Ez olyan ősi specializálódás, amely nem a Bourdieu-i értelemben vett vallási mező – a vallási javak termelését, újratermelését és terjesztését biztosító intézmények és ezek struktúrája – kialakulásával áll összefüggésben, másfelől nem az iparosodással illetve az urbanizációval összefüggő gazdasági és társadalmi változásokhoz kötődik. Tehát nem a mindennapi élet racionalizálódásának és az ismeretek rendszereződésének következménye, mint a polgárosuló társadalmak tevékenység-megosztása

¹ Vö. Max Weber elméletét a vallásos cselekvés evilági eredetéről (WEBER 1992. 109–110).

esetén, hanem az archaikus vilásképi fölfogás működése. E gyógyítói státusz társadalmi beágyazottsága, működésének mikéntje azonban a történelem során más és más formában nyilvánulhatott meg. A paraszti gyógyítók javarészt irracionális tevékenységéhez a szolgáltatásaikat igénybe vevők alapvetően mint transzcendens vonatkozású javak fogyasztói viszonyultak, szemben a modern társadalom racionális gyógyászati modelljével.

Tanulmányunkban a magyarországi szocializmus idején, 1975-től eksztatikus élmények folytán gyógyítóvá vált, döntően archaikus vilásképi és identitású somoskőújfalui (Nógrád m.) asszony (LIMBACHER 1994. 204–208) tevékenységéhez kapcsolódóan – a jelenség egy szeletként – bemutatjuk gyógyítási színhelyeinek néprajzi vizsgálata során nyert eredményeit. E témát figyelemre érdemessé teheti a „klasszikus néprajz” leírásain túlnyúló időbelisége, a hazai gyakorlatban viszonylag kevésbé tért hódított néprajzi jelenkutatás volta (VOIGT 1987. 81–88), és az eddigiekben ugyancsak ritkán alkalmazott résztvevő megfigyelés módszere.

1975. évi égi kiválasztásának tudatával és az akkortól „létrejött” közvetlen transzcendens kapcsolatainak „működése” útján gyógyító „s mosi asszony” vonzáskörzete 1989. évi megözevgyüldése, az addigi bérlakáskénti otthonuk megvásárlása és elsősorban a 80-as évek végi politikai rendszerváltás óta ugrásszerűen megnőtt, és mára az ország határain is jelentősen túlnyúlik. Elhivatása óta lényegében minden cselekedetét mennyei kiválasztóinak – a Szentháromságnak – befolyásaként éli meg. Gyakorlata a római katolikus népi vallásosságba ágyazódik, és a vonatkozó hagyományos folklór szélsőséges mai megnyilvánulásának tekinthető (LIMBACHER 1994). Gyógyítói tevékenysége igen sok tekintetben megfeleltethető például a századforduló körüli évtizedekben működött ősi-i Megyesi József gyakorlatával (VAJKAI 1938; LIMBACHER 1994). De a vallásnak szintén szerepet adó, a modernizálódó társadalomban is megjelenő gyógymódként hivatkozhatunk nemcsak a gyógyszerárak gyakorta valamely szentről való elnevezéseire, hanem a századforduló táján megjelent kalendáriumban is a vallás alapján hirdett különböző gyógyszerekre, mint a kegyképpel ábrázolt Mária-radnai gyomorcsépek (TRATTNER 1890), vagy a szintén kegyképes máriazelli gyomorcsépek, hashajtó pirulák, vértisztító labdacsok (TRATTNER 1902), és például a Szent Ferencről elnevezett Ferencz-labdacsok (TRATTNER 1891). A „s mosi asszony” vallásosságának típusára a történelmi analógiák mellett jónéhány recens adat is fölhozható párhuzamként. Ilyen például a hasonló üdvtörténelmi aktualitást – Jézus újrakejövele – hirdető, és az égieket hasonlóan közvetítő ausztrál látnok „Little Pebble” (LENGYEL 1994), vagy a szintén látomásokban élő és csodás forrás fakadását hirdető² valamint gyógyulásokat eszközölő eisenbergi látnok (IZELI é. n. 8–23). Vidékünkéről publikált párhuzamként említjük meg a szintén kegyhelyhez kötődő Csépe Klárát (JÁDI-TÜSKÉS 1986), a látomásokban élő Galcsó Erzsébetet (LIMBACHER 1992) illetve a halottlátó Alattyáni Máriát³ (LENGYEL 1992) stb.⁴ A somoskőújfalui gyógyítóasszonynál megfigyeltek ily módon is túlnőnek az egyediség szintjén.

2 Ugyanezt teszi gyógyítóasszonyunk is, lásd LIMBACHER 1994. 214–220.

3 A „s mosi asszony” is „rendelkezik” halottlátó képességgel (LIMBACHER 1994. 208).

4 További példa Ursinyi Julianna látnok-gyógyító, akiről helyi újságírók adott hírt („A mennyország csodálatos világa”. Nógrád megyei Hírlap 1994. jún. 2. csütörtök 6. old.)

A hetvenes évekbeli elhivatása az egyik salgótarjáni templomban történt, és jelenéseik befejezésekor égi kiválasztói úgy „búcsúztak” gyógyítóasszonyunktól, hogy ezután majd a lakásán találkoznak vele. Jézus itt „közölte” vele jövőbeni gyógyítói feladatát, amely túlnyomórészt otthonához kötöten valósul meg. Milyen és milyenné vált ez az otthon? Lakásába lépve az előszobába érünk, ahol egy dísztorülkőző és egy lourdes-i Mária-szobor mutatott vallásos vonatkozást az elmúlt évek során. Innen a fürdőszobába és a konyhába nyílnak az ajtók. A konyhaasztal fölött vallásos témájú, saját hímezésű falvédő látható, amelynek szövege normái sűrűtményeként tekinthető és gyógyítási szövegeiben is előfordul: „Mindörökkön örökké szeretlek titeket”. Betegek fogadásakor egy nagyobb méretű Mária-Rosa Mystica ábrázolás is az asztalra kerül (1. kép). Átellenben, olykor a betegek kéretlenül is hozott termény- és élelmiszer-ajándékai kerülnek elhelyezésre (2. kép), amelyeket aztán a gyógyítóasszony az őt visszatérően fölkeresők belső körében szokott tovább ajándékozni. A konyhából kamrahelyiség és a hálószoza nyílik. Rádió és televízió a férje hagyatékeként van a lakásban, ezeket azonban ahogyan gyógyítóasszonyunk mondotta, elfoglaltsága, más irányultsága és érzékeny látása következtében egyáltalán nem használja. 1975. évi beavatási élményei hatására részben megváltozott a lakáshasználat rendje. A mintegy 2,5x1,5m² alapterületű, ablaktalan kamrahelyiséget a gyógyítás színhelyéül is szolgáló háziszentélynek rendezte be. E funkcióváltást megkönnyítette, hogy a helyiség élelmiszertárolásra nem volt elég megfelelő. A kamra-funkciót jelenleg részben a fürdőszoba, részint a hálószoza pótolja. Gyógyítóasszonyunk elmondása szerint a háziszentély kialakítása nem egyéni akció eredménye, hanem „Szentlélekistenem rendeztette be így”. A tárgyi anyag az évek során folyamatosan bővült, változott. 1993. évi számbavételünkkor szembeötlően elhelyezve összesen huszonkilenc vallásos ábrázolást találtunk, melyek mellett gyertya- és szőnyeg-

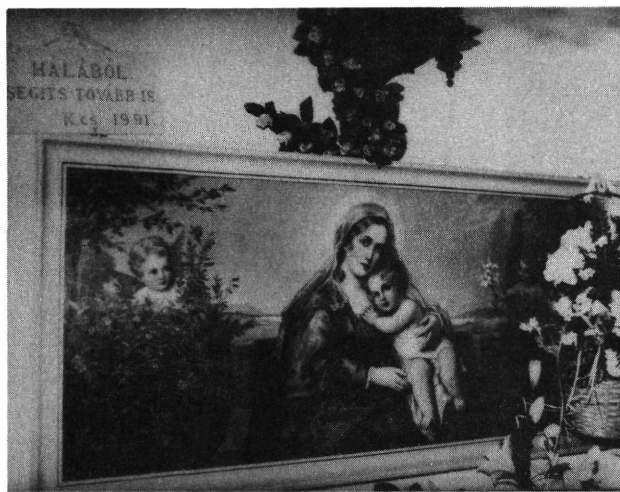
1. kép. Falvédő és Mária-Rosa Mystica szobor a betegek várakozóhelyiségeként is használt konyhában. Az asztalon sütemények és szentkúti víz a hasznosi kegyhelyről. Háttérben a kamrából lett háziszentély ajtaja (1993. augusztus)

2. kép. Betegek ajándékai a konyhában (1993. augusztus)

felajánlás, sok-sok virág, és családi vonatkozással két falióra valamint egy berámázott, hímzett virágsokor volt látható. Belépve, az ajtó a hosszanti falon található, a szemközti fal mellett egy sezlon, balra a rövidebb falnál oltár-asztalka, az ajtó mellett szék. Először 1991-ben volt alkalmunk a háziszentély megtekintésére, és az ekkor készült fényképfelvételeinket figyelembe véve megállapítható, hogy a tárgyi anyag két év alatt csaknem a kétszeresére, a zsúfolásig gyarapodott. Szembetűnő változás, hogy a korábban díszlő vágott élővirágokat teljesen kiszorította a selyem művirágok sokasága. Az élővirágokat – megfigyelésünk szerint – a gyógyítóasszony egy idő óta a templomba küldi el. Tapasztalataink szerint a gyógyítóasszony a szolgáltatásait ingyen végzi és korábban mindenfajta ajándékozást ellenezett, majd az égiek „megengedték” főként fehér virágok adományozását, „mert a betegnek is van joga”. Később további ajándékozás is lehetővé vált: „Hogy valaki kis ajándékot küld, abba nem lehet beleszólni, mert a Szentlélekistenem megengedte. De pénzt nem szabad még tíz fillért se adni senkinek, se értéket. Hogy valaki kedveskedik, vagy valami kis dolgot ő tud, ugye van aki egy kis terítőt küldött, mert ő, a beteg így gondolta, ezt megengedték.” Az égi befolyás mellett ez a jelenség működtetésének „művészeteként” is tekinthető. Kiderülhetett ugyanis, hogy a hozzá folyamodók – általunk is megfigyelt – elemi ellenszolgáltatási késztetettsége nem fojtható el, ezért az engedmények különböző fokozatai következtek. Másrészt a kapott ajándékok újraelosztása a jelenség további működését segíti nemcsak egyfajta személyesebb kliensi kör megszerveződésében, hanem a gyógyításban is, miként arról még szó lesz.

A szék mögötti, innenső falon nagyobb méretű ún. márvány hálatalbla függ a következő szöveggel: „HÁLÁBÓL. SEGÍTS TOVÁBB IS. K. cs. 1991.” (3. kép). A gyógyítóasszony emlékei szerint egy Balassagyarmat környéki beteg fejezte ki így háláját, aki „a látást visszakapta. Azt mondta a Szentatyám, hogy [emelkedettebb hangon idézi:] – menj, a béna

3. kép. Hátlatábla és művirágokkal díszített faliképen Mária a gyermek Jézussal, angyalok között (1994. június)

gyermekedet ápod! [Normál hangnemben:] – Megkapta a szemét vissza. Mondom vakon ápodta? (Huszzonegy éves fia megbénuult.) Igen, én vakon ápodtam a gyereket”. Az 1991. augusztusi felvételeink mutatják (5. és 11. kép), hogy mások is készíthettek a háziszentélybe hátlatáblákat „Hálából a Szűzanyának” és „SZŰZANYÁNAK HÁLÁBÓL”, amelyek azóta a további votív jellegű tárgyajándékozás következtében kiszorultak a látható térből. Ugyancsak az ajtó falán függ az angyalok között Mária a gyermek Jézussal ábrázoló olajnyomat, amelyet állítása szerint postán kapott ajándékba Egyiptomból (3. kép).

Az „oltár” falán legfölül fali feszület, melyet esküvőjére Egerből kapott. „Arra esküdtek három ujjammal, háromszor. *Ez halottakat is támaszt, úgy nézzél rá a keresztre, azt mondta Szentlélekistenkém.*” Közvetlenül alatta Szentháromság-kép „Nyugat-Németországból”, két oldalán Mária mennybemenetele-kép egy kisterenyei (Nógrád m.) beteg ajándékaként, illetve a fény sugar felé fordult Jézus képe: „Szentlélekistenkémet lássa, és annak az emléke. Beteg hagyta itt Prágából” ajándékba, gyógyulásáért (4–5. kép). A Szentháromság alatti Jézus és Mária Szíve képek „Németországból valók”, kétoldalt egy lourdes-i jelenés- és egy fájdalmas Mária-ábrázolás. Az utóbbi kép előtt, a virágok közt inkább csak a fényképfelvételen válnak láthatóvá a további hála-tárgyak: egy térdeplő angyal-szobor, egy Mária-Rosa Mystica kép, egy Mária-Szíve ábrázolás a „szeretetláng”-füzet címképeként és egy talpas feszület (6–7. kép). A két oldali képek eredetére vonatkozóan „égiek által” helyreigazított választ kaptunk: „Az Prágából van mind a kettő [...]. Honnan, Rimaszombat? [,hallja át” a túlvilági dimenzióból a helyesbítést.] Rimaszombat. Rimaszombat akkor. [gy: Akkor nem Prágából van?] – Nem, *asszongya Szentlélekistenem, hogy Rimaszombat. Má segít az arany keze.*” Előrébb, betegektől kapott két kisebb szobor között – a gyermek Jézussal Mária és Szt. Antal – a látvány középpontjában áll egy nagyméretű

4. kép. A házioltár művirágokkal
(1994. június)

5. kép. A házioltár hátatáblával és élővirágokkal
(1991. augusztus)

öltöztetett Mária-szobor (7–8. kép), az oldalsó szobrok utóbb már kiszorultak a látható térből. Elhivatását követően, miután a „kegy”-et megkapta, férjével együtt jónéhány szobrot készítettek Budapesten a közeli karancsi kápolna számára. A Mária-szoborból kettő készült, az egyik a házioltárára. Van olyan gyógyult beteg, aki hálából rózsafüzért, fátyol-öltözetet, koszorút hoz „Máriának”. Ennek megfelelően két különböző koszorút és három eltérő ruhát mutatnak az 5., 7. és 8. képek, a szintén kicserélt talpazati terítőkkal együtt. 1993 tavaszán egy szlovákiai magyar asszony hozott hálából a Szűz Anyának koszorút, mert nyolc éve tartó szívbetegségéből kigyógyult. Egy másik szlovákiai asszony elmúlt idegbetegségét követően ajánlott föl ruhát. Ezután a szobor – pesti beteg által följánlott – korábbi öltözetét a gyógyítóasszony továbbadta másik betegnek, egy kisleány számára, „égi engedély” alapján. „Azt ahogy mondják az égiek, úgy öltöztethetjük. Én nem tehetek semmit se, ha nem engedik meg. Még egy tűt se tehetek az asztalra”. Az 5., 7. és a 8. kép alapján érzékelhető a házioltár utóbbi évekbeli zsúfolódása, élővirág-díszítés helyett művirágokkal való elborítása.

A bejáratnál szemközti falon, az „oltár”-nál legfölül, egy gyógyult betegtől kapott Szent Erzsébet-kép, alatta vászon-olajfestmény: Jézus az Olajfák-hegyén (9. kép). Korára vonatkozó kérdésünket égi segítőihez továbbította, és eszerint a kép 796 éves. Egy tanártól kapta. Alatta a tövissel koronázott Jézust ábrázoló gobelin: „Prágából, egy évig varrta az asszony, szíves vót. Nem bírtak az orvosok rajta segíteni. Most már dolgozhat nyugodtan, meggyógyult, ezt hatta itt emlékke. Szentlélekistenkém bocsánatot kérek, ez vajon hány

6. kép. Részlet a házioltárról:
Mária-ábrázolások
(1994. június)

7. kép. Részlet a házioltárról: az öltöztetett
Mária-szobor és az áldásért odahelyezett
rózsafüzérek, fényképek (1993. augusztus)

éves ez? Ez édesem, tizenkilenc éve varrták. Ez. Tizenkilenc év és két hónap, kész.” Előtte egy fehér feszület. „Ezt meg a szomszéd favágó akarta agyonütni fejszével [...] Mondom álljon meg, adok érte fát, [...] három darabba adta ide, de én ezt megcsináltattam. Ezernyócszáz nemtudomhány van írva az aljára, szóval ezt csak úgy lehet megtudni, ha kiemeljük. Várja. *Szentlélekistenkém mehet, átnyúlhatok? Át? Jó.* [Nincs rajta évszám, így az égieket kérdezi.] Szentlélekistenkém bocsánatot kérek. Édesem, ez megmondom őszintén, ezt az emléket ezernyócszáznegyvennyócsba csinálták. *Mindent megmondanak.*” A varrott kép mellett Bulgáriából, gyógyult beteg által postán küldött, „nyolcszázkét éves” képen Szt. József Jézussal, Szt. Ferenc a felfeszített Krisztussal és Szt. Anna Máriával látható, egy keretbe aplikáltan (11. kép). Fölötte Jugoszláviából való gyógyulási emlékként egy „kilencszázhetven éves” Mária-kép függ. Kevéssel odébb Mária a töviskoronás kis Jézussal olajnyomat. „Ez énnekem az emlékem. Tizenhat éves még nem vótam, az erdőbe így jelent meg a jószágos Szűzanya, így. Ez nekem gyerekkori emlékem.” Lejjebb „ezerhét száz éves” kép, Szt. Anna Máriával, „Erdélyországból” (16. kép). „Ezerhét százkettő éves aszongya, a két évet is tedd hozzá! *Szentlélekistenem segít az arany szájával.*” Újabb – lásd 12–16. kép – lejjebb az ágyszélhez támasztott kisebb ábrázolások: külföldi betegtől származó Jézus az Olajfák-hegyén és lourdes-i jelenés, közöttük egy világító keretben lévő Madonna és egy imafüzet, borítóján a – lengyel Boldog Fausztina látomása szerinti – áldást osztó Jézussal, szintén betegtől a közelmúltból. Itt látható egy sajátos fogalmi kép is, egy

8. kép. Az öltöztetett Mária-szobor virágok mezejében születésnap virágkosárral és a művirágokra helyezett rózsafüzérékkel (1994. június)

9. kép. A háziszentély bejáratnál szemközti falfelületének berendezése (1993. augusztus)

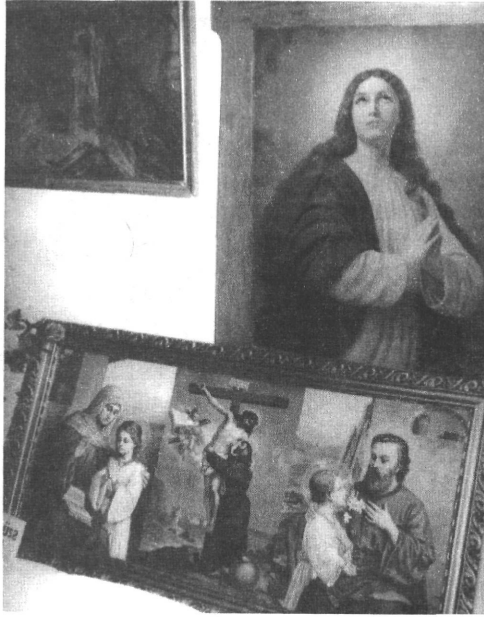

10. kép. A háziszentély részlete a bejárati ajtóval átellenben (1994. augusztus)

üveg mögötti fénykép bekeretezve. „Mária néni” látható rajta a karancsi kápolna melletti feszületnél, amint gyógyít. „Alföldi kislány, nem látott és lát, Karancson kapta vissza látását, és ezt a fényképet ő csinálta személyesen, és ő örököltte meg, a kislány” (12. kép). E látványt az 1993. augusztusától 1994. májusáig terjedő időszakban újabb hálatárgy-rétegek takarták el. Az újabban előtérben lévő tárgyak: meglepő módon egy a klasszikus votív képhasználat gyakorlatát idéző, „az Úrjézus gyógyítja a beteget” vászonra festett olaj-kép, „egy ember hozta három hete [1994. májusában] Párizs[ból]”. Mellette fatimai emlékkép, amely mögött a már említett, áldást osztó Jézus látomás-képének két példánya látható, és a gyógyításban résztvevő „somosi-asszony”-ról készült két fénykép. Ezeket a gyógyítóasszony egyszerre fedezte föl e tanulmány szerzőjével. Kiderült, hogy a hálás páciensek gyakorta önállóan helyezik el az ideszánt ajándékaikat, és közelebbi buzgó hívei önkéntesen rendezgetik a tárgyakat. Így a már 1993-ban bekerült világító Mária-szoborra utóbb egy fehér rózsafüzér és mögöttük a bekeretezett Jézus-arkkép került. Odébb egy „Bécsből kapott” Jézus-Szíve- és egy „rimaszombati” lourdes-i jelenés-kép látható, majd megint egy fatimai- és egy lourdes-i Mária-ábrázolás illetve egy – talán szlovákiai – Madonna-kép következik, közöttük a már ismert „áldás-osztó Jézussal”.

A bejáratától jobbra lévő hátsó falon a nagyméretű vászonfestmény Madonna-képen a gyógyítóasszony szerint „Szent Katalin látható saját lányával, akit törrel átszúrtak, katonatiszt. Mer ő szerelminek akarta, az urát kivégezték. Így mondja, mer beszélek velök, és akkor nem adta meg magát, kislányát is törrel átszúrták, őt meg lefejezték [...]”. A kép családi örökség (?). Az alatta lévő Mária Jézussal és Szt. József ábrázolások gyógyult betegek ajándékai a közelmúltból.

Az „oltár”-on, az ágyszélen vázákban és szálanként a faliképek mögé beszúrva rengeteg művirág látható körös-körül. Ez, az élővirág kiszorítása és számbeli növekedése révén

11. kép. Az ágy melletti falfelület a háziszentélyben, hálatáblával (1991. augusztus)

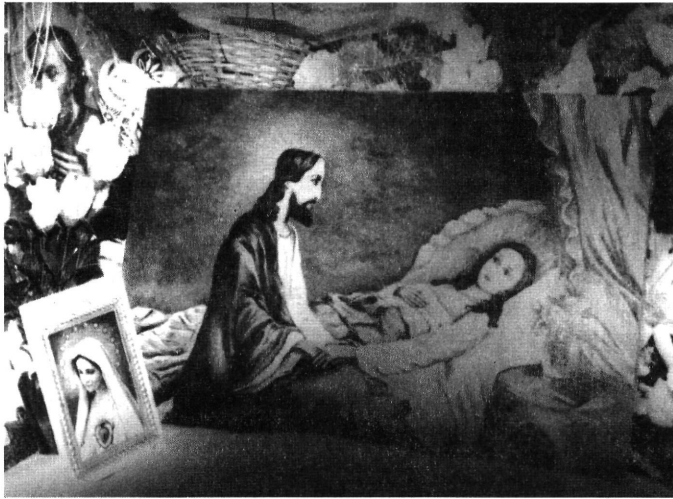
12. kép. Az ágy melletti falfelület (1993. augusztus)

változást jelent az általunk ismert három évvel korábbi állapothoz képest. A betegek hozta élővirágokat – és gyertyákat is – nagyobb mennyiségnél a templom számára ajándékozza tovább. A gyógyítás terében az égiek már „nem engedik, mer szagol apukám, az embereknek az egészségét roncsa. Vigyázni kell vele.” E felfogása miatt már inkább csak művirágokat kap, mint amilyen például kosárban a házioltár szélén látható (8. kép), a csodálatos gyógyulás elményén keresztülment madarasi (Bács-Kiskun m.) kántortól, születésnap ajándékként.

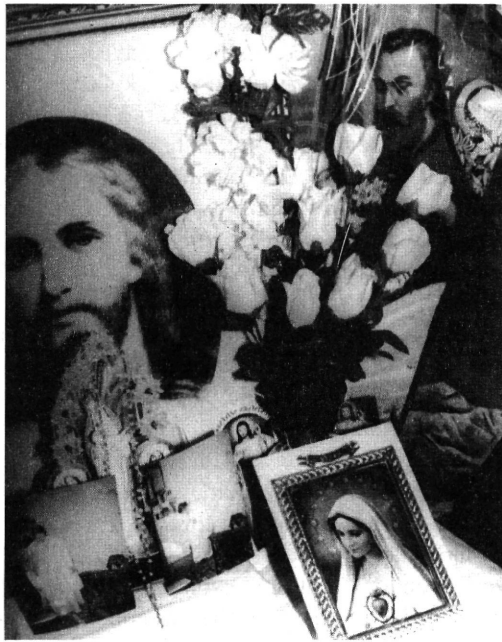
Az „oltár”-on a Mária-szobor körül több betegnek a fényképe látható, mellette pedig egymásra téve további mintegy ötven fotó. Amikor ezek hátlapfeliratait vettük számba a konyhában, „Mária néni” betege mellől kiszólva „továbbította” az Égnek Ura – egyébként nagyon is emberileg elővigyázatos – üzenetét: „Azt mondta Szentatyám, hogy a neveket ne írd ki!”

A hátfelirattal ellátott fényképek, szövegük szerint, az 1989–1993. évi időszakból valók, azóta „nem engedik az égiek” a fényképek otthagytását a túlterheltséggel küzdő asszonynál. A nevek alapján eredeti tulajdonosai között van doktori minősítéssel rendelkező és a nevét hibásan leíró illetve gyatra helyesírású is. Szintén a nevek tájékoztatnak arról, hogy Szlovákiából nemcsak magyarokat, hanem szlovákokat is vonz a gyógyítóasszony híre. A címzések Nógrád megyei és az ország túlsó határainál fekvő településeket (Békéscsaba, Kőszeg) egyaránt tartalmaznak. Vannak fényképek, amelyeket valószínűleg hálából kapott a gyógyítóasszony: „Nagyon sok szeretettel Mária néninek Attilától” vagy „Emléklül Marika néninek Krisztától”. Más képeket gyógyulásuk érdekében küldtek vagy adtak a gyógyítóasszonynak, ugyanis fényképről is képes gyógyítani. Erre utal a következő hátlapfelirat: „Kék ruhás (ideg)”. A szövegben jelzi tehát a beteg, hogy ő a több alakos fényképen a kék ruhás, és hogy idegbetegségben szenved. Vannak akik egész levél kíséretében küldték el fényképüket: az egyikben az iskolaéretlennek minősített unoka megsegítését kéri nagyanyja. Egy másikban a feladó kéri a házaspárt ábrázoló fényképpel kapcsolatban, hogy „...a férjemen segíteni, hogy ne hagyjon el, jöjjön utánam lakni. [...] Engem meg azért kel gyógyítani, hogy a hidegtől a kiütések múljanak el, és nőgyógyászatilag is betegeskedtem. Probléma van a 5–6-ik csigolyával, derékfájós vagyok.”

Amint már jeleztük, a háziszentély kezdeti berendezése – a gyógyítóasszony szerint – nem egyéni akció eredményeként jött létre, hanem „Szentlélekistenem rendeztette be így”. Szakrális tárgyszemléletét tükrözi, hogy fölfogása szerint az ábrázolásaiknál maguk a szentek is jelen vannak. „Ott megjelennek, ahol az emlékül van. Ki kell tenni az emlékülket, ők azonnal jönnek.” E szemlélet részint hagyományos beágyazottságú (WEBER 1992. 110, LIMBACHER 1993. 200–203), de kapcsolódik napjaink népszerű ájtatos irodalmához is, például, hogy az irgalmasság rózsafüzér végzésével nyerhető isteni irgalom eszközéséhez „szükséges, hogy ima közben az áldást osztó Jézus kegyképe elől legyen” (Az isteni... 1980. 3). A „somosi asszony” számára a háziszentélye úgy működik, hogy a gyógyítások során azt a természetes látványtól eltérően érzékeli. Például a gyógyítást „végző” Szentháromság a házioltár faliképénél „jelen van”: „Kitáruul egy [égi] kápolna, és egy asztalnál ül Szentatyám gyönyörű köntösbe, gyönyörű koronával, [a koronán két] tigris néz egymással szembe, piros csillag közepén, az Úrjézus emléke. És ott ül egy nagy trónon. Tiszta aranytrón, csillog minden körülötte. A világgömbje kezibe van, és egy pálca. [...] Szentlélekistenem mellette van, de tiszta fehérbe általában. Így fogadják a betegeket.”

13. kép. Az ágy melletti falfelület részlete votív festménnyel
(1994. június)

14. kép. Az ágy melletti falfelület részlete Jézus misztikus fényképével
(1994. június)

15. kép. Az ágy melletti falfelület részlete Jézus- és Mária-jelenések ábrázolásaival (1994. június)

Továbbá a gyógyítás egyik fázisában a betegeket a faliszentkép felé fordítja, s egy ilyen alkalommal hallottuk: „...ne hunyd be a szemed világér se! A Szentlélekistenemmel nézel szembe!”

A másik oldalon több betegnél adatoltuk, hogy számukra is túlnő a háziszentély-be rendezés jelentése a tárgyak összességén: „Az olyan, mind egy kis kápolna, meg nagyon borzalmas, mer amőre fordulunk, mindenütt csak szenteket látjuk” (Tóth Jánosné, sz.: Koplányi Teréz, 1916. Szanda, Rákóczi u. 33). Vagy: „Mikor rám került a sor bementem, hát köszöntem, dicsértessék a Jézus Krisztus, mint katolikus, oszt akkor mingyán én elfakadtam sírva, amikor megláttam a Szűzanyát” – valójában az öltöztetett szobrot (Koplányi Jánosné, sz.: Tóth Rozália 1917. Szanda, Arany J. u.). Szintén a gyógyítási helyszínhez való páciensi viszonyulást tükrözi a hálás betegek által többszáz példányban nyomtatott és ajándékként terjesztett egylapos nyomtatványok egyike. Ennek szövege így kezdődik:

„Bemegeyek a somosi kicsiny Szentéjbe
Ott látom a Szűzanyát tiszta fehérbe.”

(ld. LENGYEL 1994. 8–9. kép). Egy külföldi értelmiségi nő, amikor bement a háziszentélybe, rögtön azt érezte, hogy nagyon hevesen kezd dobogni a szíve, összeszorul a gyomra. Amikor a Szentháromság-falikép felé kellett néznie, „mintha egy ilyen köd ereszkedett volna” a szemére, a nyelve „mintha megdagadt volna”, és nem tudná megmozdítani. A gyógyítóasszony beszédét nem értette, de a háziszentélyben egész idő alatt az az érzése volt, hogy nem is a faliképre néz, hanem mint hogyha az Istent érezné, hogy „itt van, itt van közöttünk”.⁵

⁵ Az adatközlő 47 éves helyettes múzeumigazgató, Oroszország.

16. kép. A háziszentély bejárattal szemközti sarka Mária és Szent Anna ábrázolásokkal (1993. augusztus)

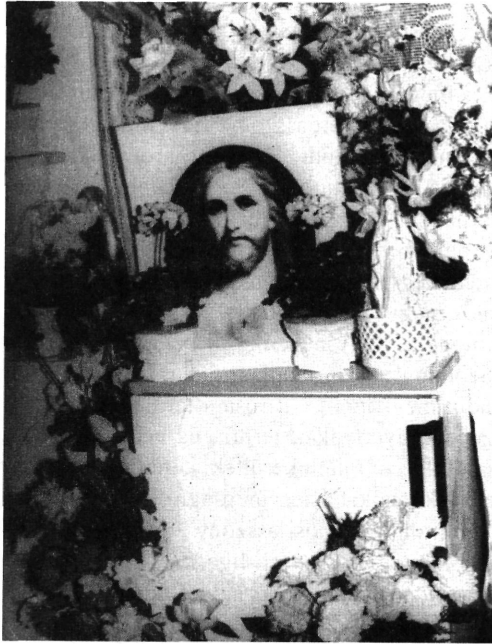
A háziszentély tárgyi anyagának egy része – az 1991. évi megfigyeléseink óta – folyamatosan cserélődik, összefüggésben a gyógyítási tevékenységgel. E tárgyak több esetben dokumentált jelentése a háziszentély „működéseként” sajátosan szemléltet egyfajta jelenbeli szubkultúrát, az orvoslással kapcsolatos paraszti hagyomány modern válfajaként. Például egy ötven év körüli, leszázalékolt salgótarjáni könyvelőnő, aki jelenleg zöldségesületben dolgozik, rendszeresen jár ki Somoskőújfaluba a gyógyítóasszonyhoz. Egy alkalommal az égiek „neki adták” az egyik rózsafüzért az öltöztetett Mária-szoborról. „Ez az én nagyon erős rózsafüzérem. Ez a Szűzanya nyakába, ott a Mária néninél, egy hónapig vót. És ez egy olyan erős rózsafüzér, ha valakire ráteszem a jobb kezemmel, és el van ájulva vagy valami, rögtön jobban van [...] mindjárt érzi, hogy dolgoznak vele az égiek [...] ...én evvel már nagyon sokaknak segítettem.” Az asszony a rózsafüzért a melltartójára kötve, „a szíve fölött” tartja, mindig magánál hordja. A gyógyítóasszonynál, ha jár, az égiek mindig újra megáldják. Használatkor úgy veszi a jobb kezébe, hogy ne nagyon látszódjék, és a füzér feszületrészét érinti az elégtelenül működő testrészhöz. Segítségnyújtáskor az égiek „adják” neki a gondolatot, hogy mi baj van, és hogy hova kell a füzért érinteni. Már több rózsafüzért is vett, és ellátta vele családtagjait, miután a somosi háziszentélyben megáldatta „Mária nénin keresztül az égiekkel”. Az asszony azt tartja, hogy akinek az autójában ilyen, az égiektől megáldott rózsafüzér van, azt mindig megvédik a bajtól. A gyógyítóasszony egy balassagyarmati fiatalasszonynak is ajándékozott egy olvasót a háziszentélyből. Ő ezt lakótelepi otthonában a bejárati ajtó kilincsére csavarva használja oltalomul éjszakák idejére, amikor egyedül van az éjjeli műszakban dolgozó férje távollétében (Sz. G-né, sz.: Sz. E. 1968. Herencsény, Balassagyarmat Madách-liget).

A gyógyult betegek másfajta hálaajándékai is az „égiek által” megáldásra és mintegy újraelosztásra kerülnek, szintén sajátos óvó, gyógyító hatás kifejtése céljából. „Szentlélek-egyistenem személyesen megáldja, és fogja, és ő saját maga megcsókolja. És nekem is meg kell csókolni” – tartja a gyógyítóasszony. Egy fiatalasszonynak – (Béna, Szlovákia) a „somosi asszony” kisméretű gyűdi Mária-szobrot ajándékozott Szentlélekegyistene „utasítására”. Kapott hozzá egy kendőt is, hogy benne tartva magánál hordja. Egy ily módon szerzett fali feszületet is általában magánál hord. „Hordjam magammal majd nem ér semmi baj”. Egy Somoskőbe rendszeresen járó balassagyarmati fiatalasszonynak a gyógyítóasszony többféle kegytárgyat adományozott már az elmúlt két év során. „Azt mondta, hogy ezek fognak megvédeni minket”. Először sztereo „Úrjézus az Olajfák-hegyén” képeslapot kapott: „...mondta, hogy nekem kell ezt adnia, majd fog segíteni. Amit kérek tőle, mindent megad. Szoktam hozzá imádkozni, ha valami problémám van vagy valamire szükségem van, és mindig megkapom.” Bírósági tárgyalásra is magával vitte. Majd kapott régi porcelán Mária-szobrot, gyertyákat, terítőt, és két nagy faliképet Jézus illetve Mária Szívével. Utóbbiak a hálófülke fő falára kerültek, keretüket azóta újra aranyozták. „Akinék e képek a házukban lesznek, azokat Isten megsegíti a nagy vihar idején majd, mikor az a figyelmeztető jel lesz”, amiről a „somosi asszony” prófétálni szokott (Sz. G-né, sz.: Sz. E. 1968, Herencsény, Balassagyarmat Madách-liget). A madarasi előimádkozó egy nagyobb méretű Mária-szobrot kapott, s azt szintén az ágya fölé helyezte (Óberkes Jánosné, Madaras Zrínyi u. 54.).

Az elmúlt hónapokban a gyógyítás színhelyének részleges megváltozása következett be a gyógyítóasszony lakásán belül. E változás döntően nem szakrális, hanem praktikus szempontok szerint történt, melyek a következők:

- a gyógyítóasszony és a lakókörnyezet túlterheltsége a gyorsabb és gördülékenyebb kezelés irányába hatott;
- A háziszentély kis légtere a gyógyítóasszony és néhány beteg számára egyre inkább problémát okozott;
- A kis tér a tömegesen érkező páciensek számára több esetben nem biztosított elég mozgásteret, a testi épséget veszélyeztette: „egy asszony is a mellyit majdnem megütötte, ahogy fordult”;
- Közvetlen indítékot jelentett, hogy „egy idegbeteg gyerek bizony hozzányomott az ajtóhoz. Másik meg hátba ütött.”

A gyógyítási helyszín az előszobába helyeződött át, ahol a hűtőszekrényre – a lourdes-i Mária szobor mellé – egy nagyobb méretű Jézus-arckép került (17. kép). Ennek egy példánya bekeretezve a háziszentélyben is megtalálható (10. kép). Többek szerint a fénykép Mexikóban, az Oltáriszentség lefotózásakor készült, és a filmen, csodálatos módon ez az arckép jelent meg. Ezt a gyógyítóasszony is hitelesítette: „Ez valódi szent arca, mer én beszélek vele.” Állítása szerint az előszobai gyógyításkor a kép, azaz a hűtőgép előtt megjelenik Jézus, ő fogadja a beteget. Jelenleg az érkezők a társasház udvarán várakoznak, és a gyógyítóasszony szakaszosan enged be egy-egy „csapatot” a belső várakozó helyiségként alkalmazott konyhájába, ahonnan az előszobai kezelés után távozhatnak. A háziszentélybe, ha akarnak azért „bemehetnek, joguk van a betegeknek, elköszönhetnek [az égietől], de csak itt fogadom”. A háziszentély további megközelíthetősége azért is szükséges, mert

17. kép. A gyógyítási színhellyé változott előszoba központi részlete:
Jézus és Mária misztikus ábrázolásai (Mexikó, Lourdes)
(1994. június)

a többször jövők közül nemritkán elégedetlenkedtek, „zúgtak” a változás miatt. Jelenleg az a gyakorlat figyelhető meg, hogy egyrészt amennyiben sokan várákznak, akkor előszobai kezelésre kerül sor, tehát csak kisebb forgalom esetén működhet továbbra is a háziszentély a gyógyítás színhelyeként. Másrészt súlyosabb beteg kezelésekor használja még mindig az eredeti teret: „...Szentlélekistenkém csak olyan súlyosat, be kell vinni elejbe”. A háziszentéllyel együtt az új előszobai helyszín sajátos működését szemlélteti a betegek oldaláról, hogy a „s mosi asszony” közlése szerint egy leány az előszobai kép előtt meglátta Jézust „meg a jószágos Szűzanyámat, hogy ott térbetyül előtte. Ez igaz vót, kérte a betegek gyógyulását”. A lány idegbeteg volt, de „fölgyógyult, már vezeti a kocsit.” Ehhez hasonlóan a századforduló táján, Szeged környékén, a szintén látomásos gyógyító, Engi Tüdő Vince mellett Aradi Rozika, vak búcsúvezető lány is egy búcsú alkalmával „elragadtatott” és „látta Máriát” (GRYNAEUS 1974. 160).

A háziszentély szakrális jelentőségével összefügg – azt emeli –, hogy a Karancs-hegyi (Nógrád m.) kegykapolna főoltárán szintén a Szentháromság ábrázolása látható – Mária megkoronázása közben –, alatta pedig a gyógyítóasszony és férje által készített Mária-szobor, mely az otthonival azonos kialakítású. A „s mosi asszony” évtizedek óta jár a kegyhelyre imaórát tartani és gyógyítani (18. kép), sajátos népi zarándoklat keretében (LIMBACHER 1994. 214–220). A betegek a karancsi kegyoltár Mária-szobrára is vásároltak illetve készítettek öltözetet. „Ez volt a Szűzanyának a kérése Mária nénin keresztül, hogy

18. kép. Fényképről gyógyítás a karancsi kegykápolnában
(1993. május, Pünkösöd)

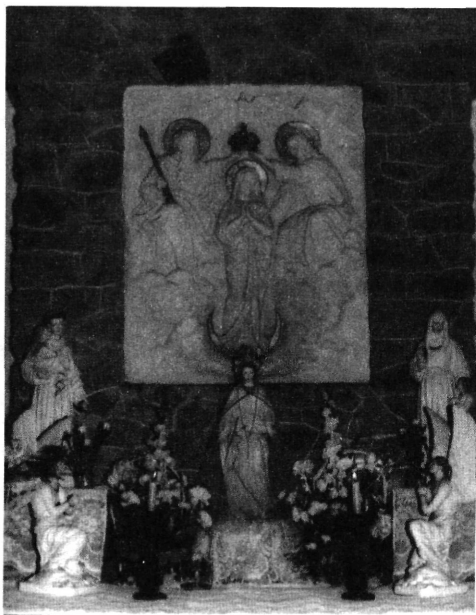
egyformán legyenek felöltöztetve (7. és 19. kép). Tehát ott kint is azt szereti viselni, amit odabent” [50 év körüli salgótarjáni asszony]. A képen látható oltárszobrokat „az égiek csináltatták” a „somosi asszony”-nyal. „Le kellett írnia” a pesti szobrász számára, hogy milyen formában látja az ábrázolásra kerülő égi személyeket. „Úgy is csinálta a szobrász”. Ilyen értelemben tehát az ábrázolt szobrok is kegyszobrok a karancsi kegykápolnában, és a háziszentélybeli Mária-szobor úgyszintén. Külön Szentháromság-szobor is készült, amelyen a szokásos ábrázolással szemben nem volt Jézus vállán kereszt. „Azt mondta Szentlélekegyelőistenem, hogy az Új Világnak az emléke”.⁶ „Mária néni” számára a kápolnabeli szobrok is megidézik az általuk ábrázolt szenteket (20. kép).

A gyógyítóasszony, elmondása szerint állandóan az égiek befolyása alatt áll, ők szabják meg cselekedeteit. 1975-től 1993-ig sehova „nem engedték el” otthonról, a Karancs-hegyi zarándoklatokon kívül. 1993-ban azonban a gyógyítás új, alkalmi színhelyeit „jelölték ki” számára a szülőfaluja templománál (Dorogháza, Nógrád m.) a táj népi szakrális központjában, Mátraverebély-Szentkúton és főként Csépe Klára látomásainak színhelyén, a hasznosi kegyhelyen (21–22. kép). Utóbbi, különböző ünnepi alkalmakhoz kötődően visszatérően látogatja⁷, s erről már külön kis nyomtatvány is készült (LENGYEL 1994. 11. kép).

Az egyes szentek ábrázolásaihoz mint élőlényekhez viszonyult a hasznosi kegyhelyen is. Egyik alkalommal megérkezését követően az összes szobrot, képet végiglátogatta, és

⁶ E szobrot ismeretlenek összetörték.

⁷ Eddigi gyógyító zarándoklatai a hasznosi kegyhelyen: 1993. július 26. Szent Anna napján; augusztus 20. Szent Istvánkor és szeptember 29. Szent Mihály ünnepén. 1994. évben szintén Szent István napja „van számára kijelölve”, amelyre például Szandáról külön busszal mennek a gyógyulást keresők.

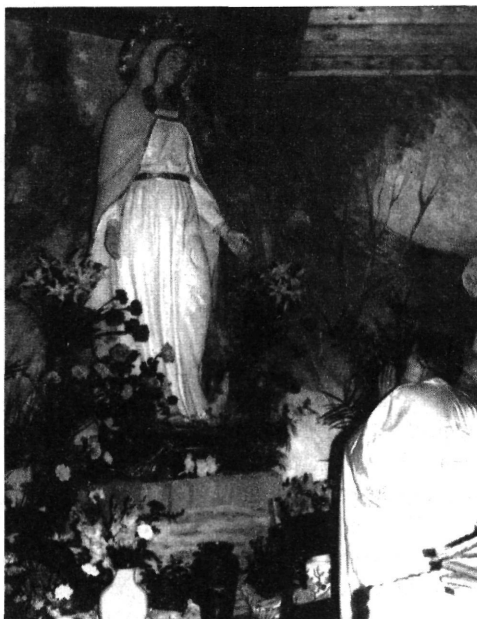
19. kép. A karancsi kegyoltár
(1993. május, Pünkösöd)

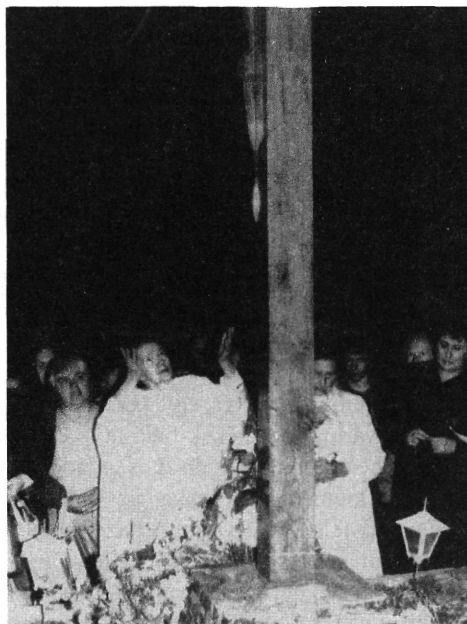
20. kép. Kommunikáció Szent Józseffel szobor-
ábrázolásán keresztül a karancsi kegykápolnában
(1993. május, Pünkösöd)

az ábrázolt szentek mindegyikével élőként kommunikált, simogatta őket, érintkezett velük. 1993. Szent István és Szent Mihály napi (aug. 20. és szept. 29.) hasznosi útján a megkötözött kezű Jézus „emlékénél” azt látta, hogy „vért könnyezett az Úrjézus”. Utóbb az összes szobornál tapasztalta ezt.

Összefoglalásként úgy látjuk, hogy a gyógyítási helyszínnek tárgyi világa az ismertett narrációval és a páciens viszonyulással együtt lényeges információkat tartalmaz a „somosi asszony” körül kialakult jelenségkör több vonatkozásában is. Érzékelhető volt az a sajátos „Szentlélekegyistenemre hagyatkozó” magatartási modellje, mely alapján lényegében nem ismer megválaszolhatatlan kérdést, megoldhatatlan problémát. Ezek a válaszok és megoldások azonban olykor meghökkentők, mint a nagyobbrészt olajnyomatú szentképeinek az igen régműltra datálása akkor, amikor ez a technika kétszáz esztendőnél nem régiebb. Másként meglepő az a szintén égi segítőire utaló kijelentése, hogy esküvői keresztje halottakat is képes föltámasztani. Előtűntek olyan gondolkodási sajátosságai, amelyek általában beszédvezetésében, mondatszerkezetében tükröződnek. Az érthetőség és tömörség céljából rövidített idézeteinkben is nyomon követhető, ahogy asszociatív alkatra utalóan egy-egy mondaton belül hátravetett jelzőkkel, korrekciós szavakkal pontosítja, esetleg módosítja közléseit. Megfigyeltük, hogy annak ellenére, hogy neki „az égiek mindent megmondanak”, a konkrét és váratlan információkra vonatkozó kérdéseket nemritkán

21. kép. A gyógyítóasszony szakrális kommunikációja a hasznosi Szűz Máriával, a gyógyítás kezdetén (1993. szeptember 29)

22. kép. A gyógyítóasszony szakrális kommunikációja Jézussal a szabadtéri feszületnél Hasznos-Szentkúton gyógyítás közben (1993. szeptember 29)

megkerüli, és érzékeltük azon hajlamát, hogy bizonyos állandósult repertoárt működtessen megnyilvánulásai során. Az is látható volt, hogy ezeket általában nem ellentmondásosan, hanem következetesen alkalmazza. Gondolatfűzésének egyik jellemzője, hogy adott téma előadása során, gyakorta belefeledkezésszerűen, azt egyre inkább a racionalitástól elrugaszkodva bontja ki. Archaikus gondolkodásmódjára utal, hogy esküvői keresztjéről csaknem ötven év távlatából is az ötlik föl benne, hogy *három* ujjal *háromszor* esküdött rá. Emellett a gyógyítóasszonyt bevonó leírásunkból észrevehető az égi segítőivel kialakított folyamatos interaktív viszonya. Szembetűnő a nagyobbrészt saját költésűnek ható apokrif történetek iránti hajlama, mely a népi vallásosságnak általában is kedvelt műfaja.

Az 1993. augusztusi állapot szerint a háziszentély ábrázolásai, tematikus csoportosítással, tizennyolc esetben mutatják Jézust⁸, ebből hatszor Mária karján, egyszer a Szentháromságban, háromszor szentekkel. Mária tizenhat ábrázolásban volt látható: hatszor egyedül, hatszor a gyermek Jézussal a karján és négyszer szentekkel. Továbbá a Szentháromság-kép mellett az előforduló szentek: kétszer-kétszer Szt. Anna, Szt. József és Szt.

⁸ A jelen esetben eltekintünk az ábrázolásoknak – nagyságuk, előtérbe való helyezetségük alapján – a látható térben való részvételük szerinti súlyozott számbavételétől.

Bernadett, egyszer-egyszer Szt. Ferenc, Szt. Antal és Szt. Erzsébet. Ekkor tehát a legtöbbször Jézus és hasonló mértékben Mária volt látható a háziszentélyben. Az azóta eltelt – sőt az 1991. augusztus óta megfigyelt – változás a vizuális megoszlást alapvetően nem befolyásolta, mivel nagyjából kis tárgyak mozgása történt. Azonban ezek bekerülését is figyelembe véve, a tárgykészlet bővülése a korábbi arányokhoz hasonlóan főként Jézus-ábrázolások (8 db.) és csaknem ennyi Mária-illusztráció gyarapodását jelentette. Az 1994. júniusáig számbavett 44 db kép és szobor több mint fele részint kegyszobor-ábrázolás (Lourdes, Fatima), másrészt valamely látomás szerinti alkotás (Alacoque Szt. Margit, Boldog Fausztina, Natália nővér stb.), vagy egyéb misztikus fejlemény eredménye. A gyógyító Jézus festményén kívül e tárgyak önmagukban nagyjából a modern kegyszeripar személytelen tömegcikkei. Ugyanakkor a Mária-szobor és a hála-táblák egyéni megrendelés eredményei. Az „erdélyországi” Szent Anna-kép kézi kialakítású belső díszkerete apáca-munkára emlékeztet, és egy keretezett valamint több kép amatőr fotózás eredménye. De még a gyáripari termékek hatását is egyéni jellegűvé, személyessé avatja a betegek hozta és elhelyezte (mű)virágdíszítés majdnem minden kép körül, és a tömegcikkminőségből végképp kiemeli e tárgyakat az idekerülésüket magyarázó hálakénti ajándék jelleg és a gyógyulás jele vonatkozás. A háziszentély tárgyai tükrében megfigyelhető a hagyományos fogadalmi szokások újrakezdetének, még mintegy a votív képhasználat megalkotott és elhelyezett dokumentumaival is – gondolunk votívként a Karancson gyógyító „Mária néni” berámázott fényképére, és még inkább a beteg nőt gyógyító Jézus-festményre. A fényképek hátlapfeliratait és a kísérőlevelek a gyógyítóasszony egyéb készségei – telepátia, többértű tudói szerepkör – iránti igényt is mutatják. Az óvó, gyógyító céllal szétosztott és használt tárgyak a hagyományos amulett-jellegű mágikus tárgyszemléletet és használatot tükrözik a jelenben.

Jellemző és lényeges összefüggés, hogy kialakításában és a gyógyító gyakorlatban való szerepe szerint a háziszentély valójában a Karancs-hegyi kegykápolna filializációjává vált. Idevág az a fölfogása, hogy a „Szentlélekegyistenem”-nek a Karancs fölött van „lakosztálya”, miszerint tehát a gyógyításnak földi terei mennyei szférák részeivé válnak.⁹ Háziszentélye, tárgyai tematikájával, elrendezettségével és zsúfoltságával valamint a karanci kegyoltár megfelelőjeként a búcsújáró helyek misztikus légkörét idézi. Ezt igazolja, hogy a háziszentélynek egyre inkább zarándokhely funkciója is jelentkezik. Kezd szokásba jönni, hogy – főként buszos – búcsújárócsoporthoz a környékbeli szenthelyek sorában „Mária néni hajlékát” is meglátogatják.

A bemutatott tárgyi világ adalékokat nyújtott gyógyító és beteg kapcsolatának mikéntjéhez, a gyógyítás módjához valamint a vonzaskörzet kiterjedtségéhez is.

A gyógyító specialistáról tanulmányunk bevezetőjében felvázolt történeti visszatekintésen és a különböző típusú tradicionális kapcsolatok jelzésén túl, a felvázolt anyag további összefüggést mutat a hagyományos mintákkal. Több gyógyítónál és halottlátónál a páciensek fogadása általában szintén felfokozott vallásos tárgyi környezetben zajlott le. Például a csépai Mészáros Mihálynál a fent leírtakhoz hasonlóan, nagyméretű Mária-szobor állott, a falak pedig szentképekkel voltak tele (BARNÁ 1982. 349). A Szeged környéki Engi Tüdő

⁹ Ennek megfelelő, többször hangoztatott kijelentése, hogy „a karanci kápolna égi kápolnává van nyilvánítva”.

Vince gyógyító tevékenységével összefüggésben külön kápolna is épült, az oltáron szintén Mária-szoborral. Ide, a „somosi asszony” háziszentélyével megegyezően „sokmindent hordtak neki, mert nem kért az azé’ semmit se. (...) ...hoztak annak anyyi mindönt azoké a nagy gyógyításoké” (BÁLINT 1942. 19; GRYNÆUS 1974. 165).¹⁰ Engi Tüdő Vince és a „somosi asszony” – főként karancsi és hasznosi gyógyításai révén – a gyógyítás színhelyeit egyaránt még el nem különült szenthely-gyógyhely jelleggel működtette, primitív, antik és középkori analógiákkal párhuzamosan (GRYNÆUS 1974. 180). A somosi háziszentély és a betegeknek szétosztott kegytárgyak orvosló, óvó „működésé”-hez hasonlóan, 18–19. századi történeti források szerint a különböző kegyképmásolatok gyógyítanak és csodákat művelnek. A tárgyakhoz fűződő, a fenti leírásunkban szerepelt páciensi viszonyulás is nagyrészt tradicionális jellegű. Mert például nemcsak az idézett szandai asszony számára volt „borzalmas” a háziszentély látványa, hanem a másolatkészítésre érkező szobrászmestereket is „borzadály töltötte el” a mariazei kegykápolnában a 18. század elején. A házioltár transzcendentális működésére a hagyomány szerinti középkori példát is találunk, a Nagy Lajos által Mariazellben – a „somosi asszony” betegeihez hasonlóan – hálatárgyként följánlott Schatzkammerbild esetében. Másrészt a képek és szobrok paraszti használata kezdettől fogva funkcionális, számukra ezek nem dekoratív vagy artisztikus értékűek. Különösen a kegykép vagy másolata a nép számára kultikus tárgy, mágikus erők megtestesítője (VARGA 1974. 455–460). Ilymódon a „somosi asszony” gyógyítási színhelyein megfigyeltek is fölfoghatók a paraszti kultúra szélsőséges megnyilvánulásának és mai továbbélésének.

¹⁰E kutatók Engi Tüdő Vince egyéniségének, tevékenységének néprajzi feldolgozását már csak utólagosan végezheték el, így a gyógyítás színhelyétől is szolgáló kápolna berendezését már nem ismerték, az egyház a gyógyítóember halálát követően 1922. évben fölszámolta azt (GRYNÆUS 1974. 170).

IRODALOM

BÁLINT Sándor

1942 Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza. Budapest

BARNA Gábor

1982 Mészáros Mihály, a csépai halottlátó. In: Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből II. Szerk. Barna Gábor. 335–362. Eger–Szolnok

BOURDIEU, Pierre

1978 A vallási mező kialakulása és struktúrája. In: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. 165–236. Budapest

DIÓSZEGI Vilmos

1958 A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest

1967 A pogány magyarok hitvilága. Budapest

GRYNAEUS Tamás

1974 Engi Tüdő Vince: a legenda és a valóság. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972–73/I. 155–183. Szeged

HOPPÁL Mihály

1990 Népi gyógyítás. In: Magyar néprajz VII. 693–724. Budapest

HOPPÁL Mihály – TÖRŐ László

1975 Népi gyógyítás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 7–8., 13–176. Budapest

Az isteni irgalmasság tisztelete

1980 Két Szív Szolgálat 4. kiadás. Greve–Strand (Dánia)

IZELI János (Fk.)

é. n. (1993?) Az eisenbergi titokzatos kereszt. h. n.

JÁDI Ferenc – TÜSKÉS Gábor

1986 A népi vallásosság pszichopatológiája. Egy parasztasszony látomásai. In: „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szerk. Tüskés Gábor. 516–556. Budapest

LENGYEL Ágnes

1992 Halottlátó Lőrinciben – 1992. In: Szentemberek. Az 1992. szeptember 11–13. népi vallásosság konferencia előadásai. Szerk. Barna Gábor. (Megjelenés alatt.)

1994 Megújuló „ponyvanyomtatványok” Nógrádban. Néprajzi Értesítő LXXVI. 227–256.

LIMBACHER Gábor

1992 „Magyarországnak egy külön védőszentje” – Szurdokpüspökiből. In: Szentemberek. Az 1992. szeptember 11–13. népi vallásosság konferencia előadásai. Szerk. Barna Gábor. (Megjelenés alatt.)

1993 Mária-kápolnák és az öltöztetős Mária-szobrok kultusza Nógrádban. Néprajzi Értesítő LXXV. 181–205.

1994 Gyógyítóasszony a Karancs-hegy lábánál a 20. század utolsó évtizedében. In: Nagy Iván Történeti Kör Évkönyve 1994. 201–230. Balassagyarmat

PÓCS Éva

1990 Néphit. In: Magyar néprajz VII. 527–692. Budapest

SZŰCS Sándor

1941 Javask a Nagysárréten. Ethnographia LII. 265–273.

TRATTNER

1890, 1891, 1902 Trattner-féle megbővített közhasznú nemzeti hazai kalendárium 76, 77, 88. évfolyam

VAJKAI Aurél

1938 Az Ősi-i javasember. *Ethnographia* XLIX. 346–373.

VARGA Zsuzsa

1970 A Hagymány Gyűjtemény gyarapodása. *Néprajzi Értesítő* LII. 125–129.

1974 Népi funkciójú képek és szobrok kutatásáról. *Ethnographia* LXXXV. 454–465.

VOIGT Vilmos

1987 Modern magyar folklorisztikai tanulmányok. *Folklór és etnográfia* 34. Debrecen

WEBER, Max

1992 Vallásszociológia. (A vallási közösségek típusai). In: *Gazdaság és társadalom* 2/1. 109–324. (eredetileg Tübingen, 1976.) Budapest

PLACES OF HEALING AND ITS MATERIAL CULTURE

The example of a present-day healer from Nógrád

The study describes the ethnographic research and its results concerning the places of the healing activity of a woman from Somoskőújfalu (Nógrád County) who has become a healer with archaic identity and concept of the world after she had gone through ecstatic experiences during the socialist period in Hungary. During the research, the author put special emphasis on using the method of participant observation. An inventory of the objects of her home shrine, which is the primary place of healing, is introduced the mystical functioning of these objects and their role in the healing, as well as the patients' attitude, that originates in traditional folk religion, is concerned. The way gifts have been piled up, and the way real flower decoration has given place to artificial flowers can be seen on the photographs. The objects connected to the healing as well as the relationship to both the healer and the patients have given sufficient information on the particular psychosomatic curing methods and on the functioning of an alternative life model that is shared by both healer and patient, whilst ultimately it is embedded in the same tradition. The quality of the relationship between healer and patient and the healer's sphere of activity, which reaches beyond the borders of the country, are also revealed. The study considers the change in the actual places of the healing that is due to the growing popularity of the activity; inside the healer's home the hall have been used as a sacred place and pilgrimages have been started in the area for the healing of the people. According to a theory, the places of healing are the earthly reflections of the heavenly home of the Holy Trinity that performs the actual curing. The psychic and social circumstances of the development of the healing activity are also mentioned; the mental and physiological diseases the woman suffers from, the fact that she had become widowed, the purchase of her flat as well as the political changes in Hungary. The traditional examples and models that sum up the study show that the above phenomenon is the extreme manifestation and the present-day survival of an element of peasant culture.

Considering the religious literature that has had a revival since the 1980's, topics, authors, publishers, volumes and ways of distribution are also studied. Curiously enough, new religious publications, appear among the patients and regular visitors of the healer woman from Somoskőújfalu, Nógrád County. In the production and usage of these publications, traditional characteristics like the 'heavenly letter' as well as the magical way of usage can be observed.

Finally, a summary of the ethnographic characteristics of the data can be read. The main features of the religious literature are the appearance of Virgin Mary and Jesus as well as their heavenly messages and promises. Elements which are parts of traditional folk belief are also summarised; the specific role of certain days of the week, the system of prayers according to magic numbers, the gown of Virgin Mary as a sign of defence, the apocalyptic nature of things, the function of the sacraments and the magical feature of the using of images. The study finishes with the question whether these religious publications can be treated as the present day representatives of trash literature. Some of them definitely belong to this group whilst others are, to a various extent connected to the group of classical religious booklets.

LENGYEL Ágnes
Balassagyarmat

MEGÚJULÓ VALLÁSOS „PONYVANYOMTATVÁNYOK” NÓGRÁDBAN

Felvetődik a kérdés, hogy a ponyva mint műfaj, a jelenben értelmezhető-e, van-e értelme az irodalmon belül ponyvai elkülönítésről beszélni, vagy ennek létezése egy irodalomtörténetileg lezárult korszak fejleménye. Ezzel kapcsolatban a vonatkozó szakirodalom nem nyújt egyértelmű képet, és a publikációk áttekintése a népi vallásosság szempontjából többféle kérdést vet fel. „A magyar ponyva tüköre” c. monografikus földolgozás a hazai ponyvairodalmat történetileg lezárt egészként kezeli, a téma szempontjából megfigyelhető jelen alternatívája nem merül föl (POGÁNY 1978. 365–382). A Magyar Irodalmi Lexikon ponyva szócikkében a szerző a ponyva modern változataként értelmezi a bűnügyi és detektívregényt, sőt a ponyvairodalom előfordulását kifejezetten – az akkori – jelenben is konstatálja, mint ami ellen a szocialista könyvkiadás küzd, színvonalas irodalom olcsó közzétételével (Magyar Irodalmi Lexikon 1965. 515–516). E problémával kapcsolatban Voigt Vilmos azt állapította meg, hogy a II. világháborút követően rövid ideig még a régi ponyvairodalom hatott tovább, azután azonban az írás-olvasás általánossá válása és a művelődési forradalom következtében a népszerű irodalom, majd a rádió és a televízió vették át a helyét. E szemlélet is a ponyvairodalom egészének történetivé válását mutatja tehát, az újabb fejleményekkel kapcsolatban pedig megjegyzi, hogy azok „milyenségéről semmit sem tudunk” (KATONA – VOIGT 1981. 263; VOIGT 1986. 745). Egy másik meghatározás szerint ponyvának számítanak az eredeti falusi nyomtatványokon kívül a 20. századi tömegirodalom rotációs nyomdagépeken nagy példányszámban előállított termékei is. E szemlélet szerint az 1940-es évek végén a kiadók államosításával ugyan a magyarországi ponyvakiadás tulajdonképpen megszűnt, de az 1965 után újra felbukkant fűzött kötésű, olcsó kiállítású detektívtörténetek az egykori heterogén tartalmi összetételű ponyvakiadás mai örökösének tekinthetők. Az olvasókör átrétegződése miatt ez esetben azonban az utóbbi meghatározás a ponyva-fogalom módosulását jelzi (KOVÁTS 1986. 745).

E különböző nézőpontú és hangsúlyú megközelítések szempontunkból adódó másik problémája, hogy a vallásos ponyvanyomtatványok aránytalanul kevés figyelemben részesültek, valószínűleg a hiányzó alap kutatások következtében. E századi szerepe, története szinte teljesen említetlen maradt, lényegében csak a világi ponyvairodalom alakulása kapott figyelmet (KOVÁTS 1986. 745; Magyar Irodalmi Lexikon 1965. 515–516).

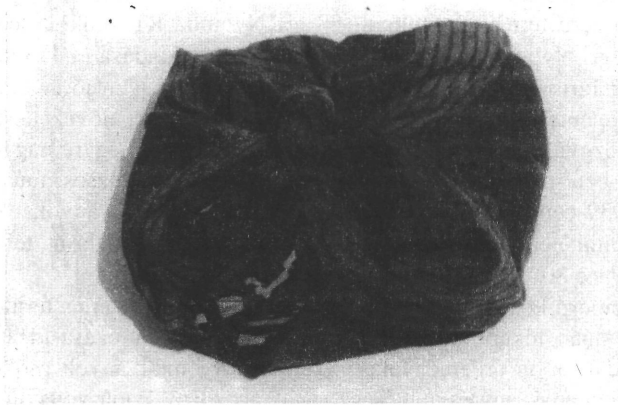
A vallásos ponyva jelentősen eltér a világi témájú széphistóriáktól, bűnügyi-, betyár- vagy csodatörténetektől, a 20. századi és napjainkban is virágzó tömegirodalomtól. A vallásos ponyva funkciója, használata, a vallásgyakorló közösségekben részben más, a ponyvafüzetek itt kapcsolódnak a világgéphez, a kultuszhoz, gyakran paraliturgikus cselekményekhez vagy csodás jelenésekhez, búcsújáró helyekhez, illetve lehetnek néphithez kötődő mágikus vonatkozásai. Így a műfaj továbbélése vidékünkön, főleg előímádkozók, búcsúvezetők körében nemritkán folyamatosságot mutat. Ezt igazolják friss gyűjtéseink, amikor napjainkban is a múlt század második feléből származó ponyvanyomtatványokat őriznek és használnak.

A múlt század második felében egyre inkább tömeges méretűvé vált a népi használatra szánt vallásos irodalom, közte a ponyvák kiadása (BARNA 1991. II). Az 1910-es évektől a vallásos ponyvanyomtatványok és kiadásuk helyzetét alapvetően befolyásolta, hogy az egyetemes katolikus egyház kodifikálta viszonyát a vallásos nyomtatványokkal kapcsolatban. 1918-ban hatályba lépett a Codex Iuris Canonici, a latin nyelvű egyetemes egyházi törvénykönyv, amely külön fejezetcímmel ellátva foglalkozik a vallási élettel kapcsolatos, előzetes cenzúra nélküli nyomtatványok tilalmazásával (C.I.C. 1951. 376–383). Eszerint az egyház a kodifikált jog alapján igényli a könyvek és különböző egyéb nyomtatványok kiadása előtt, hogy azokat jóváhagyás végett a helyi püspökséggel megismertessék. Másrészt az 1399. kánon szerint tilalmazottak többek között azon nyomtatványok, amelyek babonás vonásokat tartalmaznak, az olyan liturgikus jellegű iratok, amelyekben nincs a szentszék jóváhagyása, a szentszéktől nem engedélyezett, nem hivatalos, apokrif búcsúknak ájtatosságokhoz stb. csatolása. Szintén tilalmazottak az olyan szentképek, amelyek nem az egyház szándéka szerinti tiszteletre vezetnek, amelyek eltérnek az egyház terjesztési módjától. A kézirat gyanánt történő megjelenés kivételével tilos egyházi engedélyt megelőzően új jelenések, kinyilatkoztatások, látomások, jóvendölések, elbeszélte csodák, újfajta ájtatosságokba való bevezetések terjesztése is. A tilalmak megszegőinek büntetésével külön kánon foglalkozik (C.I.C. 1951. 621; ERDŐ 1985. 595). Ezen – Második Vatikáni Zsinatig (1966) érvényesült – szabályozás alkalmazásaként például az andocsi búcsújáráshelyet ismertető füzetben a szerző a következőket írja: „Tilos bódékban, árusoknál oly énekeket, imákat, ájtatos füzeteket, imakönyveket vásárolni, amelyeknek első, második lapján nem látod e néhány szót: »Nihil obstat«, »Imprimatur«, vagy: »Püspöki engedéllyel«, vagy: »Az egyházmegyei hatóság jóváhagyásával« és az engedélyezés számát s keltezését. Sok babonás füzet, ének kerül forgalomba. Pl. »Hét mennyei zár« ... »A bethániai aranylevel« ... »Szent Mihály levele, amely az égből esett le« ... stb. azért vigyázz, ha ilyeneket látsz, jelentsd be egy lelkiatyának” (PETHŐ 1929. 72). E rendelkezések hatására valószínűleg a vallási ponyvák egy részét elégették, megsemmisítették. Valószínűleg e korlátozással összefüggésben, az általunk föllett ponyvaanyag az 1910-es 20-as évektől szórványosabbá vált, igaz e termékek az egyházi engedélyt már rendre tartalmazzák. Ezen egyházilag megszabott kiadási körülmények között az olyan apokrif szövegeket tartalmazó, korábbi nyomtatványok utódait, mint amilyen pl. „A hét mennyei szent zár”, „A boldogságos Szűzanya álma”, és a „Szent Mihály levele”, ezidőtől már csak kézirásos másolatként ismerjük. Ilyen található a Palóc Múzeum gyűjteményében Szlobodnyik Györgyné (Csordás Erzsébet 1890–1970) terényi (Nógrád m.) előímádkozó, énekes és gyógyító asszony lejegyzéseként. E változások a

korábban oly népszerű termékeket előállító Egri Nyomda RT. működésében is konkrétan adatolhatók. Az Egri Nyomda számára a vallásos ponyva kiadása az I. Világháború végéig s egyben a Codex Iuris Canonici hatályba lépéséig jelentett igen jó üzletet. Még az 1918. évi igazgatósági jelentés az ájtatos kiadványok iránti kereslet növekedéséről számolt be, de az 1922. évi közgyűlésen már az igazgatóság az érdeklődés egyre nagyobb csökkenését panaszolta. 1927-ben pedig már alig volt számottevő a vallásos művekből származó jövedelem, sőt 1939-ben a padlásra felhalmozódott ájtatos kiadványokat tűzvédelmi okok miatt meg is semmisítették, és a vallásos ponyva további kiadását teljesen leállították (ANTALÓCZI 1986. 80–81).

Az I. világháború közismerten határjelző a népi kultúra számos területén, esetünkben azonban nyilvánvalóan főként az egyházi viszonyulás megváltozása idézte elő a ponyva-értékesítésben kedvezőtlen fejleményeket. Szintén a nyomtatványok csökkenését eredményezte, hogy e tárgytypus anyagi minősége, gyakran silány papír-volta miatt egyébként is könnyen sérült. A használatból – akárcsak átmenetileg – kikerülve, a nem megfelelő tárolási körülmények között könnyen vált féregrággá, penészfoltossá stb. Másrészt kultikus jellegük révén e vallási iratoknak hasonlatos sorsuk is lehetett, mint a használatra alkalmatlanná vált szakrális tárgyaknak, azaz: „... mikor valaki meghal, akkor ezeket a régiségeket, könyveket stb. elégették, felégették, nem maradt firú fira” (ERDÉLYI 1976. 66). A pétervásárai (Heves m.) előimádkozó asszony kifejezetten azért égette el a már nem használt ponyvafüzeteit az elmúlt években, hogy majd a vallástalanabb örökösöknél méltánytalan sorsra ne jussanak (Adatközlő: Simon Jánosné Varga Margit sz. 1921., Pétervására, Táncsics u. 16.).

Egy-egy előimádkozó, vagy kiemelkedően vallásos személy szakrális vonatkozású tárgyai, hagyatéka azonban meg is maradhatott. Az 1960-as évektől az utódok egy papírdobozban tartották Boroznaki Pál karancslapujtői (Nógrád m.) búcsúvezető, előimádkozó „szentember” hagyatékát, amelyben a Karancs-hegyi kegyhely történetével, pénzügyeivel kapcsolatos iratok és kéziratok feljegyzések, imakönyvek, katolikus naptárak és folyóiratok, valamint hetilapok között 88 db vallási és 1 db világi témájú ponyvanyomtatvány található az 1853-tól 1904-ig terjedő időből. Egy szandai (Nógrád m.) búcsújáró asszony, Mizera Jánosné Slezák Mária (1905–1972) vallásos tárgyú nyomtatványai, élete végén zsebkendőbe csomagolva a padlásra kerültek (1. kép). A zsebkendőben néhány kis papír szentkép és pár lapos ponyvafüzet mellett 66 darab vallásos ponyvafüzet volt található. Közülük egyedül a „Kossuth Lajos búcsúszavai” című tekinthető világinak, de ez is vallásos mondanivalót tartalmaz. Az ugyancsak szandai Koplányi Jánosné (sz. Tóth Rozália 1917.) Szécsényben, menyé családjának garázsában talált vallási nyomtatványokat tartalmazó nejlon-szatyrot és ezt elhozta magához Szandára, „nehogy kidobják”. A szatyorban 35 db vallásos ponyvafüzet, illetve egyleveles ponyvanyomtatvány, 17 db kis szentkép, 8 db imakönyv, 3 db világi témájú ponyvanyomtatvány, 3 db írógéppel írt imádságot tartalmazó papírlap és 2 db vallási tárgyú regény található. A kis számú világi tárgyú ponyvanyomtatványt, ezenkívül vőfélykönyvet, kéziratot imafüzetet itt szintén a vallási nyomtatványok között tartották, miként a fentebb említett Boroznaki-féle hagyatékban is. A nagyobb méretű egyleveles nyomtatványokat a ponyvafüzetek átlagos méretére, általában négyrét hajtvá tárolták.

1. kép. Padlásra került zsebkendőbe csomagolt ponyvanyomtatók. Szanda

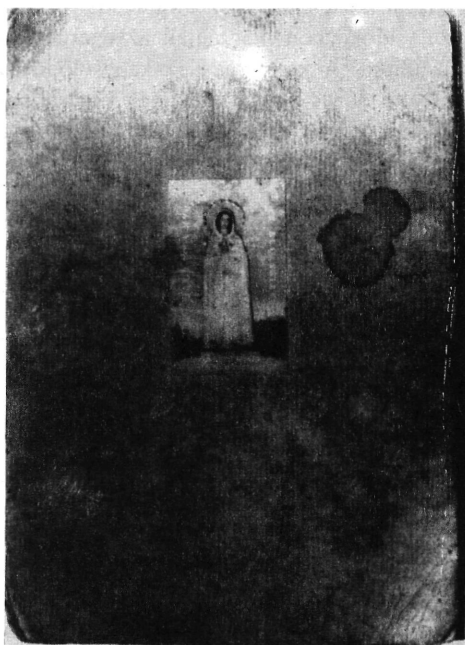
A katolikus népi vallásosságra jellemzően a vallásos ponyvanyomtatók általában a templomjáró falusiak által napjainkig is kitüntetetten kedvelt „legszebb”, „ájtatos”, „szívreható”, „hathatós”, „igen hasznos”, „nagyerejű” stb. imádságokat, énekszövegeket tartalmazták, ezért ezeket becsben tartották és megfigyelhető a törekvés a nyomtatók, illetve azok szövegeinek megmentésére. E vallási javakat továbböröző katolikusok szakrális tárgyai között, imakönyvekbe betéve előfordulnak csonka, egy-két lapos vagy olykor címlap nélküli ponyvatöredékek is. A használhatóság érdekében, a sokszor több mint száz éves, széthulló lapokat cérnával, fonállal összevarrják (2. kép), esetleg gerincénél textilcsíkkal erősítik meg (3. kép). Ez a csak néhány lapos töredékek esetében is előfordul,

2. kép. Cérnával összevarrott ponyvakötegek. Karancs-vidék

3. kép. Textilcsikkal megerősített ponyvafüzet.
Szanda

4. kép. Kéziratos imafüzet címlapja, ráragasztott
Mária-Rosa Mystica kis-szentképpel

és létrejönnek több nyomtatvány összeerősítésével, könyvszerű „gyűjtemények” is, ahol változó számú – eddigi adataink szerint 2-től 42-ig – ponyvát varrnak össze. E „gyűjtemények” összeállításánál tematikus elv nem érvényesül, egymás mellett található a böjti és búcsújáró, vagy a rózsafüzéres és „hétlakatú” stb. mágikus tartalmú füzetek, közöttük gyakran címlap nélküli töredékekkel. Az összeállítás praktikus szempontja a méretazonosság, s az elkészített gyűjteményeket olykor ollóval körbe is nyírták. Ezt megtették a kirottolódó szélek miatt is. A nyomtatványok védelmét szolgálja a csomagolópapírba, nejlon- vagy zsírpapírba való bekötés, illetve, ha a füzetkét keménypapírból készített könyvszerű fedéllel látják el.

Ezek az állagmegóvást, élettartam növelését célzó eljárások is jelzik a vallási ponyvák iránti igényt. A népi használatot és szükségletet, valamint a ponyvakiadás elmúlt évtizedekbeni hiányát mutatja egyes vallási ponyvanyomtatványszövegek *kéziratos* füzetbe történő lemásolása (4. kép). Például egy csábi (Čebovce-Szlovákia) előimádkozó (Balga Józsefné, sz.: Balga Brigitta, 1917., Csáb) által használt kéziratos füzetben az „Én is vőlegény vagyok...” kezdetű ponyvaszöveg található tintával lemásolva egyéb ének- és imaszövegek mellett. A „Halotti ének” című (Pesten, 1865. Nyomatja és kiadja Bucsánszky Alajos. 139. szám) ponyvafüzet e szövegét Csábon fiatal halott melletti virrasztásnál használják napjainkban is. Egegen (Hokovce, Szlovákia) a Rózsafüzér Társulat egyik vezetője (Kanta Ferencné, sz.: Danis Anasztázia, 1923. Egeg) rendszeresen imádkozik Szent Júdás Tádéhoz.

A szent tiszteletére összeállított kis füzetet (CZAPIK 1930) édesanyjától örökölte. Kamrájában időközben megrágták az egerek, ezért az imádságot emlékezetből leírta magának füzetlapra. A könyörgéshez kapcsolódó Szent Tádé litániára már nem emlékezett, ezért helyette Jézus Szíve litániáját végzi. A szövegek kéziratos füzetbe másolásán kívül a megőrzést és a használatot mutatja az írógéppel történő sokszorosítás is. Egegen az ilyen imalapot „kopogtatott imádság”-nak (írógépen lekopogott) nevezték. Pásztor Pálné (sz.: 1910.) magyargéci (Nógrád m.) előimádkozó egy szigetelőszalaggal és öntapadó papírragasztóval többszörösen ragasztott, négyrét hajtott lapon „A Szűzanya ismét csodát tett! Sánta Lászlóné, Csépe Klára látomásai – Gyógyulások a forrásnál” című és témájú gépelt írást őriz, alján „–Kézirat gyanánt – (228)” felirattal. Ez a hely, év, szerző és kiadó feltüntetése nélküli, néhány száz példányban legépelt lap az 1950-es években készülhetett, az 1947-es történésekről még 1947-48-ban kinyomatott ponyvák nyomán. Egy ilyen, a gépelménnyel csaknem megegyező egylapos nyomatot őriz Tóthpál Józsefné (sz.: Majoros Rozália, 1912. Szanda) szandai előénekes, „Jegyzőkönyv” címmel. Impresszumként „Nyom: Végh Dezső H.” olvasható. E nyomat élettartamát a hajtások és a szélek mentén végigfutó cellul ragasztós erősítéssel igyekeztek meghosszabbítani.

Előfordul, hogy az eredeti ponyvanyomtatvány fénymásolt lapjaiból készítenek maguknak füzetet. T. L. balassagyarmati búcsúvezető (Balassagyarmat, Mártírok u. 2.) több ilyen ponyvamásoltatás után legutóbb a mezőkövesdi Jézus szíve búcsúban ismerte meg, majd ezután fénymásolatban, saját használatára elkészítette a következő füzetet: „Az Úr Jézus szentséges szent szíve tiszteletére és imáadására készült ima- énekes kis könyvecske a buzgó hívek használatára”. Széles Kálmánné (sz.: Dovicziny Ilona 1919. Nógrádmargit) balassagyarmati templomi előénekes tulajdonában az „Új énekek litánia és ima. Májusi hangok” című év és hely megjelölése nélküli a múlt század végén kiadott ponyvafüzet fénymásolt példányát találtuk. Egy karancslapujtói (Nógrád m.) asszony „Egy szegény boldogtalan család története és megvigasztalása” című, a hasznosi kegyhelyről szóló ponyvanyomtatvány fénymásolt példányát használja (impresszuma: „Szerkeszti és kiadja Kalla Emilné és férje Jászberény, Árok u. 2. Kovács-nyomda, Jászberény”).

Viszonylag kevésbé adatolt a vallásos ponyvairodalomnak a népi kultúrában elfoglalt helye, funkciója. Erdélyi Zsuzsanna említi a ponyvanyomtatványról terjedő imahasználat, illetve az ehhez kapcsolódó böjti fogadalmak egy esetét: „...levelbő... édesanyámé (volt) ...gyerekkoromban... nem ének, csak ima... három böjthő való, ... /.../ sokan utánozták ezt a három szombatot” (ERDÉLYI 1976. 610). Utalhatunk a ponyvának vallásos néphitbeli szerepére is. Például a „Hét mennyei szent zár imádkozása után vót, aki megtudta a halálát” (ERDÉLYI 1976. 610). Az imádkozás gyakorlata és a vallásos ponyvaszövegek összefüggését mutatja vidékünkön a rózsafüzérnek rózsás kerttel, élő rózsákkal való kapcsolatba hozása.¹

¹ Például Terényben (Nógrád m.) Pongrácz Mihályné Bujnyik Borbála (sz.: 1923, róm. kat.) szerint: „Jobban reggel szeretem elvégezni (a rózsafüzért), mert (...) hogyha nem reggel végzi, este az már el van fonyadva az a koszorú, nem él a virág”. – Jónéhány ponyvanyomtatvány címével is utal erre a kapcsolódásra: – Égi rózsabimbók. Mária kertje... Egri Nyomda Rt. 52. raktsz. é.n. – Örökké illatozó rózsafüzérek. Egri Nyomda Rt. 106. raktsz. é.n. – Égi rózsabimbók, vagy a Szűz Mária rózsafüzéres kertje ... Eger, (1898–1902) Egri Nyomda Rt. stb.

A ponyvafüzetek jelentős része búcsújáró helyekhez kapcsolódik, és a búcsújárás szokásának elevensége is biztosította a ponyva használatának folyamatosságát. Manga János az 1970-es évek első feléből Varsányból (Nógrád m.) említi vallásos ponyvafüzetek előénekes általi használatát a Mátraverebély-szentkúti búcsújáró hívek körében (MANGA 1978. 306–408).² Találkoztunk ponyvaszövegnek erkölcsi példázatként való alkalmazásával is, amikor a megesett leányt ponyvafüzetből felolvasott történettel vigasztalták.³

Ezek a példák érzékeltetik a vallási ponyvanyomtatványok viszonylag széles körű használatát, beépülését a népi vallásosságba. Jelzik azt a sajátos népi szükségletet és hiányt, amit az 50–60–70-es évtizedek gyérszámú és szinte csak a Szent István Társulattól származó, zömmel más típusú vallási kiadványai nem tudtak betölteni.

Az 1940-es évek végén hatósági úton megszüntetett kiadási gyakorlatot követően az újabb vallásos ponyva iránti igény csupán csökevényes módon, kézírással, esetleg gépirásos módon válhatott valóra. A változás fordulatát tükrözi a karancssági (Nógrád m.) búcsújáróhelyről szóló „Karancsság–Szentkúti Kalauz” sorsa. Az 1947–48-ban főpásztori engedély alapján, a korábbi fabódék helyén újjáépített kegyhelyhez a helyi plébános kalauzul szolgáló búcsúfüzetet kívánt kiadni 1949 júniusában. Ehhez – a kéziratot mellékelve – imprimatúráért folyamodott a főegyházmegyei hatósághoz, egyidejűleg árajánlatot kért a balassagyarmati Engel-nyomdától, és kinyomatási engedély-kérő levelet írt a belügyminiszternek. S annak ellenére, hogy „Nagyon keresik az imént említett füzetet az idegenek, s vannak akik géppel másolják” [Palóc Múzeum Néprajzi Adattár (PMNA) 1052–92. számon a 127/1949. sz. levél], nyomtatási engedély híján csak a kézi eljárással készült másolatok terjedhettek, miként ez időtől a hasznosi történések esetében is. A búcsújárók a kegyhelyeken kézírással jegyezték fel a hallott újabb énekeket, imádságokat: „Ott előgyűtt minden, imádság is. Nem a pletykaságról beszélünk, hanem az imádságról” (PMNA: 970–88). A településen belül is a kézzel történő másolás vált fő gyakorlattá. Például Rimócon (Nógrád m.) a 70–80-as években az előimádkozónak „...odaadták, ha a faluban befutott valami, aztán tőle meg egymásról írták le az asszonyok” (PMNA: 970–88). Ezenkívül Tsz-ben, kórházban, illetve vonaton történő imádság-lejegyzést is adatoltunk (Kovács Jánosné sz.: Galcsó Erzsébet, 1929. Szurdokpüspöki; Bartus Józsefné sz.: Szandai Teréz, 1931. Herencsény). A Palóc Múzeumban megtalálható például egy kockás lapra ceruzával írott imádság, amelyet egy szandai asszony a balassagyarmati kórház belgyógyászatán jegyzett le 1955. év nyarán (92.36.43. ltsz.). Pásztó környékén (Nógrád, v. Heves m.) az ájtatos szövegek gépirásos sokszorosításának a munkahelyre is kiterjedő sajátos hálózata alakult ki, és egy-egy vallásos asszony benső készítettségéből e célra jelentős mértékű anyagiakat is áldozott (Sándor

2 A varsányi búcsújáró hívek előénekes vezetésével egy címlap nélküli, illetve a következő című ponyvafüzetből végezték énekeiket: „Legújabb énekfűzer búcsúk alkalmával”. Egri Nyomda Részvénytársaság. Raktári szám 90.

3 „Azt olvasta (az adatközlő nagynénje), hogy egy községben egy jány tizenkétszer esett meg, tizenkét fattyút vetetett, így mondta, így vót írva. Hát mán mikor a tizenharmadikval állapotos vót, má nemhogy a szülei, de a községből is kitiltották, hogy má tizenharmadszor, hogy esett meg. Mikor a tizenharmadik gyereket születte, má a disznódelelőn születte meg, megjelent neki Szűz Mária. Oszit úgy mondta a Terka nenéje, hogy Iluskám, ez nem vétek, mer, ha vétek vóna, nem lett vóna méltó arra, hogy neki a Szűz Mária megjelenjen” (Mizera Jánosné sz.: Pálók Margit, 1907. róm.kat. Szanda).

Jánosné sz.: Sándor Julianna, 1924. Tar). Az 1970-es évektől fokozatosan, Nógrád több településén kezdtek házaknál megtartani a Szűz Mária eljegyzésének és a Kánai menyegzőnek, azaz Jézus első csodatételének ünnepét. Ehhez rendre régi ponyvák alapján készített, több tucatnyi példányban legélt füzetet használnak.⁴

Az 1970-es évektől egyre több településen szokásba jött autóbuzos szakrális turizmus nagymértékben fokozta a ponyvaszerű vallásos írások iránti igényt. Ekkortól vallásos magyar emigránsok révén különböző nyomtatványok jutnak be az országba, jobbára misztikus életszemléletet tükröző, különböző újabb ájtatosságokra buzdító mondanivalóval. Ilymódon kezd terjedni ausztriai kapucinusok révén a rendjükbeli páter Pio majd boldog Lipót tisztelete.⁵ Ide kapcsolódik „PÁTER PIO RÓZSAFÜZÉRÉ”-nek terjedése, írógéppel készített, egymásba hajtogatott A/5-ös lapokon. Egyéb kiadványaik is eljutnak vidékünkre, mint az 1981-ben már 3. kiadásban megjelent rózsafüzéres füzetke (RADNAI 1981. 1–39). Az olasz montichiariabeli Pierima Gilli 1947. évi látomásaiból eredő Mária Rosa Mystica kultusz terjedésében döntő szerepet játszott a látomások alapján, Zarándok Madonnaként készült Rosa Mystica szobrok készítése 1974-től. Nógrádba az 1980-as évek elején érkeznek a nyugat-németországi Essenből rendelhető első szobrok, elterjedésük és kultuszuk pedig a 80-as évek második felében bontakozik ki. A szobrokkal, imacsoportok szerveződését is szolgáló „Titkos Értelmű Rózsa. Ima + Áldozat + Engesztelés” című füzetek is érkeztek, és a szoborról készült, altöttingi (Ny-Németország) kiadású, A/4 – A/5-ös formátumú színes képek is nagyban segítettek a kultusz terjedését. Például Órhalomban (Nógrád m.) az 1989. évben kezdik a templomi szoborként elhelyezett ábrázolásnál az ájtatosságok végzését, és ehhez „Rosa Mystica Szentóra” címmel önálló, gépírással készítenek, amelyet fénymásolással sokszorosítanak.

A búcsújáráshelyek, és különösen a medjugorjei új kegyhely, de a Rosa Mystica kultuszának 1980-as évekbeli terjesztésében is nagy szerepet játszottak vidékünkön is Berecz Sándor temerini (Jugoszlávia) plébános könyv és füzet alakú kiadványai.⁶ A Jugoszláviában korábban megvalósult nagyobb vallásszabadság révén készülhettek és kerülhettek Magyarországra egyéb kiadványok is. 1966-ból ismerjük a szabadkai (Subotica) kiadású, füzetkeszerű „Páduai Szent Antal kis imakönyvé”-t, és az újvidéki (Novi Sad) Agape Kiadó is többféle kiadványt készített. Példa erre Harmath Károly „Mi történik Medjugorjében? 1987. július 26. – 1988. július 25.” című füzet (1988). E kiadványokat – és más külföldi kiadásokat – főként a Budapest Terézvárosi Plébániatemplom kegyárudájában és a hetvenes évektől szokásossá vált, a városligeti Jáki-kápolnában tartott „Pio atya miséje”-kor szerezték be vidékünk ájtatos asszonyai.

A magyar „szeretetlen Erzsébet néni” 1961-től vezetett lelki naplója alapján a svájci Immaculata-Verlag (Appenzell, Nürensdorf, St. Gallen/és a nyugat-német St. Grignion-Ver-

⁴ Magyarnándorból és Szécsénkéből származó változat a Palóc Múzeum gyűjteményében található.

⁵ Az általunk elsőként ismert kiadványok: RITZEL, Ferdinand O.F.M.: Pio atya. Eisenstadt, 1973; Pio atya. Korunk titokzatos kiválasztottja. Eisenstadt, 1976, RADNAI Tibor; P.: Boldog Lipót atya. Eisenstadt, 1977.

⁶ Pl. BEREZC Sándor: Mária, Rosa Mystica. Temerin, 1983. (56 old.) további művei pontos bibliográfiai adatok nélkül: Bibliás Mária. Érdi emlék. Temerin (1970-es évek); Varsádi emlék; Zarándok könyve (1980 tájától 4 kiadásban, újabban a Szent Gellért Kiadó utánnomásában is megjelent).

lag/Altötting) jelentetett meg magyar nyelvű füzet-sorozatot 1977. januárjától.⁷ Ezekkel összefüggésben az osztrák Mediatrix-Verlag könyvalakban is kibocsátotta a lelkinaplót (A Szűzanya szeplőtelen szívének szeretetlángja 1985).

Szintén nagymértékű magyar nyelvű kiadói tevékenységet folytatott a dániai (Greve-Strand) Két Szív Szolgálat Kiadó, adataink szerint 1977-től. Ekkori kiadással ismerjük ugyanis „A Fatimai Szűzanya tisztelete” c. 8 oldalas füzetet (KÁROLYI 1977). Másik ájtatossági formaként ugyanők terjesztették „Az isteni irgalmasság tiszteleté”-t, az 1994-ben boldoggá avatott lengyel Fausztina nővér jelenései alapján, amely nyolc oldalas füzetbe foglalva már negyedik kiadását érte meg 1980-ban. A „Szentóra I. Jézus verejtékes szentórája a Getszemáni kertben” c. 12 oldalas füzet (Két Szív Szolg. 1980.) az ájtatosság leírása mellett hivatkozik Alacoque Szent Margit 17. századi alapvető látomásai után „A Szeretláng néven közismert magyarországi kinyilatkoztatás”-ra is, a szentóra ajánlatos voltának igazolásaként (Szentóra 1980. 4). E kiadó újabb ájtatosságként a turini lepel arcképével jelentette meg a „Jézus szent arcának tisztelete” c. 12 oldalas füzetet a Pierina nővér által kapott kinyilatkoztatások szerint.

E kiadói munkásság szellemében egy USA-beli sunset-i látnok kinyilatkoztatásai alapján kifejezetten a „Két Szív tisztelet”-ének terjesztését tartalmazza egy egylapos fénymásolat. Szintén amerikai vonatkozású a Jézus szent szívéhez és Mária szeplőtelen szívéhez is szóló imalap-szentkép, mivel ez a wisconsini (USA) Szent Szív Monostor 1984. évi kiadása (PMNA: 1084–94).

Vidékünkön is előforduló füzetet készített még a belgiumi Kis Lelkek Műve Kiadó évmegjelölés nélkül, „Szeress engem úgy, ahogy vagy! Jézus bátorító szavai hozzád” címmel (4 old.). Végül e kiadványok sorában nem ritkák az impresszum nélküli anonim kiadványok, mint például a „Folyamatos kilenced a Szűzanya Csodás Érmének tiszteletére” c. hat oldalas füzetke.

A 70-es évek utolsó harmadától egyre gyarapodó nyomtatványok mellett tovább élnek, sőt szintén egyre többfélévé és elterjedtebbé válnak a házi, illetve munkahelyi előállítású írógépel, illetve stencilezett majd fénymásolt füzetek és lapok, általában anonim jelleggel. Ilymódon terjedtek a magyar Natália nővér engesztelésre buzdító jelenés-leírásai, különböző apokrif imádságok (pl. „Jézus Vérének imája”), égi üzenetek (pl. „Szűzanya kérései”), jövendölések (pl. „Sába királynője Sabin királyné jövendölése Salamon királynál időszám. előtt 574-ben”) és látnoki beszámolók (pl. „Litte (sic!) Pebble személyes beszámolója Budapesten 1989. II. 28. kedd” és külön füzetben „Litte (sic!) Pebble: 1989. II. 29. szerda”).⁸ Ezen írárok terjedése szempontjából központi szerepet töltött be a budapesti jáki kápolna, az ott tartott „Pio atya miséje” révén, majd az e kultuszt támogató pap áthelyezésével az érdi templom.

7 A vidékünkön elterjedt füzetsorozat általunk ismert darabjai. 1–3. (azonos címen) „Életfelajánlás a Szűzanya szeplőtelen szíve szándékára” (12, 32 ill. 8 old.) a 48 oldalas 4. füzet címe: „Engeszteljétek. A Szűzanya szeplőtelen szívének szeretetlángja. Lelki Napló”. Számozás nélkül a „Szeretláng – szemelvények –” című füzet, a „Szeretláng litánia” c. kétlapos kiadvány és a „Szeretláng – Függelék” c. leporelló.

8 A lelőhely megjelölése nélküli kiadványok egy-egy példánya megtalálható Krátki Veronika terényi búcsújáró asszony, Széles Kálmánné balassagyarmati előimádkozó és Németh József nyugalmazott zarándok atya Palóc Múzeumba került iratanyagában a PMNA: 1074–94, 1078–94. és 1085–94. számon. További tájékozódásul szolgált Trizna Lajos balassagyarmati búcsúvezető gyűjteménye (Mártírok u. 2.).

Sajátos szint jelent vidékünkön a néphez szóló, megújuló vallásos irodalom szempontjából a hugyagi (Nógrád m.) származású Németh József Krizosztom tevékenysége, aki a hetvenes években drégelypalánki, majd ipolyvecei (mindkettő Nógrád m.) papként működött, 1977-es nyudíjazásától pedig Balassagyarmaton lakik. E településekről nagy lelkesedéssel igyekezett a régi ponyvafüzetekkel rendelkező („Leg Ujjabb Ének a Honti Szent kis kúthoz. Nyomatott ebben az esztendőben”, valamint „Énekek a Honti Szentkútnál Esztergomban, nyomatott Horák Egyednél”), de egyházilag el nem ismert és csak a környékből szórványosan látogatott Hont-csitári búcsújáráróhely kultuszát föllendíteni. Ezért ott különböző ájtatosságokat vezetett, amelyekhez a hetvenes évek második felében A/5-ös formátumú kartonra ragasztott, írógépellapokat mellékel a hívek számára. Például e sorba rendezett ájtatossági lap-sorozatoknak negyedik típusa a 15 tizedes rózsafüzér kiegészítése kezdő és záró versekkel, tizedek közötti énekekkel, és egyben a Natália nővér látomásai szerinti Mária mint Világ királynője és a – Brunó Cornacchiola 1947. évi Róma környéki látomása szerinti – Kinyilatkoztatásbeli Szűzanya, azaz „Bibliás Boldogasszony” népszerűsítése. E datált alkotás 1976. október 22-én készült. A Natália nővér misztikus élményeiből származó „Magyarország Mária engesztelő országa” gondolatkörhöz kapcsolódva a következő esztendőben „Engesztelő-napok és Szűzanya-Ünneplések Drégely-Hont-Csitárban” címmel éves programot állított össze és terjesztett. Az itt szereplő ájtatossági napok egyben tömör keresztmetszetét adják a hetvenes évek végétől kibontakozó népi kultuszformáknak.⁹

Ekkoriban Németh József más kultuszhelyekre vonatkozó ájtatossági füzeteket is összeállított, mint pl. a „Próbáratettek éneke a Mátraszentimre fallósszentkúti kegyhelyen”. E kegyhelykultuszoló és ájtatosság-szerkesztő tevékenység egy kiadvány-jellegűbb füzet-sorozathoz vezetett. A tizenkilenc füzetből álló sorozat¹⁰ vallásos ismerősök segítségével különböző balassagyarmati munkahelyeken – kábelgyár, gyógyszerügyi központ, kórház, városi tanács – került stencilezésre általában 300–300 példányban, némely füzetből alkalmasint néhány tucat fénymásolat is készült. Ezek a Hont-csitári ájtatosságok végén kerültek eladásra és jutottak el a környékbeli falvak híveihez. Az eladásból befolyt anyagiak és a politikai rendszerváltozás következtében lehetővé vált, hogy 1991-től előbb egy

⁹ „ENGESZTELŐ-NAPOK és SZŰZANYA-Ünneplések Drégely-Hont-Csitárban” c. Lásd MELLÉKLET

¹⁰ Az egyes füzetek sorrendben téma szerint: – „Szivet keres a Szereteláng... együtt a Lúrdi Szűzanyával; Családi szentóra vagy kilenced”; – „Együtt a fatimai szűzzel...”; – „A Bibliás Szűzanya tisztelete imában, éneken, versben. Drégely-Hont-Tsitárban”; – „Szentóra a Bibliás Szűzzel...”; – „A Rosa Mystica tisztelet Drégely-Hont-Tsitárban”; – „Szivet keres a Szereteláng...együtt a Rosa Mysticával. Családi engesztelő szentóra” – „Imacsoportos (kisközösségi) szentóra a Rosa Mysticával”; – „Szivet keres a szereteláng... Kiscsoportos imaóra csütörtök estére”; – „Szivet keres a szereteláng... Együtt a szeplőtelen Szűzzel...”; – „A Hont-csitári kegyhely története” – „Ősi énekek és imák Drégely-Hont-Tsitár kegyhelyén”; – „Drégely-Hont-Csitár búcsúénekei”; – „Családi szentóra a világ királynőjével”; – „Fallós-Szentkút” – „Czestochowa: (Jasna Gora) kegyhelye”; – „Kármelhegyi Boldogasszony: Skapullára királynője”; – „A fájdalmas Szűzanya tisztelete Drégely-Hont-Tsitárban”; – „Magyarok nagyasszonya énekgyűjtemény”; – „Szivet keres a szereteláng együtt Magyarok Nagyasszonyával”.

salgótarjáni majd egy balassagyarmati nyomdából máig összesen 22 nyomtatott füzet lásson napvilágot ezer-ezer példányban.¹¹

Az első két nyomtatványt még Hont-Csitárban terjesztette. Az egyre látogatottabb búcsújáróhelyen jelentősebb mértékben a környékbeliek, de a szlovákiai magyar településekről érkezők, valamint Nógrádverőce, Kemence, Bernecebaráti, Püspökhatvan (Pest m.) és Galgaguta (Nógrád m.), illetve Balassagyarmat búcsúsai vásárolták a füzeteket Németh József megfigyelései szerint. 1992. évtől elmaradt a Hont-csitári búcsúkból, idejét és energiáját a munkatársaival önállóan kultuszolt, Balassagyarmat melletti, születőben lévő nyírjesi kegyhely tennivalói kötik le. Így ezidőtől a terjesztés a személyes kapcsolatháló útján és főleg postai rendelés révén történik, fokozatosan egyre távolabbi helyekről is. Például a füzéri (Abaúj-Torna m.) előimádkozó a „Szívet keres a Szeretetlen Jézus szentséges Szívével” c. füzetből háromszor rendelt, utóbb 40 példányt, ami az ájtatosság fokozatos térhódítását jelzi a füzérik köreiben. Összességében az első, a Rosa Mystica-ról szóló füzet a legnépszerűbb, jelenleg a 3. kiadás, tehát a 3. ezer példány eladása történik. Ezután a fatimai füzet következik, amelyből a második ezer fogy, és második kiadás előtt van a „Szívet keres a Szeretetlen a Mindenkor Segítő Szűz Máriával” c. füzet is. A legkevésbé kelendő a Mindszenty Józsefről szóló füzet, melyből mintegy 400 példány fogyott el. Ez nem csak a kultusz kisebb fokát jelezheti, hanem a nagy kiadók bőséges Mindszenty kiadványaival is összefüggésben állhat. Figyelemre méltó, és a kultusz újabbról változására utalhat, hogy a Szent Anna tisztelete terén erős hagyományokkal rendelkező palócföldi térségben az e témát tartalmazó füzet kevésbé kelendő. Másik jellegzetesség, hogy a Szent József-füzet az Ipolyon – tehát az országhatáron – túli térségben vált kedvelté. Témánk szempontjából e kiadványok jellegét szemlélteti, hogy például a haláleset idejére, a temetésig történő virrasztáshoz készített, „Virrasztókat keres a Szeretetlen ELHUNYT-JAINKÉRT” című 18. füzetet a szerző a szülőfaluja (Hugyag) előénekesétől kölcsönkért „régí ponyvairódművet”, ájtatossági füzet alapján állította össze. Végül megemlíti Németh József 1991-ben a balassagyarmati Novitas Kft-nél megjelent „Búcsújárók könyvé”-t. Itt szintén népközeli hitből fakadó lelkesedés elsődlegessége figyelhető meg motiváló erőként és kevésbé a tudományos hitelesség vagy a művészi értékalkotás. Ekként és döntően falusi vásárlóközönsége révén tehát e mű is ponyvairódmű termékként tekinthető.

A politikai rendszerváltozással az 1990-es években országosan is föllendült a vallásos irodalom kiadása, melynek viszonylag jól körülhatárolható része nagyrészt falusi igényeket

¹¹ Az egyes nyomtatványok téma szerint: – „Szívet keres a szeretetlen Együtt a Rosa Mystica-val. Családi imacsoportos engesztelő szentóra I.–II. minta”; – „Szívet keres a szeretetlen Magyarok Nagyasszonyával. Drégely–Hont–Csitári kegyhely története. Imái, énekei Családi, imacsoportos engesztelő szentóra III. minta”; – „Szívet... A Bibliás Szűzanyával... A Világ Királynőjével”; – „Szívet... A fatimai Szűzanyával”; – „Szívet keres a szeretetlen”; – „Szívet... A legmagyarabb bíborossal Mindszenty Józseffel”; – „Szívet... a Lurdi Szűzanyával”; – „Szeretetlen világitó lurdi aranyécs”; – „Szívet... a Mindenkor Segítő Szűz Máriával”; – „Segítőtársaink a szentek! Nagy Szent József tisztelete”; – „Segítőtársaink a szentek Szent Anna asszony tisztelete”; – „Segítőtársaink...Szent Anna asszony énekeinek gyűjteménye II. füzet”; – „Szívet...Jézus szentséges szívével”; – „Szívet...a Mátraverebély-szentkúti Szűzanyával”; – „Szállást keres a Szentcsalád”; – „Szívet...Kisboldogasszonnyal”; – „Virrasztókat keres a Szeretetlen elhunytjainkért”; – „Titkos értelmű rózsza. Ima + Áldozat + Engesztelés”; – „Keresztes életúton a kálváriáig...”; – „A szenvedő Jézussal szenvedünk...”; – „füzz magadhoz fűzéreddel-szentolvasó királynője” I–II.

elégít ki. A búcsújáró helyeken, az egyre számosabb kegytárgyboltokban beszerezhető nyomtatványok között újabban egyre-másra találni olyanokat, amelyek a népi vallásosság sajátos igényeinek, illetve a klasszikusnak nevezhető vallásos ponyva kritériumainak többé-kevésbé megfeleltethetők.

Kegyhelytörténetek új összefoglalásai, illetve kiadásai jelentek meg füzet formában, többek közt Mátraverebély-Szentkútról (VONSIK 1993) vagy külföldi búcsújáró helyekről, például Medjugorjéről. Ez utóbbi nemcsak búcsújáró helyként könyvalakban ismertette, hanem füzet formájában, úgynevezett „szent imaóra” gyanánt is megjelent (BERECZ é.n.). Az elmúlt években több palócföldi búcsújáróhely éledt újjá vagy vált egyházilag is elfogadottá. Így a középkori eredetű Karancs-hegyi búcsújáró kápolna 1991. évi újraszentelésére értelmiségi kezdeményezésű, két lapos, verses kegyhelytörténet jelent meg 2000 példányban (LIMBACHER 1991a). Ez a száz évvel korábbi, Varga Lajos „Karancshegyi liliomok” c. kegyhelytörténetének és Dornyai Béla 1930-as évekbeli, a karancsi kegyhelyet ábrázoló képeslapjának egyesített és módosított kiadása. A műfaj kedveltségét jelzi, hogy a környékbeli falvakból visszatérően, többször is keresték e kiadványt. Ugyanígy készült a „Karancssági Szentkút” c. egy lapos kiadvány „A karancsági szentkútnak eredete és valóságos története...” (Nyom. Horák Egyednél Esztergomban) c. múlt századi ponyva alapján a kegyhelytörténet vázlatával, énekkel, imával és a búcsúidőpontok jelzésével, 1000 példányban (LIMBACHER 1991b). A hasznosi búcsújáró helyről ugyancsak jelennek meg imalapok, olykor a kegyhely képével is. Ezek többnyire házi készítésűek, fénymásolat útján sokszorosítva, a kiadás adatai nélkül.

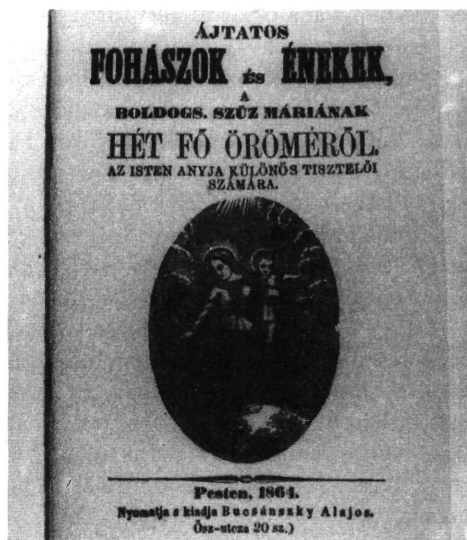
Népi ájtatosság végzése céljára jelennek meg a lourdes-i kegyhellyel kapcsolatos kiadványok. E típus jónéhány ponyvairodalmi előzményre vezethető vissza. Több Nógrád megyei előénekes, illetve ájtatos asszony gyűjteményében manapság is megtalálható „A Lurdesi Szaplótelen fogantatás tizenhatszori megjelenése 50 éves jubileumának örömmünepére és a Szűz Mária Názáreti szent házának az Angyali karok által Lorettóba vitelére szép új énekek (;) írta és régibb szép ének hozzáadásával kiadta Sági István Horton (;) Lurdes és Lorettó látogatója” (1908). Ismeretes volt továbbá a kömlői Szécsi Ignác kiadványaként „Az igaz jóhívő buzgó keresztény katolikusok számára készült lourdesi ájtatosság” (é.n.), vagy az Egri Nyomda RT-nél megjelent „Énekek a lourdesi sz. Máriához” (é.n.). Használták a „Lurdi zsolozsmák” (h. és é.n.) című kiadványt is. Főként a palóc vidéken terjedt a gyöngyösi ferencesek Magyar Barát kiadóhivatalából származó, népi ájtatosság-sorozat negyedik füzeteként 1941-ben kiadott „Lurdi ájtatosság”. Ugyanilyen címen jelent meg 1987-ben a ma is kapható, Berecz Sándor által Bácsszőlősen kiadott füzet.¹² Az 1960-as évek kevés egyházi kiadványainak egyike volt Klempa Sándor „Lourdesi kilenced” c. füzete (Bp. 1963), amely 1992. évben tizedik kiadásként jelent meg. Előzményei az Egri Nyomdánál megjelent „Lurdesi szent kilencedhez” kiadott füzetek, illetve a Mezőkövesden kiadott „aranykilenced”.¹³

¹² 1992. évben jelent meg a már említett, Németh J. által kiadott sorozatban a „Szívet keres a Szeretatláng a Lurdi Szűzanyával” és a „Szeretatlánggal világitó Lurdi Arany mécés” című 8. és 9. füzet is.

¹³ Lurdi szent kilencedhez. Litánia a Lurdi Szűzről. Egri Nyomda Rt. 84. Ltsz.; – A lourdesi szent kilencedhez tartozó ima-versesekék. A Szent Szűz tizenhatszori megjelenéséhez köszöntések a mennyrország elnyeréséért. Írta egy Máriát tisztelő. Eger, (192?) Egri Nyomda Rt.; – Lourdesi Mária búcsúja (a világhírű vándorok vezércsillaga) aranykilenced. Mezőkövesd. é.n.

5. kép. Újonnan kiadott ájtatos füzet
Mátraverebély-Szentkútról

6. kép. „Ájtatos fohászok és énekek...
Pest, 1864.” Reprint kiadás, 1993

A fatimai Mária-jelenésről ma is kapható, a jelenés körülményeit, történéseit leíró kis füzet vagy ima- és énekgyűjtemény (LOIDL 1987; FATIMAI 1994). Vidékünkön korábról a Szalézi Művek kiadásában 1942-ben megjelent „Mi történt Fatimában” c. füzetet és egy néhány évvel későbből származó hasonló kiadványt ismerünk (SIPOS 1945). Utóbbi megtalálható pl. a csábi előimádkozónál, mely példány elrongálódott lapjai és csomagolópapírból készített védő borítója mutatja hasznátságát. A tulajdonos a nevet is ráírta, „mert télidőben az asszonyok elkéregetik olvasgatni” (Balga Józsefné, sz. Balga Brigitta, 1919. Csáb).

Az 1990-es évek elején jelent meg (h. és é.n.) a „Szállást keres a Szent Család” c. adventi füzet, az impresszumként szereplő „B. Jarak” megegyezik Berecz Sándor kiadványsokszorosítójának nevével, miszerint ez esetben is bácsszőlősi kiadványról van szó. A címlap és a tartalom túlnyomó része megegyezik a Magyar Barát népi ájtatossági füzetek között 1941-ben Gyöngyösön megjelent, azonos című füzetével. Az 1994-ben 3000 példányban megjelent, „Lisieuxi Kis Szent Teréz tisztelete” c. füzet is a megfelelő című 1941-es Magyar Barát kiadása alapján készült a szegedi ferenceseknél, és a gyöngyösi elődöktől való átvételt ők fel is tüntették.

A kecskeméti Korda Könyvkiadó 1993-as kiadványai, a Jézus Szent Szívéhez és a Szent Józsefhez szóló kilencedek is korábbi füzetek újabb kiadásai (CZÉKUS 1935, 1993; CZAPIK 1993).¹⁴

¹⁴A Szent József kilenced immár 8. kiadásként jelent meg, a Jézus Szívéhez szóló mű eredetijét pedig már 1922-ben cenzorálták, engedélyezték, és ez alapján jelent meg ugyanez NOVÉNA Jézus Szent Szívéhez címmel 1935-ben.

A népi vallásosság részben átrétegződő szenttiszteletét, Szent Rita újbabkori népszerűsödését jelzi a Szent Gellért egyházi kiadó által 1989-ben már másodízben megjelentetett „Szent Rita tisztelete” című füzet. A múlt század közepe óta megjelent népies vallási kiadványokban Szent Rita alakjával nem találkozunk. A ponyván népszerű szentek főként Pádúai Szent Antal, Szent József, Assisi Szent Ferenc, Nepomuki Szent János, Szent Vendel és Flórián.¹⁵ Varga Lajosnak az Egri Nyomda Rt.-nél kiadott ponyvafüzetei között egyes ritkábban kultuszolt szentek is előfordulnak. Így például külön füzet készült Alexandriai Szent Katalinról, Szent Vince mártírról és Szent Fábián pápáról, Szent Elekről, Szent Genovéről, Szent Sebestyénről és a magyar szentekről, Istvánról és Lászlóról stb.¹⁶ Varga Lajosnak egyébként több kiadást is megért összefoglaló munkája a Szentek könyve (VARGA 191?, é.n.).

A vallási ponyvák napjainkban való továbbélésének, újra megjelenésének egyik módja a régebbi füzetekből történő válogatás és kiadás. Így ponyvanyomtatványokból szerkesztették a „Szent Keresztút örvendetes gyakorlása” című, Salgótarjánban a közelmúltban kiadott füzetet (é.n.). Az eredeti címmel jelent meg 1994-ben Varga Lajos „Örökké illatozó rózsafüzérek” című, 1899. évi ponyvafüzetének új, színes fedelű, „gyűjteményes bővített, hasonmás kiadás”-a, impresszum nélkül. Szintén új kiadvány a „Szent Anna légy híveid oltalma” (5. kép) című imafüzet. Összeállítója a Mátraverebély-szentkúti ferenceseknél megőrzött búcsús iratokat és a kegyhelyre látogató búcsújáró néptől magnetofonra rögzített énekszövegeket használta fel (VONSIK é.n.). E füzet előzményeként említhetők a Szent Annáról szóló hajdan közkedvelt, és Nógrád megyei adatközlőknél napjainkig megőrzött ponyvafüzetek.¹⁷

Az eredetivel teljesen azonos formában, reprint kiadásban jelent meg 1993-ban az „Ájtatos fohászok és énekek a boldogs. Szűz Máriának hét fő öröméről” című 1864-ben Pesten Bucsánszky Alajosnál nyomtatott füzet (6. kép). A balassagyarmati kegyárubolt vezetője szerint ezt elsősorban az idős falusi asszonyok vásárolják, akik külsejéről is ráismernek a hajdani ponyvára. Ma is folyamatos a népszerűsége a hagyományos vallá-

¹⁵ A hozzájuk kapcsolódó ponyvák közül egy-egy Palócföldre vonatkozót megemlítve: – Pádúai Szent Antal élete és imái 32 lapos füzetben. Balázs könyvkereskedés Mezőkövesd; – Szent József dicsérete. Sz. élete és csodái. Eger, (191?) Egri Nyomda Rt.; – Varga Lajos: Szent József dicsérete. Eger, (192?) Egri Nyomda Rt.; – Szent Ferenc élete és csodatettei. 65. Rakt. sz. – Varga Lajos: Nepomuki Szent János élete vagy a gyónás szentségének vértanúja. é.n. Egri Nyomda Rt.; – Vendelin és Flórián. Hathatos ima. Egri Nyomda Rt., é.n.

¹⁶ Alexandriai Szent Katalin szűz és vértanú ... Egri Nyomda Rt. é.n.; – Szent Vincze konfessor áldása. Hathatos ima. Egri Nyomda Rt. é.n.; – Szent Vincze mártír és Szent Fábián pápa vértanú... Egri Nyomda Rt. é.n.; – Tengeri sziklák rabja. Szent Gergely pápa élete. Egri Nyomda Rt. é.n. – Szent Elek hitvalló élete... Egri Nyomda Rt. é.n.; – Szent Genovéva... Egri Nyomda Rt. é.n.; – Szent Sebestyén mártír... Egri Nyomda Rt. é.n.; – Szent István magyar király élete... Egri nyomda Rt. é.n.

¹⁷ Vidékünkön elterjedt kiadványok: – Új énekek Szent Annához. Orosz Istvántól. Nyomatott és kapható Bartalits Imre. é.n.; – Ájtatos imádság Szent Anna asszonyhoz. A radnóki kápolna tiszteletére. Írta a szentföld látogató Liber István, Mezőkövesd. 68. rakt. sz. Nyomatott és kapható az Egri Nyomda Rt.-nél é.n.; – Hét üdvözet Szent Anna asszonyhoz. Kiadva az Egyház jóváhagyásával. Bp. – Óbuda, 1912. Bartalits Imre könyvnyomdájából. 266.; – Égi ut(!) Szent Annához. Énekfüzet. Írta: Varga Lajos Jász-Árokszálláson. Ára 10 fillér (5 Kr.) é.n.; – Üdvözlég Szent Anna, Úr Jézus nagyanyja. Három legszebb ének Szent Anna anyánk nevenapjára, Nagyboldogasszony napjára és a csatákon elhalt katonáinkról. A jámbor búcsúsnép használatára. Kiadja Orosz István r.k. énekes Jászberény; – Imádság Szent Anna asszonyhoz. Hathatos ima. 78. rakt. szám. Nyomatott és kapható az Egri Nyomda Rt.-nél é.n.

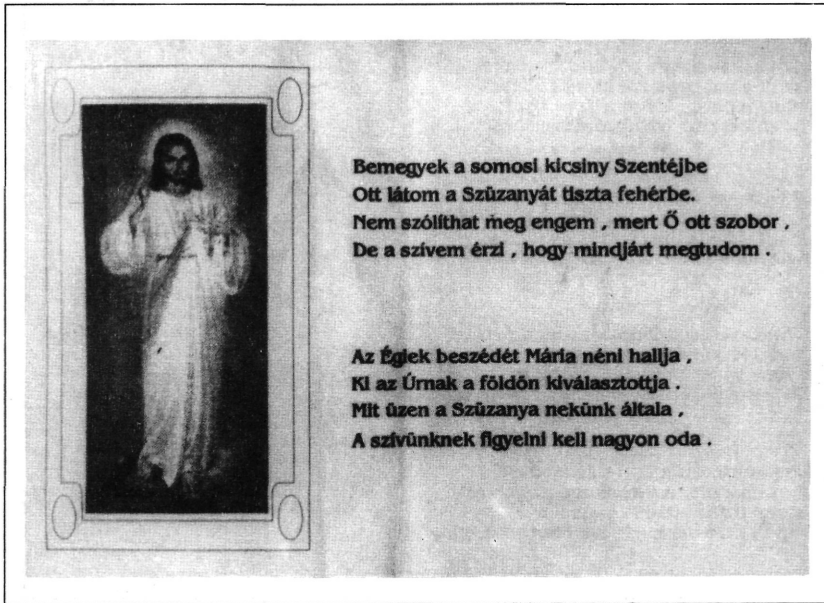

7. kép. A somoskőújfalui gyógyítóasszony tevékenységéhez kapcsolódó egylapos nyomtatvány.
A szöveg a gyógyítóasszonyról szól, a képen Jézus föltámadása utáni bibliai jelenet

sosságú idősebb falusiak körében azoknak a kiadványoknak, melyek a népi vallásosság tipikus elvárásainak tesznek eleget. Ilyen például az 1980-as években egyházi imprimatúrával kiadott háromrét hajtható imalap, mely az Úrjézus Márián keresztül közvetített 33 ígéretét tartalmazza bizonyos imavégzés és kilenc egymásután következő első szombaton végzett szentáldozás esetére. Ugyanezeket az ígéretek tartalmazza kilenc elsőpéntek-elsőszombat „buzgó megünneplése” jutalmaként az 1990-es években a Szent József Kiadónál megjelent „Az Úrjézus ígéretei Natália nővéren keresztül” című füzet. A „Boldogság titka” című 1993-as „Korda Kiadvány”-ban tizenöt ima olvasható, „melyet a mi Urunk Jézus Krisztus mondott tollba Szent Brigittának Rómában, a Szent Pál templomban” (2.o.). Ez utóbbi „Az üdvösség titka” címmel jelent meg a II. Világháború előtti években¹⁸ s előfordul, hogy ma is ezen a címen keresik a balassagyarmati kegyáruboltban. „Az eisenbergi titokzatos kereszt” című (h. és é.n.), az említett kegyserboltban 1993-tól árusított kiadványban az 1954-ben kezdődő eisenbergi (Ausztria) és további más helyeken is előforduló jelenések¹⁹ után szintén megtalálhatóak Szent Brigitta imádságai és az ígéretek, „Az üdvösség titka” fejezetcímmel.

¹⁸ A balassagyarmati Szent Pál egyházi könyvesbolt eladójának közlése.

¹⁹ Az 1958-as turzovkai (Szlovákia), az 1964-es San damianó-i (Olaszország), az 1968-as Szent Georgen-i és a húsz évvel korábbi altenmarkti (Ausztria), valamint az 1968-as kairói (EAK) jelenések.

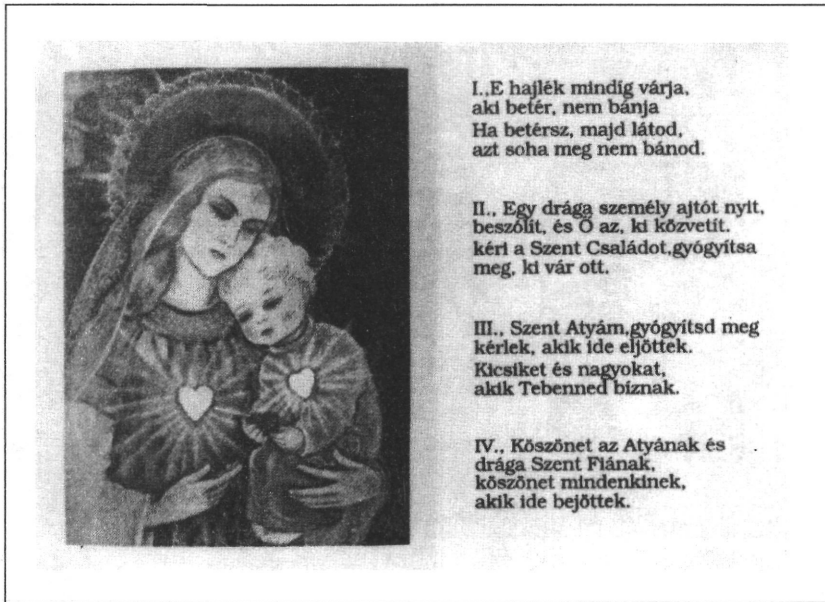
8. kép. Egylapos nyomtatvány a „somosi asszony”-ról, az áldást osztó Jézus látomásos képével

Az iménti kiadványok többek közt kaphatók a járásnyi vonzáskörzetű balassagyarmati Szent Pál könyv- és kegyesboltban, s ezekkel kapcsolatban az eladó tapasztalata többféle jellegzetességet mutat. Eszerint a füzet-formájú kiadványok egy része előzetes népszerűsítő, hírkeltő vagy egy nagyobb téma első megközelítéseként készült, illetve forgalmazásuk ily módon alakult. Így „A torinói halotti lepel / Krisztus arca” című, két lapos Ecclesia kiadvány (é.n.) vagy a Szent József kiadónál 1991. után megjelent négy lapos leporelló Natália nővér jelenéseiről egyaránt sokkal kelendőbb volt addig, míg a turini lepelről, illetve Natália nővérről készült könyv meg nem jelent. Van, hogy valamilyen alkalmi jelleg dominál egy-egy ájtatos füzet kibocsátásában. Legutóbb például a fatimai látnok gyermekek jelenése alapján létrehozott, már a világot bejárta Mária-szobor 1994. júniusi hazánkba érkezésének alkalmára készült egy ájtatossági füzet (Fatimai ima- és énekfüzet 1994. 1–68). Ez a fajta alkalmi jelleg a korábbi ponyvairadalomban is inspirálta kiadványok készítését. Ilyen az Orosz István által a jubileumi szent évre kiadott „Legszebb új énekek” című füzet vagy a már említett, Sági István által „A Lurdesi Szeplőtelen fogantatás tizennyolcszori megjelenése 50 éves jubileumának öröm ünnepére” kiadott nyomtatvány. Hasonlóan alkalomra, „A szent Missió emlékére. 1912.” szöveget „A kálváriahegyről nevezett Miasszonyunk” című imalappal (Palóc M.N.Gy. 92.36.37. ltsz-on), vagy az „Új énekek 1918. évi szomorú időből” (ERDÉLYI é.n., Palóc M.N.Gy. 92.36.6. ltsz-on), és „A jó Isten kórháza / Segély-akció elhunyt katonáinkért” (MÜLLER 1914. 1–29.). Másrészt van a kiadványoknak egyfajta „újság”-jellege, újdonság vonzása. Például a fatimai látnokokról szóló füzet (LOIDL 1987),

9. kép. Egylapos nyomtatvány a 8. kép szerinti szöveggel és Szűz Mária látomásos képével

a medjugorjei engesztelő szentóra (BERECZ é.n.) vagy a szentkúti füzet (VONSIK 1993) a kiadás évében – esetleg hosszabb ideig is – a vevők által keresett, majd „leáll”. „Az Úrjézus ígéretei Natália nővéren keresztül” c. füzetet a témában megjelent könyv ellenére üzletbe kerülése után, „tavaly nagyon keresték, jobban mint a könyvet, idén a könyv tartja magát, a füzetet nem nagyon keresik” (a bolti eladónő közlése, 1994. július). A fentebb már említett, a szent-tiszteletben megfigyelhető változást tükrözi a Lisieuxi kis szent Terézről és a Szent Ritáról kiadott füzet összehasonlítása. „Kis szent Teréz kevésbé megy, kevésbé imádkoznak hozzá” (eladó), míg Szent Rita füzetére egyenletes, mindig megfelelő igény mutatkozik. A szezonális is egyik jellemzője több terméknek. Így például a lourdesi-i ájtatosság, illetve kilenced füzeteit főként februárban keresik, a Szent József kilencedet március táján vásárolták jobban, a keresztúti füzetek szinte csak a húsvét előtti böjti időszakban kelendőek, a Jézus Szíve kilencedet leginkább júniusban vitték, és a Szent Anna füzetet is tavaly Szent Anna-nap táján keresték. A „Szállást keres a Szent Család” füzet vásárlása az előző években szintén egyértelműen szezonális jellegű volt. Ez utóbbi kiadvány azonban ájtatossági divatokat is jelez, ugyanis 1993. karácsonyát követően nem állt le az iránta megnyilvánuló kereslet, mivel a benne szereplő egyik ének miatt 1994-ben is egyenletesen veszik. Ez mennyiségileg 1993 karácsony előtti időszakára vonatkozólag mintegy száz példány eladását jelenti, 1994 első félévére pedig körülbelül 50–60 darab értékesített példány eloszlását. Másik sajátosság a vásárlói szokásokban s egyben napjaink népi vallásosságának működésében az a visszatérően megfigyelt gyakorlat, mely szerint,

10. kép. Egylapos nyomtatvány a „somos asszonyról”, a Két Szív ábrázolásával

ha valamely füzetből egy-két darab elkerül falura, akkor arról a településről számosan jönnek vásárolni az adott kiadványt. Egy másik jellegzetesség, hogy napjaink modern nagyvárosi tömegigényétől eltérően Balassagyarmat vonzáskörzetében a csoda-téma nem elegendő feltétel a közérdeklődés fölkeltéséhez. Például „A csoda órája / Imamód, ami megváltoztatja az Ön életét” című füzet (SCHUBERT 1992) a kegyeszerárus szerint „nem megy, nulla”. A „Korunk Mária jelenései” füzet cím a Szűzanya csodás címlapábrázolásával együtt is hiába félreérthetetlenül szemléletes jelzése a témának, a személyes kapcsolathálózaton belüli ismeretlensége miatt alig-alig fogy. Egy esztendő alatt talán tizet, ha vásároltak. A „Könnyekkel és vérral adott ultimátum” (MEYER 1993) című füzet, borítóján a vért könnyező kegyeszobor impresszív képével, ugyancsak nagyon nehezen kezd fogyni.²⁰

Vidékünk egy más típusú jelenségeként a somoskőújfalui (Nógrád m.) gyógyítóasszony vonzáskörzetében (LIMBACHER 1994) a betegek, gyógyultjai és az őt rendszeresen felkereső hívei körében figyelhetünk meg újonnan keletkező, sajátos vallási nyomtatványokat. Formájuk szerint A/5-ös méretű egylapos – általában összehajtott – képet és 1–4 versszakból álló versszöveget tartalmazó kiadványok ezek. A hagyományos ponyvaanyagon belül terjedelme és szerkezete alapján – többnyire (verses)szöveg + aktuális szentkép – leginkább a Bagó Márton vagy Bartalits Imre könyvnyomdájából kikerült, illetve az Egri Nyomda RT-nál

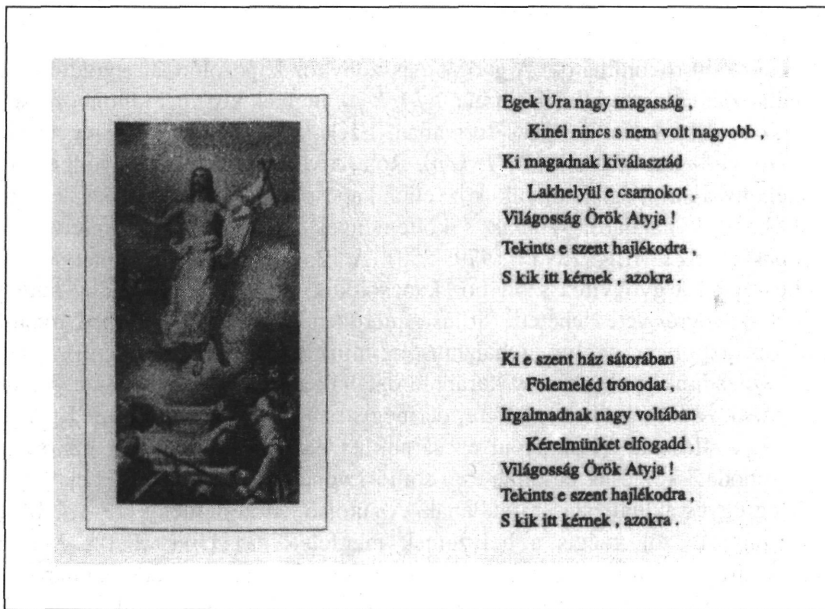
²⁰E jellegzetesség teljes bizonyossággal történő megállapításához szükséges lenne konkrét összehasonlító adatokat ismerni a csoda-téma nagyvárosi könyvforgalomban megnyilvánuló kedveltségéhez.

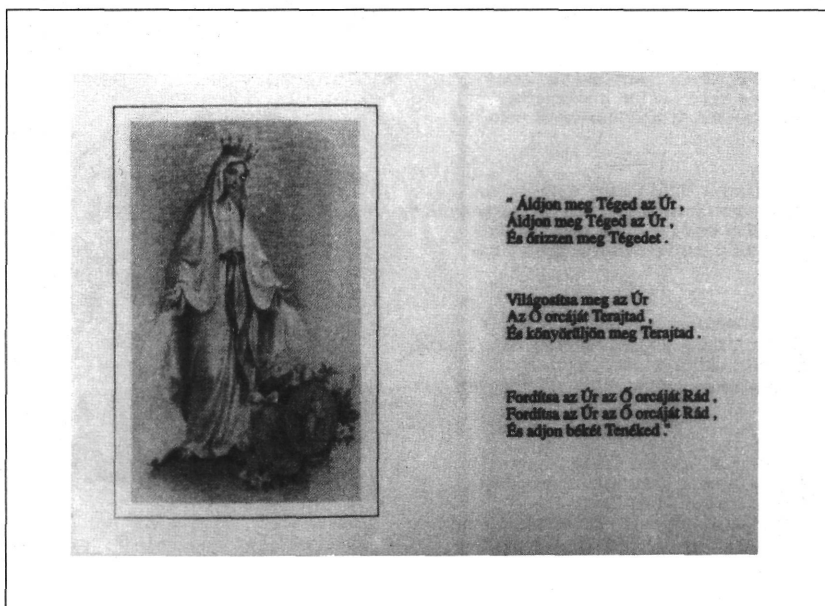
11. kép. Egylapos nyomtatvány. A szöveg és a kép egyaránt a „somosi asszony” hasznosi gyógyító útjáról szól

készült imalapokkal rokoníthatók. A gyógyítóasszonyhoz kapcsolódóan nyolcféle nyomtatvánnyal találkozhatunk az eddigiek során (7–14. kép), melyek közt hét különböző kép és hét különböző szöveg fordul elő, verses formában. Ezek közül négy szöveg egyértelműen a gyógyítóasszonyhoz kapcsolódik (7–11. kép). Róla, kiválasztottságáról, gyógyítói módszeréről és hatékonyságáról, égiekkel való közvetlen kapcsolatáról, a gyógyítás színhelyeiről és a gyógyult betegek hálájáról szólnak e költemények, lényegében megfelelően a hírvess kritériumainak is (SZEMERKÉNYI 1979. 550). A 12. kép szerinti nyomtatvány szövege szintén teljességgel a gyógyítóasszonyhoz kapcsolódik, de az eredetileg egy múlt századi ponyvafüzet szövegrészlete lehetett. Stílusa merőben különbözik a többi nyomtatvány szövegétől, és az olyan nyelvi archaizmusok, mint a „kiválasztád” vagy „fölemeléd” kifejezések, századunk gyakorlatánál korábbra datálják a szöveg keletkezését. A költemény találó a „somosi asszony” jelenségkörére, de mégis van némi feszültség az „Egek Ura (...) Ki magadnak kiválasztád / Lakhelyül e csarnokot,” vagy a „Ki e szent ház sátorában / Fölemeléd trónodat” közlések tartalma és a somosi vonatkozások között. Ezek egy korábbi ponyvaszöveg ügyes aktualizálására vallanak. Az utolsó két költemény (13–14. kép) nem a gyógyítóasszonyról szól, mégis a helyzetnek megfelelő, az Urat, illetve Máriát kérő, aktualizált imádságokat tartalmaz. A 13. kép szerinti szöveg biblikus eredetű, gitáros miséken használt ének, amelyet a „somosi asszony” házi szentélyében énekelt el egy 21 éves balassagyarmati lány. A gyógyítóasszony kérésére a szöveget leírta neki, akitől egy másik „hívéhez” eljutva, nyomtatvány készült belőle, a már kinyomtatott korábbi minták nyomán.

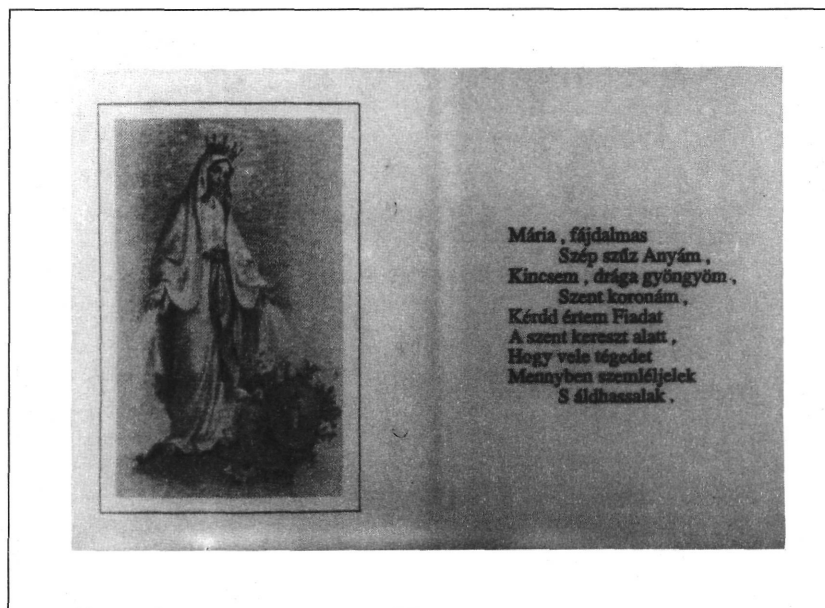
Az 1993. júliusában készült első nyomtatvány szövegének (7. kép) és egy továbbiak (10. kép) szerzője egy Somoskőn meggyógyult, többször visszajáró, 40 év körüli szandai asszony. A túlvilággal „közvetlen kapcsolatban álló” gyógyítóasszony vonzásában, otthoni napi tevékenysége közben „Magduskának olyan gondolat jött bele, hogy ceruzát és papírt köll a kezébe venni, és ott a Karancsró, a Mária néniró egy éneket köll írni. És csak írta-írta, és mikor leírta, megszületett a hang is” (Adatközlő az énekszerző apja A.J., sz.: 1921. Szanda). Ezt követően „el kellett vinnie” a gyógyítóasszonyhoz, aki háziszentélyében „megmutatta a Mindenhatónak, hogy nem-e hiányzik belőle valami, hogy jó-e van. És akkor a Mindenható azt mondta [a gyógyítóasszonyon keresztül], hogy ebbő semmi se hiányzik, minden jó van, mer én fogtam a kezét, és úgy írta le” (A.J. Szanda). Ezt követően a szandai asszony a szöveget írógépen mintegy 100 példányban lemásolta, és a gyógyítóasszony váróhelyiségében letette, illetve ismerőseinek ajándékozott belőle. Egy újságíró-nőként megnevezett másik hálás beteg e szöveg egy példányát magával vitte, és a számítógépes eljárással készült nyomtatványok első sorozatát elkészítette. A gyógyítóasszony és a hozzá gyakran járók szerint a sokszorosítás 100, 200, illetve 500 példányonként történt az eddigiekben, különböző helyeken, például Budapesten és a Nógrád megyei önkormányzat hivatalában, nem hivatalos jelleggel. Egyféle nyomtatványból volt, hogy több sorozat is készült. A lapok a gyógyítóasszony konyhaasztalán – a betegek várakozó-helyiségében – vannak kiteve, s a látogatók többet is vihetnek belőle rokonaiknak,

12. kép. Egylapos nyomtatvány a somosi jelenséghez illesztett – valószínűleg – régi ponyvaszöveg-részlettel, és Jézus föltámadásának képével

13. kép. Egylapos nyomtatvány, a somosi jelenséghez aktualizált, Máriát kérő imádsággal és a csodás érmű Szűz Anyát ábrázoló képpel

14. kép. Egylapos nyomtatvány Máriát kérő imádsággal és a 13. kép szerinti ábrázolással Somoskőújfaluról

Somoskőben van egy ház , sok a lakója
Az Úr Isten egy lakót kiválasztotta.
Mária a neve , áldott a személye,
Az emberek gyógyulnak közvetítésével.

A Szűzanya áldása van - e hajlékban.
Akk hozzá fordulnak , meg is gyógyulnak.
Menjél el oda , mert az nagy csoda ,
A halandó emberek sorra gyógyulnak.

A Mária néninek győtrelem jutott.
Mert a kicsiny hajlékja mindig telt , zsúfolt.
Értünk vállalta, nappal , éjszaka
Hogy segítsen mindenkin ki elmegyjen oda.

Áldassék a fölséged Te Jó Istenem ,
Hogy lefáradsz érettünk megsegítésre.
A Szép Szűzanya és Drága Fia
Legyen hívő népével , kik elmennek oda.

f. du Somoskőben van egy ház

1. Somoskőben van egy ház sok a lakója az Úr Isten egy lakót
2. A Szűz Anya áldása van e hajlékban akik hozzá fordulni
3. A Má-ria néninek győtrelem jutott mert a kicsiny hajlékja
4. Áldassék a Fölséged Te jó Istenem hogy lefáradsz érettünk

1. kiválasz- totta Mári- a neve áldott személye
2. meg is gyógyulnak menjél el oda mert az nagy csoda
3. mindig telt zsúfolt értünk vállalt- ta nappal éj- szaka
4. megse- gi- tése a szép Szűz Anya és drága Fia

1. az emberek gyógyulnak segít- ség- vel.
2. a halandó emberek sorra gyógyulnak
3. hogy segítsen mindenkin ki elmegy oda.
4. legyen hívő népével kik mennek oda.

ismerőseiknek. A „somosi asszony” tisztelői a hasznosi búcsújáró helyen is terjesztették ingyenesen, az egyik ottani gyógyítás alkalmával.

A használattal kapcsolatos adat, hogy egy, a gyógyítóasszonyhoz rendszeresen járó balassagyarmati fiatalasszony az első nyomtatványt (7. kép) hazavivé olyannak találta, hogy „a mindennapi problémákról van benne szó, olyan lényegében, mind egy esti ima”, és el is kezdte naponta imádkozni, esténként elolvasni. „Meg ha van időm, nézegetem”. A nyomtatvány helye az imakönyvnel van az ágy mellett, „ott szoktam imádkozni, és hogy egybe legyenek” (Sz.G-né. sz.: Sz.E. 1968., Liszkó-pusztá-Herencsény). A 8. képen látható nyomtatvány helyesírása – „Szentéj” – önmagában is a szerző és a kivitelező kevéssé iskolázott népi voltára utal. A szélesebb körű vallásos használat igényeinek megfelelően megindult a szövegek énekké formálódása is, s egy-egy szöveg lekottázott formában való terjedése (15. kép). Az első szöveg esetében kétféle dallamköltés is kialakult a hálás gyógyultak körében. A gyógyítóasszonynál csodás gyógyulás élményén átment madarasi kántor (Bács-Kiskun m.) a szöveghez szerzett dallamot le is kottázta (15. kép), azonban a gyógyítóasszony vezette zarándoklat alkalmával „nem énekelték nagyon utána (...) Azt mondták, hogy ez (a másik) a jó dallama, mer ez a hang lett megadva (az égiek által) Magduskának” (A.J-né, sz.: M.R., 1920. Szanda).

E nyomtatványokon lévő képek rendre természetfeletti csodás témákat ábrázolnak, illetve az egyikben a gyógyítóasszony látható „hívei” körében (11. kép). A „Somoskőben van egy ház” indítású első szöveg illusztrációján a szent sírhoz érkezett Mária Magdolnának megjelenő feltámadt Krisztus látható. A „Bemegyek a somosi kicsiny Szentéjbe” kezdetű, kétféle képpel is megjelent nyomtatványok egyikén (8. kép) a már említett Fausztina nővér látomása alapján, Kazmierowski lengyel festőművész által 1934-ben festett kegykép, kis papír szentkép változata után került leképezésre a nyomtatványon. E szöveg másik nyomtatvány-változatán (9. kép) Szűz Mária Labouré Katalin 1830. évi látomása szerint, mint a Világ Királynéja látható. Az „E hajlék mindig várja, / aki betér, nem bánja” kezdetű szöveghez, a már ismertetett, lelki napló formájában Szűz Mária üzeneteit tartalmazó Szereteláng-sorozat 3. füzetének címlapján is látható csodás Madonna-ábrázolás kapcsolódik (10. kép). Az „Egek Ura nagy magasság” első sorú költemény illusztrációja Krisztus feltámadását mutatja (12. kép). A „Mária, fájdalmas / Szűz Anyám” és az „Áldjon meg Téged az Úr” kezdetű imalapokon (13–14. kép) egyaránt a Labouré Szent Katalin látomása szerinti Mária-ábrázolás látható, a kegyelmeket hozó csodás éremmel együtt. Egyedül a „Mária néni a hívek körében” indítású szöveg mellett láthatunk fényképként földi jelenetet az idézetnek megfelelően, ámbár a nyomtatvány megalkotói, terjesztői és nagyrészt használói számára is a képen látható gyógyító-nő transzcendens közvetítőként, természetfeletti erejű „szentasszony”-ként jelenik meg. Az iménti nyomtatványokkal kapcsolatban – különösen a 12–14. képen láthatók esetében –, párhuzamként utalunk a századforduló táján, Szeged környéki tanyáján működött gyógyító-szentember Engi Tüdő Vince, szintén egylapos nyomtatványára, imalapjára. Ez az említettekhez hasonlóan kérő imádságot tartalmaz, és a gyógyítás szolgálatában állott (GRYNAEUS 1974. 170–171).

Az eddigi áttekintés után célszerű az anyag néprajzi jelentéséhez és jelentőségéhez még néhány esetben behatóbb vizsgálatot végeznünk. Az említett, „Az eisenbergi titokzatos kereszt” című, közelmúltban megjelent füzetrel kapcsolatban sajátos, a népi vallásosságra

jellemző jelenség volt megfigyelhető Rimócon (Nógrád m.), az 1980-as évek táján. A hetvenes évek második felében a rimóciak az Alföldre jártak mezőgazdasági munkát végezni, és kézzel leírva onnan hozták magukkal „Az eisenbergi titokzatos kereszt” című imádságot. A fenti nyomtatványnak tehát már volt előzménye. Az otthon maradt asszonyok közül a rendszeres templomba járók azután egymásról másolták tovább. Egy példányuk a Palóc Múzeumban megtalálható (PMNA: 970–88). Az azonos című, idézett nyomtatványhoz képest jellemző módon, a nyomtatványbeli jelenések elhagyásával a címet követően rögvést „Az üdvösség titka” alcímmel a Szent Brigittának kinyilatkoztatott, praktikus üdvjavakat hozó 15 imádság és a hozzájuk kapcsolt ígéretek következnek, az „eisenbergi titokzatos keresztől” stb. valójában egyetlen szót sem tartalmaz a kézirat. Az írásbeli hagyományozódás törvényszerűségeibe nyújt bepillantást, hogy a szelektálás mellett a kézírásos szöveg az idézett részt tekintve sem hű mása az eredetinek. A népi vallásosság szempontjából itt nem elsősorban az iskolai nyelvtantól eltérő népi írásbeliség vagy a tömörítésként is értelmezhető, a szöveg értelmét lényegében meghagyó kihagyások és egyéb stilisztikai változtatások a fontosak. Most az átírás során létrejött olyan kihagyások és változtatások lényegesen számunkra, amelyek következtében az imádság szövege értelmetlenné válik. A kézírásos füzetben jónéhány ilyen található. Például az 1. imádság szövegrészlete a nyomtatvány, illetve a kézi átírás szerint:

„Emlékezzél meg arról, hogy az utolsó vacsora alatt (...)

„Emlékezzél meg arról, hogy az utolsó vacsora alatt (...)

vígaszul, az előtted álló szenvedésedről beszéltél nekik.

vígaszul előtted való szenvedésedről ifjúságod virágába és

Emlékezzél lelked szomorúságára és keserűségére, midőn magad a magasztos húsvéti ünnepek alatt meg Keresztre előtt el kelet

mondottad: „Szomorú az én lelkem mindhalálig.” Emlékezzél meg szenvedned háromszorivéres verítekezésed után. Tanítványod

mindarról a félelemtől, szorongásról és szenvedésről, amelyet egyike Júdás elárult. A nép, amelyet kiválasztottál ellopott

ifjúságod virágában és a magasztos húsvéti ünnepek alatt még hamis tanuk amelyet kiválasztottál és felemeltél elfogott (...)

keresztre feszítettéted előtt el kellett szenvedned, amidőn háromszori verejtékes imád után tanítványid egyike, Júdás elárult, a nép, amelyet kiválasztottál és felemeltél, elfogott (...)

Az 5. imádság címe a nyomtatványban: „Krisztus irgalma a töredelmes bűnösök iránt”, de a kézi átíratban már nem töredelmes, hanem „tökéletes bűnösök” szerepelnek. Ezen ima egy részlete nyomtatott, illetve kézíratos formában a következő:

„A Te határtalan részvéted és irgalmad, de különösen a jóságod által,
 „A te határtalan részvéted iránt tanúsítottál”
 amelyet a bűnbánó lator iránt tanúsítottál (...)”.

E sor tovább folytatható. A jelentkező eltérések azért alkalmasak következtetések levonására, mert a muzeológus számára készült másolattal együtt az ajándékozó – a Petőfi-szállási búcsún kötött ismeretség alapján – egy kistarcsai (Pest m.) asszonynak is elküldött ilyen másolatot, és e buzgalom indítéka nagyon is praktikus vallási szempontként jött létre és megtalálható a leírt szövegben, a „Jézustól származó” huszadik ígéretként: „Mindazok, akik ezt az imádságot másnak megtanítják, soha nem lesznek öröm és érdem nélkül s ezek maradandók és örökké tartók lesznek.” Tehát a másolatkészítés nem elszigetelt, egyedi alkotás volt. Másrészt a bemutatott szöveggel együtt egyéb tapasztalataink is azt mutatják,²¹ hogy a paraszti imádkozás során nem az adott szöveg szó szerinti jelentésére koncentrálnak elsősorban, nem a pontos jelentés a lényeg, hanem az ájtatos cselekedet, és az utána járó, égiektől származó jutalmak. A hathatósághoz az szükséges, hogy kötött, ünnepélyesen megformált szöveg hangozzék el, elmondván a tevékenység céljait magába foglaló ígéreteket – itt értelmet zavaró hibát nem találtunk –, azután a leírt szöveg elmondása a megszabott feltételek teljesülése esetén – pl. végzése 1 éven át – önmagában, értelmétől függetlenül hat. Ilyenképp megállapítható a vizsgált imádság érintkezése a ráolvasás-szövegekkel (PÓCS 1986. 241). Ezt a fajta működést és hatékonyságot mutatja egy idekapcsolódó másik példa, szintén Rimócról. Egy idős asszony „Jézus vércsöppjeihez” szokott imádkozni. Ez a szintén folyamatos gyakorlatot előíró és ígéretekkel bíró imádság megtalálható a Bagó Márton és fiánál 91. számon nyomtatott, „Mennyei kincs” című ponyván. Innen az ígéreteket követően megtudható, hogy a szöveg eredetileg „Jeruzsálemben találtattott a szent koporsóban. A ki magával hordozza, ellensége és a gonosz lélek nem árthat neki, hirtelen haláltól megszabadul, ki magánál hordozza, annak harmad nappal halála előtt megjelenik a boldogságos Szűz Mária.” Ezen ájtatosságot végző asszony leánya szerint „valami különleges isteni csuda csak van”, mert amikor édesanyját betegen a kórházból hazahozták, látomást élt át: „Há Mári, jaj de szép kis szőke kislány” – mondta, majd kijelentette, hogy három nap múlva meghal. Ez be is következett, miközben „a Szűzanya nem hatta el még utolsó órájában se (...) nem fájt semmije” (Juhász Ferencné, sz.: Király Mária, 1927. Rimóc).

A napjainkban fénymásolatként terjesztett Jézus Vérének imája,²² amelyet „az Úr Jézus mondott Szt. Brigittának”, szintén tartalmaz ígéreteket. Az áttekintett anyagnál általában véve is az látható, hogy főként Szűz Mária és Jézus közvetlen megjelenései és égi üzenetei fő jellemzőit képezik a megújuló népszerű vallásos irodalomnak. Ezek az üzenetek pedig többnyire olyan ígéreteket is magukban foglalnak, amelyek az adott ájtatosság vagy egyéb kapcsolódó gyakorlat elvégzéséért különböző kegyes hasznot, sőt

²¹ Például 1994. nagyérintken résztvettünk Szandán a helybeli ájtatos asszonyok szentsír-látogatásán, és ott a fájdalmas olvasó végzése során csak igen soká vette észre az egyik asszony, hogy valamelyik titkot ismételtén másodszer is elkezdtek mondani. Ez is azt mutatja, hogy az adott esetben nem az elmondott szöveg konkrét tartalma az elsődleges, hanem az áldozatvállalás és az érte remélt üdvjavak.

²² Széles Kálmáné balassagyarmati előimádkozó Érden kapott egy cérnával összevarrott, fénymásolt lapokból álló füzetet „Szeress engem úgy, ahogy vagy” címmel –, és a szintén fénymásolt imalap ebbe volt betéve.

kegyelmet biztosítanak, és amelyek az eddigi kutatásban csak az archaikus népi imádságok ún. záradékeként, mint specifikus szerkezeti elem kaptak figyelmet (ERDÉLYI 1988. 713–714). Az archaikus népi imádságok mellett a klasszikus ponyvairodalomban (pl. a „Menyei kincs” h. és é.n. Bagó M.) és a mai kiadványokban is előforduló záradékok, illetve ígéretetek azt mutatják, hogy kialakulásuk eredetileg a búcsúk, mint kegyelmi ajándékok létrejöttének teológiai folyamatával, a redemptio gondolatával stb. mutat kapcsolatot.²³

A misztikus vonatkozások mellett különböző, a hagyományos népi vallásosságból szintén ismert összetevők is megtalálhatók mai kiadványokban. Ilyenek:

- a hét egyes napjainak kitüntetett szerepe bizonyos ájtatosságok esetében (Jézus...1980. 8);
- különböző imagyakorlatok mágikus számok szerinti előírása (pl. „Titkos Értelmű Rózsa/ Ima + Áldozat + Engesztelés” h. és é.n.);
- Szűz Mária palástja, mint az oltalom jele („Páter Pio Rózsafüzér” kézirat gyanánt h. és é.n.; „Két Szív tisztelet” kézirat gyanánt h. és é.n.)
- apokaliptikus jelleg („Litte Pebble személyes beszámolója Budapesten 1989. II. 28. kedd”. kézirat gyanánt h. és é.n.)
- a szentelmények viselésére való fölszólítás vagy az imádság a ház védelméért („Szűzanya kérései” c. fénymásolat, h. és é.n.)
- a képhasználat mintegy mágikus jelentősége („Az isteni irgalmasság tisztelete” 1980. Két Szív Szolgálat Greve-Strand; „Engeszteljetek, Engeszteljetek...”. Császár Antalné, Nagykanizsa, Hajgató út 3.)

Befejezőként ismét fölmerül, beszélhetünk e mai vallásos ponyvairodalomról? Az áttekintésünkben hivatkozott kiadványok egy része, amelyek klasszikus ponyva-termékek hasonmásai vagy megújításai, elég meggyőzőek a pozitív válaszáshoz. A további anyaggal kapcsolatban a korábbi ponyva ismérveivel való egybevetés lehet irányadó. Mindkét esetben gyakoriak az olyan kiadványok, amelyek mellőzik a kiadás adatait – évszám, szerző, hely, nyomda – míg azonban korábban a cenzúra elkerülése volt a cél, ma alighanem az adózási terhek mellőzése játszik szerepet. Másrészt egyaránt megállapítható a legfrissebb termék-jelleg, mint értéknövelő szempont jelentkezése a kiadási idő mellőzésekor. A terjedelem terén a mai kiadványok többnyire hosszabbak, ám a nagyságrendekkel megnőtt könyvterjesztéshez képest e kiadványok szintén a rövid műfajt képviselik. A terjesztés vonatkozásában is megfigyelhető több-kevesebb hasonlóság, mert ma ugyan kevésbé a könyvkötők vagy vásári árusok kínálják e portékát, de az „érdekelt históriások”, azaz a szerzők általi terjesztésre több példánk is van, és a búcsújáró helyeknek, búcsús kegyrudáknak ma is kiemelkedő szerepe van. Ráadásul a balassagyarmati kegyserbolt esetében megfigyelhettük a vásárlási szokásoknál továbbra is a falun belüli személyes kapcsolatháló további működését, és a búcsúvezetők, előimádkozók szerepét is. A példányszám ma is hasonlóan alakul, általában az ezerdarabostól a tízezres nagyságrendig terjed. A szerzők összehasonlításakor is több vonatkozásban hasonló a helyzet. Ma is látunk példát alsó papság, búcsúvezér, más ájtatos népi személy vagy értelmiségi szerzeményeire, sok a névtelen írás,

²³Bővebb kifejtésre terjedelmi okokból e helyen nincs lehetőségünk.

és ma sem ritka a szabályos ügymenet nélküli egybeszerkesztés, átdolgozás. Miként a múlt század közepétől, ma is gyakori a helyi kisnyomdai előállítás. A klasszikus ponyvákéhoz hasonlóan a tematikában ma is meghatározó a csodás jelleg motiváló ereje és az apokrif beágyazottság. Az olvasó közönséget ma is a kevésbé iskolázott, főként falusi néprétegek alkotják. A „Szállást keres a Szent Család” c. füzet esetében konkrétan látható volt hogy e kiadványoknak is van hatásuk a mai folklórra. Összességében tehát a termékek nagyrésznél alapvető hasonlóságot jelent egyaránt a *nem hivatalos* jellegük, gyakran nemcsak a világi, hanem egyházi szempontból is az informális szférához való tartozásuk.

Tanulmányunkban a hasonlóság alapján történő számbavételre koncentráltunk. A különbségek tekintetében nyilvánvalóak az életmód modernizálódásából és szekularizálódásából, a globális világkép módosulásából, illetve az iskolai képzés hatásából adódó változások. Ma már a korábban jelentős mágikus szemlélet talán egyáltalán nem érzékelhető, és stilisztikai téren jól szemlélteti a különbséget például a rokon témájú, Bagó Márton féle „Mennyei kincs” című, barokkos hangvételű ponyva és az „Eisenbergi titokzatos kereszt” c. mai kiadvány összehasonlítása.

Írásunkkal főként a jelenre és vidékünkre vonatkozóan igyekeztünk a Voigt Vilmos által felvetett (VOIGT 1981. 264) azon kutatási hiányosságon enyhíteni, hogy a magyar vallásos ponyvairodalom lokális megoszlásáról kevés információ áll rendelkezésre.

Végül a téma lezáratlanságát és a jelenség intenzitását jelzi, hogy a „Beköszöntő a nyírjesi szent völgyben Balassagyarmaton” c. és „A Mindenkori Segítő Szűz Mária tisztelete Balassagyarmaton” c. 2–2 lapos nyomtatványok, valamint az „Úton Máriával / Rosa Mystica imaóra” c. 16 oldalas, helyi búcsúvezető készítette füzet az egészen közeli múltban jelent meg. A „Fatimai Szűzanya tisztelete Balassagyarmaton” című, a helyi vallásos közélet egyik ismert alakjától, Kamarás Józseftől származó 16 oldalas füzet 1500 példányos nyomdai munkálatai még csak most folynak, és a zarándok szobor 1994 augusztusi érkezésére kerül a füzet kiadásra.

MELLÉKLET

„ENGESZTELŐ NAPOK és SZŰZANYA-Ünneplések Drégely-Hont-Csitárban

- Január: 1. Újév. Mária Istenanyaságának ünnepe. Békevilágnap. Könyörgőnap.
6. Vízkereszt. A Napkeleti bölcsek látogatásának emlékezete.
23. Szűz Mária eljegyzésének ünneplése.
- Február: 2. Gyertyaszentelő Boldogasszony ünneplése.
11. Lurdi Miasszonyunk ünneplése.
17. Szent Család egyiptomi menekülésének emlékezete.
- Március: 25. Gyümölcsoltó Boldogasszony ünneplése.
- Április: 12. A Bibliás Szűzanya Római (Tre Fontáne) megjelenésének emlékezete.
26. A Jó Tanács Anyjának emlékezete.
- Május: 1. Május Királynőjének ünneplése, a csensztohowai (!) Szűz emlékezete.
13. Fatimai engesztelőnap.
24. Keresztények segítségének ünneplése.
31. A Szépszeretet Anyja; Mindenszentek királynője; Minden Kegyelem Közvetítője; Apostolok Királynőjének emlékezete.
Áldozócsütörtök: A Hont-csitári Engesztelőhely főbúcsúja.
Pünkösdhétfő: Az Egyház Anyjának ünnepe.
- Június: 9. Az Isteni Kegyelem Anyjának emlékezete.
13. Fatimai engesztelőnap.
27. Mindenkor segítő Szűzanya napja.
29. Az Apostolfejedelmek ünneplése.
- Július: 2. A Rokonlátogató Szűzanya ünneplése. Sarlós Boldogasszony.
9. A Béke Királynőjének ünneplése.
13. Fatimai engesztelőnap.
16. Kármelhegyi Boldogasszony ünneplése.
17. Mária alázatosságának napja.
- Augusztus: 2. Porciunkula: Angyalos Boldogasszony ünneplése.
5. Havas Boldogasszony emlékezete.
13. Fatimai engesztelőnap. Bűnösök oltalmának emlékezete.
14–15. Nagyboldogasszony virrasztásának ünneplése.
20. Szent István Királyunk ünneplése.
25. Vigasztaló Szűzanya napja.
27. Szűz Mária Hét Örömeinek napja. Betegek gyógyítójának emlékezete.
- Szeptember: 3. A Jó Pásztor Édesanyjának emlékezete.
7–8. Kisboldogasszony virrasztásos ünneplése.
12. Mária nevének ünnepe.
13. Fatimai Engesztelőnap.
15. Hétfájdalmú Szűzanya ünnepe.
24. Fogolykiváltó Boldogasszony ünneplése.
Utolsó vasárnap: A Szentírás és a Bibliás Szűzanya ünneplése.
- Október: 7. Szentolvasó Királynőjének ünneplése.
8. Magyarok Nagyasszonyának emlékezete.

13. Fatimai engesztelőnap.
 16. Mária szűzi tisztaságának napja.
 November: 21. Mária bemutatásának emlékezete.
 24. Az Isteni Gondviselés Anyjának napja.
 27. Csodásérmű Boldogasszony ünneplése.
 December: 8. Szeplőtelen Fogantatás ünnepe.
 10. Lorettói Szűzanya emlékezete.
 18. A Jézust váró Szűzanya emlékezete.”

(Németh József összeállítása, további írásai megtalálhatók a Palóc Múzeum Néprajzi Gyűjteményében.)

IRODALOM

ANTALÓCZI Lajos

1986 Az Egri Nyomda Rt. története 1893–1949. Eger

BARNA Gábor

1991 Utószó. In: Egy magyar szentember Orosz István önéletrajza. Kiadta: Bálint Sándor. Hasonmás kiadás. I–IV. Szolnok.

BERECZ Sándor

é.n. Engesztelő szentóra. Kiadja a Róm.Kat. Plébániahivatal, Bacski Vinegrádi (68). Bácsszőlős

CODEX IURIS CANONICI

1951 /MCMLI/ Vatikán

CZAPIK Gyula

1930 Ájtatosság Szent Júdás Tádé apostol tiszteletére. Korda RT. Nyomdája, Budapest

1993 Kilencnapos ájtatosság Szent József tiszteletére. Kecskemét

CZÉKUS Géza (HATTLER S.J. után)

1935 NOVÉNA Jézus Szent Szívéhez. Korda R.T. kiadása. Budapest

1993 Kilenced Jézus Szent Szívéhez. Kecskemét

ERDÉLYI Ferenc

é.n. Új énekek (1918. évi szomorú időből.) A buzgó keresztény hívek használatára. Szerkesztette Erdélyi Ferencz Horton. Nyomatott Jatzkó L. könyvnyomdájában. Hatvan

ERDÉLYI Zsuzsanna

1976 Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok. Budapest

1988 Archaikus népi imádságok. In: Magyar néprajz V. Népköltészet. 692–748. Budapest

ERDŐ Péter

1985 Az egyházi törvénykönyv. Budapest

FATIMAI Ima- és énekfűzet.

1994 Főegyházmegyei Hatóság. Eger

GRYNAEUS Tamás

1974 Engi Tüdő Vince: a legenda és a valóság. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972-73/I. 155–183. Szeged

Jézus szent arcának tisztelete.

1980 Két Szív Szolgálat. Greve-Strand (Dánia)

KATONA Imre

1986 Ponyva. In: Világirodalmi Lexikon. 743–744. Budapest

KATONA Imre – SZEMERKÉNYI Ágnes

1981 Ponyva. In: Magyar Néprajzi Lexikon 4. 260–261. Budapest

KATONA Imre – VOIGT Vilmos

1981 Ponyvairodalom. In: Néprajzi Lexikon 4. 261–265. Budapest

KÁROLYI József Mátyás (összeáll.)

1977 A Fatimai Szűzanya tisztelete. Greve-Strand (Dánia)

KOVÁTS Albert

1986 Ponyva. In: Világirodalmi Lexikon. 745. Budapest

LIMBACHER Gábor

1991a A Karancshegyi Búcsújáráhely 1991. Karmelhegyi Boldogasszony ünnepére újrászenteltetett. Balassagyarmat

1991b A Karancssági Szentkút. Balassagyarmat

1994 Gyógyítóasszony a Karancs-hegy lábánál a 20. század utolsó évtizedében. In: Nagy Iván Történelmi Kör Évkönyve. 201–230. Balassagyarmat

LOIDL, Ida

1987 A fatimai látnokok. Novi Sad – Újvidék, Jugoszlávia

Magyar Irodalmi Lexikon II.

1965 Ponyva. 515. Budapest

MANGA János

1978 A hitvilág és a hitélet változása. In: Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalom-néprajzához. Szerk. Bodrogi Tibor. 375–411. Budapest

MEYER, Bonaventur

1993 Könyvekkel és vérrel adott ultimátum. Sygnatura Kft.

MÜLLER Lajos, S.J.

1914 A Jó Isten kórháza. Segélyakció elhunyt katonáinkért. Kiadja a Mária-Kongregáció szerkesztősége. Stephaneum ny. Budapest

PETHŐ Lénárd, P.

1929 Az andocsi búcsújáráhely ismertetése. Vác

PÓCS Éva

1986 Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások. Budapest

POGÁNY Péter

1878 A magyar ponyva tüköre. Budapest

RADNAI Tibor, P. (szerk.)

1981 Rózsafüzér. Wien

SCHUBERT, Linda

1992 A csoda órája. Imamód, ami megváltoztatja az ön életét. A SZÍV Katolikus Lelkiségi Tájékoztató kiadása, Budapest

SIPOS Kajetán, P., O.F.M.

1945 A fatimai csoda. Kiadja Németh Menyhért Izsa, Fő u. 29.

SZEMERKÉNYI Ágnes

1979 Hírvers. In: Magyar Néprajzi Lexikon 2. kötet. 550. Budapest

Szentóra 1.

1980 Jézus verejtékes szentórája a Getszemáni kertben. Két Szív Szolgálat. Greve-Strand (Dánia)

A Szűzanya szeplőtelen szívének szeretetlángja

1985 Lelki napló – 1961–1981. St. András-Wördern

VARGA Lajos

191? Szentek könyve 1–2. Egri Nyomda Rt. Eger

é.n. Szentek élete és csodatetteinek leírása. A kath. egyház által elfogadott szent hagyományok nyomán versekbe írta 1–2. Egri Nyomda Rt. Eger

VOIGT Vilmos

1986 Ponyva. In: Világirodalmi Lexikon. 744–745. Budapest

VONSIK Imre (szerk.)

1993 Köszöntünk Szentkút Csillaga, imákkal és énekekkel. Kiadja a Mátraverebély-szentkúti Kolostor (89 pld.)

é.n. Szent Anna légy híveid oltalma. Kiadó Ferences Rendház és Templom igazgatóság. Mátraverebély-Szentkút

THE REVIVAL OF RELIGIOUS BOOKLETS IN NÓGRÁD COUNTY

The study starts up with the question whether it is relevant to separate the religious booklets which are sold at fairs (or 'trash literature' as it is referred to in ethnographic terms) from the whole of literature or their existence is merely a chapter in past of literary history. The literature that has been published on the topic has given no clear opinion on the issue, but it can be seen that these booklets are not paid attention to and their role in the 20th century and their history is not mentioned at all. This study provides data by looking at their relation to the church – primarily, according to the Codex Iuris Canonici from 1918 and its influence – on the one hand, and by documenting their 20th century usage in Nógrád and the political changes between 1940 and 1980 on the other.

The practical role of trash literature during the socialist period, that generally suppressed religious life, is illustrated with examples. Methods to preserve and maintain old booklets after a ban on them at the end of the 1940's – e. g. fixing with glue or strengthening by pieces of textile – are dealt with and the spread of hand-written and typed copies as well as the rules of maintenance of the written tradition and its specific ethnographic characteristics are described.

On the basis of the data from Nógrád, the booklets that have been brought from abroad mostly by emigrants since the 1970's are taken into consideration, and the typical trends and the literature published in Hungarian in the relatively more liberal Yugoslavia are introduced too. The author also treats the local and regional developments. In this respect, the outstanding activity of a local priest can be mentioned who has had series of booklets photographed, duplicated and printed. Home-made and illegally produced, typed or duplicated booklets and sheets that still can be found today, are listed in the description. These publications include apocryphal prayers, heavenly letters, predictions and prophecies.

PETERDI Vera
Budapest

GYÁRIPARI TERMÉKEK A BUDAPESTI POLGÁRI HÁZTARTÁSOK KONYHÁIBAN (1880–1945)

E tanulmány egyik célja az, hogy bebizonyítsa, milyen fontos a közgyűjteményekbe került gyáripari termékek ismerete és beazonosíthatósága az újkori történeti muzeológia számára. Másik célkitűzése az, hogy – a teljesség igénye nélkül – bemutassa néhány lehetőségét annak, hogyan kerülhettek ezek a tárgyak – jelen esetben a polgári – háztartásokba a kereskedelmi hálózaton keresztül. Mindezek természetesen feltételezik azt a társadalomtörténeti szemléletű látásmódot, mely az új módszerű életmódvizsgálatnak, s a legújabbkori gyári tömegcikk „örökkévalóságba” sorolásának (BERTA 1983. 4) jogosultságát elismeri.

A téma szerzeágazó mivoltából következnek az alábbi megkötések:

– a gyáripari sorozattermékek közül csak a fém, kerámia, üveg és részben a fa alapanyagú konyhai felszerelési tárgyakra lesz szó, s nem a háztartás teljes eszközállományáról;

– azokról a hagyatéki együttesek részeként vagy szóló példányként múzeumokba került darabokról, amelyeken valamilyen jelzés segíti a beazonosítást; valamint az e jegyek segítségével azonosított gyárak történetéről;

– azokról a gyárakról is, amelyeknek termékei nem szerepelnek ugyan az általunk ismert közgyűjteményekben, de fontosak, bizonyos forrásokból ismertek, s gyártmányaikat a szakirodalom s a háztartási tanácsadók elvárásainak ismeretében távlatilag begyűjtendőnek ítéljük (ezt a gyűjtési módszert mint a muzeológia újabb, még kevésbé alkalmazott módszerét, azaz a téma, a források feldolgozása útján feltárt hiányra irányuló célgyűjtést kívánja támogatni e dolgozat is);

– a vizsgált terület jellegéből adódik, hogy nem elemzem a társadalmi rétegződésen belüli differenciálódást, ehelyett általános alapfelszereltséget veszek alapul, ezek korszakönténi, egyre jobban felgyorsuló fluktuációjával.

A címben meghatározott adatok (korszak, társadalmi rétegződés, elterjedési körzet) arra utalnak, hogy a vizsgált anyag nagy része innen származik, pontosabban azon budapesti bérházak kis- és középpolgári lakásaiból, melyek 2–5 szobával rendelkeznek (korszakunk végéhez közeledve egyre inkább 2–3 szobával, még a középrétegek esetében is – GYÁNI 1991. 112), komfortosak voltak, nagyrészt utcára néző szobákkal, s külön folyosói bejáratall ellátott szűk kis konyhákkal. Ezen folyosóról nyíló ajtók a személyzet számára voltak

elsősorban fenntartva; az 1, néha 2 fős személyzet (cseléd, felszolgáló) ugyanis hozzátartozott a polgári – középosztálybeli háztartásvezetéshez (GYÁNI 1983).¹ – Itt kell megjegyezni, hogy éppen a konyhaedények vizsgálata esetében nyílik módunk a más tudományágakkal való szoros együttműködésre – leginkább a történet- és néprajztudománnyal –, mert ezek a főleg gyári szériában előállított tárgyak mindenhol azonosak voltak, s korszakunkra egyre elterjedtebbek, még vidéken is kiszorítva a kézművesipari termékeket (KRESZ 1991. 600).

A 19. század végi erőteljes magyarországi iparfejlődés az urbánus életmódot és a modernizációt teremtette meg az új lakásviszonyok, a nagyüzemek és a modern infrastruktúra kiépítése által (VÖRÖS IV. 1978. 321–457; GYÁNI 1992; HANÁK szerk. 1980. 181–191. stb.). Bár sok minden gátolta a magyar ipar kibontakozását (közös vámrendszer, nyersanyag- és szakemberhiány, cseh, osztrák, német konkurrencia stb.), kedvező hatások is érték, pl. a világhiállítások (1889: Párizs, 1900: Párizs, 1935: Brüsszel stb.) és az országos kiállítások révén.

A gépi termelési mód a tárgyakkal nemcsak nagy mennyiségben való előállítását, de lényegesen olcsóbbá tételét is lehetővé tette; elősegítette a termékek körének kibővülését, ami ezután új igények kialakulását idézte elő. Élesen kettévált a kézműves – kisipari példány, s a nagyiparilag gyártott „minden darab ugyanolyan” sorozattermék, ami aztán ezen tárgyakat gyakran esztétikai minőség nélküli tucatcikké tette.

Elterjedésük – főleg városban – igen gyors volt. Megvásárlásukat egyfajta – a modern korral való – lépéstartásnak tekintették. Megjelentek az új pótanyagok is (celluloid, bakelit, papírmásé és társaik) – az ezekből készült tárgyak elemzése külön dolgozatot érdemelne.

Az egyforma darabok a háztartások uniformizálását segítették elő, amiben nagy szerepe volt az ún. „útmutató irodalom”-nak is (GYÁNI 1992. 27). Azok a múzeumi szakemberek, akik ennek a korszaknak a városi tárgygyűjtéseivel foglalkoznak, bizony több szempontból is nehéz, hátrányos helyzetben vannak. A hagyatéki leltárak, árvaszéki és gyámügyi iratok mindig pillanatnyi állapotot rögzítenek, rendszerint nem teljesek, nem jelölik a tárgyak lakáson belüli helyét, persze stílusát, gyártóját sem.² A szóbeli visszaemlékezések (az ún. „szóbeli történelem”) gyakran hézagosak, esetleg pontatlanok vagy áttételesek (több nemzedéket áthidaló visszarendeződések) (SZ. BÁNYAI 1983. 16–28). A múzeumi tárgyi anyag esetleges, kevés az együttes, a tömegcikknek 50–60%-a teljesen jelzetlen, ezért nehezen dokumentálható. „Külső segítséghez”, más tudományágakhoz és segédanyagokhoz kell fordulnunk: a művelődéstörténet, a szociológia, a szociográfia, a szépirodalom, a statisztikák s a korabeli reklám- és katalógusanyag, a jó háztartási tanácsadó könyvek, és nem utolsósorban az alábbiakban elemzendő gyártörténet nyújt ebben támogatást.

Az iparágak közül a vas- és fémipar, a kőedény- és a porcelángyártás, s az üvegyipar kb. 1880–1948 közé eső magyarországi változásainak fő vonulatait, termékváltásait vizsgáljuk a konyhai és tálalóedények vonatkozásában.

¹ A korszak lakás- és életviszonyairól BUZINKAY 1992. 13–27; GYÁNI 1983, 1991. 109–120, 1992. 27–60; HANÁK szerk. 1980. 181–191, 1992. 5–13; LÁNG 1992. 196–203; MÁRAI 1990. 33–47; VÖRÖS 1978. 321–642; WEIS 1930. műveiből és az irodalomjegyzékben felsorolt háztartási tanácsadó könyvekből értesülhetünk részletesen.

² Itt mondok köszönetet Gyáni Gábor történésznek, aki lehetővé tette, hogy az általa feldolgozott hagyatéki leltárakba bepillantást nyerjek, s azok az itt elmondottakban konkrét példákon keresztül megerősítsenek.

1. kép. 19. század végi polgári konyha kiállítási enteriőrje

A fém alapanyagú háztartási cikkek közül gyáripari termékként az öntöttvas (nyers és zománcozott), a vaslemez (pléh) (zománcozva is vagy feketére festve), az ónozott, nikkellezett, horganyzott és fehérbádóg lemez (fényezett és matt), az acéllemez (zománcozva), mindezek sajtolva, és/vagy csiszolva, a vörös- és sárgarézlemez, végül az ötvözetek: az alumínium, a nikkelötvözet és az alpakka tárgyak jöhetnek számításba.³ A korai magyar fémipar időszakáról két átfogó mű is született: az egyik a millenniumi kiállítás eredményeit

³ A főzőedények készülhetnek könnyű, félnehéz és nehéz minőségben, egyenes és felálló füllel, zománcozott lemezből vagy öntöttvaslemezből, ezek nyersen vagy zománcozva, s alumíniumból, ónozott és fehérbádógból. Ez utóbbiból készülnek még szedők, szűrők, prések, sütőformák és sütőlemezek, sütemény-kiszűrők, kanalak, dobozok, tejes- és tejfölös kannák, tölcsérek, stb. Horganyzott áru a mosó- és mosogatóedény, a vödörök, üstök, kannák, lapátok. Fényezett horganylemezéből dézsákat, kannákat, vödöröket készítenek. A háztartási gépek (ezek korszakunkban még jórészt mechanikusak, később gázzal és elektromossággal működtetik őket): húsdarálók, vasalók, mérlegek s egyéb őrleteszközök öntöttvasból készülnek. A szelet- és palacsintasütőket, a merő-, szűrő-, és szedőkanalakat sajtolt és csiszolt lemezből állították elő. – Rézárúk: vörösrézlemezéből (belül ónozott vagy cinkezett) lábasok, fazekak, török kávéfőzők; sárgarézéből főző- és habüstök, mozsarak, kávéőrleők gyárthatók. Sok a kombinált anyagból készült kisebb eszköz: nikkellezett vas vagy réz és fa alapanyaggal készülnek a tésztametélők, kések, burgonyahámozók, magozók, dugóhúzó, konzervnyitók stb. Sokféleségüket felsorolni is nehéz. A későbbiekben csoportjaik szerint utalok rájuk.

összefoglaló többkötetes munka Matlekovits Sándor szerkesztésében, a másik, még részletesebb alkotás a 19. század végi gyáripár történetét dolgozza fel, idevágó fejezeteit Edvi Illés Aladár szerkesztette. Mindkettő nagy segítségemre volt a jegyek feloldásában. Matlekovits, amellet, hogy elmarasztalólag nyilatkozik a lemezből való háztartási cikkek tömegtermelésének hiányáról, amit egy-egy bádogosmester lokális munkássága nem pótolhat, kiemel néhány példaszerűen működő gyárat is.⁴ Feltételezi, hogy a külföldi versenytől tartanak. A zománcedények felbukkanása termékváltásra kényszerítette az addig nagyon kelendő darabokat előállító rézművesipart: a cifra sütőformák helyett a sima vonalú rézedények, az üstök és a kávéfőzők iránt nőtt meg a kereslet (Besztercebánya és Csetnek gyára készíti ezeket), valamint a kávéfogyasztás korai kultuszára utaló többféle kávépörkölő szerkezet iránt (MATLEKOVITS 1898. 299–301). Részletezőbb és adatgazdagabb, időben pedig egészen 1910-ig elmegy Edvi Illés A. munkája. Megerősíti Matlekovitsnak a zománcedények iránti növekvő igényre vonatkozó adatát, majd termékfajtánként csoportosítva bemutatja az összes vasgyárat. Ebből emeltem ki az edénygyártó helyeket; a zománczott pléhedények előállításait, melyek közül az ST ÉS TSAI VÉDJEGY feliratú losonci gyár termékei a legáltalánosabbak gyűjteményeinkben,⁵ de az összes többi is gyakran szerepel; az ónozott, cinkezt és fehér-pléh edényeket készítő gyárak,⁶ s a fejlődésben levő, az igényeket ellátni még nem tudó bádogáru gyártó-helyek.⁷ Külön részt képeznek a háztartási gépek és az öntöttvas edények.⁸ Mindazonáltal ezek a gyárak lesznek termékeikkel a későbbi, 20. század eleji korszakunkban is a legjelentősebbek (EDVI ILLÉS 1911. II. kötet).

- 4 A *matheóczi Scholtz gyár* az egyik, mely ónozott vasfazekakat gyárt, a másik, a *kisgarami* (1867 előtt Rhonic) zománczott öntöttvas edényt és sajtolt vasedényt. Losoncon ugyan két vasedénygyárat is említenek (Első Magyar Bádog- és Vasedénygyár, alapítva 1884-ben, és Losonci Első Magyar Bádog- és Vasedényzománczó Gyár – a később híressé vált *Rakottyai-gyárak*), de ezek kizárólag zománczással foglalkoznak. (Itt jegyzem meg, hogy ahol külön nem jelzem, ott a gyár neve szerepel valamilyen formában az edényeken.)
- 5 Első magyar bádog- és vasedényzománczó gyár. Sternlicht S. és társai, Losonc, alapítva: 1883. – Vas- és zománczó gyárak. Bartelmus és társai, Kisgaram, alapítva 1884 (zománczott öntöttvas konyhaedények is). – Losonci magyar bádog- és vasedényzománczó gyár. Rakottyai György és társai cég, alapítva 1892. (lásd Matlekovitsnál is). Ez a gyár 1892–1902 között a sajtolt edényeket Scholtz C. A. matheóczi gyarából szerezte be, s csak zománczta. 1908-tól cinkeztett háztartási cikkek is előállított. – Scholtz C. A. ónozó és zománczó művek, Matheóczi, alapítva 1845 (zománczolás 1902-től). – Budafoki zománczott edénysajtoló és fémáru gyár. Herz Adolf, alapítva 1905. – Füleki zománcedény- és fémáru gyár, Barok – Mészáros és társai cég Fülek, alapítva 1907.
- 6 Kiemelve a legismertebbek (figyeljük meg, csaknem mindegyik budapesti székhelyű!): – Bachmann S. Ottó és társai tejgazdasági és ónozott bádogedények gyára, Budapest, alapítva 1903 (fémbádog és háztartási cikkek is). – Demjén Ignác műszaki fém- és pléhcikkek gyára. Budapest, alapítva 1894 (bádogedények, lámpák, közönséges pléháru is). – Fuchs és Schlichter Első magyar tejgazdasági gép- és eszközgyára. Budapest, alapítva 1896 (bádogáru-gyártó is). – Magyar fém- és fényezett lemezárú gyára. Wagner, Lindner és Bitter. Szomolnok, alapítva 1899. (bádogáru is: tálca, edények, sokféle háztartási cikk), 1911-től Wagner tulajdonában. – Magyar fémlemezárú rt. Budapest, alapítva 1900 (bádogáru is, 1903-tól Henze-féle robbanásmentes edények, 1908-tól kávétartályok készítése is). – Spindler Adolf fém és bádogáru gyára Budapest. – Hazai Fémlemez- Bádogipar- és Konzervgyár rt. Budapest. – Boross testvérek bádogáru- és fémáru gyára Budapest. – Bogdány és társai Budapest. – Piffel Károly, Temesvár.
- 7 Schwalb Adolf és fia Budapest, alapítva 1871. Ők festenek – elsőként – 1893-tól bádogot; 1902-től a már említett Spindler Adolf cég veszi meg, majd 1907-től Klinger Henrik gyáros tulajdonába megy át. (A többi gyárat lásd a 6. pontban, ahol külön megjegyezzem a bádogedénygyártás.)
- 8 Gyertyánligeti vasgyár, Brattmann Emánuel (vasalókat gyártott). – Hirsch és Franck Budapest – salgótarjáni gépgyár és vasöntő rt. salgótarjáni gyára (vasalókat, 1905-től kisebb háztartási gépeket is gyárt). – Kaláni

Pár év múlva, 1913-ban egy ipari térkép (VÖRÖS 1978. 352–353) a fent megjelölteken kívül további gyárról ad hírt. A déli részeken Zágráb, Eszék, a Felvidéken Salgótarján, Ózd, Miskolc, Rozsnyó, Gölnicbánya, majd Resicabánya, az erdélyi részeken Vajdahunyad, Pustakalán, s nem utolsósorban az iparvárossá fejlődött Budapest ipari vonzáskörzete, az ekkor még önálló településekkel: Újpesttel, Kispesztel, Csepellel, Kőbányával. – A felsoroltak közül a legjelentősebb a salgótarjáni iparvidék⁹ több gyárral; különösen a HF jeggyel ellátott Hirsch és Franck-gyár árasztja el termékeivel a háztartásokat, társadalmi rétegződésre való tekintet nélkül (GAJZÁGÓ 1962; PETERDI 1981. 179–181).

A budapesti, Budapest-környéki gyárak között a századforduló táján, a 20. század elején már jónéhány olyat találunk, mely nagyüzemi szinten gyárt háztartási cikkeket. Elsőként talán a csepeli Weiss Manfréd gyárat¹⁰ említhetjük, mely éppen korszakunkban kezdi meg – más termékei mellett – a konyhagépek- és edények tömeges gyártását. Szinte minden termékfajtájából van mutatóban közgyűjteményeinkben. Egyike azoknak a cégeknek, melyek sokat költöttek reklámra. Másik gyárunknak,¹¹ „a” Lampartnak, ahogy a két háború között emlegették, elterjedtségét és közkedveltségét valószínűleg az magyarázta, hogy a zománcedények nagyüzemi gyártójaként igen jó minőségű, s elérhető árú háztartási cikkeket dobott piacra – szintén jelentős reklám mellett –, nagy mennyiségben. A Kőbányán üzemelő gyár Edvi Illésnél még Magyar Fém – és Lámpagyár Rt. megnevezéssel található.

bánya- és kohórezsvénytársaság ruszkiezai vasműgondnoksága (vasalók, nyers öntöttvas edények készítése). – Rothmann Imre vasöntődéje Szabadkán (vasalók gyártása). – Dolha-Rókamezői vasgyár és ásó-kapahámor Rt. Dolha (nyers öntöttvas edény). – Nadrágyi vasipari társaság (szintén nyers öntöttvas edény). – Szabadalmazott osztrák–magyar államvasúttársaság Anina (nyers és zománczott öntöttvas edények és vasalók gyártása). – Csermelyvölgyi vasárgyár, Lukász és Michnik testvérek Kassán (itt légszeszfűzők=gázfűzők és nikkelezett, öntöttvas áruk készítése). – Magyar Fém- és Lámpaárgyár Rt. (a későbbi LAMPART). Végül serpenyőgyártás kovácsolt lemezből: Plander Gyula és társai serpenyőhámor Szepesmerény (korábban Plander Mihály-cég).

⁹ Legfontosabbak számunkra az alábbi gyárak: – az 1868-ban alapított Salgótarjáni Acélárgyár, amely később egyesült az ózdi Rimamurányi Vasművel, a Magyar Vasöntőzetgyár Rt. ezek összevonásából jött létre 1937-ben Zagyvarónán; – a már említett losonczyi Rakottyai-gyár, amelynek Fülel a filiáléja; – a Zománcipari Művek salgótarjáni gyáregysége, amelyet három gyáros: Keszler, Böhm és Bauer alapított 1894-ben, és amelyet Edvi Illés Hirsch és Franck gyár néven említ. Ez a gyár 1898-ban egy budapesti közkereseti társaság tulajdonába kerül, amelyet Hirsch Fülöp gépész alapít Frank Zsigmond vállalkozóval társulva, s amely ekkor veszi fel a Hirsch és Frank Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt. nevet, melyet 1921-ben Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő-re változtatnak. 1905-től készít háztartási gépeket, 1928-tól pedig a legváltozatosabb háztartási cikkeket gyártják: vasalókat, amerikai mintára készített hűségeket, burgonyanyomókat, öntöttvas edényeket.

¹⁰ Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt. (alapítva: 1880-as évek), kezdetben konzerveket, konzervdobozokat gyártott csak a háztartások számára, később – kb. a 20. század elejétől – kiváló minőségű ún. nehéz és félnehéz edényeket zománczott vaslemezről és zománczott öntöttvasból TITÁN, GLOBUS, PRIMA, PAX fantázianevekkel, remek minőségben, s igen változatos funkciójú háztartási edényeket (sütők, szűrők, serpenyők, tálak, üstök, kannák, fémkosarak, gépek, mindegyikből többféle), egészen 1948-ig. Általánosan ismert jegyükké vált az összekapcsolódó W és M monogram-jelzés.

¹¹ Az 1883-ban megalakult gyár 1923-ban kezdi meg a zománcedények nagyüzemi gyártását. Termékein RÁDIÓ, ALADIN, PRIMA megkülönböztető jelzéseket találunk. Csak 1932-től szerepel Lampart néven: LAMPART ZOMÁNCIPARI MŰVEK. Az 1930-as évektől gyártja a villanytűzhelyekre is ideális, zománczott öntöttvas lábasokat, amelyek éppen ezen tűzhelyek elterjedése révén váltak újra közkedvelté.

A harmadik legismertebb a Budafoki Zománcédenygyár.¹² A „Budafok” feliratú lábasok, s a „Robur” háztartási gépek is javasoltak minden háztartás számára (PETERDI 1981. 181–184). Még két, főleg bádogárut gyártó budapesti gyárat kell megemlítenünk, „a” Fuchs és Schlichtert,¹³ ónozott bádogárut, zománcédenyeket és vegyes konyhai eszközöket gyártott, és a Magyar Fémlemezipar Rt.-t,¹⁴ mely sajtolt áruval, bádoglemezeivel főleg a dobozgyártásban járt élen. Végül, de nem utolsósorban egy olyan cégről szeretnék szólni, amely egyszerre volt gyártó és forgalmazó: „a” Geitner és Rausch (alapítva 1896-ban). Modern konyhagépeket, újdonságnak számító konyhafelszerelési tárgyakat készített és árult a polgári háztartások számára. Általánosan közismert, s a polgárság körében közkedvelt volt. Még több kisebb-nagyobb budapesti üzemről tehetnék említést, de most csak a legfontosabbakkal volt módom foglalkozni.

Mivel 1919 után az el- és visszacsatolások miatt labilissá váltak a határok, a vidéki gyárak közül csak azt a négyet említem meg, melyeknek termékei a két háború közötti időszakban a háztartásokban a leggyakrabban fordultak elő. Korábban utaltam már a zagyvarónai gyárra,¹⁵ mely az 1930-as években működött, amikor a miskolci „Saturnus”-edények is készültek: főzőedény, kávépörkölő, őrlőeszközök, burgonyaprések, sütőformák. A már említett füleki¹⁶ gyár 1938 és 1944 között az egész magyar területre eljuttatta termékeit. Nem hagyható ki a bonyhádi gyár¹⁷ sem, fazekai, lábasai különösen a két háború között (és után) voltak általánosan használtak. Külön műfaj volt az evőeszközgyártás vasból, ezüstből, alpakkából, később rozsdamentes acélból. A gyártókra sajnos nem térhetek ki – ez a téma is külön dolgozatot érdemelne.

A fentiekből látható, hogy a szép számú magyar gyár kielégítő minőségű és mennyiségű alapterméket gyártott. Elmaradás a háztartás gépesítésében mutatkozott, s némiképp az eszközök differenciáltságában. Ezen a területen kevésbé szorultunk behozatalra, nem úgy, mint az elkövetkezőkben tárgyalandó kerámia- és üvegtárgyak esetében. Előtte azonban röviden a famegmunkálásról. Ez a terület Magyarországon elsősorban kisipari specialisták

¹² A gyárat 1904-ben Herz Adolf alapította Budafoki Zománcédeny Sajtoló- és Fémárugyár Rt. néven, mely később Budafoki Zománcédeny Sajtoló- és Fémárugyár Herz és Fia Rt.-vé módosult. Termékeik, a zománcédenyek mellett horganyzott bádogáru, csiszolt és ónozott kivitelen is, PHÓNIX és ROBUR néven váltak közismertté (ROBUR-gépek).

¹³ Fuchs és Schlichter Zománc- Fém és Bádogárugyár Rt., alapítva 1898-ban, RAMSES és FALANX, valamint F. S. BUDAPEST jelzésekkel. A RAMSES-márkanévvel ellátott háztartási mechanikus gépei voltak különösen ismertek.

¹⁴ Alapítva 1899-ben. A bádogáru mellett az 1910–20-as években igen komoly reklámmal hirdette korai alumíniumedényeit is, melyek LUCULLUS és SIGG fantáziánévvvel készültek, s az új főzési technikának a hirdetői voltak. Gáz- és villanytűzhelyre ugyanis kiválóan alkalmazhatók a vastag, egyenes fenekű, műanyagfülű lábasok, fazekak. Gyártmányiskálájuk egyébként is rendkívül széles volt, mindent elkészítettek alumíniumból, amire a háztartásnak szüksége lehetett. Egyik céljuk épp a magyar alumínium elterjesztése: magyar háziasszony magyar terméket vásároljon, s persze elsősorban a magyar alapanyagból (dunántúli bauxit) itthon gyártott alumíniumeszközöket.

¹⁵ Az 1937-ben alapított gyárat a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt., a csepeli WM Acél- és Fémművek Rt., a MÁVAG és a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. közösen hozta létre.

¹⁶ Zománcédeny–Fémárugyár– és Vasöntőde SPHINX – FÜLEK néven.

¹⁷ Magyar Zománcmű és Fémárugyár, melyet a Horthy-időszakban Perczel Béla neve fémjelez. REX és IDEÁL néven kerülnek forgalomba termékei.

2. kép. Historizáló polgári ebédlő az 1890-es évekből

kezén maradt: faragók és esztergályosok, kádasok és asztalosok gyártották a szükséges háztartási eszközöket. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a cigány teknővájók, kanálfaragók tevékenységét sem – de ez már nem a mi területünk. Ezen cikkek gyáripari előállítására szűk körű volt; talán egyedül Neumann Nándor¹⁸ nevét említeném meg, akinek deszkái, gyalui, tálcái, nyújtói, kanalai jelzetten is felbukkannak gyűjteményeinkben.

A kerámia alapanyagú háztartási eszközökhöz tartoznak a keménycserép (kőedény), kőagyag és porcelán használati tárgyak és terítékdarabok. Mivel ez a szakterület meglehetősen feltárt, csak rövid áttekintésre vállalkozhatom – témakörünkre szorítkozva. Az áttekintést a következő (alap)munkák segítették (melyekre a továbbiakban külön nem hivatkozom): P. BRESTYÁNSZKY 1976. 124–169, 281–293; GROFCSIK-REICHARD 1973. 63–170; KATONA 1971. 221–226; 1986, 1977; KÁPOLNAI 1991. 1–28; SZTERÉNYI 1901. VII; MATLEKOVITS 1898. 584–588; NÉKÁM 1980; MOLNÁR 1969; SIKOTA 1974; TASNÁDINÉ 1975. A közös néven finomkerámiaiparnak nevezett iparágban az 1898-as országos iparstatisztikai felmérés szerint 32 gyáripari jellegű üzem működött (főleg magántulajdonban, később részvénytársasággá alakulva), nagyrészt kísérletező, átalakuló vagy megszűnő stádiumban, s csak igen kis részük sikeres gyárként. Itt (és az üvegyiparban)

¹⁸Háztartási cikkek gyára és nagykereskedése, NE-NA márkanévvel. A terület meglehetősen feltáratlan.

éreződött leginkább a nyersanyag hiánya, ill. rossz minősége, s a külföldi konkurencia elnyomó hatása, ami szinte teljes korszakunkra érvényes volt. Kőgyagedényt pl. kizárólag külföldről tudtunk beszerezni, a Bunzlauból és Znaimból származó korszók, főzőedények kedveltek voltak a polgári háztartásokban is. A korai kőedénygyárak közül a múlt század végén még működött a körmöcbányai (alapítva: 1798), a hollóházi (alapítva: 1830), a telkibányai (alapítva: 1820),¹⁹ a városlódi (alapítva: 1833),²⁰ az apátfalvi (alapítva: 1885) és az akkor még keménycserepet is gyártó Zsolnay; Holics művészetét felújítva egy ideig Herend (alapítva: 1838) is készített kőedény tárgyakat. Összevonás következtében hamarosan megszűnt a telkibányai,²¹ s terméket váltott a Zsolnay.

A múlt század végi kőedénygyártásra különösen az ún. „magyaros stílus” volt jellemző, olyannyira, hogy szinte minden gyár ezt készítette, s közgyűjteményeink is tele vannak e díszedényekkel. Országos kezdeményezés indította el ezt a „mozgalmat” 1885 táján: ekkor adták ki azokat a „Mintalap”-okat, melyek hatására aztán egységesen a kézzel festett rusztikus minták, a természetes virágdíszek, a fazekasedény-formák, s az élénk színek terjedtek el.²² Használóik elsősorban a parasztság köréből kerültek ki, de előszeretettel vásárolta a városi középosztály is előszobák, konyhák, ebédlők dísztárgyaként szerepeltetve. Kedvezett ezen tárgyak divatjának a historizmus is. A hollóházi gyár például 1880–90 körül alakította ki sajátos egyéni stílusát, Zsolnay Júlia hatására.²³

A 19. század végi porcelángyárak közül kiemelkedik a pécsi Zsolnay-gyár, mely az 1870–1900 közti historizáló időszakában alkotta legszebb darabjait. Ezek is elsősorban dísztárgyak voltak, felismerve a polgárság erre irányuló igényét.²⁴ A dísztárgyak mellett azonban mindig készítettek háztartási edényt is ólommentes mázzal, sőt hőálló porcelán sütőtálat, melyek becses darabjai múzeumainknak. 1922 után (a gyár hanyatló korszakában) át is álltak a használatiedény-gyártásra. 1864 és 1893 között működött a polgári háztartások számára különösen fontos – kísérleti porcelán- és díszfajansz-készítő – budapesti Fischer-gyár, Fischer Ignác vezetésével.²⁵ Főleg az 1880-as években készített – alacsony tűzű festékekkel, arannyal dúsan kontúrozott magyaros mintával díszített – étkezésleivel vált híressé.²⁶ A másik budapesti porcelángyár, mely vizsgálatunk szempontjából fontos, Hüttl

¹⁹ 1862-ig Regécz néven.

²⁰ Mindezek az ún. mészpátos puha kőedényt gyártották, mely használati edénynek kevésbé, inkább díszedénynek volt jó.

²¹ Először Hollóházával egyesült, majd 1908-ban végleg bezárt.

²² Az első darabok a városlódi gyár Lang–Mayer-korszakában készültek, s ezért Lang-stílusú edényeknek is nevezik őket. Ezt a stílust legmagasabb szintre Apátfalva fejlesztette, a századfordulón érve el a tetőpontot. (Később, az 1920-as években kapott újra lendületet és városlódi gyár is.)

²³ Zsolnay Júlia gyönyörű magyaros és törökös mintákat tervezett és alkalmazott (neki köszönhető a kakasos motívum is), amelyeket a polgárság igényeinek megfelelően aranyoztak.

²⁴ Egyaránt merítettek a népi kerámia forma- és mintakincséből, a régészeti tárgyak formavilágából, a reneszánsz és a keleti (perzsa, török, kínai) motívumokból. Kikísérleteztek új technikákat, újfajta mázakat (köztük az 1890 körülre tökéletesített lüsztertermát, az eoizint).

²⁵ Termékeiből szép gyűjteményt őriz féltett kincsként a BTM kiscelli múzeuma.

²⁶ A kék-sárga-arany színben tartott tulipánok, stílizált indák, virágok ugyancsak jól illettek a historizmus stílusához, korszakához. – A gyár 1895-ben Zsolnayék tulajdonába került, s ettől kezdve Budapesti Porcellán és Fayance gyár Rt. néven egészségügyi kerámiákat és mázas csempéket gyártott. – A Fischer családnak (leszármazottak) még egy gyára működött rövid ideig Budapesten, előbb az Üteg, majd a kőbányai Liget utcában, ahol folytatták a magyaros stílusú edények (tányérok, bögrék stb.) gyártását.

3. kép. Két világháború közötti polgári konyha

Tivadar gyára, aki eredetileg porcelán- és üvegkereskedő volt,²⁷ s a szintén hasonló foglalkozású szülei porcelánfestődjéből alapította meg porcelánüzemét.²⁸ A Hüttl-gyárban készült a Magyar Nemzeti Múzeum parlamenti étkezszele is.

Az 1838-ban alapított Drasche Henrik-féle téglagyár²⁹ csak 1908-tól gyártott porcelánt, s 1936-tól edényt és díszműáru. Termékei rövid idő alatt általánosan ismertté váltak. Még gyorsabb karriert futott be a kispesti gyár:³⁰ a Gránit márkanévű edények (főleg bögrék, tálak, tányérok mindennapi konyhai használatra) hamarosan egyetlen háztartásból sem hiányoztak.

²⁷ Az ő tulajdonában volt az elbogeni gyár magyarországi lerakata.

²⁸ Az 1854-ben létrehozott festődét 1895-ben veszi át szüleitől. A gyár Óbudán üzemel. Csehországból hozott masszából gyártnak különleges étkezszeleteket, altwien, régi meissenai és magyaros stílusban, főleg rendelésre (a királyi vár, követségek stb. számára). 1904-től porcelánfestést is végeznek, mint sok más budapesti műhelyben.

²⁹ A gyár neve Kőszénbánya s Téglagyár Társulat Pesten.

³⁰ A Kispesti Porcelán-Kőedény- és Kályhagyár Rt. 1922-ben létesült. 1936-tól Gránit Porcelán- és Kőedénygyár Rt. néven az ország legmodernebb berendezésével elsősorban olcsó kőedényt gyártottak, mely az ebbéli magyarországi szükségleteket fedezte is.

A vidéki üzemek közül³¹ feltétlenül meg kell említenünk a hódmezővásárhelyi majolikagyárat, mely kísérletező művészek újításaival büszkélkedhetett. Ennél az anyagfajtánál is mellőzzük a gazdasági kérdések elemzését, amely szólhatna Trianonról, a védvámrendszer következményeiről, a világgazdasági válságról, és így tovább. Nem kerülhetjük el viszont, hogy ne utaljunk a cseh és német porcelánbehozatalra, amely a hazai gyártás hiányosságait igyekezett pótolni. Ennek aránya egészen 1920-ig olyan jelentős volt, hogy a hazai gyártás össz mennyiségét is felülmúlta, s csak a gazdasági világválság után csökkent jelentősen. Pontosán feltérképezhető, hogy mely külföldi gyárakból érkezett elsősorban a nagy tömegű áru. A cseh területéről a következő városok porcelángyáraiból: Pirkenhammer (Brezová), Alt-Rohlau (Stará Role), Elbogen (Loket), Eichwald (Duby), Karlsbad (Karlový Vary) és Schlagenwald (Slavkov).³² Németországból Meissen két gyárából dísztárgyak és terítékek olcsóbb és drága változatban, Drezdából tömegáru, használati edények és vitrintárgyak (hagymaminta!), Nymphenburgból kiváló minőségű edények a jobb polgári háztartások számára.³³

Az üveg alapanyagú tárgyak közül a színtelen és színes öblösüvegek, a palackok, az ivó-tároló és a vegyes használati tárgyak kerülhetnek szóba a háztartások edényeiként. Nagyrészüik fűvott (főleg formába) vagy sajtolt (préselt), általában minden díszítés nélkül; ritkán csiszolva, festve vagy maratva.³⁴ Az üvegyártás magyarországi központja az alapanyag helyhezkööttsége miatt a Felvidék volt (akárcsak a vasgyártásban). Itt a múlt század 90-es éveiben olyan üzemek működtek, melyek egyrészt a régi hutákból, másrészt 19. századi alapítású nagyüzemekből jöttek létre, vagy maradtak fenn.³⁵ További gyárak voltak az ország más területein is, összesen 29 magyarországi gyár. Ezek közül a háztartási üvegedényt gyártókat soroltuk fel a jegyzetpontokban.

Az 1890-es években történt meg az üvegelőállító és díszítőhelyek szétválása, a mennyiségi fellendülés és a tömegtermelésre való átállás – a minőséggel még problémák

31 Itt kell megjegyeznünk, hogy a közismerten kiváló herendi gyár kezdeti sikerei – főleg exportra termelés – után, Fischer halálakor, kőedényt kezdett gyártani, s bár 1895-ös átmeneti szünetelés után újra beindult, Matlekovits mint „örökösen tengődő” gyárat jellemzi. Későbbi talpraállása és világhíre közismert; korszakunkban termékeit Magyarországon mégis csak dísztárgyak és ünnepi étkészletek képviselik. – Szólnunk kell a Zsolnay-érdekeltségű kolozsvári gyárról is, mely Iris néven hosszú ideig közvetítette a Zsolnay-stílust.

32 A cseh olcsó porcelán elsősorban a szerény polgári háztartások számára készült bécsi hatású, neobarokk és rokokó stílusban, dúsán aranyozva, hogy a gyártási hibákat elleplezzék, vagy éppen díszítetlenül ún. fehéráruként, amit aztán az itthoni festődék díszítettek ki.

33 Különösen elterjedtek voltak főleg a múlt század végén az aranykeretes kobaltkészletek ünnepi terítékhez.

34 Forrásaim itt a következők voltak: BORSOS 1974; SZTERÉNYI 1901. VIII. kötet; MATLEKOVITS 1898. VII. kötet 591–598; SÁGHELYI 1938, 1948; SALGÓTARJÁNI ÜVEGEK 1980; TAKÁCS 1970; TAKÁTS 1907. 630–647; TASNÁDINÉ 1961; VARGA 1989.

35 Az Egyesült Magyarhoni Üvegyárak Rt. fogta össze a következő gyárakat: Feketeerdő (Bihar m.), Új-Antalvölgy (Gömör m.) alapítva 1825., Salgótarján alapítva 1894, és Herencsvölgy (Zólyom m.) alapítva 1829. Továbbá Károlyi gróf gyára Parádán, alapítva 1780. Kuchinka I. örökösei Málnapatakon (Nógrád m), Kossuch János egyik gyára Szinóbányán (Nógrád m.), alapítva 1840, a másik Ajkán (Veszprém m.). Ezenkívül volt még a zlatnói gyár, alapítva 1807, Schreiber Vince (Felső-Szrnye) és Schreiber J. (Lednec-Rovnye) gyára; a Zay-Ugrócon lévő gyár Schreiber J. és unokaöccsei kezén, végül a Goldstein Testvérek regécz-háromhutai gyára; Erdélyben a borszéki és a felső-porumbáki bérleteket, a magyarországi területen még a tokodi gyárat kell ide sorolnunk. A sájszentpéteri és a pálfalvai gyárak a századvégen éppen nem működtek.

voltak. Elsősorban közsörült és kristályüveget gyártottak, meg öblösüveget és palackot. A polgári háztartás üvegigényei növekedésének következtében, és a gáztüzelésű kemencék felállításával, amikor is megszűnt a helyhez kötöttség, létesültek nagyobb számban az üvegyárak, s több festőműhely is.³⁶ A sajtolt üveg gyártását – mely a korszerű háztartási üvegedény legfőbb 20. századi készítmódja, sorozatgyártási lehetősége – 1881-ben kezdték meg először Új-Antalvölgyben a Kuchinka-cégnél. A közös vámterület következtében ezt az iparágat nyomták el leginkább a cseh és osztrák üvepipar javára, s mindent elkövettek annak érdekében, hogy a magyar piacot megtarthassák; így Trianon után csak 7 nagyüzemmé alakuló gyár maradt meg.³⁷

A háztartási edényeket – jellegükből következően – általában nem, vagy igen kevésbé díszítették, a forma és a funkció egysége került előtérbe. Ami a muzeológusok legnagyobb gondja: az esetek nagy többségében teljesen jelzetlenek. Végül egy újításról szeretnék említést tenni: az 1930-as években modern, tetővel hermetikusan zárható befőttesüvegeket kezdtek gyártani „Weck”, „Favorit” és „Record” nevekkel, melyek fém lezorítószervezetükkel korszerű, higiénikus és gyors befőzési eljárást tettek lehetővé. A további újdonságokról, mint pl. a jénai tűzálló üvegekről a dolgozatot lezáró, a tárgyak mindennapi használatmódjához kapcsolódó részben teszünk még röviden említést. Ennek az anyagfajtának az elemzését is azzal végzem, hogy nagymértékű behozatallal kellett pótolni az egyre javuló minőségű, de igen kis mennyiségű (a szükségletnek csak 10%-át biztosító) hazai gyártást. Főképp Cseh- Morva- és Stájerország, Isztria, Galícia és Bécs öblösüvegei, fehér, zöld és barna palackjai látták el a magyar háztartásokat. A muzeológus nehéz feladata a kétféle anyag elkülönítése.

Elemzett tárgyaink a polgári háztartásokban speciális szerepet töltöttek be: bár nem tulajdonítottak túl nagy jelentőséget a konyha edényekkel való felszerelésének, bizonyos íratlan szabályok betartásához ragaszkodtak. A megfelelő számú, minőségű és differenciáltságú edénysorozatnak meg kellett lennie – ezt keletkező-összeállítások, tanácsadó könyvek listái biztosították, de külön figyeltek a technikai újításokra is. A középosztály háztartásvezetését magasfokú konyhaművészet, takarékos, de igen változatos, egészséges élelmezés jellemezte; ez fejeződött ki a háztartás gazdag eszközkészletében is. A polgárosszonyok számára külön szervezetek (pl. egyházi) oktatták a helyes háztartásvezetést, tanácsadókönyvek, tájékoztatók segítettek és – mint láttuk – uniformizálták munkájukat, személyzet könnyítette a szerteágazó feladatok elvégzését.

³⁶ Pl. Giergl Henriké Budapesten.

³⁷ Öblösüveget gyárt Tokod, Ajka, Parád (Ajkán sajtolva), palackokat Sajószentpéter, részben Salgótarján és Káposztásmegyer. (Hetedik a táblaüveget gyártó Zagyvapálfalva.) Különösen nagy mennyiségű zöld üveget, befőttesüveget és demizsont gyárt a sajószentpéteri gyár, mely később átáll az olcsó félféher üvegek gyártására (befőttes, patentos, boros). A salgótarjáni gyár a sötét palackot készítője lesz (Owens-gép), de 1927-től fehér és háztartási üveget is gyárt. A tokodi gyár specialitása a készletek, háztartási eszközök és a szikvízüvegek előállításai. – Parád az 1880-as évektől sokféle használati edényt, nagyméretű tárolóedényeket, s olcsó préselt poharakat gyárt, ezekből is szép számmal akad múzeumainkban (Kossuth- és Ferenc József-portrész, Rudolf trónörökös képével díszített, millenniumi stb.). Itt készülnek a gyönyörű kristályedények, s a sokféle fürdőpohár, sőt a festett csipkedíszítésű tálak és hamutartók is. A margarétás és ibolyás szervizeknek is ők a gyártói.

A magyar konyha már ekkor is közismerten konzervatív, aránytalanul sok energiát fordít a háztartásvezetésre (főleg a főzésre), s ez különösen áll a középosztálybeli családokra. Még azoknak a háziasszonyoknak is, akik a konyhai munkát igyekeztek a cselédre hárítani, sok dolgot kellett kézben tartaniuk: fásasztó vendégeskedéssel járó rendszeres, nagy háztartást vezetni, intézni a komolyabb bevásárlásokat, háztartási könyvet vezetni a személyzet és a maga munkájának összehangolására, irányítani a személyzet napi tevékenységét, figyelemmel kísérni a modernizálódó élet újabb és újabb követelményeit.

Mivel a teljes konyhafelszerelés ismertetésére nincs módunk, így csak a fent említett korszerűsödési folyamat néhány, az eddigi elemzéseknél nem részletezett jelenségére hívnám fel a figyelmet. A lépéstartáson kívül még egy komoly érv szól a konyha gépesítése mellett: a nők munkába állása polgári körökben is, s a személyzet nélküli háztartások szaporodása.

Már az egészen korai időktől (1880-as évek) kezdődően megjelentek a magyar városi háztartásokban a mechanikus gépek:³⁸ különböző őrölő-, reszelő- és vagdalószerkezetek a hús, tészta, zöldség, kávé stb. felaprításának megkönnyítésére, dagasztógépek, prések a pépesítéshez, kávépörkölők, fagylaltgépek, gőztűnyomásos edények (az ún. Papin-fazekak, a későbbi kukták), hűtőgépek, kenyérpírók, konzerváló készülékek, gyorsforralók, s akkor itt még nem is szoltunk a mosó-tisztítóeszközökről, a takarítást könnyebbé tevő készülékekről.

Voltak olyan termékek, amelyeket csak egy-egy cég árult, s ezáltal váltak híressé; pl. Sárkány Pál „kényelmi kávégép”-e vagy a Titán gőzfőzőfazék a Schreiber és Társától stb. A lábasok, fazekak közül a legjobb minőségűt vették, melyben az étel kíméletesen, s adalékanyagok kioldódása nélkül készülhetett: „nehéz” zománcedényeket, méregdrága nikkellábasokat (nem sokan engedhették meg maguknak), tűzálló cserépedényeket, később tűzálló üvegedényeket. A polgári háztartásokban jelentek meg először a gáz-, majd a villanytűzhelyek, ezekhez speciális főzőedényeket vettek.³⁹ Megtanulták a még takarékosabb főzést a gáztűzhely egyetlen lapjára rakható edénysorozat, az ún. toronyedény formájában. Az élvezeti cikkek egyre terjedő kultuszát szifonautomaták, tea- és kávéfőzőgépek segítették elő. Mindennek betetőzésképpen aránylag korán jelentek meg Magyarországon is az univerzális háztartási gépek („Fructus” márkanévvel) – természetesen villamosítva (mint ahogy egyre több egyéb gépet is működtetett már a gáz és villany).

Az eszközök differenciáltságáról is tettünk már említést; hadd álljon itt most néhány ilyen speciális eszköz neve a rendkívül sok közül: meggymagozó, tojáslefejező, tojászszeletelő, trancsírvilla, szárnyasolló, tésztaforgató, gyorszszeletelő, rákállvány, evőeszközbak, s a sütőformák tömkelege: őznek, kacsának, halnak, spárgának, sonkának, pudingnak, kuglófnak, püspökkenyérnek, stb.

Ami a beszerzési forrásokat illeti: a legjobb gyáraknak – magyarnak és külföldinek egyaránt – mindenütt voltak lerakataik, különösen a fővárosban (sokszor több gyár közösen

³⁸ Természetesen messze elmaradva a fejlettebb nyugati társadalmak, főleg Amerika gépesítésétől. A lemaradás folyamatosan mintegy 30–40 év.

³⁹ Vastag fenekű lábasokat alumíniumból és öntöttvasból, ún. „Reform” főzőedényeket különleges grafitbevonattal, a lábasokba párolóbetéteket, rájuk takarékfedőket, és így tovább. Azért a modern gondolkodású polgárasszonyok is igen nehezen barátkoztak meg a gázzal és a villannyal; bizonyítja ezt a sok, háziasszonyoknak szervezett gázos-villanyos főzőtanfolyam, ismertetőfüzet, bemutató, a Gázművek és a Villamossági Művek irányítása alatt.

FELLEGI JÓZSEF

LEGMODERNEBB KONYHA-ESZKÖZEI
BUDAPEST, IV. KERÜLET, HAJÓ-UTCA 2.

Főzőedény:

Zománcozott 1 literes lábas vagy fazék	60—130
Alumínium 1 literes lábas vagy fazék	120—130
Villanytűzhelyhez 1 literes lábas vagy fazék	420
Sipolyfazék, zománc, 3 ételhez	32
Toronyedény, 3 fazék, 1 fedő, alumínium	32
Toronyedény, 3 fazék, 1 fedő, zománc	12
Toronyedény, 3 fazék, 1 fedő, Turul	4
Sipoly tuskázó	4
Pecsenyefűtő, ónozott, légmentes fedővel	26—32—40
Hallózhád, betéttel	19—21—23

Segédeszközök:

Párolóbetét, alumínium	1.20, 1.80, 2—
Párolóbetét, ónozott sodrony	2.20, 2.80, 3—
Párolóbetét, zománcozott	3—, 3.60, 4.30
Zárban sültött burgonyához kosár	2—, 2.50, 3—
Rostonstűtő	4—, 4.30
Óroz dupla stűtő	6.50
Levesstűtő	1.30, 1.85
Levesstűtő kivételű betéttel	2.30, 2.80
Hagyományos	3—
Spékeltű, egyszerű	20—, 30
Spékeltű, tolokás	—, 65
Spékeltű, rozsdamentes	1.20
Teljeslelet	1.20
Sülttesta-vízgőz, hüvellyel	—, 60
Töltött hús összefogató	—, 10
Teljeslelet	—, 50, —, 80
Főzelékállvány, 4 részesel	17.50
Almaszáló, üvegöbl	2—, 2.50
Fűszekstűtő	4.80
Asbestpap, üveg- és porcellánbetéttel alá	—, 90
Dolka fémzárta üveg- és porcellánbetéttel alá	2.40
Kenyérszögép	10—
Cumikészítő	1.30, 2—
Cumikészítő	1.40
Passzírozógép	Quadrilbet, 9.50, ujjfatta 10.50
Passzírozógép	Extra 7.50
Caluskaaszagató	1—
Dizsítő feksenő, 6 csóval	2.50, 3.50
Dizsítő feksenő, 3 csóval	—, 1.60
Dizsítő kisúrók	—, 40
Tesztatorogató	1.50, 1.80, 2.50
Pommes Fries kivágó	4.50
Cyorszzeletelő	1.20, 3—
Vízstűtő	—, 50
Edényes faszélő	10—
Pedálos, gémet eredetű	14—, 20—

Porcellán tűzálló sütőedények:

Kerek sütőtál, kívül recézett						
12	14-5	16	18	20	22-5	25 cm
1.80	2.20	3—	4—	5—	6.50	8—
Kerek sütőtál, vastag						
12	16	17-5	20	22-5	25	28 cm
2.30	2.80	3—	4—	5—	6—	9—
Ovális sütőtál, vastag						
19	21-5	24-5	28	31-5	36	40 cm
2.20	2.80	3.50	4.50	5—	8—	10—
Kerek sima rántottasütő						
	17-0	21	24 cm			
	2.40	3.80	4.20			

Jena-üveg tűzálló sütőedények:

Lombik kávégép	0.80, 10.50, 12—, 13.50
Kerek sütőtál, fedővel, mély	6.50, 8—, 13—
Kerek sütőtál, mély	3—, 4.50, 6—, 8.40, 10—
Kerek sütőtál, lapos	—, 6.50
Rántottasütő	3—, 3.60, 4.80
Lágytojásfűtő	1.80, 2.30

Rozsda- és foltmentes acélárú

KONYHAKÉSEK:

Hámorókás	1.10, 1.40, 1.80, 2.20
Herdőkéscs	8—, 4—, 4.80, 5.20
Szeletelőcs	6.50, 7.50
Cífrázókás	1.50, 4—

EYŐESZKÖZÖK:

Mocskakendő	—, 74
Kávéskanal	—, 82
Evőkanál	1.20
Evővilla	1.20
Evőka	—, 170
Csmegekavil	—, 110
Csmegekavil	—, 110
Csmegekés	—, 170
Hullámos élű kenyérvágó	6—
szárnyas élű	6.50, 6.50, 8—

Agyagárú:

Agyag vajhűtő, üvegbetéttel	1.20
Agyag vízparóló, akasztóboroggal	1.20

Porcellán fehérárú:

Kistányér	f. —, 28—, 54
Mélytányér	f. —, 38—, 80
Lapostányér	f. —, 38—, 80
Csmegetányér	f. —, 28—, 54
Pecsenyestál	—, 80—, 96—, 1.10, 1.20, 1.60, 1.90
Főzelékstál	—, 58—, 76—, 96—, 1.40, 2—, 3—, 3.80
Fűszertál	—, 2—, 2.80, 3.70
Salátástál	—, 2—, 2.80, 3.70
Levesstál	—, 4.80, 7—
Csonttányér	—, 2.80
Kávéskanna	1.50, 1.80, 2.20, 2.80
Teljkanna	1—, 1.50, 1.80, 2.50, 2.80
Teásószeze aljjal	—, 80—, 96—, 1—

KIVÜL PIROS VAGY SÁRGA, BELÜL FEHÉR:

Teásószeze aljjal	1.20
Mocskószeze aljjal	—, 80
Csmegetányér	1—
Teljkanna	4—, 5.80
Mocskakanna	1.80, 2.80, 3.80, 4.30
Teljkanna	1.50, 2.50, 2.80, 3.80, 4.20

Üvegárú:

Boros pohár	—, 22
Víz pohár	—, 25
Likörkehely	—, 44
Csokoládékehely	—, 60
Sörspohár	—, 70
Söröskorsó	—, 80
Színes szármospohár	—, 80
Opálüveg-szappanoszeze	1—, 1.20
Opálüveg-szivestál	—, 2—
Vízkanosó, 1/2 literes 1—, 1 lit. 1.40, 1 1/2 lit. 1.80	
Citromprés	—, 50
Citromprés, dupla	—, 80
Lágytojás-sérleg	—, 60
Só- és paprikatartó	—, 30
Mustártartó	—, 80
Méz tartó	—, 80, 1.50
Fogyótartó	—, 80
Vajtartó	1.20, 1.50
Cukordoboz	1—, 1.50
Teásószeze aljjal, színes	—, 80
Mocskószeze aljjal, színes	—, 70
Befőttetányér, mély, színes	—, 40
Lapostányér, mély, színes	—, 40
Lapostál, színes	—, 1.80
Mélytál, színes	—, 1.80
Befőttetányér, fehér, mély	—, 38
Lapostányér, fehér	—, 38
Befőttet-tál	—, 1.20
Lapostál	—, 1.20
Mélytányér	—, 1.18

Postai megbí. ísokat utánvéttel eszközöl.

4. kép. Árlista az 1900-as évek elejéről

tartott fenn mintatermet), s ezekről a „jobb köröket” rendszeresen tájékoztatták is. Gyári katalógusok, megrendelőfüzetek, ingyenes reklámanyag segítette a vevőket a választásban.

Létrejöttek a nagyáruházak, az óriási élelmiszercsarnokok, mint az urbánus (nem önálló) élet új formái. Általában a kiskereskedők is sokfélét árultak, egy-két speciális üzlettől eltekintve. Néhány régi, nagy, megbízható cég megérdemli, hogy – a teljesség igénye nélkül – legalább a nevét megemlítsük: Geittner és Rausch, Kátai, Kertész Tódor, Fellegi József, Diósy János, Haas és Czjzek, Kossuch János cég lerakata az Ajkai Üveggyár termékeivel, s persze „a Meinl”.

Mivel mindig minden kaphatóvá vált, nem kellett már felhalmozni; kivételt képezett néhány alapcikk, amelynek beszerzése nagy tételben olcsóbb volt. Csak megbízható, nagy cégtől illet vásárolni, s természetesen sohasem hitelbe. Figyelembe vették az egészségügyi szempontokat, a külső megjelenést (csomagolástechnika!), a takarékoságot és a célszerűséget. Speciális cikket (fűszer- és gyarmatárut, élvezeti szerezket) csak erre kijelölt boltokban vettek – mindig ugyanott. Különösen a Horthy-korszakban vált szlogenné a „magyar ember magyar árut vegyen, a magyar ipart támogassa” jelszó.

Az ipar fejlődése, a gazdasági-technikai változások – mint láttuk – életforma-váltáshoz is vezettek a tárgyi anyag, a tárgyak megújulása révén. Természetesen a társadalmi rétegek közötti különbségek ezen a téren fejeződtek ki leginkább: a váltások követésének módjában s mértékében; a tárgyak mennyiségi és minőségi mutatóiban. Jelentős értékmérő például a készletek minősége, differenciáltsága, de főleg a száma: valóságos vagyonfelhalmozást jelentett, s a gazdaság szintjét volt hivatva meghatározni, hogy a hétköznapi és ünnepi étkezéslet 12 vagy 24 személyes-e, s hány van belőle. Mindezek kifejtése azonban már egy másik dolgozat témája lehet csak.

Igazi megmérést jelent muzeológusaink számára egy háztartás teljes anyagának minden irányú feldolgozása, s nagyon szerteágazó szakértelmet kíván. Mindezt elősegítené, ha a különböző résztudományok képviselői egységes terminológia alapján dolgozhatnának. Ennek megteremtése még várat magára – egyik fő feladatunknak kell tekinteni a jövőben.

MELLÉKLET

Miből álljon egy teljes konyhafelszerelés?

- 3 drb zománc- vagy alumíniumlábas
1, 3, 5 literes
3 drb zománc- vagy alumíniumfazék
1, 3, 5 literes

- 3 drb fedő 1, 3, 5 literes edényekhez
1 „ nyeles hússütő vaslemezből
1 „ palacsintasütő
1 „ tükörtőjássütő
1 „ rántottasütő

- 1 drb levestűrő
1 „ tésztaszűrő
1 „ teaszűrő
1 „ levesmerőkanál
1 „ tejmerőkanál
1 „ habszedőkanál
1 „ főzelékpárolóbetét
1 „ 2 literes zsírosbödön
2 „ keverőtál
1 „ rézmozsár, törővel
1 „ habverőüst sárgarézből, habverővel
1 „ reszelő (4-féle használatra)
1 „ tölcser
1 „ cukorszóró
1 „ sószóró
1 „ sótartó
1 „ fánkszedőlapát
1 „ húsverő
1 „ húsbárd
1 „ tranchirvilla
1 „ húsvágókés
1 „ tésztavágókés
1 „ kenyérvágókés (amerikai hullámkés)

- 2 drb mosogatódézsa
1 „ mosdótál
1 „ szappantartó
1 „ szénlapát

- 1 drb kávédaráló
1 „ kávéfőzőgép
1 „ húsdaráló

- 6 drb közönséges főzőkanál
3 „ Tunnel keverőkanál
1 „ tésztaszűrőkanál
1 „ gyűrődészka
1 „ sodrófa
1 „ vöröshagymadeszka
1 „ húsvágódészka
1 „ galuskaszagató

I. Főzőedények és sütőedények:

}

Ha az ú. n. „Titán” gőzfőzőfazekat állandóan kívánjuk használni, akkor 3 drb lábas helyett 2 drb és a 3 drb fazék helyett 1 drb fazék is elegendő.

- 1 drb sütőlemez tésztafélékre
1 „ peccenyésütő
1 „ tortalemez
1 „ puddingforma
1 „ „tűzálló edény” porcelánból v. jénai üvegből.

II. Konyhai segédeszközök:

- 1 drb kromacél zöldségtisztítókés
1 „ burgonyavájú
1 „ késelésítő
1 „ konzervnyitó
1 „ dugaszhúzó
1 „ spékeltűtű
1 „ kenőecset
1 „ keménytojásvágó
1 „ celluloidlap (tészta kikotorására)
1 „ citromprés
1 „ pogácsa- és fánkszagató
1 „ konyhamérleg 5 kg súlyra a hozzávaló súlyokkal
1 „ kenyérdozoz
1 „ kenyérkosár
2 „ tálca papírmachéból (2-féle nagyságban)

Ha befőttesüvegeket vásárolunk, a magyar gyártmányú üvegfedős, gumigyűrűs kapcsos „Favorit” és „Record” üvegeket vegyünk.

III. Egyéb konyhaeszközök:

- 1 drb széntartó
1 „ szemétlapát
1 „ konyhaseprő
2 „ sürolókefe

IV. Konyhagépek:

- 1 drb manduladaráló
1 „ borsdaráló
1 „ Quodlibet passzírozógép

V. Faárúk:

- 1 drb ugorka- és káposztagyálú
1 „ tökgyalu
1 „ lisztzita
1 „ passzírozószita
1 „ tojásállvány
1 „ sótartó
1 „ sókanál

Összeállította: Stumpf Károlyné

(SZEGEDI-MASZÁK-STUMPF 1933. 71)

IRODALOM

- BÁNYAI Irén Sz.**
1983 A társadalmi rétegek életmódjának kiegyenlítődségét dokumentáló anyagok gyűjtése. In: Történeti Múzeumi Közlemények 2. 16–28. Budapest
- BENICZKY Irma K.**
é. n. A szép otthon. Budapest
- BERTA István**
1983 Történeti muzeológia, avagy mit hagyunk az utókorra? In: Történeti Múzeumi Közlemények 2. 3–15. Budapest
- BORSOS Béla**
1974 A magyar üvegművesség. Budapest
- BRESTYÁNSZKY Ilona P.**
1976 Ismerjük meg a kerámiát. In: A kerámia és a porcelán története. 124–196; 281–293. Budapest
- BUZINKAY Géza**
1992 A középosztály lakásideálja. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 10. Összeállította: Hanák Péter. 13–27. Budapest
- EDVI ILLÉS ALADÁR szerk.**
1911 A magyar korona országainak gyáripára az 1906. évben. Vas- fém- fa- és gépipar. Budapest
- FAYLNÉ HENTALLER Mária**
é. n. A háztartás kézikönyve. Idegen kútfők felhasználásával. Budapest
- GAJZÁGÓ Aladár szerk.**
1962 A salgótarjáni iparvidék. Fém- zománcipar és üveggyártás. Salgótarján
- GRÓFCSIK Imre – REICHARD Ernő**
1973 A magyar finomkerámiaipar története. 63–170. Budapest
- GYÁNI Gábor**
1983a A budapesti házciseléd-munkapiac működési mechanizmusai (1890–1941). Századok 404–433. Budapest
1983b Család, háztartás és a városi cselédség. Budapest
1991 A polgári középosztály lakásviszonyai Budapesten a két háború között. In: Polgárosodás Közép-Európában. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 8. Szerk.: Somogyi Éva. 109–120. Budapest
1992a Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 10. 27–60. Budapest
1922b Bérkaszánya és nyomornegyed. Budapest
- GYŐRI Ilona (GINEVERNÉ)**
1911a Gazdálkodás a háztartásban. Budapest
1911b A magyar család aranykönyve III. Háztartás. A konyha. A család ételmezése. Budapest
- HANÁK Péter szerk.**
1978 Magyarország ipara és főbb bányakincsei 1913-ban (térkép). Magyarország története 1890–1918. 352–353. Budapest
1980 Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Budapest
1992 Polgári lakáskultúra a századfordulón. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 10. Budapest

- HEVESI Sándorné
1934 Az ideális háztartás. A szép otthon és a jó konyha. Budapest
- HOFER Tamás
1983 A „tárgyak elméleté”-hez. Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése. In: Népi kultúra – Népi társadalom XIII. 39–64. Budapest
- KÁPOLNAI Iván
1988 A Budapesti Porcelángyár történetéből 1920–1948. In: Üzemtörténeti Értesítő. 21–43. Budapest
1991 Negyedszázad a magyar finomkerámiaipar történetéből (1920–44). In: Üzemtörténeti Értesítő. 1–28. Budapest
- KATONA Imre
1971 Anyag- és stílusproblémák a magyar kerámiaiparban a múlt század végén. Építőanyag 6. sz. 221–226. Budapest
1986 Az első magyar porcelángyár (Telkibánya). Miskolc
1977 Zsolnay Vilmos. Budapest
- KRESZ Mária
1991 Agyagművesség. In: Magyar Néprajz III. Kézművesség. Főszerk. Domonkos Ottó. 524–600. Budapest
- LÁNG Panni
1992 Városi lakásaink. In: Így laktunk Pannóniában. Összeáll. Léderer Pál. 196–203. Budapest
- MÁRAI Sándor
1990 Egy polgár vallomásai I. Budapest
- MATLEKOVITS Sándor szerk.
1898 Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye VII. kötet: Bányászat. Kohászat. Ipar. 299–301. 584–588. 591–598. Budapest
- MÉREI Gyula
1951 Magyar iparfejlődés 1790–1848. Budapest
- MOLNÁR László
1969 Az apátfalvi keménycserépgyár 1894–1928 között. In: Az Egri Múzeum Évkönyve VI.
- NÉKÁM Lídia
1980 Meissen porcelán a budapesti Iparművészeti Múzeum gyűjteményében. Budapest
- PETERDI Vera
1981 Az Allt család háztartási eszközei. In: A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1979–1980. 151–198. Budapest
- SÁGHELYI Lajos
1938 A magyar üvegesipar története. Budapest
1948 Az üvegművesség könyve. Budapest
- SALGÓTARJÁNI üvegek
1980 Kiállítási katalógus. Előszó: Katona Imre. Nógrádi Sándor Múzeum. Salgótarján
- SIKOTA Győző
1974 Hollóházi porcelán. Gyoma
- STUMPF Károlyné szerk.
1938–1939 Háziasszonyok kiskatéja I–II. füzet. Budapest

SZABÓNÉ NOGÁLL Janka

- 1910 A modern háziasszony. Útmutatás az otthon berendezésére, a modern háztartás vezetésére és a vendéglátás kötelességeire. Budapest

SZEGEDY-MASZÁK Aladárné – STUMPF Károlyné

- 1933 Magyar úriasszony háztartása. Budapest
1934 A magyar úriasszony otthona. Az otthon kultúrája. Budapest

SZENTPÉTERI Ágnes

- 1943a Konyhaeszközök. Budapest
1943b Lakjunk okosan és szépen. Az úriház ABC-je. Budapest

SZTERÉNYI József szerk.

- 1901 A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben VII. füzet: Porcelán és kőedénygyártás; VIII. füzet: Üveggyártás. Budapest

TÁBORI Piroska Z.

- 1941 Háztartás háztartási alkalmazott nélkül. Budapest

TAKÁCS Béla

- 1970 Parádi üvegművészet. Budapest

TAKÁTS Sándor

- 1907 Magyar üveg, magyar üvegesek. Századok 603–647.

TASNÁDINÉ MARIK Klára

- 1961 Az üveg művészete. Katalógus. Budapest
1975 A bécsi porcelán. Budapest

ÚJVÁRY Sándor

- 1935 A háziasszony könyve. Budapest

VARGA Vera

- 1989 Régi magyar üveg. Budapest

VÖRÖS Károly

- 1978 A fővárostól a székesfővárosig (1873–1896). 321–457. A világváros útján (1896–1918) 525–545, 551–561, 583–611, 619–631, 637–642. In: Budapest története IV. Főszerk. Gerevich László. Budapest

WEIS István

- 1930 A mai magyar társadalom. Budapest

WESZLER Béla

- 1935 A vaskereskedelem kiskátéja. Budapest

WOHL Janka

- 1882a A célszerű konyhaberendezés. Budapest
1882b Az otthon. Útmutató a ház célszerű és ízlésteljes berendezésére s vezetésére. Budapest

INDUSTRIEPRODUKTE IN DEN KÜCHEN BÜRGERLICHER HAUSHALTE VON BUDAPEST (1880–1945)

Gewidmet der aus museologischer Sicht zu erfolgenden Nutzbarkeit industriege-schichtlicher Angaben, faßt der vorliegende Aufsatz die Forschungsergebnisse von drei Industriezweigen, der Metallindustrie, der keramischen Industrie und der Glasindustrie, zusammen und benützt diese bei der Untersuchung der Gegenstände in städtischen bürgerlichen Haushalten gegen Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts. Mit dieser, bislang weniger gebrauchten Methode soll die Berechtigung einer neuen Sammlungsweise – der auf vorangehender Forschung basierenden, lückenfüllenden – bestätigt werden. Es wird ferner darauf hingewiesen, daß die Eigenart (industrielle Serienprodukte) der unter-suchten Gruppe von Objekten – hauptsächlich Küchengeschirr, Haushaltsmaschinen, Gedeckstücke – eine enge Zusammenarbeit zwischen der neuzeitlichen Geschichtsforschung und der Volkskunde ermöglicht, zumal die angeführten Gegenstände überall gleich sind.

Einem kurzen Überblick über die allgemeine und die Industriegeschichte sowie der einschlägigen Forschungsmöglichkeiten folgt eine ausführliche Analyse. Zunächst werden die Produktionsstätten der metallindustriellen Erzeugnisse in der Zeitordnung ihrer Gründung aufgezählt, mit Hinweis auf die Veränderungen (Abstellung bzw. Gründung von Fabriken), auf die Vielfalt der Grundstoffe und der Funktion, auf die Bedeutung der sanitären Aspekte sowie der Mechanisierung und in diesem Zusammenhang auf die Verwendung neuer Energiequellen (Gas, Elektrizität) im Haushalt. Dasselbe wird auch im Falle der keramischen und der Glasindustrie vorgenommen (die gründliche Aufarbeitung ihrer Geschichte ermög-licht eine zusammenfassende Analyse). Schließlich wird darauf hingewiesen, daß die Entwicklung der ungarischen Industrie im untersuchten Zeitraum zwar von ansehnlichen Ausmaßen war, das Land jedoch infolge relativer Rückständigkeit und Konkurrenzunfä-higkeit auf dem Gebiet der beiden letztgenannten Industriezweige auf erhebliche Importe angewiesen war.

Im abschließenden Teil findet sich ein Überblick über die wichtigsten Merkmale der bürgerlichen Haushaltsführung sowie über die Bezugsquellen der analysierten Gegenstände.

Mit Bedauern wird festgestellt, daß die Rolle der Gegenstände in der Lebensweise ihrer Besitzer (Gebrauchsweise, Bezeichnung der Stelle innerhalb einer Räumlichkeit, Verbreitungsbereich, Bestand, ästhetische Grundsätze usw.) an dieser Stelle nicht erörtert werden konnten. Zum Schluß wird die Hoffnung auf weitere, interdisziplinäre Zusammen-arbeit zum Ausdruck gebracht, wozu die Voraussetzung die Schaffung einer einheitlichen Terminologie wäre.

FERENCZINÉ SEDLMAYR Krisztina
Budapest

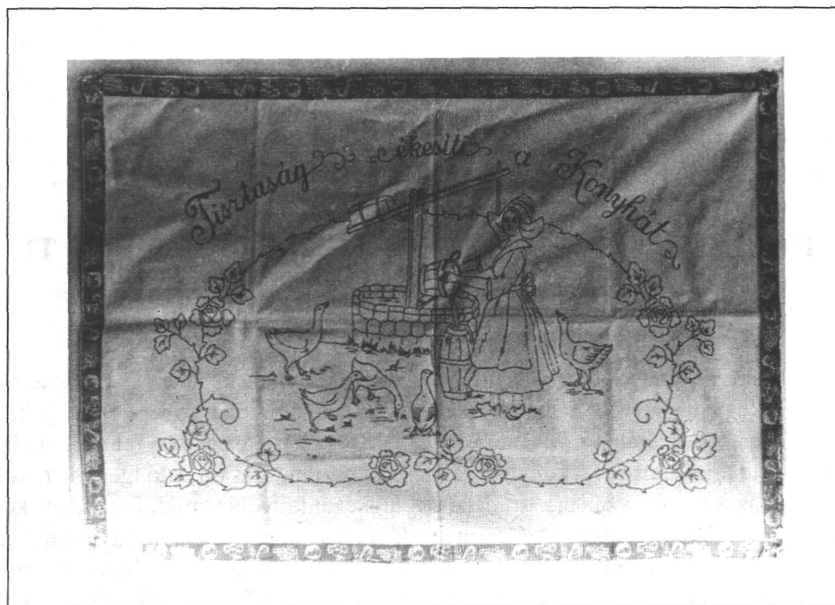
HOLLAND TÉMA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGI KONYHAI TEXTILIÁKON

A múlt század utolsó éveitől a magyar városi konyhák képeinek átalakulását figyelhetjük meg. Nagy lépés volt a modernizáció felé a takaréktűzhelyek és az olajfestékekkel festett, lemosható konyhabútorok elterjedése. A folyamat részben a falusi konyhákat is érintette. Ezzel párhuzamosan a konyha szépítésére, tisztántartására való igény is fokozódott. A korabeli háziasszony számára a díszítés legkézenfekvőbb módja a saját készítésű kézimunka volt (STILLE 1981. 66). Elterjedt a vászonra azonos motívummal hímzett garnitúrák divatja, és óriási népszerűsége tettek szert a feliratos, képi ábrázolású falvédők.

1927-ben a Tündérujjak című kézimunkaújság így ír erről: „Mebámulják és elismerik azt a gazdasszonyt, akinek konyhája éppoly tiszta, mint fogadószobája. Pedig a tisztaság még nem minden. A tisztaság után feltétlenül a szépítésnek kell következnie. Modern gazdasszonyaink súlyt fektetnek arra, hogy konyhájuk barátságos, csinos, takaros legyen, és minden alkalmas helyet kézimunkával díszítenek. Most már az sem elég, hogy pohárszéken, falon, asztalon, ládákon vidám kézimunkák mosolyognak: sor kerül a vízvezeték lapjára is” (Tündérujjak 1927. XX. 46).

A hímzett konyhai textiliák gazdag motívumrendszere közül egy jellegzetes, jól elkülöníthető csoportot szeretnék bemutatni: a holland témájúakat. A munka alapjául a hatvani Hatvany Lajos Múzeum gazdag falvédőgyűjteménye, a Nemzeti Múzeum két textilgyűjteménye, a Kiscelli Múzeum anyaga, valamint a Tündérujjak és az Illustrierte Wäsche- und Handarbeitszeitung szolgált. Információim egy része szóbeli közlésből származik. A motívum Budapesten és az ország bármely más pontján fellelhető, városi és falusi konyhákban egyaránt. A holland témájú konyhai textiliák országos elterjedését bizonyítják a múzeumi leltárkönyvek is. A két világháború közötti népszerűségét mi sem jelzi jobban, mint hogy kevés olyan idős asszonyt kérdezhettem felőle, aki legalábbis ne hallott volna róla.

A Tündérujjak 1927 májusában ezt ajánlja: „A négyzetekben levő hollandi alakokat szárítottással varrjuk ki. A garnitúra egyes darabjaihoz szükséges figurák különálló sablonjai kiadóhivatalunkba meghozathatók, az ismétlődő 12 hollandi motívum szintén meghozatható” (Tündérujjak 1927. XXIII. 32). Az újság tehát teljes garnitúráról beszél. A Csilléry Klára által említett Bérczy-féle kézimunka-árjegyzék ugyancsak teljes garnitúrát kínál (K. CSILLÉRY 1987. 18). Az általam vizsgált gyűjtemények holland témájú textiliáinak 90%-a falvédő, csak elvétve találtam néhány stelázsicsfikat, tálcakendőt, terítőcskét, teljes garnitúrát pedig egyet sem.

1. kép. Falvédő. Hatvany Múzeum. Ltsz: 79.74.21.

A téma ábrázolása meglehetősen egységes. Fehér pamutvászonra kék, ritkábban piros fonállal hímeztek ki a jelenetet: tenger hajóval, liba, szélmalom, holland népviseletbe öltözött figurák illetve ezek kombinációi. Vajon hogyan került a holland minta a magyar konyhákba, és mitől vált olyan közkedveltté? Martin Wendl, a téma német szakértője szerint a motívum Németországban a század első évtizedeiben igen népszerű volt (WENDL 1985). Az *Illustrierte Wäsche- und Handarbeitszeitung* többször is közöl ebben az időszakban hollandmintás konyhai garnitúrát a hozzá tartozó mintarajzzal. Otto Beyer magyarul és németül is kiadott *Magyar Kézimunka Füzetek*nek első száma, a *Filetmunkák* holland mintás recehímzést ajánl vitrázsfüggönyök betétjeként (NIEDNER 1922. 22). Mivel a magyar háziasszonyok számára a német és osztrák katalógusok, kézimunkaújságok éppoly hozzáférhetőek voltak, mint a magyarok, az eredet kézenfekvőnek látszik.

A németországi hollandmintás kézimunkák motívikus előzményének a delfti fajansz díszítését: a fehér alapon kék színnel ábrázolt tengeri jelenetet, szélmalmot, vitorlást, életképet tekinthetjük.¹ Erre utal a német nyelvű kézimunkairódalomban alkalmazott „delfter

¹ A 16. század közepe felé Delft lett a holland fajanszkészítés központja. Főleg használati edényeket és falicsempéket, de vázákat és a későbbi korszakban kispasztikát is gyártottak. A díszítmények az első korszakban, 1600 és 1650 között holland nemzeti sajátosságokat mutatnak. Leginkább virágfüzerek, gyümölcsök, gyermekfigurák, bőségszarú virágokkal, gyümölcsökkel. Mindezt egyszínű kékkel festették, a körvonalakat pedig mangánviolafestékkel húzták meg. 1650-től kezdve a díszítmények megváltoztak. A nagy mennyiségben behozott és a holland polgárok által erősen igényelt kék-fehér típusú kínai porcelánt utánozták. A holland festők művei után készült genere-jelenetek továbbra is kedveltek maradtak P. BRESTYÁNSZKY 1966. 59–60.

Muster”, „delfter Garnitur” elnevezés is. A „flamand stílus” ismert volt a korábbi magyar lakáskultúra számára is. A múlt század végének polgárai szívesen rendezték be szalonjaikat, ebédlőiket a 17. századi németalföldi milliőt idéző bútordarabokkal és csillárokkal. A konyhában is megjelentek a delfti fajansz-csempék, edényalátétek és egyéb használati tárgyak. Ezeknek motívumait megtalálhatjuk a bádog fűszertartó dobozokon, a zománcozott főzőedényeken és a delfti csempét imitáló, falra ragasztható papírdíszeken. A németalföldi környezetet idéző motívumkincs nem volt tehát ismeretlen már a század elejének konyhájában sem. A konyhai kézimunkákat vizsgálva elmondhatjuk, hogy a század első két évtizedében a motívum Magyarországon ismert, de nem különösebben elterjedt. Az általam vizsgált textiliák közül mindössze két olyan falvédő akadt, amely a század elejéről való. Túlnyomó többségük a húszas-harmincas években készült.

A Hollandiával kapcsolatos általános képzeteket az ország protestáns, szigorú erkölcsű vallása határozta meg. A tenger visszaszorításáért vívott heroikus küzdelem a szorgalom példaképévé avatta a holland népet. Jellegzetes foglalatosságai: a halászat, virág- és zöldségekertészet, tejgazdálkodás a jó gazda, a tiszta háziasszony képét sugallták. Ezek azok az erények, amelyeket Európa-szerte, így nálunk is a hollandoknak tulajdonítottak. Az erkölcs, szorgalom, tisztaság a falvédők által leginkább propagált értékek; a holland ember és környezet ábrázolása így akár szöveggel megerősítve, akár anélkül ezeket az erényeket már önmagában is felidézte.

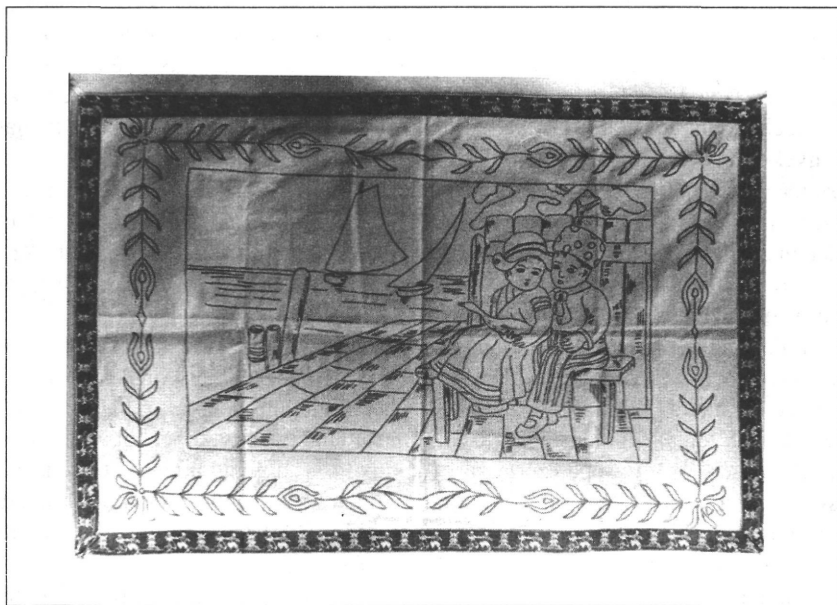
Az általam vizsgált magyar falvédők felerészben szöveg nélküliek. A szövegek (feliratok) egyik része mintegy a képet magyarázza:

„Zúg a malom, zúg a vitorlája.
Áll a malom, áll a vitorlája.”

Ennél gyakoribb a háziasszony tisztaságára, szorgalmára vonatkozó általános jótanács, szentencia, életbölcselet:

„Tisztaság ékesíti a konyhát”;
„Hol megvan a szorgalom, nem marad el a jutalom”;
„Ki korán kel aranyat lel”;
„Sem pompa, sem cifraság, rend van itt és tisztaság / egyszerűen, de jól élünk,
senkivel sem cserélünk”;
„Azért jó a kútra járni, mert ott lehet kurizálni”.

A holland motívum magyarországi népszerűségéhez egy fontos külső körülmény is hozzájárult. Nemzetközi segélyakció keretében 1920 és 1926 között a Magyar Gyermekvédő Liga több mint 56 000 magyar gyermeket és fiatalot küldött külföldre a háborúban leromlott kondíciójuk feljavítására. A fogadóország Svájc, Belgium és mindenek előtt Hollandia volt. A gyermekek kinttartózkodása legalább fél évre szólt, de sokan közülük évekig élvezték „pótcsaládjuk” vendégszeretétét. „Igen fontos volt az akció hatása gyermekeink lelkületére, erkölcsére, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy nagyrészt a fővárosi nyomortanyákból kerültek vallásos, tudatosan jótékonykodó, dolgozó nevelőszüleihez” – írja beszámolójában dr. Hepp-Baján Ernő miniszteri államtitkár (HEPP-BAJÁN 1927. 312).

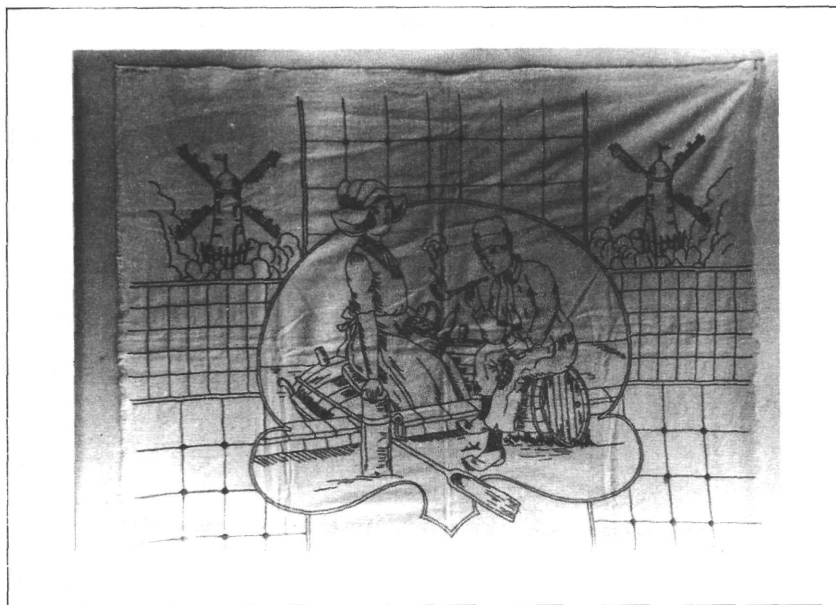

2. kép. Falvédő. Hatvany Múzeum. Ltsz: 80.6.6.

A külföldi gyermeküdtetésnek nevezett mozgalom a korabeli magyar sajtóban rendkívüli publicitást kapott. A számtalan újságcikk, riport és fényképes beszámoló nyomán hála, rokonszenv és érdeklődés ébredt a hazai közvéleményben a lesóványodott gyermekeket befogadó családok és országok iránt. „Gyermekeink nem csak egészségüket, életerejükét nyerték vissza, hanem a jószívű külföldi nevelőszülők elhalmozták őket ajándékokkal és még esztendőkkel hazatérésük után is érkeznek tőlük gazdag ajándékok” (HEPP-BAJÁN 1927. 313). Ezekben az években a kinntartózkodók tízezerszámra küldték a holland tájat, népviseletet, tengerpartot ábrázoló képes levelezőlapokat. A hazatérők elhozták a holland souvenir-ipar termékeit: facipőcskéket, holland népviseletbe öltöztetett babákat, delfti csecsebecskéket.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy azokban a családokban készítettek ilyen kézimunkát, ahol valamelyik családtag részese volt ennek az akciónak. A gyermeküdtetés azonban tagadhatatlanul azt a társadalmi réteget érintette – az alsó kispolgárságot, városi munkásságot illetve kisebb részben a parasztságot –, amely ilyen típusú konyhadíszeket alkalmazott. Közvetve rendkívül nagy tömeg került kapcsolatba az akcióval, és ez új aktualitást kölcsönzött a német kézimunkairodalomból korábban is ismert motívumnak.

A német előképeket, a delfti mintás konyhai garnitúrákat vizsgálva szembevetendő, hogy a téma azonossága mellett némiképpen eltérő az ábrázolás. A német kézimunkákhoz a folyóirat levásznat ajánl, a minta keresztaszemes, ritkábban laposöltéssel hímzett, rendszerint kék, a holland motívum hangsúlyozottan régies, „delfties” (Illustrierte Wäsche und

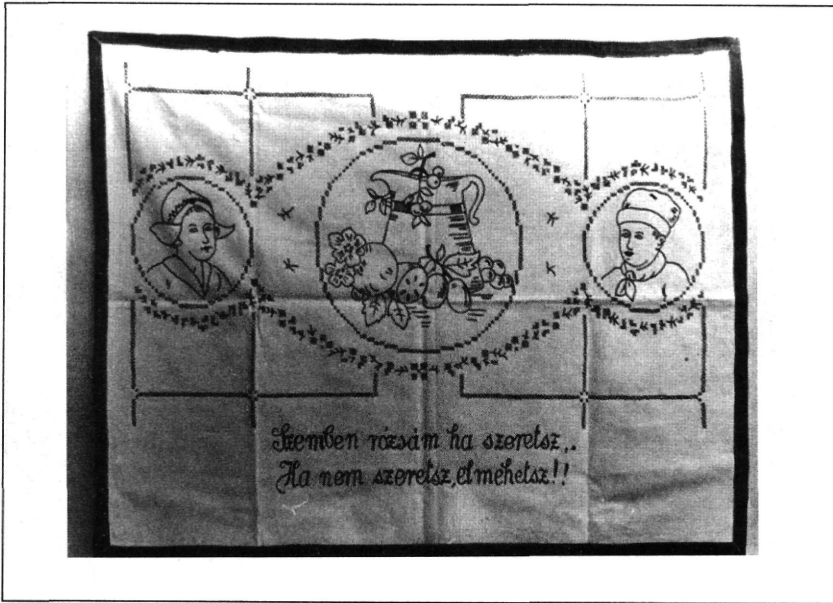

3. kép. Falvédő. Hatvany Múzeum. Ltsz: 82.52.1.

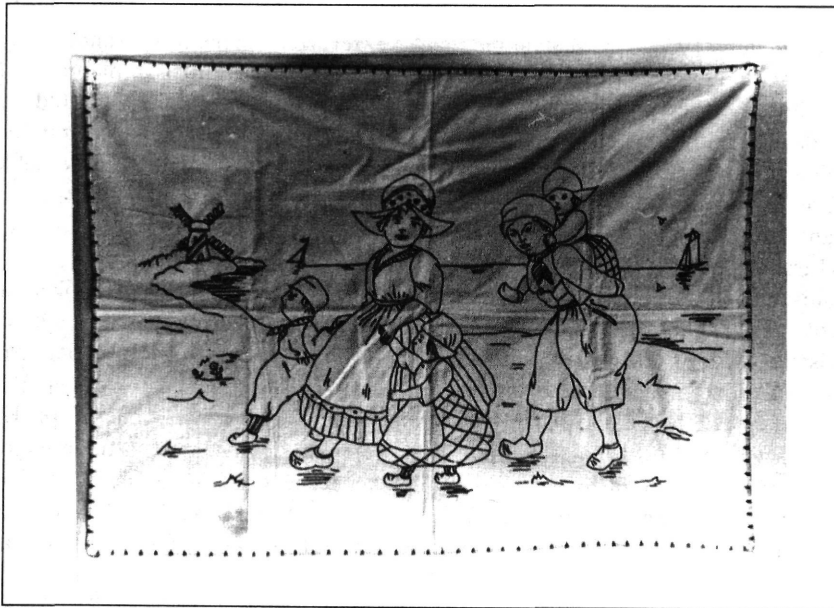
Handarbeitszeitung 1934. 22). Magyar megfelelői ezzel szemben pamutvászonra, előnyomott minta alapján, többségében száröltéssel készültek. Az ábrázolás rajzosan naturalisztikus. A képeken látható jelenetek néha minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy külföldi munkák alapján, de Magyarországon szerkesztették meg őket. Jó példa erre a nemzeti Múzeum Legújabbkori Osztályának textilgyűjteményében őrzött, kivételes módon tüfestéssel készült falvédő, melyen a holland viseletbe öltözött nőalakot szőlőmotívum keretezi (Ltsz: 79.17.1). A Hatvany Múzeum egyik darabja a holland jelenetet a jellegzetesen magyar gémeskúttal ötvözi (Ltsz: 79.74.21) (1. kép).

Valószínűnek tűnik, hogy az előnyomó (drukkoló) vagy a vállalkozókedvű háziasszonyok sok esetben a hollandiai képeslapokat, képecskéket használták fel a minta kialakításánál. A falvédők egy részének témája és kompozíciója egyértelműen erre utal. Gyakran áruklodik eredetükről a képek „megkomponálása”: a díszítő szegélycsík által körülfogott képmezőben újabb határozott egyenes vonal keretezi a jelenetet (pl. Hatvany Múzeum, ltsz: 80.6.6) (2. kép). A kompozíció középpontjában megjelenő figurális jelenetet gyakran szervesen hozzá kapcsolódó kisebb képecske egészíti ki, melynek funkciója csupán a hollandos hangulat erősítése. Ez a szerkesztésmód rendkívül jellemző a korabeli souvenir-ipar által gyártott üdvözlőlapokra.² Az ábrázolt témákat vizsgálva feltűnik, hogy

² Érdekes és tanulságos példája ennek a típusnak a Hatvany Múzeum egyik darabja (Ltsz.: 79.79.2), amelyen a képek között szabadon maradó teret a konyhai funkcióhoz igazodva csempéimitáció tölti ki.

4. kép. Falvédő. Hatvany Múzeum. Ltsz: 79.73.2.

5. kép. Falvédő. Hatvany Múzeum. Ltsz: 79.64.14.

a korábbi egyszerűbb és merevebb testtartást felváltja a figurák életszerűbb, szabálytalanabb mozgásformája, aminek kétségtelenül a valódi mozgás elkapott pillanatait kimerevítő fényképek használata az oka. Az ábrázolás olykor szinte „hiperrealisztikus”, amit a jellegzetes technika: a szárított és minden más öltéstechnikánál jobban elősegít. Az ilyesfajta megjelenítés jó példája a Hatvany Múzeum 82.52.1. leltári számú falvédője, melyen a cölöpök részletes rajza nyilvánvalóan képi előzmények felhasználásával készült. A figurák öltözete a 20. század elejére kialakult holland souvenir-népviselet. Ennek különböző változatait azonban meglehetősen pontosan jeleníti meg. A férfi viselet fejfedő- és nyakkendő típusait, nadrágszabását, a női főkötőt, ruhaszabást olyan hitelesen mutatja be, ami elképzelhetetlen lenne csupán fantáziaképek alapján (3. kép).

A holland témájú falvédők viszonylag nagy része felirat nélküli. Úgy tűnik, a motívumot szavakban nehezen értelmezték magyar felhasználói: a legritkább esetben sikerült a jellegzetes képhez illeszkedő szöveget találniuk. A felirat olykor teljes egészében elszakad a kép tartalmától: „Szembe rózsám ha szeretsz / Ha nem szeretsz, elmehetsz!” (Ltsz.: 79.73.2) (4. kép). Más esetekben megpróbál az alkotó ragaszkodni az ábrázolt milliő hangulatához, de ez csak a szokásosnál is megmosolyogtatóbb együgyűség árán sikerül: „Áll a malom, áll a vitorlája” (Ltsz.: 80.10.5).

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a hazai ún. holland típusú falvédők a huszas évektől a németországitól eltérő sajátosságokat mutatnak. Képi ábrázolásuk kétségtelenné teszi, hogy forrásuk valamely souvenir-tárgyon fellelhető képecske, minden valószínűség szerint fotográfia, képeslap. Ilyen képek nagy mennyiségben áramlottak számos magyar családhoz a Magyar Gyermekvédő Liga által szervezett üdülteségi akció során, mely egyszersmind új aktualitást kölcsönzött a korábban is ismeretes németalföldi milliőt idéző ornamentikának.

IRODALOM

P. BRESTYÁNSZKY Ilona

1966 A kerámia és a porcelán története. Budapest

K. CSILLÉRY Klára

1987 A hímezett konyhai falvédők múltja. In: Feliratos falvédők. Szerk. Kovács Ákos. 12–23. Budapest

HEPP-BAJÁN Emő

1927 A gyermeküdültes mint gyermekvédelmi tényező. In: A huszonöt éves állami gyermekvédelem emlékkönyve. Szerk. Petkó-Szantner Aladár. 312–317. Budapest

NIEDNER Mária

1925 Filet munkák. Leipzig – Budapest

STILLE, Ewa

1981 A konyha a háziasszony büszkesége. In: Magyarországi szöveges falvédők a 19. és 20. században. Kiállításvezető. Szerk. Hofer Tamás. 66–71. Budapest

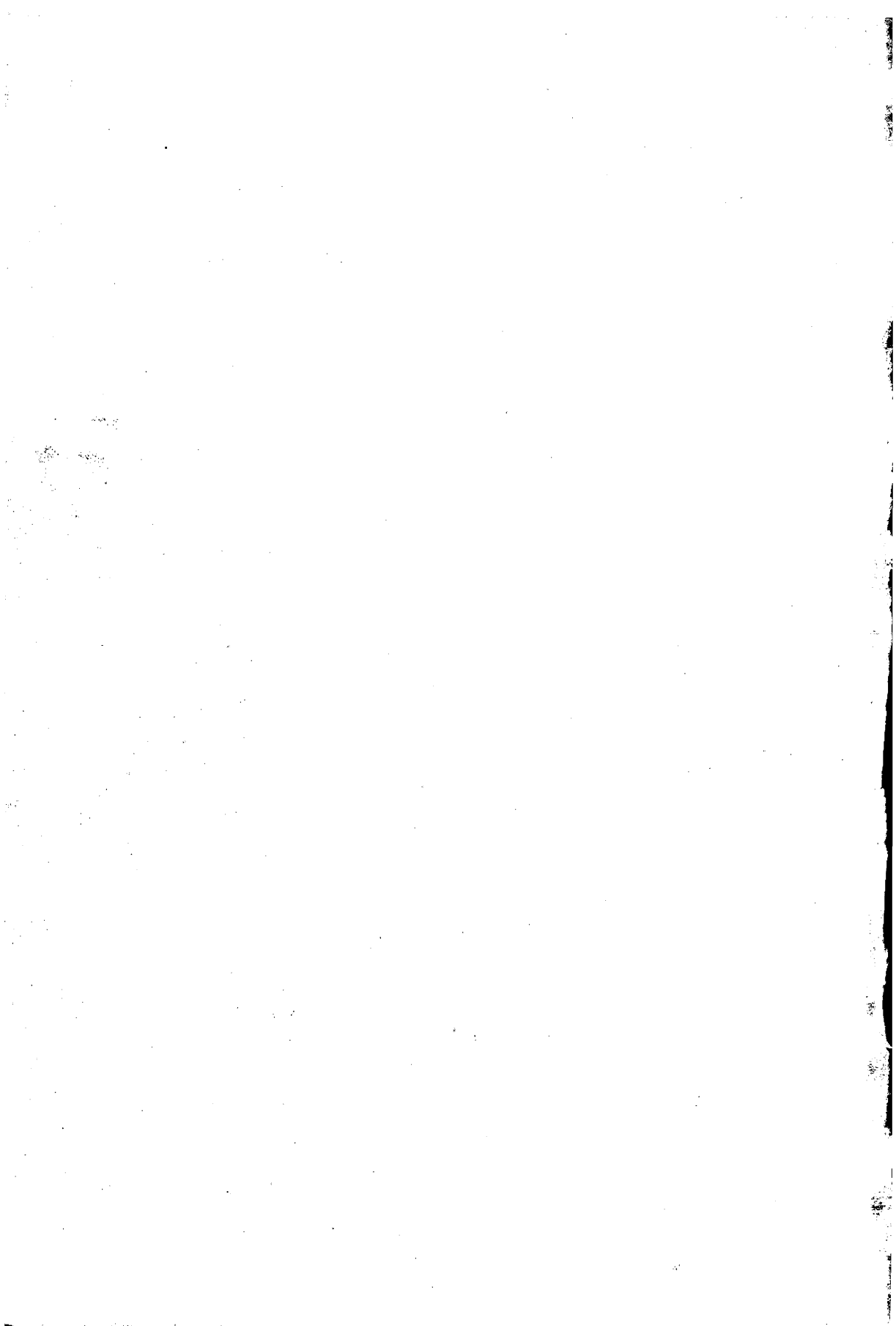
WENDL, Martin

1985 Spass am Sammeln: Urgrossmutter's Leib- und Küchenwäsche. Rudolstadt

HOLLÄNDISCHE THEMEN AUF UNGARISCHEN KÜCHENTEXTILIEN IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT

Im vorliegenden Aufsatz wird eine eigenartige Gruppe ungarischer Stickereien der Zwischenkriegszeit untersucht: Küchentextilien mit sog. holländischem Thema. Die figuralen Darstellungen – Windmühle, holländische Volkstracht tragende Menschen, Meereszenen – waren in Deutschland im angehenden 20. Jh. sehr beliebt. Die Vorgeschichte der Motive dürften wir in der blauweißen Fayence von Delft suchen. Zur Häufigkeit des Typs in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen trug neben der Übernahme des deutschen Beispiels auch ein spezifischer Umstand bei.

Zu Beginn der 1920er Jahre kamen im Rahmen einer großangelegten Hilfsaktion Zehntausende ungarischer Kinder nach Holland. Die Beliebtheit des Motivs wurde gewiß auch durch die zunehmende Sympathie und das wachsende Interesse der Ungarn gegenüber dem holländischen Volk gefördert. Durch die in Holland befindlichen Kinder strömten auf Ansichtskarten und Souvenirs verschiedene Darstellungen holländischer Landschaften und Volkstrachten massenweise nach Ungarn. Die überwiegende Mehrheit der hier untersuchten Küchentextilien wurde mit Stielstich bestickt, der eine zeichnerische, naturalistische Darstellung ermöglicht. Die Komposition, das Rahmwerk und einzelne hyperrealistische Details lassen darauf schließen, daß die zu dieser Zeit mit holländischen Themen bestickten Textilien größtenteils Kopien bzw. die Übernahme von Ansichtskarten oder sonstiger Bilder waren.

Készítette az AGROINFORM Kiadó és Nyomda Kft.
Ügyvezető igazgató: Bolyki István • Műszaki igazgató: Mahr Jánosné
Budapest, 94/134

